P. J. BLOK,

GESCHIEDENIS

VAN HET

NEDERLANDSCHE VOLK.

LIBRARY OF PRINCETON
* MAY 2 1901 *
THEOLOGICAL SEMINARY.

Division DJ109
Section .B65
No. v. 4

GESCHIEDENIS

VAN HET NEDERLANDSCHE VOLK.

IV.

GESCHIEDENIS

VAN HET

NEDERLANDSCHE VOLK.

DOOR

P. J. BLOK.

VIERDE DEEL.

TE GRONINGEN BIJ J. B. WOLTERS, 1899.

STOOMDRUKKERIJ VAN J. B. WOLTERS

INHOUD.

BOEK VI.

DERDE AFDEELING.

HET BESTAND.

Blz.

HOOFDSTUK I. DE NEDERLANDEN IN 1609 . . . . 3—45

HOOFDSTUK II. DE VEREENIGDE NEDERLANDEN ALS ONAFHANKELIJKE STAAT . . . . 45—78

HOOFDSTUK III. DE REGEERINGSVORM DER VEREENIGDE NEDERLANDEN . . . . 78—100

HOOFDSTUK IV. REMONSTRANTEN EN CONTRA-REMONSTRANTEN 100—138

HOOFDSTUK V. DE CRISIS VAN 1617—1619 . . . . 138—204

HOOFDSTUK VI. DE LAATSTE JAREN VAN HET BESTAND . . 204—236

VIERDE AFDEELING.

DE TIJD VAN FREDERIK HENDRIK.

HOOFDSTUK I. DE EERSTE JAREN NA HET BESTAND . . . 239—263

HOOFDSTUK II. FREDERIK HENDRIK'S OPTREDEN . . . . . 263—317

HOOFDSTUK III. DE PRINS OP HET TOPPUNT ZIJNER MACHT . 317—341

HOOFDSTUK IV. DE VEREENIGDE NEDERLANDEN IN 1640 . . 341—385

HOOFDSTUK V. DE FRANSCHE ALLIANTIE . . . . 385—408

HOOFDSTUK VI. DE LAATSTE JAREN VAN DEN KRIJG. DE VREDE VAN MUNSTER . . . . 408—446

BRONNEN DER NEDERLANDSCHE GESCHIEDENIS 1559—1648 . . 449—483

REGISTER . . . . 485—495

KAART.

DERDE AFDEELING.

HET BESTAND.

HOOFDSTUK I.

DE NEDERLANDEN IN 1609.

Wie den toestand der nederlandsche gewesten bij den aanvang van het Bestand vergelijkt met wat vijf en twintig, vijftig jaren te voren daar viel op te merken [1]), moet aanstonds getroffen worden door het groote verschil, dat zich tusschen de gewesten van het Noorden en die van het Zuiden vertoont en steeds grooter wordt in het nadeel van het laatste.

Het schitterende Bourgondië uit de dagen van Karel V, dat nog in de eerste jaren van Philips II de bloeiendste staat van gansch Europa mocht heeten, het gebied, door Guicciardini en andere vreemdelingen, die het bezochten, als het land van melk en honing geprezen, was reeds in 1585, als geheel beschouwd, niet meer dan eene schaduw van wat het eenmaal was geweest, geteisterd als het was door twintig jaren van godsdienstige en staatkundige woelingen, van verbitterden binnenlandschen krijg tegen den verafschuwden „Maraen." Vernietigd was de schitterende handelsbloei van het machtige Antwerpen, de veelgeprezen welvaart der nijvere vlaamsche en brabantsche steden, uitgeplunderd en verwoest het platteland op de grenzen van Noord en Zuid, jaren lang achtereen reeds ten prooi aan verwilderde krijgsbenden, die onophoudelijk in alle richtingen het land doorkruisten. Geen gewest bijna was er aan te wijzen — met uitzondering altijd van Holland en Zeeland — dat niet zuchtte onder de gevolgen van den strijd; geen stad, wier benarde burgerij niet nog dagelijks leed door de eischen en gevaren van den dreigenden oorlogstoestand; geen tak van bestaan, die niet dagelijks de nadeelen van den krijg ondervond.

---

1) Vgl. de laatste hoofdstukken van deel II; deel III, blz. 297 vlg.

Toch was na den moord op prins Willem het herstel der orde door de krachtige hand van Parma schijnbaar niet verre meer af geweest: het gansche Zuiden, tot Maas en Waal toe, het Oosten, van Nijmegen in een breede strook langs de grens tot Groningen, was toen reeds aan den opstand onttrokken; slechts vier gewesten, door inwendige twisten verzwakt, ten prooi aan eene bijna hopelooze verwarring, met de nog vrije gedeelten van drie andere los samenhangend, boden nog weerstand. Maar tien jaren van gelukkigen strijd onder een groot veldheer samenwerkend met een groot staatsman hadden die vier gewesten, dank ook zij den moeielijken omstandigheden, ten gevolge waarvan Spanje's kracht in buitenlandsche verwikkelingen werd verspild, in staat gesteld den vijand geheel terug te dringen uit het Noorden; tot zelfs over de rivieren, tot in Brabant en Vlaanderen waren hunne goed georganiseerde, goed geoefende legers zegevierend opgetreden en met de zege waren ook de rust en de welvaart in het Noorden teruggekeerd, terwijl het Zuiden van dag tot dag verarmde.

De reiziger, die in 1609 bij het begin van het Bestand de nederlandsche gewesten bezocht, werd door de schrille tegenstelling van Zuid en Noord levendig getroffen [1]). Reeds onmiddellijk over de tijdelijke grens zag hij in het eertijds bloeiende land van Brabant en Vlaanderen de ellende ten top gestegen, den boer alleen zorgend voor den dag van heden, onzeker van wat die van morgen hem brengen zou, den stedeling arm en klagend over achteruitgang, den koopman geruïneerd, den nijvere tot den bedelstaf gebracht, den soldaat verbitterd door wanbetaling en ieder oogenblik tot plunderen gereed, den inboorling vol ergernis over de bevoorrechting van Spanjaarden, die aasden op de laatste overblijfselen van wat eenmaal 's lands welvaart uitmaakte. Zoo was werkelijk de toestand van het gebied, waarover de Aartshertogen toen hadden te beschikken, meer dan de helft nog der voormalige Zeventien Provinciën, het grootste gedeelte van land en volk der Nederlanden.

Hoe diep was het eertijds rijke Antwerpen gezonken! Van eene bloeiende zeestad, den trots zijner burgers, de bewondering van den vreemdeling, was het door het sluiten van de Schelde een verlaten

---

1) Overbury, Observations upon the Provinces United and the State of France in 1609 (zonder drukplaats, 1626).

haven, een vervallen landstad geworden, talrijk nog in bevolking maar ook in dit opzicht door emigratie dagelijks achteruitgaande [1]). Van de 40 genueesche kantoren waren er nog 2, van de talrijke duitsche, portugeesche en engelsche firma's was slechts een enkele overgebleven; eene menigte van inheemsche koop- en handwerkslieden had de verarmde stad hetzij ter wille van hunne godsdienstige overtuiging, hetzij wegens het verloopen der zaken, hetzij om beide redenen verlaten en zich begeven naar de bloeiende steden van Holland en Zeeland, naar Hamburg en Bremen, naar Londen en Rouaan. En wat er nog aan kooplieden was gebleven, werd dagelijks gekweld niet alleen door de lastige zeeuwsche piraten op de Schelde, wier voorposten, de vestingen Lilloo en Liefkenshoek, als messen op de keel van Antwerpen waren, maar ook door de zware lasten, waarmede de eigen landsregeering hen bemoeielijkte. Middelburg, Breda, Bergen op Zoom, zelfs Lilloo trokken allengs nog veel van het aanvankelijk overgebleven verkeer der stad tot zich. Alleen nog eenige handel met het verarmde binnenland kon blijven bestaan.

Een flauwe straal van hoop lichtte bij het sluiten van het Bestand voor de roemrijke zeehaven, eenmaal „het hart, de hoofdstad van België, ja Europa's schatkamer", maar de onverbiddellijke sluiting der Schelde door de Zeeuwen ook thans nog maakte spoedig aan de hoopvolle verwachting een einde: de zuidelijke gewesten bleven verstoken van alle deelneming aan het internationale verkeer en de rust, die met den vrede kwam, gaf alleen aan het bloedgedrenkte platteland van Vlaanderen, Brabant, Namen, Henegouwen, Luxemburg en Artois gelegenheid om zich eenigszins te herstellen. De havens van Duinkerken en Ostende, de weinige, die behalve Antwerpen in het Zuiden nog eenigszins in aanmerking konden komen, waar het handelsverkeer ter zee betrof, konden zich niet opheffen uit haar verval, hoe goed zij overigens gelegen waren. Uitvoer en invoer bleven afhankelijk van de Hollanders en Zeeuwen, die met honderden kleine schepen den invoer in Vlaanderen dreven [2]). Handel en nijverheid kwijnden door het gemis aan voldoende grondstof, door het ontbreken van een débouché, waarlangs de voor de behoeften van de onmid-

---

[1]) Zie het vertoog, door De Ram uitgegeven in Bull. Comm. d'Hist. 2e Série, 8, 297 suiv.; Mertens en Torfs, Geschiedenis van Antwerpen, V, blz. 329, 349.

[2]) Bijdr. en Med. Hist. Gen. dl. 19, blz. 35.

dellijke omgeving overbodige productie een uitweg kon vinden. De vlaamsche en brabantsche centra daalden allengs tot den rang van kleine plaatsen met eenige industrie, nauwelijks voorziende in de behoeften der bevolking van den naasten omtrek en door knellende middeleeuwsche gildebanden binnen enge perken besloten. In de vervallen steden kwijnde hier en daar nog een overoude tak van nijverheid, kantfabrikage, weverij, brouwerij, voort, verouderd en afgeleefd, op de wereldmarkten niet meer gezien, in de eigen omgeving den moeielijken kamp tegen het vreemde fabrikaat voerend met steeds afnemend succès.

Naast de verkregen onderwerping aan den ouden landsheer zou zelfs een trouw onderdaan der Aartshertogen slechts één voornaam lichtpunt in den somberen toestand van het Zuiden hebben ontdekt: de volledige zegepraal der katholieke Kerk in deze eertijds het meest met ketterij besmette gewesten. In Artois, in de aangrenzende deelen van Vlaanderen, Brabant en Henegouwen, waar de beweging eenmaal was begonnen, geen spoor meer van calvinistische sympathieën; integendeel, de jonge universiteit van Douay en het door Jezuieten geleide seminarie voor Engeland te St. Omer maakten deze streken tot de kern eener sterke katholieke reactie, die zich in ruimen kring deed gevoelen. Te Valenciennes en Kamerijk, te Brugge en Yperen, te Brussel en Mechelen geen spoor meer van de oude ketterij: het scherpe toezicht der leuvensche theologen waakte tegen iedere bedenkelijke uiting van priester of leek. Het strenge Hof der vrome Aartshertogen, waar de voormalige kardinaal en zijne in kerkelijke gezindheid aan hare bet-overgrootmoeder, Isabella de Katholieke, herinnerende gemalin hunne omgeving aan ingetogen, zelfs kloosterlijke vormen gewenden — welk een verschil met het weelderige luchthartige Hof der oude Bourgondiërs, van Margaretha en Maria van Oostenrijk! — gaf den toon aan in de voorname kringen zoowel als in die der burgerij van de brabantsche hoofdstad. Hooge en lage geestelijkheid betrachtten met ijver haren plicht. Nergens, behalve misschien in Beieren en Oostenrijk, was de katholieke tegenreformatie, door de Jezuieten met heftigen geloofsijver bezield, zoo krachtig werkzaam geweest als in „de Nederlanden", „les Pays-Bas", zooals men het gebied der Aartshertogen meer en meer bij uitstek placht te noemen. Na den val van Ostende waren ook op de vlaamsche kust en in de noordwestelijke streken van Vlaan-

deren de ketters verdwenen; alleen te Nieuwpoort, te Gent en vooral te Antwerpen had men nu en dan nog met hen te doen maar ook hier nam hun aantal dagelijks af door de krachtige werkzaamheid van talrijke wereldlijke en geordende geestelijken, de eersten aangevoerd door verstandige en geleerde bisschoppen, die nauwkeurig toezagen op het gehalte hunner priesters, de laatsten, Jezuieten en Dominicanen vooral, vurig in den strijd voor het katholieke geloof[1]).

Doffe berusting had de plaats ingenomen van de woelige bewegelijkheid, die nog eene eeuw te voren een der meest in het oog vallende karaktertrekken van het vlaamsch-brabantsche volk was geweest. De druk, door de spaansche bewindslieden in de omgeving van het Hof, door de overigens zeer verzwakte, immers tot een paar terzio's versmolten en met vreemde elementen sterk vermengde spaansche legerbenden nog altijd hier uitgeoefend, wekten voortdurend wel eenige ontevredenheid, maar de groote persoonlijke populariteit der Aartshertogin, die meer dan haar echtgenoot de gunst der bevolking wist te winnen, hield die ontevredenheid nog in toom en de rust en vrede tijdens het Bestand werkten tot verspreiding van den geest van berusting mede. Met levendige bekommering zag menigeen in het Zuiden het Bestand intusschen verloopen en daarmede de kans op een hernieuwden oorlog rijzen: dan — vreesde men — zou de ellende van omstreeks 1600 opnieuw schrikbarende afmetingen aannemen. En wat zou er dan worden van het getrouwe Zuiden?

Dit hadden de zuidelijke Staten-Generaal van 1600 zichzelven en der regeering reeds afgevraagd. Wel was nu de toen zoo vurig gewenschte vrede verkregen maar van verbeteringen, laat staan van hervormingen, van tegemoetkoming aan de verlangens der bevolking was weinig te bemerken. De hooge adel bleef klagen over achteruitzetting tegenover de trotsche spaansche bevelhebbers en staatslieden, die zelfs den machtigen en roemrijken Spinola, als geboren Italiaan door hen gewantrouwd, ja geminacht, op den achtergrond trachtten te schuiven, al was hij tot Grande van Spanje, Ridder van het Gulden Vlies, opperbevelhebber van het leger, superintendent der spaansche financiën in de Nederlanden verheven. Aan het hoofd der regeering stonden met Spinola de spaansche staatssecretaris don Juan

---

1) Bentivoglio, Relazione di Fiandra, vooral p. 157, 192 sq.

de Mancicidor, een spaansch staatsman van den ouden stempel, en de spaansche biechtvader van den Aartshertog, fra Inigo de Brizuela, die een grooten invloed op zijn hooggeplaatsten biechteling had; de inheemsche staatslieden, de staatssecretarissen Verreyken en Pratz [1]), de raadsheeren Maes en Pecquius in den Geheimen Raad, zagen zich tot den tweeden rang veroordeeld. Aan deze laatsten intusschen, bekwame juristen volgens de bourgondische traditie als zij waren, is het te danken, dat ten minste de in den langen oorlog verslapte en bedorven rechtspraak werd verbeterd door een Edit perpétuel, in 1611 gegeven, waarbij de verschillende ordonnantiën van vroeger en later tijd meer in overeenstemming werden gebracht met de bestaande privilegiën en het burgerlijk recht met een nieuw nationaal wetboek werd verrijkt, terwijl ook betrekkelijk het strafrecht oudere en nieuwere bepalingen tot een beter geheel werden sāmengevoegd [2]). Dit en eenige zorg voor de lang verwaarloosde dijken, vooral echter voor den herbouw der geplunderde en verwoeste kerken, voor de oprichting van kloosters, die in dezen tijd onder de bescherming der vrome Aartshertogen aan alle kanten verrezen, verder steun aan enkele geleerden en schilders verleend, was het goede, wat de regeering van Albrecht en Isabella behalve den tijdelijken vrede aan het Zuiden bracht [3]).

De nieuwe regeering kon de armoede, den achteruitgang, de ellende, die er heerschten overal en op elk gebied, niet stuiten. Stoffelijke en geestelijke verslapping gingen hand aan hand. De leuvensche hoogeschool, kort te voren nog trotsch op den uit Leiden teruggekeerden Lipsius, den beroemden oudheidkenner, en zijn leerling Puteanus, was vervallen, en Douay erfde den ouden roem der brabantsche zusterinstelling niet; de studie der theologie, der katholieke theologie voerde er den boventoon maar geen enkel man van den eersten rang liet zijn woord meer klinken in de slecht bezochte gehoorzalen, nadat Lipsius in 1606 was gestorven. Buiten de universiteit leefde nog de mystieke medicus Van Helmont te Vilvoorden, een der grondvesters van de chemie en de nieuwere geneeskunde,

---

1) Richardot was in 1609 gestorven.

2) Edmond Poullet, Histoire du droit pénal Brabançon, p. 248 suiv.

3) Vgl. Juste, Histoire de Belgique II, p. 235 suiv., die intusschen deze zaken wat al te breed uitmeet.

legde de geleerde Jezuiet Jan Bolland te Antwerpen de grondslagen van de beroemde verzameling der Acta Sanctorum. Maar de meeste geleerden, een Heinsius, een Vulcanius, een Dodonaeus, een Clusius, een Simon Stevin, hoewel in het Zuiden geboren, hebben de frisschere geestelijke atmosfeer van het Noorden verkozen boven de dompige lucht van het Zuiden. De letteren konden zich niet ontworstelen aan den knellenden band der verouderde rederijkerspoëzie, die met den in 1599 gestorven Houwaert en zijn tijdgenoot Van der Noot hare laatste mannen van naam had zien heengaan. Sedert zonken de letteren hier terug in een toestand van verstijving, die langer dan twee eeuwen duurde: Van der Noot had haar den dageraad getoond van een nieuwen dag, die voor haar evenwel niet zou opgaan, want geen dichter heeft zijn spoor gevolgd en de dichtvormen der fransche Renaissance verder doen opnemen in de poëzie. Het vlaamsche proza, dat nog omstreeks 1580 in den veelzijdigen schilder-poeet Karel Van Mander een evenknie van Coornhert had geleverd, verviel omstreeks 1600 meer en meer; Van Mander zelf ging als zoovelen van de besten zijner landgenooten uit het Zuiden naar Holland. De vlaamsche taal in het algemeen, nog veel minder dan eene halve eeuw te voren de taal van de beschaafden, daalde met het intellectueele peil der natie zelve tot eene diepte, die haar den naam van taal nauwelijks waardig deed keuren, vergeleken met de zuiverder spraak van het Noorden of met hare schitterende mededingster, het Fransch. Weldra werd het Vlaamsch weinig meer dan een dialect, verwilderend door gebrek aan degelijke literatuur, door gemis aan tucht en regel, aan wetenschappelijke studie; het werd de taal der boeren en der kleine burgerij, geminacht door de beschaafden en voortdurend bedreigd door talrijke inkruipsels uit het Fransch. Vlaanderen en Brabant moesten in dit opzicht voortaan leven van de enkele kruimels, die er vielen van de ruim voorziene tafel van het Noorden, en dat nog wel alleen voorzoover die kruimels geschikt werden gekeurd voor eene uitsluitend katholieke bevolking.

De vlaamsche kunst heeft nog met den in 1608 voorgoed te Antwerpen [1]) gevestigden Petrus Paulus Rubens een tijdperk van schitterenden nabloei beleefd. Twee en dertig jaren lang heeft de echt vlaamsche schilder van het heldere licht, wiens rijke verbeeldings-

[1]) In 1587 was zijn vader gestorven. Vgl. over dezen: deel III, blz. 95.

kracht en gloeiende kleurschakeering nog steeds bewondering wekken, te Antwerpen zijne talrijke kunstgewrochten — men kent er meer dan 1500 — bewerkt. Groot schilder, talentvol teekenaar, graveur en etser tevens, heeft hij er eene merkwaardige school van veelzijdige kunstenaars gevormd, die den roem der vlaamsche kunst hebben hoog gehouden ook in een tijdperk, toen die van het Noorden haar reeds begon te overtreffen. Zijn evenknie en leerling, de Antwerpenaar Anthonie van Dijck, de grootste portretschilder zijner dagen, heeft slechts betrekkelijk korten tijd in zijne vaderstad gewerkt, in zijne jeugd zwervende door Italië en Frankrijk, later aan het Hof van Karel I van Engeland gevestigd. Naast Rubens leefde te Antwerpen de beroemde „fluweelen” Brueghel, schilder van landschappen, dieren, genrestukken, graveur van naam, bij de Aartshertogen in hooge gunst, ook hoofd eener talrijke school. Onder leiding dezer beide meesters ontwikkelden zich nog talrijke kunstenaars: de schilders Van Baalen, Vrancx, Franken, Seghers, Rombouts, Jordaens, Neeffs, de graveur Wierix en anderen, die zich door hen aansluiten bij de oudere vlaamsche scholen uit het midden der 16de eeuw, wier rechtstreeksche voortzetters zij zijn [1]), katholiek-realistisch op oudvlaamsche wijze maar meer en meer onder invloed van de kunstenaarsscholen van het Noorden gerakend.

De levendige belangstelling van Albertus en Isabella in de kunst heeft Rubens en den zijnen menig kunstwerk van beteekenis doen scheppen en de paleizen te Brussel, Tervueren en Mariemont herinnerden in dezen ten minste aan de oude verblijven der bourgondische vorsten, kunstbeschermers als zij, wier voetsporen zij hierin wenschten te drukken.

Maar deze enkele uitzondering kwam niet in aanmerking tegenover wat het Zuiden bij vergelijking met het Noorden deed achterstaan.

In het Noorden toch in 1609 geen sprake van armoede en achteruitgang; integendeel, weinig anders dan bloei en welvaart. Niet dat de ontzaglijke rijkdom van enkelen hier toen zoozeer de aandacht trok, een verschijnsel, dat gewoonlijk met de schreeuwende tegenstelling van diepe armoede gepaard gaat. Dezelfde engelsche reiziger, van wien boven sprake was, getuigt, dat in het Noorden „geen

1) Vgl. over hen allen: Van Vloten, Nederlands Schilderkunst, blz. 97 vlg.

bijzonder persoon buitengewoon rijk is en weinigen zeer arm zijn" [1]), zoodat het veelbegeerde ideaal van gelijkmatige verspreiding van welstand hier bereikt scheen. Een krachtig volk „noch overdreven vroom noch zeer bedorven", zonder andere groote ondeugden dan zekere neiging tot dronkenschap, „scherp maar eerlijk in den handel, weinig toeschietelijk en zeer vrijmoedig tegenover hunne meerderen gelijk in alle democratische staten, begeerig naar winst, ijverig en zindelijk, spoedig ternedergeslagen bij den minsten tegenspoed, aanmatigend in voorspoed, vindingrijk in de nijverheid, slim in den handel en in het algemeen energiek, van nature langzaam maar tevens vol overleg en vasthoudend", zoo schildert Overbury onzen volksaard, over het geheel juist. De oorzaak van hunne welvaart, zegt hij verder, is hun groote vrachtvaart, begunstigd door hunne ligging aan den mond der groote rivieren en aan den verbindingsweg tusschen Zuid- en Noord-, Oost- en West-Europa, door hunne relatiën met Indië. Meer dan 20 000 schepen [2]), gaat hij voort, bezitten zij, driemaal zooveel als het toenmalige Engeland, „waaraan zij de wet kunnen stellen ter zee en dat zij uit den handel kunnen stooten". Amsterdam, dat den handel van Antwerpen en Lissabon tot zich heeft getrokken, thans eene stad van meer dan 100 000 inwoners en nog dagelijks toenemend, zoodat het aanzienlijk vergroot moet worden, is „de grootste handelsstad der Christenheid", waar 40 (?) schepen de vaart op Indië geregeld onderhouden en tweemaal per jaar aanzienlijke vloten van 800 schepen naar de Oostzee zeilden, afgezien nog van de talrijke vrachtvaarders langs de engelsche, fransche, spaansche, duitsche en italiaansche kusten, ja tot in den Levant toe. En naast Amsterdam verheffen zich ook de andere steden van Holland tot hoogen bloei. Rotterdam wordt allengs de tweede groote handelsstad, ook al ten gevolge van Antwerpen's verval, en graaft zijne havens uit. Dordrecht bloeit door den herboren hout- en wijnhandel langs den Rijn en op Frankrijk. Leiden verheft zich door den nog altijd vloeienden stroom van

---

[1]) Vgl. het gelijkluidende oordeel van den venetiaansshen gezant Trevisano in 1620 (Brieven van Lionello en Suriano, Werken Hist. Gen. nº. 37, blz. 409). Ook Bijdr. en Meded. Hist. Gen. dl. 19, blz. 40.

[2]) Men moet het met dergelijke getallen, berustend alleen op globale schatting en niet op nauwkeurige statistiek, niet al te nauw nemen. Er waren er waarschijnlijk alles te zamen ongeveer 13 000. Vgl. Bijdr. en Med. Hist. Gen. dl. 19, blz. 3, 24, 38.

waalsche en vlaamsche emigranten weder tot een centrum voor lakennijverheid. Haarlem, Delft, Gouda worden van landsteden met eenige industrie evenzoo tot industrieele middelpunten van groote beteekenis. Bijna alle steden zien zich in dezen tijd genoodzaakt hare muren uit te zetten, haar grondgebied te vergrooten en bereiken een bevolkingscijfer van twintig-, dertig-, veertigduizend zielen en meer tot verbazing van den vreemdeling, die in zulk een klein bestek nergens ter wereld zooveel bloeiende steden bijeenzag [1]). De gezamenlijke bevolking van Holland kan zonder overdrijving op 600 000 zielen geschat worden [2]), bijna de helft misschien der bevolking van de Zeven Provinciën samen, die op het einde der 18de eeuw nog pas 2 millioen bedroeg. In Noord-Holland over het IJ ziet het oude landstadje Alkmaar zich overvleugeld, hoe welvarend ook te midden eener welgestelde boerenbevolking, door de zeeplaatsen Enkhuizen en Hoorn, voorhavens als het ware van het machtige Amsterdam en zelf bloeiend door scheepsbouw, visscherij en handel; de scheepsbouw maakt er dorpen als die aan de breede Zaan tot middelpunten eener levendige industrie, waar de talrijke houtzaag- en oliemolens sedert het einde der 16de eeuw hunne vlugge wieken door de lucht beginnen te zwaaien. In Zeeland is het alleen Walcheren, dat zich krachtig verheft. Middelburg kan zich in handelsbeweging meten met de hollandsche steden; Vlissingen, Arnemuiden en Veere zien hunne havens nog gevuld met handels- en visschersvaartuigen en gaan gelijk op met de hollandsche zeeplaatsen over het IJ.

Een sterk bewijs voor de welvaart der beide genoemde provinciën vormen de talrijke droogmakerijen en bedijkingen uit dezen tijd. Naast de oudere polders, in den grafelijken tijd door dijken en kaden van het water bevrijd, tot grootere of kleinere waterschappen als Rijnland en Delfland, de Krimpener- en Alblasserwaarden vereenigd en thans door verzwaring der dijken, door betere inrichting der windmolens en sluizen gemakkelijker dan vroeger te onderhouden, komt nu de droogmaking van veenplassen en meren in Holland boven en beneden het IJ. Het veen, door het eeuwenlange turfgraven uit de plassen verwijderd of door de werking van het water en den wind uit de meren weggeslagen, liet na die verwijdering

---

1) Trevisano, l. l., blz. 408.

2) Vgl. Fruin, Tien jaren, 4de uitg., blz. 206, noot 6.

een vruchtbaren kleibodem zien, die bij de snelle toeneming der bevolking ook ten platten lande en de daaruit ontstane behoefte aan meer land spoedig de gedachte aan droogmaking wekte. Was in Westfriesland de Zijpe definitief in 1597, daarna de Wieringerwaard door gewone indijking aan de zee ontrukt, thans werden de Beemster (1610), de Purmer (1622), de kleine waterlandsche meren (1623), de Heerhugowaard (1625), later de Wormer en de Schermer (1635) drooggemaakt en zoo de oude koogen van het waterrijke Westfriesland en Waterland vergroot met een gebied, omvangrijker dan het vroegere land zelf; de overvloedige bevolking der omliggende streken vond zoo een uitweg op den nieuw gewonnen grond tot groot voordeel ook voor de kleine steden Alkmaar, Purmerend, Edam. Maar nog woedde op de grenzen van het tegenwoordige Noord- en Zuidholland de grimmige waterwolf het Haarlemer meer, thans met drie andere meren in de nabijheid vereenigd, gezamenlijk omstreeks 15 000 morgen beslaande en nog steeds zich uitbreidend over de omliggende deelen van Rijn- en Amstelland, een dreigend gevaar voor de gansche streek. De uitstekende „molenmaker en ingenieur" Jan Adriaansz Leeghwater uit de Rijp, die bij de inpoldering van de andere meren voortreffelijke diensten had bewezen en tot ver in het buitenland, van Bordeaux en Metz tot Holstein, als deskundige was geroepen, sloeg weldra ook het vorschend oog op dezen voortdurend meer land verslindenden waterplas, die in eene eeuw meer dan 2½ maal grooter geworden was en zelfs Amsterdam, Leiden en Haarlem scheen te zullen vernielen [1]).

Millioenen hadden de onkosten bedragen, die met de demping der noordhollandsche meren waren gemoeid geweest, maar duizenden morgen grond, voor het meerendeel voortreffelijken grond, waren daarmede voor den landbouw reeds gewonnen. Men berekende omstreeks 1640 den omvang der in de laatste halve eeuw in Holland en Zeeland samen ingedijkte landen op 80 000 morgen, bezaaid met kool- en raapzaad, rogge, tarwe, garst, haver, boekweit, boonen, erwten, door duizenden stuks vee begraasd, met tal van boomgaarden bedekt. Alleen de Beemster bracht toen *f* 250 000 zuivere winst per jaar op. Honderden boeren vonden daar en in andere polders een

[1]) Deze en andere bijzonderheden zijn ontleend aan Leeghwater's Haarlemmer-Meerboeck (1641).

rijk bestaan, want de welvaart van den hollandschen polderboer ontwikkelde zich snel ook in zijne nieuw veroverde woonplaatsen; de dorpen verdubbelden zich in omvang, de kleine steden en havens in den omtrek bloeiden. Men zag voor het oog, hoe thans alom de watermolens oprezen in het land, dat vóór 175 jaar nog geen enkele van die werken had gekend.

Ten Zuiden van den Rijn werd zoo in 1614 de zoetermeersche polder tusschen Leiden en Delft aan het water ontrukt.

In het waterrijke Zeeland en op de zuidhollandsche eilanden, waar de groote watervloed van 1570 [1]) vreeselijke verwoestingen had aangericht en de oorlogstoestand der volgende jaren weinig gelegenheid tot herstel der schade had gelaten, was omstreeks 1580 na het verdrijven der Spanjaarden uit deze streken de herbedijking in vollen gang gekomen. Allengs rezen de verdronken landen van wat sedert Maurits' veroveringen Staats-Vlaanderen was, van de eilanden in de monden van Maas en Schelde weder op uit den vloed. Zoo ontstond Rozenburg in de dagen van Leycester; zoo werd het eiland van Dordrecht, vóór 1589 weinig meer dan de stad met haren kleinen polder, aanzienlijk vergroot door aaneensluitende bedijkingen; zoo werden Goeree en Overflakkee uitgebreid in aanhoudenden kamp met het water. Dergelijke indijkingen verbeterden ook den toestand tusschen Heusden en Geertruidenberg, waar in 1583 de Willemstad tusschen de lage landen verrees en aan den Moerdijk menig stuk gronds werd gewonnen. Zoo begonnen Schouwen en Duiveland elkander sedert 1614 allengs te naderen; Philipsland kreeg in 1645 zijn eerste dijken; Walcheren zag zich na 1631 in het zuidoosten vergroot; Noord-Beveland werd omstreeks 1600 krachtig beschermd voor zijn noordelijk deel; Zuid-Beveland is toen door bedijkingen in het westen aanzienlijk toegenomen na de vreeselijke verwoestingen van den spaanschen tijd.

De verhouding van land en zee wisselde hier aanhoudend en in dezen tijd zeer ten voordeele van het eerste, dat zijn ouden vijand steeds meer achteruit wist te dringen tot groot voordeel van landbouw en veeteelt, die zich ook hier weder ontwikkelden. Vooral was dit het geval met de veeteelt, de hoofdbezigheid van den hollandschen en zeeuwschen polderboer, aangezien de zware kleigrond zich

---

[1]) Zie deel III, blz. 91.

daarvoor beter leende dan voor den verbouw van veldvruchten, die echter in de duinstreken bij Leiden en in het Westland ijverig werd verzorgd gelijk bij Gouda de boomkweekerij.

De eerste voorwaarde voor den schitterenden bloei, waarop Holland en Zeeland thans konden wijzen en die deze gewesten tot de eerste in de „Geuniëerde Provinciën", de „Vereenigde Nederlanden", maakte, was het herstel der rust binnen hunne grenzen geweest sedert nu meer dan 20 jaren en hunne groote veiligheid achter den breeden voormuur, door de andere provinciën van het Noorden en de veroverde deelen van Brabant en Vlaanderen gevormd. Daarbij en in samenhang daarmede was de thans hierheen verplaatste wereldhandel gekomen, die landbouw en nijverheid in beteekenis weldra zeer verre overtrof.

Vóór 1609 mocht de toestand der O. I. Compagnie, die in dien wereldhandel door den aanvoer der indische producten zulk eene aanzienlijke plaats innam, nog alles behalve verzekerd geacht worden. Na het sluiten van het Bestand, toen de Compagnie door de geheime bepaling omtrent den indischen handel op een vasten grondslag rustte, sloeg zij hare vleugels breed uit. De komst op het einde van 1610 van den eersten Gouverneur-Generaal, Pieter Both, aan het hoofd van den eersten Raad van Indië, beiden 1 Sept. 1609 door de Staten-Generaal op voorstel der Bewindhebbers aangesteld, verbeterde onmiddellijk reeds veel in de samenwerking der indische kantoren van de Compagnie; vooral toen in 1614 de krachtige Jan Pieterszoon Coen, reeds een paar jaren vroeger boekhouder-generaal en hoofd van de belangrijke kantoren te Bantam en Jacatra, als Directeur-generaal van alle kantoren en lid van den Raad optrad, werd dit merkbaar. Het middelpunt van het nederlandsche gezag, dat een oogenblik in de afgelegen maar wegens hunne producten belangrijke Molukken scheen geplaatst te zullen worden, werd sedert meer en meer op West-Java gevestigd, hoewel de Molukken geenszins uit het oog werden verloren. Daar en elders in Indië werd tegen de Engelschen, als concurrenten voor het oogenblik reeds meer te vreezen dan de aanhoudend terrein verliezende Spanjaarden en Portugeezen, een steeds bitterder strijd gevoerd, die meermalen tot ernstige botsingen aanleiding gaf. Maar Coen, onder Both's opvolgers, Reynst en Reael, reeds een man van grooten invloed en sedert

1619 eindelijk zelf Gouverneur-Generaal, zag in de verdrijving der Engelschen de hoofdvoorwaarde voor de vestiging van het nederlandsche gezag in den Archipel en daarmede voor de vestiging van den begeerden alleenhandel der Compagnie. Hij was vast besloten niet te rusten, voordat dit doel bereikt was, ook al zagen de Bewindhebbers met eenige vrees den kostbaren en moeielijken strijd tegen Engeland's mededinging ontbranden en weigerden zij langen tijd halsstarrig hunnen Gouverneur-Generaal de daartoe noodige middelen in geld en schepen toe te staan. Deze afwerende houding der Bewindhebbers, waarmede ook de vorige Gouverneurs te kampen hadden gehad, vond hare oorzaak voornamelijk in de minder goede geldelijke resultaten der Compagnie in de eerste jaren. De Compagnie was niet ingesteld, meenden zij niet ten onrechte, om veroveringen te maken in het verre Oosten of tot het vormen van een groot indisch rijk onder nederlandsche heerschappij maar om winst te behalen en dit plachten de Bewindhebbers hunnen ambtenaren in te scherpen zoowel ronduit als in bedekte termen: zij begrepen niet ten volle, dat in de toenmalige omstandigheden het eerste de onmisbare voorwaarde was van het laatste, en zagen in Coen's streven meer de begeerte naar macht en gezag van een aan hen ondergeschikt, hoewel door den verren afstand feitelijk zeer zelfstandig ambtenaar [1]). Dividenden was hunne leus.

Zulke dividenden, thans werkelijk voortspruitende uit door de Compagnie behaalde winsten, werden sedert 1610/11 dan ook uitgekeerd [2]), nadat vroegere uitdeelingen nog uit de winsten der vloten vóór 1602 en dus eigenlijk ten voordeele der oude compagnieën, die in de Oost-Indische waren opgegaan, niet ten voordeele der aandeelhouders in de nieuwe vereeniging kwamen. De uitdeelingen van 1610 en 1611 bedroegen in produkten en geld samen niet minder dan 162 %. Deze enorme uitdeelingen, gevoegd bij de ongeveer even groote gezamenlijke dividenden uit bovengenoemde vroegere winsten tot dien tijd reeds verkregen, hebben het krediet der Compagnie zeer verbeterd: meer dan 30 % 's jaars was in het geheel tot nu toe aan de deelhebbers uitbetaald en al moest men tot 1620 op eene

---

1) Vgl. het artikel (van mr. Heeres) »Compagnie" in de Encyclopedie van Nederl. Indië.

2) Klerk de Reus, Geschichtlicher Ueberblick, S. 178 ff.

nieuwe uitdeeling wachten, de aandeelen stegen weldra na eenige schommeling tot 300 %. De Compagnie had de hoop harer talrijke binnen- en buitenlandsche vijanden voorgoed teleurgesteld en vormde sedert een der vaste grondslagen voor den handelsbloei der nederlandsche gewesten.

De Staten-Generaal beschermden haar dan ook tegen die vijanden. De ondernemende Isaac Lemaire, die in 1609, gebruik makende van eene daling der actiën, de prijzen daarvan nog meer had trachten te drukken door plotseling een groote partij op de markt te werpen, welk voorbeeld aanstonds door andere speculanten werd gevolgd, zag zich door een plakkaat der Staten-Generaal, op verzoek der Bewindhebbers uitgevaardigd, in zijn voornemen belemmerd en alhoewel „de vryheyt der handelinge" [1]) de feitelijke uitvoering van het plakkaat belette, werd hij genoodzaakt Amsterdam te verlaten en zijne plannen voorloopig op te geven. Hij zag nu naar andere handelswegen om en stichtte eene „Australsche" Compagnie. Hij hoopte door de ontdekking van een nieuwen zeeweg naar Indië om Zuid-Amerika heen de bepalingen van het octrooi der O.-I. Compagnie te ontwijken en tevens misschien een nieuw gebied, het groote onbekende „Zuidland" of Australië, voor den handel te ontsluiten. Zijn in 1615 met twee schepen uitgezeilde zoon Jacques vond inderdaad ten Z. van straat Magellaan de sedert naar hem genoemde zeeëngte en kaap Hoorn en bereikte langs dezen weg werkelijk de Molukken maar werd door Coen met schip en lading aangehouden. De jonge Lemaire stierf van teleurstelling op de terugreis; zijn vader won bij den Hoogen Raad van Holland en Zeeland een proces over de aanhouding tegen de Compagnie maar deze had haar doel reeds bereikt en haar tegenstander, door de geleden schade ontmoedigd, overleed in eenzaamheid te Egmond.

Het lot van Lemaire zou ook dat van Usselincx worden, die evenzoo langen tijd niet ophield te strijden voor de oprichting eener West-Indische Compagnie, welk plan door de Oost-Indische uit vrees voor haar eigen monopolie, door Oldenbarnevelt ook uit vrees voor nieuwe moeielijkheden met Spanje was tegengewerkt [2]). Toen het Bestand gesloten was, zag Usselincx, dat er voorloopig van

[1]) Aitzema 1, blz. 261.

[2]) Deel III, blz. 497. Vgl. Van Rees, Gesch. der staathuishoudkunde, II, blz. 96 vlg.

de zaak niets komen kon, en stak zijn geld in de ontginning van de Beemster. Maar de rustelooze strijder kon zich niet lang in de nederlaag schikken. Weldra vatte hij de zaak weder op en bracht haar inderdaad in 1614 zoover, dat de Staten van Holland een ernstig oor aan zijne voorstellen leenden. Maar het verzet van Oldenbarnevelt en de Oost-Indische Compagnie deed ook nu weder zijn plan mislukken en Usselincx keerde weldra naar de Beemster terug, waar hij in de moeielijke eerste jaren van dien polder zijn gansche fortuin verloor en failliet ging. Hij trachtte desniettegenstaande zijn geliefkoosd plan te verwezenlijken, thans zelfs op nog grootscher voet dan te voren, in verband namelijk met krachtige emigratie naar het vruchtbare Guyana en het verleenen van hulp tegen Spanje aan de inboorlingen van de zilverrijke landen Chili en Peru. Noch de Staten van Holland noch de Staten-Generaal wenschten deze grootsche plannen tot vorming van een nieuw koloniaal rijk te steunen en Oldenbarnevelt, voorzichtig staatsman en weinig avontuurlijk gezind, toonde hoe langer hoe minder sympathie voor den lastigen plannenmaker, die zijne vredelievende politiek tegenover Spanje, na het sluiten van het Bestand zegevierend, dreigde te verstoren met een nieuw krachtig optreden in Spanje's rijkste koloniën.

En niet alleen Usselincx had de oogen op het Westen gevestigd; ook de Oost-Indische Compagnie zelve zocht nog steeds naar een korteren weg naar Indië over het westelijk hafrond. De stoute engelsche zeevaarder Hudson ondernam in dienst der Compagnie in 1609 een tocht naar noordelijk Amerika om er eene noordwestelijke doorvaart naar Oost-Indië te zoeken, een plan, dat voorloopig mislukte maar toch menigen blik naar de amerikaansche kusten trok en velen tot scheepvaarten uitlokte. Ook in Guyana en op de Antillen waren reeds vóór 1600 nederlandsche schepen verschenen om er tabak, suiker, verfhout enz. te halen, waarvoor zij afrikaansche negers voor de plantages, manufacturen, lepels, vorken, messen, wijnen, kaas en boter daarheen brachten. Moucheron en anderen, door Usselincx voorgelicht, behaalden er groote winsten; ondernemende kooplieden trachtten er omstreeks 1613 koloniën te vestigen op de „wilde kust" van Guyana, het eerste begin eener vestiging in Essequebo en Berbice [1]).

[1]) Netscher, Geschiedenis van de koloniën Essequebo, Demerary en Berbice, ('s Gravenhage, 1888), blz. 30.

De uitvaardiging van een plakkaat der Staten-Generaal in 1614, waarbij aan hen, die „eenige nieuwe passagiën, havenen, landen of plaatsen” zouden ontdekken, een vierjarig handelsmonopolie op de ontdekte streken werd beloofd, vuurde den ontdekkingsijver in westelijke richting nog meer aan. Eene Compagnie van Nieuw-Nederland ontstond. Zij stichtte het fort Nassau en dat op het eiland Manhattan aan den mond der Hudsonrivier, terwijl de amerikaansche kust nauwkeurig werd opgenomen en de vaart daarheen aanhoudend toenam [1]).

Evenzoo werden Brazilië en Guinea druk bevaren door schepen van hollandsche en zeeuwsche reeders, die zich in compagnieën vereenigden en reeds vóór het Bestand op meer dan 200 schepen rijke ladingen verfhout, ivoor, goud, gom, zout en andere voortbrengselen dezer kusten hadden aangevoerd [2]), daar gekocht voor messen, lepels, lijnwaad en zoogenaamde neurenbergsche waren, waarmede zij uit het vaderland vertrokken. Vooral de zouthandel, zoo belangrijk voor de visscherij, hield honderden vaartuigen en duizenden handen bezig, tot groot voordeel van Enkhuizen en andere plaatsen. Nu Portugal in spaansche handen was, werd de westkust van Afrika, waar het zout gemakkelijk werd gewonnen, de hoofdplaats voor dezen handel en zag men hier tal van zoutpannen aanleggen ook door de inboorlingen zelf.

Onder al die toen opgerichte kleinere compagnieën, waarvan de meesten slechts eenige jaren bestonden, trekt vooral de Noordsche Compagnie in dezen tijd de aandacht tot zich. De Nederlanders, sedert het einde der 16de eeuw in de Noordelijke IJszee verschenen, begonnen in 1612 zich toe te leggen op de walvischvangst, waarin de Engelschen hen een paar jaren vroeger waren voorgegaan [3]). Hevige twisten tusschen de engelsche Moscovische Compagnie, die hier van hare regeering het monopolie had verkregen, en de hollandsche reeders volgden; de Hollanders werden met geweld verdreven, zoodat ook zij zich aaneensloten tot eene Noordsche of Groenlandsche Compagnie, die in 1614 octrooi verkreeg en welhaast

---

1) Vgl. Berg van Dussen Muilkerk, Bijdragen tot de geschiedenis onzer kolonisatie in Noord-Amerika (Gids, 1848).

2) De Jonge, Opkomst, I, blz. 40.

3) S. Muller Fz., Geschiedenis der Noordsche Compagnie (Utrecht, 1874), blz. 72 vlg.

met een twintigtal flinke goed bewapende schepen, ieder met eenige zware sloepen voorzien, dezen nieuwen tak van handel en nijverheid exploiteerde. De wijze, waarop dit geschiedde, was zeer eigenaardig en meer dan bij andere compagnieën van die dagen zien wij in de Noordsche Compagnie, ook na hare samensmelting in 1622 met een paar kleinere van denzelfden aard en strekking, het prototype van de groote monopolistische „kartels" onzer dagen. Gelijk bij deze was het doel door onderlinge samenwerking de concurrentie te vernietigen en dan door regeling onderling van productie en prijzen de markt der aangevoerde artikelen volkomen te beheerschen. Daarbij werd zorg gedragen voor het behoud van de zelfstandigheid der contractanten zoowel in het beheer als in de techniek van den handel, terwijl de verdeeling van de winst plaats had naarmate van de kapitaalkracht der verschillende firma's [1]). Zij bouwde op Spitsbergen eigen „loges" voor de traankokerij, waarbij de visschers en andere zeelieden in het goede saizoen hunne tenten en hutten opsloegen, zoodat er dan zelfs een dorp, Smeerenburg genaamd, ontstond, dat bij hun vertrek weder verlaten werd. De Compagnie deed hare belangen weldra zoo zwaar wegen, dat de Staten-Generaal jaarlijks eenige oorlogschepen beschikbaar stelden tot bescherming van deze industrie, tevens een belangrijken tak van handel, waarvoor het walrussenivoor, het spek van walvisschen, walrussen en robben, de vellen vooral dezer laatste dieren, traan en baleinen kostbare artikelen leverden. Niet alleen handel en nijverheid maar ook de wetenschap voer er wel bij, want ieder jaar maakte men nieuwe ontdekkingen in deze onherbergzame en nog weinig bekende streken.

Stroomden zoo uit alle hemelstreken de handelsartikelen naar het kooprijke Holland en zijne zusterprovincie aan de monden der Schelde, voortdurend nog zochten de hollandsche en zeeuwsche kooplieden naar nieuwe handelswegen.

Waer dat men sich al keerd of wend
End' waer men loopt of staet,
Waer dat men reyst of rotst of rend,
End' waer men henen gaet,

---

[1]) Vgl. S. Muller in Sociaal Weekblad 9 en 16 Januari 1897; Kernkamp in Bijdr. en Meded. Hist. Gen. dl. 19, blz. 265 vlg.

Daer vindt men 'tsij oock op wat ree
D' Hollander end' de Zeeuw;
Sij loopen door de woeste zee
Als door het bosch de leeuw.

Zoo klonk het lied helder op uit hollandsche kelen in vroolijk juichend gezelschap, waar men den ouden trek naar vreemde landen bezong onder den zoeten klank van de luit.

Als van ouds deden tal van schepen twee, driemaal van April tot September de reis uit Vlie, Texel en de Maasmonden naar de Oostzee. Zij brachten rijke ladingen koren, hout, was, koper, pelswerken van daar mede, waarvoor zij zout, spaansche wijnen, zuidvruchten, boter en kaas in lading hadden aangevoerd [1]). De vaart door de Sont was zoo aanzienlijk, dat de oude Hanzesteden geheel op den achtergrond geraakten en op 20 Hanzeschepen wel vijfmaal zooveel nederlandsche vaartuigen gerekend werden de Sont te passeeren. De straatvaart, d. i. de vaart door de straat van Gibraltar, kwam in dezen tijd op naast die naar de Oostzee en de kusten van Frankrijk en Engeland, Spanje en Portugal. De grondlegger van den Levanthandel was de bekwame handelsman Cornelis Haga, die zijne sporen als diplomaat verdiend had door gelukkige onderhandelingen aan het zweedsche hof en ook met de Russen uiterst nuttige betrekkingen had aangeknoopt. In 1611 zonden de Staten-Generaal hem als „orator", gezant, naar Constantinopel, waar hij niettegenstaande de tegenwerking van de voor onze concurrentie beduchte Venetianen en Franschen slaagde in het verkrijgen van een handelsverdrag, dat den weg voor onze kooplieden opende en hen ontsloeg van de verplichtingen, die zij tot nu toe hier aan Frankrijk's bescherming hadden gehad [2]). Zijne handigheid kwam onzen kooplieden vooral te pas bij de tallooze rooverijen, waaraan de handelsvaartuigen op de kusten van Barbarije en tusschen de grieksche eilanden blootstonden. Onze steeds verbeterende verstandhouding tot de Venetianen, die in de jonge Republiek van het Noorden hunnen bondgenoot tegen het ook hen bedreigende Spanje begonnen te zien, vooral sedert het gezantschap van Oldenbarnevelt's schoonzoon Van der Myle daarheen in 1609, strekte ook tot groot voordeel van onzen handel

---

[1]) Bijdr. en Med. Hist. Gen., dl. 19, blz. 15.
[2]) Vgl. deel III, blz. 453.

in het Oosten. De nederlandsche kooplieden ontzagen zich intusschen niet om in de venetiaansche wateren een uitgebreiden smokkelhandel te drijven en werden ook op deze kusten aanzienlijke vrachtvaarders, die de inlandsche vrachtvaart zeer benadeelden en tusschen Venetië, Ancona, Napels, Livorno, Genua onophoudelijk op en neder voeren [1]). Ook de barbarijsche kusten, Algiers, Tunis en Marokko, bezochten zij trouw, tot de Canarische eilanden, St. Thomas, Opper-Guinea en Angola toe. Tot in Syrië en Alexandrië vertoonden zich de ondernemende handelslieden, die niet vreesden voor „Duyvel, Hel noch Doot" en „al waer oock Spanjen noch soo groot, ja 's werelts machten een", zich „niet" lieten „krencken noch vertreen."

Een kort overzicht wijze ten slotte naar eene globale schatting uit diezelfde dagen [2]) omvang en beteekenis van den wereldhandel der Vereenigde Provinciën aan.

Bestemming	aantal schepen	lasten inhoud	bemanning
Oostzee	3000	300000	38000
Archangel	20	2400	560
Denemarken en Noorwegen	500	45000	10000
Spanje	2000	200000	50000
Italië	600	78000	15000
Kustvaart [3])	10000	268000	40000
Canarische eilanden	60	4000	1320
Barbarije	50	4000	1200
Guinea	10	1250	400
St. Thomas	10	1000	250
Angola	8	800	200
Brazilië	15	1500	375
S. Domingo	6	450	120
Oost-Indië	7	4200	2100
China	3	600	300
	16289 [4])	911200	159825

[1]) Vgl. Trevisano in Werken Hist. Gen. n°. 37, blz. 466 vlg.

[2]) Bijdr. en Med. Hist. Gen. dl. 19, blz. 15 vlg.

[3]) Naar de kusten van Frankrijk, Engeland, Duitschland, Spanje en Portugal, Vlaanderen, gedreven met kleinere schepen, smakken genaamd.

[4]) In verband met het blz. 11 noot 2 opgemerkte is dit eindcijfer veel te hoog te achten, zelfs wel $^1/_3$, terwijl blijkbaar enkele rubrieken, als: Spanje, Denemarken en Noorwegen, onder de rubriek Kustvaart opnieuw zijn medegeteld. Vgl. voor de détails het Bijdr. en Med. Hist. Gen. l. l. opgemerkte. 10 000 schepen met 600 000 tonnen inhoud en eene bemanning van 100 000 personen is wel niet te laag gerekend.

Het ligt voor de hand, dat bij zulk eene ontwikkeling van den wereldhandel ook de toestand van het ruilmiddel niet kon blijven zooals die in de laatste eeuwen geweest was.

Nog in het begin der 17de eeuw leed het verkeer onder dezelfde ongunstige omstandigheden met betrekking tot de munt, waaronder men in de latere Middeleeuwen had geleefd [1]. Vreemde munten waren nog altijd tegen afwisselende prijzen hier te lande in omloop, goede tegen hooge koersen, in de muntordonnantiën vastgesteld, slechte in weerwil van de hiertegen gemaakte bepalingen [2]. Op de banken der wisselaars, in de verschillende steden sedert Leycester's ordonnantie van 1586 aangesteld door de Generaals der munt op voordracht der stedelijke besturen, lagen steeds de „manualen dienende den wisselers voor instructie op d' ordonnancie van der munte", volgens welke zij de hun aangeboden muntspeciën of het ongemunte metaal moesten inwisselen. Zij moesten het bij hen ingekomene binnen een bepaalden termijn aan de provinciale munt inleveren.

De pogingen door Maximiliaan, Karel V en Philips II aangewend om door het doen aanmunten van goede stukken het geldwezen ten onzent te verbeteren en eenheid in de munt te brengen waren mislukt. De bepaling omtrent de munt in art. 12 der Unie van Utrecht, „dat die voorn. provinciën gehouden sullen syn sich metten anderen te conformeren in 't stuk van der Munte, te weten in den cours van den gelde", was eerst in 1586 door Leycester's ordonnantie uitgevoerd maar de daarbij ingestelde nederlandsche reaal (van *f* 2.50), bestemd om eene rijksmunt te worden, vermeerderde eenvoudig het aantal munten evenals de latere rijksdaalder (*f* 2.40) en leeuwendaalder (*f* 1.90), terwijl de zoogenaamde rijkssteden van de oostelijke gewesten zich aan de algemeene bepalingen weinig stoorden, op eigen gezag nieuwe munt sloegen en de provinciale muntslag elders stand hield. De muntordonnantie der Staten van Holland van 1603 en die der Staten-Generaal van 1606 staan nog volkomen op hetzelfde standpunt als die van Maximiliaan en zijne opvolgers en het is dan ook niet verwonderlijk, dat wij nog voortdurend vernemen van klachten over de munt, over misbruiken bij de wisselaars en de goud- en

---

1) Vgl. dl. II, blz. 497 vlg.

2) Mees, Proeve eener geschiedenis van het bankwezen in Nederland (Rotterdam 1838), blz. 1 vlg.

zilversmeden, die evenals de wisselaars hier te lande een uitgebreiden handel in muntspeciën plachten te drijven. Ook de pogingen van het bij een goede munt zoozeer belanghebbende Amsterdam om meer orde in de muntzaken te brengen mislukten. De verzwakking van den gulden van 396,6 azen fijn zilver in 1542 tot 225,2 in 1606 toont duidelijk aan, hoe de munt nog steeds schrikbarend achteruitging.

Intusschen had de uitbreiding van het handelsverkeer reeds vóór 1600 het ontstaan van kassiers ten gevolge gehad, bij wie de te Amsterdam handeldrijvende kooplieden van elders hunne gelden ter bewaring plachten te geven. Vooral waar de kassiers tevens wisselaars waren, gaf dit bij den toestand der munt aanleiding tot allerlei bedenkelijke misbruiken, zoodat de regeering, die den eigenlijken geldhandel steeds belemmerd had — hoewel volstrekt niet op grond van eenig kerkelijk verbod maar wegens de heerschende beschouwing van het geld als ruilmiddel — deze combinatie dan ook streng verbood. Maar geld is werkelijk niet alleen ruilmiddel doch ook handelsartikel en was dit in de 16de eeuw bij den toenemenden aanvoer van edel metaal uit Amerika steeds meer geworden, zoodat de tegenwerking der regeering in deze weinig invloed had.

De amsterdamsche regeering, door de toenemende verwarring in in de munt en de groote stijging der waarde van sommige goede muntsoorten beangst geworden, zocht de oorzaak daarvan voornamelijk in de verderfelijke manipulatiën der kassiers en verbood in 1608 hun geheele bedrijf bij eene keur, die evenwel reeds 14 dagen na de afkondiging moest worden gewijzigd en verzacht, aangezien de handel deze tusschenpersonen reeds niet meer kon missen. Tegelijk werd ook de handel in wisselbrieven en obligatiën, van Antwerpen op het einde der 16de eeuw hierheen overgegaan, streng verboden: niemand mocht daarin betalen of betaald worden, alleen klinkende munt was bij betaling geoorloofd. Ook hierop moest men echter weldra terugkomen, want de wisselbrief had ook hier èn als betaalmiddel èn als credietmiddel voorgoed ingang gevonden. Men was toen reeds een paar jaren bezig met het bewerken van een ander plan om den geldomloop en den geldhandel beter te regelen [1]).

Naast de handelsbeurs, die na den val van Antwerpen zich krachtig

---

1) Mees, l. l. blz. 37 vlg.

had ontwikkeld en eerst op de Nieuwe Brug onder den vrijen hemel of bij regen in de Oude Kerk maar sedert 1613 in een nieuw door Hendrik de Keyser uitgevoerd en algemeen bewonderd gebouw werd gehouden [1]), moest eene handelsbank komen. Zij ontwikkelde zich spoedig uit de in 1609 opgerichte wisselbank.

Die wisselbank toch was dit niet alleen, al was zij eigenlijk opgericht „om alle steygeringhe ende confusie int stuck van de Munte te weeren ende den luyden, die eenige speciën in de coopmanschappe van doen hebben, te gherieven", maar tevens eene kassierderij en bestemd om alle kantoren en banken van dien aard te vervangen. Zoo kon men aan de eene zijde alle geld bij haar — en bij haar alleen — gewisseld krijgen, aan de andere geld of tegen geld gewaardeerd metaal bij haar brengen en daaruit door middel van assignatiën op de commissarissen der bank hetzij door overschrijving van een post op een anderen naam, hetzij in specie doen betalen. Niemand mocht bij zulke betalingen hooger „assignatie", aanwijzing op de bank, geven dan zijn deposito, zijn crediet bij de bank dus, bedroeg. De regeering begunstigde de ontwikkeling van hare wisselbank als kassier door de aldaar ingebrachte gelden te waarborgen en alle inbeslagneming daarvan te verbieden, eindelijk door alle wisselbrieven op Amsterdam alleen daar betaalbaar te stellen, voorzoover zij *f* 600 en meer bedroegen. Alle wisselbanken der stad, alle kassierskantoren buiten de groote stadsbank werden streng verboden, terwijl voor het gemak van den koopman in de stad buitenontvangers der bank werden aangesteld, die hunne ontvangsten binnen drie dagen moesten verantwoorden. Noch de partikuliere wisselaars noch de kassiers konden echter geheel verdrongen worden maar de door de regeering gewaarborgde amsterdamsche bank werd weldra de groote credietinstelling, die den amsterdamschen wereldhandel krachtig kon steunen. De bij de Bank ingebrachte deposito's, in 1609 1 mill., waren in 1626 tot 4 mill. gestegen [2]).

De muntverwarring kon evenwel door de oprichting dezer wisselbank niet worden weggenomen; het herstel der orde in dit opzicht kon eerst geschieden door ingrijpende verbetering der munt met

---

1) Ehrenberg, Die Fugger (Jena, 1896), II, S. 291; Wagenaar, Amsterdam, IV, 89; P. L. Muller, Onze Gouden Eeuw (Leiden, 1897—98), I, blz. 276.

2) Mees, l. l. blz. 61.

afdoende verwijdering van slechte specie, een maatregel, die tot veel lateren tijd behoort. Toch gaf ook in dit opzicht de Bank den koopman, die in goede specie moest betalen, reeds een groot gemak, daar de deposito's alleen in goede specie werden aangenomen of, zooals men zegt, het bankgeld (d. i. het geld in de kelders der Bank in munt of in daarop gewaardeerd metaal voorhanden) alleen uit goede specie bestond, geprijsd naar de officieele ordonnantiën.

Naast den handel was de in zeer vele opzichten daarmede nauw samenhangende nijverheid van het uiterste gewicht. De oude takken van nijverheid, de lakennering, de bierindustrie en andere, die reeds sedert de 14de eeuw in onze gewesten hadden gebloeid, bleven ook thans een voorname plaats innemen: bier was nog de gewone volksdrank en de lakenfabricage ging sterk vooruit door de immigratie van zoovele nijveren uit Vlaanderen en Brabant, met name te Leiden, Amsterdam, Haarlem en Delft. De nijverheid bleef intusschen nog, gelijk vroeger, gebonden aan de oude weinig gewijzigde gildebepalingen omtrent werktuigen, loon, aantal arbeiders, samenstelling van het fabrikaat, verkoopsprijzen enz.; kleine bazen met een paar knechts vormden den regel; de hallen voor de verschillende artikelen moesten het toezicht op het fabrikaat en den verkoop handhaven [1]). Naast die oudere takken van nijverheid en enkele nieuwere als de platteelbakkerij, die zich in dezen tijd het eerst te Utrecht en Delft begon te ontwikkelen, de passementwerkerij te Dordrecht, de gobelinindustrie, ontstonden nu in verband met de drukke scheepvaart nieuwe neringen: de scheepsbouw trad krachtiger dan ooit aan alle kanten te voorschijn; de houtzagerij bloeide aan de Zaan; de zeilmakerij en touwslagerij hielden in alle zeeplaatsen, ja tot diep in het land, vele handen bezig; de smederijen en metaalgieterijen werkten op groote schaal; de waterlandsche dorpen Jisp en Wormer waren de middelpunten van beschuitfabricage ten behoeve der scheepsvoeding; het zouten van levensmiddelen voor hetzelfde doel, de zoutnering in het algemeen voor de haring, het verpakken van dit artikel gaf aan duizenden een bestaan; tal van andere kleinere industrieën hingen met de zeevaart samen.

---

1) Vgl. dl. II, blz. 3, 497 en 510; Pringsheim, Beiträge zur wissenschaftlichen Entwickelungsgeschichte der Vereinigten Niederlande (Schmoller's Forschungen, X, 3), S. 29 ff.

Duizenden vonden nog altijd werk en brood bij de haringvisscherij, volgens Oldenbarnevelt het hoofdmiddel van bestaan van „veel duysent huysgesinnen int lant ende wordt mit groet pericle ende weynige recompensye gedaen gelyck ick seecker kan adviseeren" [1]), volgens de Staten zelven „een van de principaelste Mijnen der Vereenichde Nederlanden." Het aantal der in de visscherij hun onderhoud vindenden wordt in Holland en Zeeland op 50 à 60 000, waarvan 40 000 zeevarenden, in de gansche Republiek op het dubbele geschat [2]). In 1601 voeren 1500 buizen uit Holland en Zeeland ter haringvaart [3]), viermaal meer dan eene halve eeuw te voren. Niet alleen de zeeplaatsen maar ook landstadjes als Oudewater en Woerden deelden in de door de haringvisscherij behaalde voordeelen door hare touwslagerijen, zeilmakerijen enz.

Uit dezelfde bron als voor den handel nemen wij hier ook een overzicht der visscherij over, evenwel met hetzelfde voorbehoud omtrent de cijfers, die niet als zuiver statistieke gegevens moeten beschouwd worden, slechts als globale schattingen.

	schuiten	lasten inhoud	bemanning
1. Vangst van nieuwe haring (Pinksteren tot St. Jan)	600	7500	6000
2. Vangst van haring, kabeljauw en schelvisch (St. Jan tot St. Nicolaas)	3000	90000	37500
3. Vangst van kabeljauw en schelvisch (half December tot half April)	600	7500	4800
4. Haringvangst op de Zuiderzee (Kerstmis tot Mei) voor bokking	8000	4000	6000
5. Zoetwatervisscherij, voor de helft op de groote rivieren	600	7500	3000
	5800 [4])	99000	57300

---

[1]) Minuut Oldenb. d.d. 6 Oct. 1616 (Rijksarchief).

[2]) Muller, Mare Clausum, blz. 4; Fruin, Tien jaren, blz. 206; Bijdr. en Med. Hist. Gen. dl. 19, blz. 14.

[3]) Van Meteren, fol. 437.

[4]) In verband met het boven opgemerkte zij herinnerd, dat ook deze eindcijfers veel te hoog zijn en met wel $1/3$ moeten verminderd worden; b.v. de visschers en schuiten, onder de rubriek 1 genomen, zijn blijkbaar niet daarvoor alleen maar ook voor de rubrieken 2 en 3 of 4 werkzaam. Een getal van hoogstens 3000 schuiten en 35 à 40 000 visschers zal wel niet ver van de waarheid zijn. Vgl. Bijdr. en Med. Hist. Gen. dl. 19, blz. 14. Semeyns in zijn boekje, Eene corte beschryvinghe

Zoowel de handel als de visscherij van Holland en Zeeland wekten den naijver der concurreerende Engelschen. De overdreven cijfers, die beroemde zeevaarders en economen als Walter Raleigh in dezen tijd hunnen landgenooten voorrekenden om hen voor de gevreesde Hollanders te waarschuwen, leveren een aardig getuigenis van dien naijver, die gelijken tred hield met het klimmen van den bloei dezer gewesten. De Nederlanders, de Hollanders liever gezegd, waren de „meesters van de zee" en het streven van Engeland was toen reeds hun dat meesterschap te ontweldigen. Dit was de reden, waarom het trotsche Albion in deze dagen zijn ouden eisch van het Dominium Maris, de heerschappij over de zeeën om Engeland's en Schotland's kusten, opnieuw te berde bracht en in scherper vorm dan te voren formuleerde [1]). Had men in de Middeleeuwen deze heerschappij slechts toegepast op het Kanaal en verder zich gehouden aan het algemeen erkende recht der aan de zee gelegen natiën op de onmiddellijke omgeving van de kust tot op 100 mijlen in zee, in den laatsten tijd begon de engelsche regeering meer te spreken over hare rechten ook op de Noordzee, het terrein onzer visscherijen, die van de Faroër-eilanden tot bij Yarmouth werden gedreven. De verschijning van De Groot's Mare Liberum in 1609, eigenlijk geschreven met het doel om het goed recht der Hollanders op de vaart naar Indië tegen de Portugeezen te handhaven [2]), gaf den Hollanders goede argumenten ook tegen deze pretentie der Engelschen en deed later een heftigen pennestrijd ontstaan.

Het waren zeer ernstige belangen, die hierbij ter sprake moesten komen; niet alleen die van handel en nijverheid op zichzelf maar ook die van de staatsinkomsten, die voor een groot deel daarvan afhingen. Onze bovengenoemde berichtgever berekende, dat de inkomsten, uit convooien en licenten op zeehandel en visscherij door den staat getrokken, respectievelijk konden geschat worden op niet minder dan 26 en 5 millioen guldens, terwijl de voor bescherming door oorlogschepen noodige som, die in mindering kwam van die

---

over de haringhvisscherye in Hollandt (1640) zegt, dat Holland alleen meer dan 700 groote buizen van 16 last had, waarvan Enkhuizen 4 à 500 behalve nog 170 kleinere van 7 à 8 last voor de haringvangst op de Zuiderzee. Hij stelt het aantal dergenen, die hier van de visscherij leven, op 100 000.

1) Vgl. Muller, Mare Clausum, Inleiding.

2) Fruin, Gids 1868, IV, blz. 25.

opbrengsten, ongeveer 3 millioen zou hebben bedragen; cijfers intusschen, die wederom ongetwijfeld veel te hoog zijn genomen. Ieder der 80 oorlogschepen, waarvan alleen tegen de Duinkerkers 25, voor de visscherij 20, voor het toezicht in het Kanaal 8, voor dat in de Oostzee 10, voor dat op de kust van Frankrijk en Spanje 9, voor dat op de deensche en noorsche kust 8 noodig waren, kostte den staat volgens deze opgave *f* 3000 's maands [1]).

Onze visscherij op de engelsche kust was bij oude traktaten, die tot de 13de en 14de eeuw opklommen, gewaarborgd [2]) en nog bij het Groot-Entrecours van 1496, dat onze handelsbetrekkingen tot Engeland regelde, in hare rechten van vrije uitoefening van het bedrijf bevestigd; die op de schotsche kust daarentegen kon niet op dergelijke traktaten wijzen, hoewel het stilzwijgen over het recht der visschers kon aangevoerd worden als argument voor de volkomen vrijheid van het bedrijf aldaar [3]). Op het einde der 16de eeuw nu begon ook de engelsche visscherij zich krachtiger te ontwikkelen en de twisten tusschen engelsche en vreemde visschers bleven niet uit, vooral toen de in aantal overmachtige hollandsche den engelschen telkens de baas bleken en dientengevolge de engelsche visscherij sterk begon af te nemen. Jacobus I, aangezet door juristen en economen, door de benadeelde zeeplaatsen vooral, verbood daarom bij plakkaat van Mei 1609 de visscherij op zijne kusten en in zijne zeeën aan vreemdelingen, tenzij deze eene belasting daarvoor betaalden.

Hevige beroering hier te lande, klachten, protesten, diplomatieke besprekingen waren de onmiddellijke gevolgen van dit besluit. Een aanzienlijk gezantschap vertrok in het volgende jaar naar Engeland om een van de grootste belangen der gewesten te verdedigen tegen deze „sinistre interpretatie" der aloude traktaten. Werkelijk slaagde men erin bij de bezwaren van de toenmalige politieke omstandigheden, die Jacobus tot aansluiting bij de Staten drongen, het plakkaat te doen opheffen, maar Raleigh's vertoogen en Gentleman's en Welwod's bestrijding van De Groot's theorieën wekten de publieke opinie in Engeland op en richtten vooral de aandacht op het Dominium Maris. Veelgelezen pamfletten, als het beroemde The Trade's Increase,

---

1) Bijdr. en Med. Hist. Gen. dl. 19, blz. 41 vlg.
2) Muller, l. l. blz. 26 vlg. Vgl. Deel II, blz. 503.
3) Muller, l. l. blz. 36.

waarin Engeland's handel en visscherij en de toenemende concurrentie werden geschilderd [1]), deden in het begin van het Bestand het overige en in Juni 1616 kwam Jacobus I op zijn besluit terug: een tol werd plotseling van alle visschers geëischt en.... aanvankelijk zonder veel bezwaar aan de daartoe bij onze visschersvloot verschijnende heffers betaald, totdat een paar hollandsche konvooischepen hen verjoegen, een daad, die in Engeland hevige verbittering wekte.

In het volgend jaar liep het erger: alle visschers weigerden te betalen; de koninklijke beambten, met de heffing belast, werd gemolesteerd en naar Holland gevoerd. Hevige geschillen, vernieling van vischnetten, eindelijk bloedige gevechten tusschen de visschers van nederlandsche, engelsche en schotsche nationaliteit volgden en met groote moeite slechts werd een openlijke breuk tusschen Engeland en de Staten voorkomen. Eene nieuwe ambassade, die van 1618, zou de voortdurende verschillen in het algemeen en vooral die over de Noordsche en de Oost-Indische Compagnie trachten bij te leggen. Over de „groote" d. i. de haringvisscherij, den lakenhandel enz. werd wel veel gesproken maar de zaak werd bij de juist toen dreigende moeielijkheden in de gewesten zelve voorloopig aangehouden, totdat die moeielijkheden voorbij zouden zijn en men eene eventueele herziening der oude traktaten zou kunnen overwegen. Alleen voor de Oost-Indische Compagnie kwam men werkelijk tot een vergelijk. Zoo bleef de zaak onzer visscherij voorloopig bij het oude, al stond het te voorzien, dat Engeland zijne pretentiën spoedig weder luide zou laten klinken.

Bij het boven besprokene werd zoo goed als uitsluitend melding gemaakt van Holland en Zeeland. Deze beide gewesten dreven ook bijna geheel met uitsluiting der overige den bloeienden handel en de groote nijverheid, die wij boven schetsten. Niet alleen de Oost-Indische Compagnie en hare jongere zuster, de Noordsche, maar ook de kleinere compagnieën, die zonder monopolie op Afrika en Amerika handelden, hadden hier haren zetel, vonden hier verreweg het grootste deel harer benoodigde kapitalen. De met dien handel, met de visscherij samenhangende industrieën hadden natuurlijk hier hare aangewezen plaats. Alleen Friesland komt van de andere provinciën nog

---

1) Vgl. over deze allen: Muller, l. l., Inleiding.

eenigszins in aanmerking, wanneer wij spreken van de onmiddellijke voordeelen, door handel en industrie afgeworpen, daar het met de eilanden aan zijne kust, Terschelling, Ameland en Schiermonnikoog, een vrij talrijk contingent placht te leveren voor de bemanning der uitgezonden handelsvaartuigen en ook aan de visscherij een niet onbelangrijk aandeel nam. In verband hiermede kan het dan ook niet onbillijk heeten, dat Holland en Zeeland, in bevolking bijna de helft van die der Vereenigde Gewesten tellend, samen omstreeks 70 % in de lasten van den staat bijdroegen en dientengevolge wederom gewoonlijk eene overwegende stelling in dien staat innamen.

De bloei van Holland en Zeeland deed echter middellijk ook in de andere gewesten een krachtigen invloed ten goede gevoelen. Wel werden de belangen van de zeeprovinciën, van den zeehandel en de daarmede samenhangende nijverheidstakken in den gezamenlijken staat bijna altijd op den voorgrond gesteld maar de toestand van vrede en rust, waarin thans ook de andere gewesten na de groote veldtochten van prins Maurits verkeerden, gaf ook hun de gelegenheid om zich te verheffen uit den toestand van verval, waarin de langdurige oorlogstoestand hen had gebracht: de rivierhandel der steden aan Rijn, Waal en IJsel begon te herleven, het platteland kon weder geregeld bebouwd worden, de veeteelt in Friesland en Groningen kon weder met goeden uitslag worden hervat. Toch mocht de bloei der landprovinciën van Utrecht tot Groningen niet in vergelijking komen met wat Holland en Zeeland te bewonderen gaven en zagen met name Staats-Vlaanderen en Staats-Brabant, als wingewesten beschouwd en bestuurd, hunne belangen voortdurend schromelijk verwaarloosd ja werden zij eenvoudig geëxploiteerd.

De uitvoer van paarden, boter en kaas uit Friesland gaf aan dit gewest nog een belangrijk aandeel in den handel. De verscheping van handelsartikelen uit Amsterdam naar de andere gewesten, van produkten van allerlei aard naar Amsterdam, deed hier en daar, met name te Kampen en andere Zuiderzeesteden, te Groningen, te Harlingen eenige binnenlandsche handelsbeweging ontstaan maar overigens bleven de steden der landprovinciën vooreerst wat zij geworden waren: kleinere of grootere landstadjes, wier economische kring beperkt bleef tot hare onmiddellijke omgeving, marktplaatsen voor den omtrek en als zoodanig van groot belang voor de boeren ten platten lande, zetels van meer of minder talrijke garnizoenen,

door kleine industrieën als de turfmakerij in het Noordoosten zich eenigszins verheffend maar over het geheel toch weinig toenemend in bevolking en binnen hare oude muren het oude middeleeuwsche leven voortzettend, slechts weinig bereikt door de nieuwere denkbeelden, weinig deelnemend aan de groote bewegingen op economisch of geestelijk gebied, waaraan Holland en Zeeland zulk een levendig aandeel hadden. Eerst later zouden ook zij op dagen van grooten voorspoed kunnen wijzen.

Holland en Zeeland gaven niet alleen in het stoffelijke maar in samenhang daarmede ook in het geestelijke den toon aan in de Vereenigde Nederlanden.

Sedert omstreeks 1590 hadden letteren, wetenschap en kunst zich daar tot eene aanzienlijke hoogte weten te verheffen en Holland onbetwistbaar tot een brandpunt van geestelijke ontwikkeling gemaakt. Kon nog in de eerste jaren der eeuw [1]) op Leuven's hoogeschool, op het bisschoppelijk hof van Philips van Bourgondië te Wijk bij Duurstede, op Utrecht zelf gewezen worden, konden toen steden als Groningen, Deventer, Zwolle onder leiding van verlichte geestelijken en leeken als middelpunten van krachtig wetenschappelijk leven gelden, thans zijn het de bloeiende steden van het rijke Holland, waar de nijvere burgerij zelve de behoefte aan geestbeschaving gevoelt en tracht te bevredigen, ontgroeid aan kerkelijke voogdij, zich ontworstelend ook aan de knellende banden van rederijkerskamers of deze tot een nieuw vrijer leven wekkend, in de volkstaal sprekend tot het volk, het Latijn meer en meer overlatend aan de geleerde kringen. Nog schrijft het „wereldwonder", de jonge Grotius, zijne talrijke wetenschappelijke werken in het klassieke Latijn, de internationale taal der wetenschap, zijn „Mare Liberum" (1609), zijn „De jure belli ac pacis" (1613), zijne studiën over de klassieken, zijne „Tragoediae sacrae", zijne „Poemata" (1617), zijne later uitgegeven vaderlandsche „Annales" zelfs; maar daarnaast komt weldra de reeks zijner polemische geschriften in de volkstaal, zijne beroemde „Inleidinge tot de Hollandsche Rechts-geleerdheid", aantoonende „dat ook deze wetenschap in dezelve taale", die hij met trots „onze duitsche moedertaal" noemt, „zeer wel kan verhandelt worden" [2]).

---

1) Zie deel II, blz. 535 vlg.

2) Uit de Opdracht aan zijne kinderen.

Nog schrijven Emmius, Boxhornius, Meursius en Baudius hunne historische werken in het Latijn maar Baudartius volgt in zijn omvangrijk werk over het Bestand het voorbeeld, door Bor, Van Meteren en Van Reyd reeds vóór of omstreeks 1600 gegeven om de geschiedenis in de volkstaal het volk zelf klaar voor oogen te stellen. En de burger leest met graagte de verhalen van de roemrijke daden, door zijne vaders en grootvaders, door hemzelven en de zijnen verricht: de droge voorstellingswijze van den eerzamen utrechtschen notaris Bor met zijne vermoeiende invoeging in den tekst van talloze, zij het belangrijke documenten behaagde natuurlijk vrij wat minder dan de zaakrijke mededeelingen van den antwerpschen oud-koopman Van Meteren of de levendige kortheid van Van Reyd, den in vele zaken ingewijden dienaar van graaf Willem Lodewijk.

De grondslag, voor het nederlandsche proza door Coornhert en Marnix gelegd [1]), was door de wetenschappelijke taalstudiën van Kiliaen in zijn beroemd „Etymologicon Theutonicae Linguae" (1583) krachtig versterkt en Plantijn's werkzame pers had verschillende andere werken van denzelfden aard het licht doen zien, waardoor de kennis van den woordenschat onzer taal aanzienlijk werd verrijkt. Van Antwerpen sloeg deze beweging op wetenschappelijk taalkundig gebied spoedig over tot Amsterdam, waar de Oude Kamer „In Liefde Bloeyende" in 1584 als vrucht eener gemeenschappelijke studie harer leden onder leiding van Hendrik Laurentsz. Spieghel en toezicht van Coornhert haar „Kort begrip leerende recht Duidts spreken" uitgaf met het doel om „de moeders taal weder in haar oude ere te brenghen" en „de beteringhe van onze Nederlandsche tale" te bevorderen door haar van de borgoensche smetten „vande onnutte lappen ende vuyle brodderyen te zuyveren." Ook onder de Latijn schrijvende en sprekende geleerden aan 's Lands hoogeschool te Leiden begon men te letten op de daar weinig geachte volkstaal en al liet men nog niet „in landstaal (de) gheleerdheid ghenieten", een geleerde als Daniel Heinsius achtte het niet langer beneden zich een bundel „Nederduytsche Poemata" (1616) naast zijne Latijnsche te plaatsen, terwijl hij reeds vroeger enkele daarvan in afzonderlijke bundels had laten verschijnen [2]).

---

1) Zie deel III, blz. 318.

2) Jonckbloet, Gesch. der Ned. Letterkunde, 3de druk (1881), dl. III, blz. 44 vlg., 69.

Het nederlandsche proza en de nederlandsche poëzie beiden begonnen zich krachtig te ontwikkelen, vooral weder te Amsterdam, middelpunt van stoffelijken en geestelijken bloei. Roemer Visscher, de veelzijdige koopman, wiens gastvrij huis „van schilders, kunstenaars, van sangers en poëten" bezocht werd, verzamelde een aanzienlijken kring om zich, waarin jonge talenten als Coster en Brederoo, ridder Hooft en „sinjeur" Vondel, aanzienlijken en burgerlieden, zich tot krachtige werkzaamheid aangespoord voelden door het voorgaan van den vroolijken puntigen Roemer, „tweede Martialis", en zijne beide begaafde dochters. Visscher's zinrijke „Zinnepoppen" (1614) verrijkten werkelijk zoo niet onze poëzie dan toch onze taal; zijn vriend Spieghel volgde in zijn „Hertspieghel" (1618) Coornhert's wijsgeerige richting na evenzeer met groote liefde voor „ons grondwoordrijke taal." Te Amsterdam, op welks „tooneelen de konst, die was verloren, haar adem weer (heeft) geschept", zooals de geleerde leidsche prozaschrijver en dichter Pieter Schrijver zong, gaf de rederijkerskamer, waartoe zij behoorden, de Oude Kamer, den toon aan. Haar „Nieuwen Lusthof" [1]), een in 1602 gedrukt liederboek, verzamelde een aantal verzen harer leden; en hoe het boek in den smaak viel, getuigen de snel opvolgende nieuwe drukken, vijf in enkele jaren, getuigen ook de gelijksoortige bundels „Den Bloemhof" van 1610 en „Apollo" van 1615.

Te Amsterdam bloeiden tijdens het Bestand vooral dr. Samuel Coster en Gerbrand Adriaensz. Brederoo; de laatste de hartstochtelijke zanger der liefde in zijn „Boertigh, amoreus en aandachtigh Liedt-Boeck" (1622), de talentvolle dichter der beste dramatische volkspoëzie van dien tijd, van het „Moortje" (1615) en „de Spaensche Brabander" (1617), van verschillende ruwe maar geestige „kluchten"; de eerste, geleerder van vorming en neigingen, weldra overgegaan tot de tragedie, nadat hij eerst met goeden uitslag aan de klucht zijne krachten had beproefd. De Oude Kamer zag ook den jongen Hooft en den jongen Vondel in hunnen eersten tijd; Hooft, den deftigen burgemeesterszoon, zelf in 1609 Drost van Muiden geworden, weldra als „hooft van de poëten" leider der Kamer en op zijn slot te Muiden het middelpunt, vooral na den dood van Visscher, van een gansche schaar van dichters, schrijvers, kunstenaars en ge-

1) Jonckbloet, l. l., blz. 50.

leerden; Vondel, de burgerjongen, zich door zijn genie ontworstelend aan zijne omgeving en genadiglijk opgenomen in dien werkzamen kring, waartoe ook de deftige Reael, Plemp en anderen behoorden. Het blijkt, dat de werken van velen hunner nog altijd sterk aan die der oude Rederijkers herinnerden, al komt hier de individualiteit der dichters steeds krachtiger uit, eene belangrijke afwijking van de oude samenwerking zonder individueel optreden [1]).

Een opkomende strijd, uitgelokt door den talentvollen maar ijdelen en heerschzuchtigen Antwerpenaar Theodoor Rodenburg, ridder en voormalig diplomaat, aanzienlijk, hooghartig tegenover de amsterdamsche burgerlieden, kwam sedert 1614 de samenwerking tusschen de leidende personen in de rederijkerskamers te Amsterdam verstoren. Neef van Spieghel, was Rodenburg reeds veel vroeger lid der Oude Kamer geweest; bij zijn terugkeer van eene diplomatieke zending naar Spanje, waar hij zijn riddertitel had verworven, weder in die Kamer opgetreden, speelde hij er spoedig een voorname rol, zoowel wegens zijn stand als wegens zijne verdiensten op letterkundig gebied. Zijne werken vielen echter meer in den smaak der Brabantsche Kamer, die, door vlaamsche en brabantsche emigranten gesticht, sedert omstreeks 1585 naast de Oude bloeide, dan in die van de eigenlijke Amsterdammers; vooral Coster en Brederoo stelden zich tegenover hem en de slagvaardige Antwerpenaar bleef hun het antwoord niet schuldig maar critiseerde ook hunne geschriften onbarmhartig, hoewel minder ruw, in beschaafder vorm dan zij het de zijne deden. De Oude Kamer verdeelde zich allengs in twee partijen en zoo hoog liep de twist, dat Coster in 1617 een reeds vroeger gevormd plan uitvoerde en „een nieu Parnas” stichtte, de „Neerlandsche Academie de Byekorf”, die, artistiek en wetenschappelijk beide, het doel der Oude Kamer krachtiger moest nastreven dan deze zelve naar de meening der oprichters in den laatsten tijd had gedaan. En de nieuwe Academie wilde meer. Zij wilde breken met den middeleeuwschen geest, die nog te veel in de Oude Kamer heerschte: zonen van het herboren Holland, wilden zij ook in de letteren iets anders, iets beters dan de vaderen, dan de oude Rederijkers, wier erfgenaam de Kamer was [2]). Het waren de oude en de nieuwe tijd,

---

1) Kalff, Literatuur en tooneel te Amsterdam in de zeventiende eeuw (Haarlem, 1896), blz. 63 vlg.

2) Kalff, l. l., blz. 9.

die zich scheidden, de geest van vrijheid en mondigheid tegenover dien der gebondenheid aan oude vormen. Beide inrichtingen vonden hare krachtige voorstanders en hare heftige vijanden. De Oude Kamer en de zich naast haar scharende Brabanders bleven meer in het spoor der oude Rederijkers voortarbeiden, Coster's Academie streefde naar streng klassieke vormen, naar volksopvoeding in ruimen zin. Uit den zoo geboren strijd kwam intusschen voor het tooneel veel goeds te voorschijn, niettegenstaande de gereformeerde kerkeraden dien bloei met ergernis zagen en vooral de vurige Academie dwarsboomden.

Amsterdam was zoo in die dagen het middelpunt van krachtig letterkundig leven en naast de werkzaamheid aldaar is van die in andere steden alleen in de tweede plaats sprake. Te Leiden leven de reeds genoemde geleerden Schrijver en Heins, beiden dichters van talent, Gerard Vos en Van Baerle, in voortdurende betrekking met de werkzame Amsterdammers; in den Haag ontwikkelt zich de jonge Huygens, weldra door nauwe banden aan den Muiderkring verbonden. Te Leeuwarden richt Jan Jansz. Starter in 1617 eene rederijkerskamer op naar het voorbeeld, dat hij, van geboorte een Londenaar, in zijne tweede vaderstad Amsterdam had gezien, maar hij moet er al zeer spoedig zijn boekhandel opgeven, ook tengevolge van zijne wilde levenswijze, zwerft dan eenigen tijd rond en wordt eindelijk soldaat, zijn liederenschat „Friesche lusthof" nalatend als bewijs van zijn groot dichttalent. In Zeeland levert te Middelburg de deftige kring [1]), waaruit de „Zeeusche Nachtegaal" (1623) voortkomt en waarin de jonge Jacob Cats den toon aangeeft, meer het bewijs van den goeden wil van „dees Zeeuwen, die hier schreeuwen", zooals zij zich uitdrukken, dan van dichterlijken aanleg en waren kunstzin. Uitzondering moet misschien gemaakt worden voor den pensionaris Simon van Beaumont en voor Jacob Cats zelven, eerst advocaat, later landeigenaar te Grijpskerk, weldra pensionaris van Middelburg, die intusschen van meening was — nog in 1618 — dat in Zeeland „is de kunst vergeten." Ook zij stonden met de Amsterdammers in betrekking zoowel door verwantschap als door gemeenschappelijke neigingen en de deftige Cats vereerde Hooft en Brederoo, Heins en Van Baerle zeer, maar volgde toch liever de meer ouderwetsche stemmige Anna Roemers Visscher of haren vader na en voelde zich

---

[1]) Jonckbloet, l. l. IV, blz. 7 vlg.; Frederiks in Oud-Holland, XIV, 1 en 2.

tot de „voetpaden" der oude Rederijkers meer aangetrokken dan tot de „hemelvlucht" der meer moderne poëten. Met dat al, schoon mannen als Cats nog veelszins het oude type vertoonen, ook op het gebied der letteren wijst het begin der 17de eeuw duidelijk aan, dat een nieuwe tijd gekomen is voor de Nederlanden, dat een nieuwe geest de gemoederen bezielt, dat de vrijheidsoorlog een nieuw volk het aanzijn heeft geschonken met nieuwe idealen, nieuwe nooden in geestelijk opzicht.

Ook op het gebied der wetenschap was het begin der 17de eeuw een tijd van bloei. De leidsche hoogeschool trok in Holland de beste krachten tot zich en was het middelpunt der geleerde studiën. Lipsius, die in 1590 naar het Zuiden was vertrokken en daar bleef, was er als leider dezer studiën opgevolgd door den niet minder beroemden Franschman Joseph Justus Scaliger, den hugenootschen geleerde, die na eenige aarzeling nog op zijn reeds gevorderden leeftijd aan de roepstem der leidsche curatoren, onder wie toen de oude humanist Dousa nog de eerste plaats innam, gehoor had gegeven. De nieuwe schitterende ster trok de beste leerlingen der universiteit tot zich: Hugo de Groot, Daniel Heinsius, de jongere Dousa, Scriverius vormden zich in zijne school tot uitstekende kenners der oudheid; ook in wiskunde muntte hij uit. Naast hem stonden zijne talrijke leerlingen, vooral de reeds genoemde jonggestorven taalkundige Janus Dousa de jonge, de schitterende Daniël Heinsius, sedert 1602 de glorie van Leiden en Holland, dichter en geleerde van europeeschen naam, de grondlegger met Lipsius en Scaliger van de beroemde leidsche philologische school, die in bijna onafgebroken rij tot onze dagen voortleefde, de veelzijdige jurist en historicus Paulus Merula, de voortreffelijke kenner der oostersche talen Raphelengius. Later kwamen de geleerde Baudius, de bekwame Johannes Meursius, de beroemde handschriftenverzamelaar en kenner der oudheid Gerardus Vossius, regent van het Staten-college, zijn ambtgenoot, de smaakvolle Barlaeus, de voortreffelijke Petrus Scriverius, de scherpzinnige orientalist Erpenius den roem van Leiden verhoogen, op het gebied der studie van taal, letteren en geschiedenis deze hoogeschool tot de eerste van Europa makend. Onder hunne leiding vormden zich tal van jongere beoefenaars der oudheidkunde, die aan de stedelijke latijnsche scholen van Holland en de naburige gewesten, aan andere universiteiten van Europa hunne streng wetenschappelijke methode overbrachten.

Behalve de studie der letteren bloeide ook die der theologie te Leiden. Gomarus en Arminius bestreden er elkander, Episcopius en Polyander à Kerchoven, een korten tijd Conradus Vorstius, de oudere Tuningius, de beide Trelcatiussen beoefenden er deze wetenschap en trokken tal van toehoorders, waardoor zij een grooten invloed oefenden op de denkwijze hunner dagen. De geleerde Snellius, uitnemend wis- en natuurkundige, philosoof en taalkenner tegelijk, dwong er de bewondering zijner tijdgenooten af; de beroemde plantkundige Paludanus ontwikkelde den kruidhof der universiteit. De jonge hoogeschool van Leiden, gemiddeld door 800 studenten bezocht, overtrof verre de andere inrichtingen van dien aard in onze gewesten. Te Franeker werd intusschen de daar in 1585 opgerichte friesche hoogeschool door den strengen calvinist Sibrandus Lubbertus en zijn ambtgenoot Martinus Lydius op het gebied der theologie goed vertegenwoordigd maar het aantal der studenten bleef zich tot een paar honderd beperken [1]); veel kleiner was het aantal te Harderwijk, waar in dezen tijd de geleerde Pontanus, wederom genees-, wis- en natuur-, geschiedkundige te gelijk, en de theoloog Thysius leefden. Te Groningen werd in 1614 eene hoogeschool opgericht, wier eerste rector Ubbo Emmius, de beroemde geschiedschrijver van zijn streek en zijn tijd, haar grootste sieraad was, naast wien weldra de leidsche Gomarus, de twisten aan de groote hoogeschool moede, optrad: ook deze jonge inrichting telde jaarlijks reeds een zeventigtal nieuwe ingeschrevenen. Vele protestantsche buitenlanders, Franschen, Engelschen, Denen, Zwitsers, vooral Duitschers bezochten in die dagen onze hoogescholen, die dikwijls bijna evenveel vreemdelingen als inheemsche studenten telden.

Ook buiten onze hoogescholen bloeiden de geleerde studiën: predikanten als Uyttenbogaert te 's Gravenhage, Plancius te Amsterdam, Menso Alting te Groningen, als Boxhorn te Woerden zouden een leerstoel met eere bekleed hebben; mannen als Janus Dousa en Grotius genoten eene europeesche vermaardheid als geleerde beoefenaars van letteren en recht, de herhaaldelijk genoemde François Maelson te Enkhuizen en Willem Usselincx als economen en zeevaartkundigen; Cornelis Drebbel van Alkmaar werd een der groote uitvinders

---

[1]) Boeles, Friesland's hoogeschool, I, blz. 24.; 60 à 80 werden er jaarlijks ingeschreven.

van dien tijd geroemd; hij leefde, als uitnemend wis- en natuurkundige hoogelijk geëerd, aan het hof van keizer Rudolf te Praag en later bij den geleerden engelschen koning Jacobus I te Londen; Simon Stevin, wis- en natuurkundige, ingenieur en militair bouwkundige van europeesche beroemdheid, prins Maurits' trouwe helper; de wetenschappelijke bouwmeesters en ingenieurs, die onze bruggen, vestingen en bouwwerken van anderen aard ontworpen, onze polders droogmaalden, onze dijken bouwden, de beroemde Leeghwater bovenal. Onze latijnsche scholen waren bekend om het voortreffelijke onderwijs, dat er werd gegeven; de uitvinding der verrekijkers door Lipperhey te Middelburg [1]) is van dezen tijd; de zeevaartkunde en daarmede samenhangende wetenschappen, astronomie, geographie, cartographie, vonden talrijke beoefenaars zoowel onder de zeelieden als onder de niet-zeevarenden: de namen van Plancius, Van Linschoten, Willem Barendsz., Lemaire komen als van zelf op onze lippen, wanneer wij daaraan denken.

Met de geleerde studiën stonden sommige takken van handel en industrie in nauw verband. Te Leiden en Amsterdam werden tal van wis- en zeevaartkundige instrumenten, kompassen, sextanten en verrekijkers vervaardigd, die de gansche wereld dienden. Daar vormden zich ook de beroemde boekverkoopers-firma's dier dagen, verspreiders der nederlandsche wetenschap. Te Leiden eerst de hooggeleerde akademiedrukker Frans Rapheling, die er de hierheen tijdelijk overgebrachte zaak van Plantijn voortzette, en de energieke boekverkooper, drukker en pedel der Academie Lodewijk Elsevier, die er omstreeks 1590 zijne beroemde drukkerij vestigde; zijn oudste kleinzoon Isaäc, die hier in 1617 zijne zaak begon, opende de eerbiedwaardige rij der decodecimo's, die den roem zijner familie vestigden, uitmuntende door wetenschappelijke degelijkheid en kunstvaardige uitvoering. Te Amsterdam verhieven zich boven de talrijke kleinere drukkers en uitgevers dier stad de van Waesberge's en Cloppenburch maar vooral de beroemde globen- en kaartenmaker Willem Jansz. Blaeu, onovertrefbaar uitgever van voortreffelijke atlassen en kaarten, van wis- en zeevaartkundige werken, tevens van dicht- en letterkundige voortbrengselen, zelf een man van groote geleerdheid en door zijne tijdgenooten als de „vorst der boekdrukkers"

---

[1]) Niet door Zacharias Jansen. Vgl. Frederiks in Tijdsp. 1885, III, 168 vlg.

geëerd. Ook in dat opzicht overtrof het volkrijke bloeiende Holland verre zijne zusterprovinciën, waar zeer weinig werken van beteekenis verschenen gelijk het letterkundig en wetenschappelijk leven er niet met dat in Holland kon worden vergeleken. De talrijke pamfletten, door de gebeurtenissen van den dag, door de theologische twisten vooral uitgelokt, vonden in Holland zeer spoedig drukkers, die ze in duizenden exemplaren door het gansche land en daarbuiten verspreidden. De belangstelling van kooplieden en regenten, van de burgerij zelve, in de politieke toestanden van Europa deed te Amsterdam de eerste wekelijksche couranten ontstaan uit de in de zestiende eeuw reeds talrijke tijdcorrespondentiën, die op ongeregelde tijden als pamfletten gedrukt en alom verspreid werden. Op die losse berichten waren de gedrukte wekelijksche „nouvelles” uit verschillende plaatsen van Europa gevolgd maar eerst omstreeks 1609 gaf Broer Jansz., „oudcourantier in het legher van Sijn princelijke Excellentie”, te Amsterdam geregeld zijne vrijdagsche courant uit [1]).

Denzelfden voorrang had Holland ook op het gebied der kunst. Zoowel de schilderkunst als de bouwkunst, de muziek en de graveerkunst trekken in dezen tijd onze aandacht in hooge mate tot zich. Met Antwerpen's groote schilderschool begonnen zich die der hollandsche steden zoo niet in kleurenrijkdom en ideale opvatting dan toch in techniek van portretschildering te meten, al valt het toppunt van den bloei der hollandsche schilderscholen eene halve eeuw later. Uit dezen tijd, het begin van een tijdvak van hoogen bloei, zijn de talentvolle portretschilders, de opvolgers van Scorel en andere realistische kunstenaars der 16de eeuw, een Cornelis Cornelisz. van Haarlem, die daar vele leerlingen vormde; de de Grebbers, in dezelfde stad woonachtig; de evenzoo daar gevestigde Frans Hals, een der grootste portretschilders van alle tijden, eveneens de leermeester van vele later beroemde vakgenooten; de weinig minder bekende maar ongetwijfeld beneden hem staande Michiel van Miereveld, die te Delft werkte en de leermeester was o. a. van den beroemden Utrechtenaar Paulus Moreelse, zelf weldra hoofd eener schilderschool te Utrecht; Aart Pietersen, te Amsterdam, de kunste-

---

1) Sautyn Kluit, De Amsterdamsche courant, in Nijh. Bijdr. N. R., V, blz. 209 vlg.

naar van het bekende tafereel der leden van het chirurgijnsgilde om eene snijtafel; Jan van Ravesteyn te 's Gravenhage, de schilder van een groot getal van tot ons gekomen portretten van krijgslieden uit de dagen van prins Maurits. Naast hen komt onze eerste zeeschilder van naam, Hendrik Cornelisz. Vroom, zijn mededinger Jan Willaerts en vele anderen van minderen rang. In alle groote steden van Holland ontstaan schilderscholen, waaruit welhaast de reeks van groote schilders voorkomt, die onze 17de eeuw ook in dit opzicht tot onzen bloeitijd zouden maken. Op het gebied der gravure was Hendrik Goltzius te Haarlem nog altijd de algemeen erkende meester, al heeft hij na 1600 de graveerstift dikwijls voor het penseel nedergelegd; zijn leerling Jacob de Gheyn, evenals hij te Haarlem gevestigd en hem evenarend; zijn stiefzoon Matham, bekwaam etser en graveur als hij, de vader van een geslacht van kunstenaars op zijne beurt; de de Grebbers, ook graveurs van grooten naam; Willem Jansz. Delff, de schoonzoon van Mierevelt; tal van andere graveurs en etsers brachten reeksen van schilderstukken hunner tijdgenooten op steen of in koper over, illustreerden geschiedwerken of gaven zelfstandig losse graveerwerken uit, meestal weder portretten van beroemde en bekende tijdgenooten. De architecten en beeldhouwers Hans Vredeman de Vries, Cornelis Bloemaert en vooral Hendrik de Keyser, die het praalgraf van Willem I te Delft en Erasmus' standbeeld te Rotterdam modelleerde en „leven gaf aan marmer en metael, yvoor, albast en klay", vertegenwoordigen in dit vak hun tijd op meesterlijke wijze. Zoo was er in een betrekkelijk klein bestek een opgewekt kunstleven te midden van eene welvarende maatschappij, die voor de kunstproducten oog en .... geld had.

De heerschende welvaart strekte vooral der bouwkunst tot voordeel. In de welvarende steden van Holland en Zeeland, rijk reeds aan kerkelijke en wereldlijke gebouwen uit een vroeger tijdperk, uit zich omstreeks 1600 ook in dit opzicht de kunstzin der burgerij. Raad- en gildehuizen, scholen, hallen en andere publieke gebouwen verrijzen bij menigte: het stadhuis en het Rijnlandsche te Leiden, het slachthuis en het stadhuis te Haarlem, de raadhuizen te Hoorn, Woerden en Naarden, het armenhuis te Enkhuizen, het stadhuis te Delft, weeshuizen en hofjes overal, de Havenpoort te Dordrecht, de Beurs, de Zuider-, Noorder- en Westerkerk te Amsterdam, zoo menige poort uit dezen tijd der stadsvergrootingen, toen alleen te

Amsterdam in 1601 700 huizen verrezen, worden vernieuwd, verbouwd of van den grond af opgericht; nieuwe protestantsche kerken worden gesticht; de nijvere burger verfraait zijne oude woning of laat zich — men lette in dit opzicht op Enkhuizen — uit zijn verdiend geld een bescheiden maar soliede huis met trapgevel bouwen. Eenvoudige timmerlieden — slechts enkele mannen als de zwerveling Hans Vredeman de Vries, op hoogen leeftijd omstreeks 1600 naar zijn vaderland teruggekeerd, waaruit hij tijdens den opstand geweken was, als de beroemde te Amsterdam werkende Utrechtenaar Hendrik de Keyser en zijn helper Hendrik Staets, als Lieven de Key te Haarlem en Leiden, als Danckerts en de Ry verheffen zich boven hen — geven bij dat werk blijk van helder inzicht in de eischen der praktijk en van kunstzin tevens, nu eens de duitsche Renaissance dan weder den inheemschen bouwstijl volgend [1]) en uit de samenvoeging van beiden een eigenaardigen gemengden stijl vormend, die ook fransche en italiaansche motieven in zich opneemt. Ook in andere provinciën verrijzen naar het voorbeeld van Holland monumentale raadhuizen als die te Vlissingen en Brouwershaven, te Bergen op Zoom en Venloo, te Franeker en Bolsward, vooral het laatste een merkwaardig gewrocht van inheemsche bouwkunst, stadswagen als te Leeuwarden en Nijmegen, gerechtshoven als dat te Groningen, hoofdwachten als die te Zwolle, poorten als de Kerkboog te Nijmegen, de Waterpoort te Sneek, fraaie gevels aan menige nog tot onze dagen overgebleven koopmans- of regentenwoning. Enkele namen van de scheppers dezer bouwwerken zijn tot ons gekomen, teekeningen en ontwerpen hier en daar; de werken over architectuur van De Vries, De Keyser, Pieter Koeck werden ijverig bestudeerd, de bouwwerken der meesters van de eene stad wekten die der andere tot navolging, werden met eenige wijziging elders ten voorbeeld genomen; schilders en graveurs, in den regel tevens teekenaars van naam, gaven dikwijls patronen voor den bouw. Sommigen gevoelden zich over deze prachtige bouwwerken in baksteen met versierselen van gehouwen of zandsteen bezwaard en reeds in 1606 spreekt een schrijver over „ces magnifiques bastimens", de „édiffices sumptueux", waarover het volk klaagt bij de groote lasten van den krijg en die den vreemdeling

---

1) Vgl. Galland, Die Renaissance in Holland (1882), S. 61 ff. en zijne Geschichte der Holländischen Baukunst und Bildnerei (1890), S. 155 ff.

duidelijk doen zien, hoeveel geld in deze gewesten „overdadig" wordt besteed door de magistraten zelven [1]).

Werkelijk begint de weelde, de dochter van de welvaart, zich reeds in de eerste jaren der 17de eeuw onder onze eerzame burgers te vertoonen. Nog zijn de regenten eenvoudige kooplieden [2]) en nijveren, die zich eerlijk en plichtmatig kwijten van hunne taak om het belang van het algemeen te verzorgen en zich in kleeding en manieren weinig onderscheiden van het geregeerde volk, dat hen, met behoud van de vrijheid om hunne daden te beoordeelen, vertrouwt en eert. Maar wij hooren toch reeds spreken over „plusieurs banquetz sumptueux et solemnelz" [3]), die men in de raadhuizen houdt op kosten van de stad. De zedeschilders beschrijven ons het Amsterdam van de dagen van het Bestand nog als eene stad van eenvoudige zeden met eene roerige nijvere bevolking, plat van taal, ruw van toon maar nog weinig bedorven, afkeerig van den „Spaanschen Brabander", die de uitheemsche manieren van de „sinjoren" wil volgen, maar waar toch de weelde reeds hare intrede heeft gedaan [4]) en de „rijkeluiskinderen" zich boven de „gemeene burgerij" beginnen te verheffen. Louise de Coligny brengt de eerste staatsiekoets hier te lande mede. In Den Haag aan het hof van prins Maurits wordt nog veel gedronken, ruwe taal gehoord en met het rapier gezwaaid onder de krijgsoversten, die er leven, maar in de omgeving zijner edele stiefmoeder, waar zijn broeder Frederik Hendrik verkeert, in die der gezanten van Frankrijk en Engeland, der hooge staatsdienaren van den jongen staat begint een fijnere toon op te komen, aan dien in de hoogere fransche kringen ontleend [5]), waarnaar de leden der Staten, die periodiek in den Haag verschijnen, zich beginnen te richten. Met die fijnere fransche zeden komen echter ook schadelijke uitwassen zich vertoonen als het duel, dit wel voorloopig nog alleen in onze militaire kringen, schoon het noodig werd geacht, reeds tijdens het Bestand, om plakkaten er tegen uit te vaardigen.

---

[1]) Considérations sur le présent estat des Provinces Unies, in ms. Bibl. Nat. te Parijs, fds. français n^0. 3458, fol. 100 suiv.

[2]) C. Pz. Hooft's Memoriën en Adviezen (uitg. Werken Hist. Gen. n^0. 16), blz. 106.

[3]) Considérations l. l.

[4]) Vgl. Warenar, Tweede Bedrijf, Vijfde Tooneel, de klacht van Rijkert over de aanzienlijke vrouwen.

[5]) Vgl. wat wij weten van Const. Huygens' jeugd.

Zoo was de algemeene toestand der Zeven Vereenigde Provinciën, een schitterend sterrebeeld gelijk, dat aan Europa's staatkundigen hemel was opgegaan tot verbazing van allen, die de plotselinge opkomst ervan hadden bijgewoond. Is het wonder, dat velen zich afvroegen, of men hier te doen had met een meteoor, die weldra weder zou verdwijnen, of met een vast stelsel, dat zijne plaats aan den politieken hemel zou behouden? Er waren er, die twijfelden, vrienden zoowel als vijanden. Beiden richtten daarbij het oog op enkele verschijnselen van ontbinding, die zich duidelijk vertoonden, met name op de kerkelijke en de staatkundige twisten in de nieuwe gemeenschap, zich met elkander vermengend en ook daarom zeer gevaarlijk voor den jongen staat, die na een bloedigen krijg zijn kortstondige rust, ja zijn bestaan door binnenlandsche onlusten inderdaad ernstig bedreigd heeft gezien. Zoowel de spaanschgezinde Bentivoglio als de engelsche, fransche en venetiaansche gezanten, die jegens de Vereenigde Gewesten goedgezind waren — zoowel zij, die juist om deze reden tegen het Bestand hadden gewaarschuwd, als zij, die in weerwil daarvan het hadden gewenscht, letten met veelszins verdachte belangstelling op de ontwikkeling dezer heillooze oneenigheden, de erfenis, door den kamp op het gebied van religie en staatkundige beginselen nagelaten. Deze twisten en de daarvan onafhankelijke twijfel aan de mogelijkheid van het ongewijzigd voortduren eener eigenaardige nog weinig bekende staatsinrichting, die men geheel ten onrechte met den naam van „democratie" bestempelde, deden menigeen het hoofd schudden bij de gedachte aan de toekomst van den jongen staat, die reeds zulk een glansrijk verleden achter zich had en door haar schitterend heden de algemeene aandacht trok.

De zware tijden waren voorbij, toen men zong:

„Geluckig is het Land,
Dat God den Heer beschermt,
Als daer met moord en brand
De vijand rontom swermt."

Het „moedige bloedige woedige swaerd" was voorloopig in de scheede gestoken en „g'lijck den grootsten rapsack" was de Spanjaard „verbaest" gevloden „als een wind die blaest", maar thans dreigde een nieuwe vijand, nog meer te vreezen dan de oude. Wel

mocht de rederijker waarschuwen „wacht U van 't Spaens bestandt" en tot den Heer bidden: „voor inlandtschen twist 't Vereende Land behoed!" [1])

HOOFDSTUK II.

DE VEREENIGDE NEDERLANDEN ALS ONAFHANKELIJKE STAAT.

Het Bestand had den staat der Vereenigde Nederlanden wel tijdelijk den vrede en de vrijheid maar volstrekt nog niet de volledige onafhankelijkheid, de „souvereiniteit" zooals men toen zeide, geschonken. Ook Engeland en Frankrijk deden dit den jongen staat duidelijk gevoelen [2]) en al behandelden zij hem feitelijk als een gelijkgerechtigde, wanneer dit hun noodig scheen, in den grond der zaak was hij in hunne oogen een beschermeling, die aan zijne verplichtingen jegens zijne weldoeners nu en dan herinnerd mocht en moest worden zoowel om hem tot nederigheid te stemmen als om ter rechter tijd van deze verhouding gebruik te kunnen maken. En werkelijk, het was ontwijfelbaar, dat de jonge staat zonder den heimelijken of openlijken steun van Frankrijk en Engeland, zonder den druk op Spanje der bezorgdheid tegenover deze beide mogendheden, den krijg niet dan met groote moeite had kunnen volhouden.

Twee traktaten verbonden de Staten met Frankrijk. Jeannin had ze na het gelukkig slagen zijner onderhandelingen betreffende het Bestand nog vóór zijn vertrek in Juni 1609 tot stand weten te brengen. Het eene, de hernieuwing van dat van Januari 1608, stelde vast, dat in geval van een oorlog tijdens het Bestand Hendrik IV de Staten met 10 000 man, zij hem met 5000 man zouden helpen en dat men geen verdragen zou sluiten tegen elkanders belang. Het tweede bepaalde, dat de beide fransche regimenten voetvolk en de twee compagnieën ruiterij in staatschen dienst voorloopig zouden blijven en dat Frankrijk daarvoor 600 000 livres per jaar zou betalen. De verhouding tot Engeland werd beheerscht door de verdragen van 1585 en 1603, hoewel de vrede tusschen dat land en Spanje

---

1) Van Vloten, Nederl. Geschiedzangen II, 416.
2) Motley, John of Barnevelt, I, p. 38.

in 1604 voorloopig alle gedachte aan hulp van deze zijde had weggenomen [1]).

Helderziende nederlandsche staatslieden hadden kort vóór het Bestand gevreesd, dat de Vereenigde Nederlanden ten slotte toch nog de souvereiniteit aan Hendrik IV of Jacobus I zouden moeten aanbieden, en het was te verwachten, dat Frankrijk en Engeland ditmaal niet als in 1584 het aanbod zouden afwijzen [2]). Oldenbarnevelt zelf was in dit opzicht niet zonder vrees geweest en het was een der redenen, waarom hij het Bestand begeerde. De engelsche bezettingen in de pandsteden Brielle, Vlissingen en Rammekens, de fransche troepen in staatschen dienst, 4200 man, door Frankrijk betaald, de verdere fransche subsidiën, na 1594 hierheen gevloeid en op te zamen 200 millioen francs geschat, konden als getuigenissen van deze meer of minder afhankelijke verhouding worden aangevoerd; talrijke fransche en engelsche officieren en soldaten dienden bovendien in Maurits' leger met toestemming hunner regeering.

Het streven van Oldenbarnevelt, den leider nog steeds der buitenlandsche politiek, was erop gericht om tegenover deze gevoelens van de beide groote bondgenooten en gebruik makende zoowel van hunne onderlinge ijverzucht als van hun beider vrees voor Spanje's overmacht, den staat, dien hij bestuurde, zooveel mogelijk ook tegenover hen als een onafhankelijke republiek te doen optreden, de gelijke van Venetië, die andere roemrijke republiek, met wie wegens de gemeenschappelijke belangen tegenover Spanje en wegens handelsrelatiën [3]) nadere betrekkingen konden worden aangeknoopt. De plotselinge dood van den Hertog van Gulik in Maart 1609, de gespannen toestand in Duitschland, waar Katholiek en Protestant tegenover elkander zich wapenden, de herleving van het Catholicisme onder leiding der sedert het Concilie van Trente meer en meer op den voorgrond getreden Jezuieten, de vrees vooral voor de geheime plannen, waarvan men niet ten onrechte de katholieke vorsten verdacht, om gezamenlijk onder leiding van den Paus en het Huis van Oostenrijk in Spanje en Duitschland zoowel de Kerk uit de moeielijkheden te redden als den staatkundigen toestand van Europa te

---

1) Vgl. deel III, blz. 334 vlg., 449.
2) Vgl. dl. III, blz. 507.
3) Vgl. dl. III, blz. 97, 453.

beheerschen, gaf aanleiding genoeg tot onderhandelingen, waarin de Vereenigde Nederlanden zich konden doen gelden.

De hoofdpersoon, op wien daarbij de oogen van vriend en vijand zich richtten, was Hendrik IV, de nog altijd krachtige Koning van Frankrijk, in de eerste plaats voor zijne plannen rekenende op den steun van de Vereenigde Nederlanden, die sedert 1598 in François van Aerssens, hunnen ambassadeur, welke titel en rang hem in November 1609 ten deel vielen, een bekwamen diplomaat te Parijs onderhielden. Aerssens, zooals men hem hier te lande gewoonlijk noemde [1]), nog met den Advocaat in oogenschijnlijk voldoende verstandhouding, genoot het volle vertrouwen van den bij den Koning invloedrijken staatsman Sully meer dan dat van den Koning zelven, die hem niet ten onrechte van intrigues met de Hugenoten, vooral met den hugenootschen Hertog van Bouillon, den zwager van prins Maurits, een stokebrand, verdacht en reeds in 1609 zijne verwijdering had verlangd [2]). De gunst, waarmede de Koning den ambassadeur der Staten desniettemin onderscheidde, de eer, die hij hem bewees, getuigden minder voor persoonlijke waardeering van den gezant dan voor 's Konings vriendschap jegens de Staten, die hij als zijne beste bondgenooten beschouwde gelijk de verhooging van gezant tot ambassadeur te kennen gaf, hoe belangrijk zij den post achtten. Aerssens was een talentvol maar onvoorzichtig en intrigeerend man, die den ouden Advocaat, aan wien hij veel te danken had, heimelijk tegenwerkte en veel sympathie toonde voor de streng gereformeerde leer.

De dood van den krankzinnigen gulikschen Hertog gaf aanleiding tot eene gevaarlijke verwikkeling onmiddellijk in het begin van het Bestand, eene verwikkeling, die weldra dreigde uit te loopen op een algemeenen europeeschen oorlog, waaraan ook de Vereenigde Nederlanden zich niet zouden kunnen onttrekken, naar te verwachten viel. Ja, mocht die oorlog ontstaan, dan zou het zelfs niet wenschelijk voor hen zijn zich daaraan te onttrekken, want niet alleen zou daarin beslist worden over de vraag, wie meester zou zijn op

---

[1]) Hij teekende zichzelven Françoys d'Aerssen of van Aerssen. Zijn vader, de griffier der Staten-Generaal, noemde zich Cornelis Aerssens. De verandering had waarschijnlijk ten doel aan het fransche hof zich den schijn van adellijke afkomst te geven.

[2]) Jeannin, Négociations I, p. 77; Ouvré, Du Maurier, p. 206.

hunne grenzen aan den Neder-Rijn, maar ook over de vraag, of het Huis van Oostenrijk, of Spanje's partij, of het Catholicisme in Europa de overhand zou behouden dan wel of de geduchte politiek-kerkelijke macht, waartegen zij nu reeds 40 jaren hadden gestreden, voorgoed zou worden gekluisterd.

Met groote belangstelling zag men dan ook hier te lande den gang der gebeurtenissen in het Guliksche gade, want van haren afloop hing het af, of aan de oostergrenzen der Nederlanden het nog altijd zeer belangrijke afgeronde hertogdom [1]) in de handen eener vijandige dan wel eener bevriende macht zou komen. Kwam het in katholieke handen, dan was de gansche oostergrens met uitzondering van het weinig beteekenende Bentheim in de macht van tot Spanje neigende vorsten, van het aartsbisschoppelijke Trier en Keulen over het Guliksche tot naar het bisschoppelijke Munster en verder noordwaarts naar het steeds onvertrouwbare Oostfriesland. Ontstond dan eenmaal de groote religiekrijg, dien vooruitziende staatslieden binnen enkele jaren verwachtten, dan was de verbindingsweg der Vereenigde Nederlanden met de duitsche protestantsche vorsten, met den ouden calvinistischen bondgenoot in de Paltz, zoowel als met Hessen, Brandenburg en Saksen in Noordduitschland, zoo goed als afgesloten. Kwam integendeel het hertogdom in protestantsche handen, dan behoefde men naar die zijde geen vrees te koesteren voor vijandelijke invallen uit het Oosten, reeds herhaaldelijk zoo gevaarlijk gebleken voor de rust der opgestane gewesten.

De erfenis van den Hertog van Gulik was reeds lang te voren door beide partijen zorgvuldig in het oog gehouden. De Keurvorst van Brandenburg, Johan Sigismund, gehuwd met de dochter van de oudste zuster des overledenen, stond reeds sedert 1604 gereed om, zoodra de erfenis openviel, met hulp der Staten-Generaal en van den Keurvorst van de Paltz, die beloofd hadden hem desnoods gewapenderhand te steunen [2]), zich van het geheele land meester te maken. Maar naast hem maakte een ander protestantsch vorst, paltzgraaf Wolfgang Wilhelm van Neuburg, de zoon der tweede zuster van den Hertog, aanspraken en trachtte door onderhandelingen met Katholiek en Protestant zijne rechten te bevestigen.

---

1) Vgl. dl. II, blz. 389 vlg.

2) Ritter, Briefe und Akten II, n⁰. 112.

Bovendien ontleenden nog de Hertog van Zweibrücken aan het huwelijk met de derde, de Markgraaf van Burgau, een zoon van aartshertog Ferdinand van Tyrol uit een morganatisch huwelijk, aan dat met de vierde zuster, eindelijk de Keurvorst van Saksen en de Hertog van Coburg aan toezeggingen van keizer Maximiliaan I en dynastieke verbintenissen uit de eerste helft der 16de eeuw minder krachtige gronden van aanspraak, die zij evenwel in hun belang trachtten te exploiteeren. En te midden van al de strijdende erfgenamen stond in overleg met Spanje en de Aartshertogen de Keizer, in beraad om, als vertegenwoordigende de hooge oppermacht des Rijks, ter wille van de groote politieke beteekenis der betwiste landen in te grijpen [1]. De Keizer, de zwakke Rudolf II, in deze door zijne omgeving tot ongewonen spoed bewogen, verklaarde reeds in het begin van April de zaak der erfenis zelf te willen beslissen en voorloopig het gansche land onder den hertogelijken Raad en de Hertoginweduwe benevens een paar keizerlijke commissarissen te stellen, opdat de Rijkshofraad de verschillende aanspraken zou kunnen onderzoeken. Dit wilde natuurlijk zeggen, dat de Keizer voorloopig het gebied onder zich zou houden, wat te bedenkelijker was, omdat wegens de onzekerheid der aanspraken reeds herhaaldelijk de gedachte was opgekomen, of het hertogdom niet eenvoudig als opengevallen rijksleen ter beschikking van den Keizer zou staan.

Maar Brandenburg en Neuburg grepen onmiddellijk toe. Zij lieten, de eerste in het Kleefsche, de ander in het Marksche, beiden in het Gulikschc daden van inbezitneming verrichten; de jonge Neuburg zelf verscheen in Düsseldorf, de hertogelijke residentie, en werd daar wel door de hertogelijke raden afgewezen maar vestigde zich in het slot Benrat, terwijl weldra ook de brandenburgsche markgraaf Ernst als vertegenwoordiger van den Keurvorst in het land verscheen. De beide vorsten kwamen door bemiddeling van Hessen en Nassau bij het verdrag van Dortmund den 10den Juni 1609 overeen de tusschenkomst des Keizers af te wijzen en voorloopig het land gezamenlijk te beheeren. Zij begaven zich naar de hoofdstad Düsseldorf, werden daar door de bevolking vol vreugde ontvangen en zoowel Kleef-Mark als Gulik-Berg erkenden en huldigden hen, met uitzondering echter

---

[1]) Vgl. over dat alles Ritter, Deutsche Geschichte im Zeitalter der Gegenreformation II, S. 29 ff., 126 ff., 199, 278, 283 ff.

van de stad Gulik en verscheidene ridders uit beide deelen; de beide „possideerende vorsten” regelden daarna te zamen de kerkelijke en staatkundige zaken in het gansche gebied. De protestantsche Unie erkende te Heidelberg deze schikking en van den steun van Hendrik IV en de Staten-Generaal kon men zeker zijn, dachten de possideerenden.

Maar nu trad de Keizer krachtig op, aangezet door zijn energieken neef, aartshertog Leopold, Bisschop van Passau, die eene groote rol in het Rijk hoopte te spelen. Nadat Rudolf door zijne naar het Guliksche gezonden voorloopige commissarissen tegen het dortmunder verdrag had laten protesteeren, verscheen plotseling den 23sten Juli Leopold zelf als keizerlijk commisssaris in de vesting Gulik, die de possideerenden had afgewezen, en nam van zijne zijde de regeering van het hertogdom in handen, gesteund door de minderheid van den adel. Hij rekende vooral op de hulp van Spanje en de Aartshertogen maar deze beiden, bevreesd voor een oorlog met Hendrik IV en de Staten-Generaal, waagden het niet hem openlijk te helpen en stijfden hem voorloopig alleen met goeden raad en heimelijke subsidiën.

Hendrik IV, door het stoutmoedig optreden van Leopold aan den Beneden-Rijn verontrust, begon onmiddellijk met veel vertoon troepen te verzamelen aan de nederlandsche grens, schijnbaar tot oorlog bereid maar inderdaad, naar Aerssens wel begreep, meer geneigd om door een luidruchtig optreden de keizerlijke partij van verdere stappen terug te houden dan om werkelijk aan het hoofd van een groot leger op te rukken en de rechten der possideerenden te verdedigen, zooals hij dreigde [1]). Ook de duitsche Unie toonde zich matig belangstellend in de zaak en van de Staten-Generaal was het niet te verwachten, dat zij, die den vrede pas met zoo groote moeite verkregen hadden, anders dan in de uiterste noodzakelijkheid de wapenen zouden opvatten, vooral daar zij op Hendrik's krijgsplannen niet al te zeer vertrouwden [2]); zijne inzichten omtrent hunne provinciën zelve, waarmede zij gedurende den loop der onderhandelingen van het Bestand ten volle bekend geworden waren, gaven hun aanleiding tot eene voorzichtige politiek.

In deze omstandigheden bleven de guliksche zaken nog tot in het

---

1) Ritter, l. l. S. 307.

2) Motley, l. l. I, p. 76 ff., 103.

najaar zwevende, toen Hendrik IV, begeerig om eene groote antihabsburgsche partij in Europa te vormen en thans zeker van de hulp van den Hertog van Savoye, dien hij in Italië noodig had, een scherper toon begon aan te slaan. Ook de duitsche Unie begon zich op aandrang van den Keurvorst van de Paltz en zijn leidenden staatsman, vorst Christiaan van Anhalt, voor te bereiden tot den oorlog, die, naar verwacht werd, tegen het voorjaar zou uitbreken en gansch Europa in vuur en vlam zou zetten. Hendrik IV liet zich uit, alsof hij het oogenblik gekomen achtte om met hulp der protestantsche elementen in Europa de habsburgsche macht voorgoed te breken. Wel bleken Engeland, Zweden en Denemarken vooralsnog weinig gezind om zich naast hem te scharen maar van de Vereenigde Nederlanden dacht hij zeker te zijn, toen de Staten-Generaal beloofden een leger van 14 000 man onder prins Maurits beschikbaar te stellen [1]) behalve nog de onder hen dienende fransche troepen.

Eene persoonlijke zaak scheen de beslissing te zullen verhaasten en Hendrik werkelijk tot den krijg te prikkelen. De vlucht van den Prins van Condé en zijne jonge schoone gemalin, door den nog steeds in amouretten verwikkelden Hendrik IV heftig begeerd, in November van het Hof te Parijs naar Brussel, waar haar gemaal haar aan 's Konings aanzoeken hoopte te onttrekken, bracht den teleurgestelden minnaar buiten zichzelven [2]). Hij verlangde van de Aartshertogen de uitlevering der vluchtelingen, in ieder geval van de schoone dame, die ook niets liever wenschte dan dit. De bezwaren der brusselsche regeering verbitterden den Koning, die Condé bovendien van politieke intrigues met Spanje verdacht, ten zeerste. Ook in deze zaak verklaarden de Staten zich ten slotte geneigd den Koning ter wille te zijn, al begeerden zij liever niet in de gelegenheid gesteld te worden om die welwillendheid metterdaad te toonen door den Prins van Condé aan te houden te Breda, waar hij een oogenblik dacht zich in het kasteel van Philips van Oranje, zijn zwager, te vestigen [3]): zij ontzegden Condé den toegang tot hun grondgebied, wat Hendrik IV, die gehoopt had, dat zij hem daar zouden vatten, slechts matig bevredigde. Condé liet zich te Breda

1) Motley, l. l. I, p. 106, 111.

2) Vgl. voor deze episode: Henrard, Henri IV et la Princesse de Condé (Brux. 1870).

3) Motley, l. l. I, p. 137, 141, 153.

evenwel niet zien, verliet weldra ook Brussel, terwijl de Aartshertogen zijne gemalin op zijn verzoek onder nauw toezicht hielden, en begaf zich naar Milaan onder spaansche bescherming, wat te bedenkelijker moest schijnen, omdat hij bij ontstentenis van den ziekelijken jongen dauphin de naaste erfgenaam was van de fransche kroon. Deze liefdesgeschiedenis bleek de spanning tusschen Spanje en Frankrijk zeer te verergeren en werkelijk verwachtte men in het vroege voorjaar het uitbreken van den oorlog [1]). Men hoorde van oorlogstoerustingen van alle zijden en vooral te Parijs werd de oorlogzuchtige toon onrustbarend. In Februari werd te Hall eene militaire overeenkomst tusschen Hendrik IV en de duitsche Unie gesloten, waarbij de wederzijdsche hulp in troepen werd vastgesteld. De Staten begonnen in Gelderland troepen bijeen te brengen, terwijl van de andere zijde in de Nederlanden Spinola zich langzaam begon voor te bereiden, hoe weinig ook de Aartshertogen den krijg begeerden hernieuwd te zien evenmin als Spanje zelf, uitgeput als beiden waren.

Het was eene zonderlinge verhouding, die van de bij de guliksche kwestie belanghebbende mogendheden in het voorjaar van 1610. Frankrijk, dat steeds den hoogsten toon voerde, zou bij de uitlevering der Prinses van Condé waarschijnlijk onmiddellijk zijne krijgstoerustingen hebben gestaakt; Spanje, de Aartshertogen, de Vereenigde Nederlanden waren zeer weinig geneigd om oorlog te voeren hetzij ter wille van de Prinses, hetzij wegens de guliksche kwestie; de duitsche Unie was alles behalve ten strijde gereed, al drong Christiaan van Anhalt ook op krachtige wapening aan; de katholieke duitsche Liga was het evenmin. En toch scheen het uitbarsten van den krijg binnen korten tijd te wachten.

Hendrik IV had er geruimen tijd reeds op aangedrongen, dat uit de Vereenigde Nederlanden Oldenbarnevelt zelf, als leider der buitenlandsche aangelegenheden, en graaf Willem Lodewijk, als ingewijd in alle krijgszaken, in ambassade naar Parijs zouden komen om met hem en zijne raadslieden de voor een gemeenschappelijken veldtocht noodige maatregelen te bespreken [2]). Er was zelfs sprake van eene reis des Konings naar Den Haag, al zou hij daar alleen als bijzonder

---

[1]) Ibid., p. 177.

[2]) Dépêches van Aerssens bij Motley, l. l.; Ritter, l. l. S. 321.

persoon verschijnen [1]). De oorlog scheen in Maart 1610 alleen van de komst der staatsche ambassadeurs af te hangen maar Oldenbarnevelt verklaarde in deze omstandigheden — er waren te Utrecht en elders ernstige binnenlandsche moeilijkheden ontstaan — het land niet te kunnen verlaten en ook Willem Lodewijk kon toen niet gemist worden, zoodat ten slotte Oldenbarnevelt's schoonzoon Van der Myle met Walraven van Brederode en uit Zeeland Jacob van Malderee in het begin van April in plechtig gezantschap naar Parijs vertrokken. De langzaamheid, waarmede de geheele zaak door de Staten was behandeld, spiegelde zich af in de buitengemeen rustige en gemakkelijke wijze, waarop de gezanten hunne reis volbrachten, zich overal ophoudende en korte dagreizen makende, zoodat zij eerst den 20sten April Parijs bereikten. Zij werden met groote eerbewijzen in die stad ontvangen, tot diepe ergernis van de spaansche en andere gezanten zelfs met grooter eer dan aan eenig gezantschap te voren betoond was geworden. Even plechtig en eervol was de ontvangst in het Louvre door den Koning, wien zij op plechtige wijze nogmaals den innigen dank der Staten brachten voor zijn steun bij het sluiten van het Bestand en krachtige hulp van staatsche zijde in uitzicht stelden voor de zaak der verdediging van de rechten der possideerende vorsten, waartoe zij 's Konings medewerking verzochten bij hun streven naar een nauw verbond tusschen Engeland, Frankrijk, de Staten en de duitsche vorsten [2]). Alles ging plechtig genoeg en aan schoone woorden was geen gebrek zoowel van de eene als van de andere zijde. De Koning merkte intusschen spoedig op, dat de mededeelingen der ambassadeurs meer fraaie complimenten dan werkelijke aanbiedingen bevatten [3]) en het bleek ook bij de onderhandelingen zeer spoedig, dat de Staten, door Aerssens behoorlijk ingelicht over 's Konings eigenlijke gezindheid [4]), weinig bereid waren om onmiddellijk den gevaarlijken krijg te beginnen.

Er werd nu te Parijs met veel vertoon besloten om een fransch gezant, den Heer de Béthune, naar den Haag te zenden ten einde daar met prins Maurits en Oldenbarnevelt de bijzonderheden van den te ondernemen veldtocht vast te stellen. Tegelijk echter verzekerde de

---

1) Bentivoglio, Relationi, p. 112.
2) Motley, l. l. p. 223 ff.
3) Ibid., p. 228.
4) Ibid., p. 232.

Koning onder de hand aan den pauselijken nuntius, die hem namens den Paus tot vrede kwam vermanen, dat bij de terugkomst der Prinses van Condé de zaak wel geschikt zou worden, en trachtte heimelijk die terugkomst van de Aartshertogen te verkrijgen: zoo weinig wilde hij toen werkelijk den oorlog om Gulik, al werden de krijgstoerustingen nog steeds voortgezet. De staatsche gezanten, die in deze omstandigheden weinig meer te verrichten hadden, maakten zich spoedig gereed om terug te keeren en de Koning gaf zich geen moeite om hen te weerhouden, de hem gezonden betuigingen van vriendschap met gelijke munt betalende en van zijne zijde met zijne gewone bonhomie verklarende de guliksche zaak eigenlijk geheel grootmoediglijk ter wille der Staten te drijven. Bij hunne afscheidsaudientie ontmoetten de staatsche gezanten den juist uit de Nederlanden teruggekeerden Béthune maar de berichten, die deze medebracht, waren van dien aard, dat het duidelijker dan ooit bleek, hoe weinig oorlogzuchtig de Staten gezind waren. De Koning verborg zijne ontevredenheid niet en sprak waarschuwend van de groote belangen, die op het spel stonden, en van de karigheid, waarmede de Staten de zaak behandelden, terwijl hij nu uitdrukkelijk verklaarde op het einde van Mei zelf aan het hoofd zijner troepen uit Mézières naar het Guliksche te zullen oprukken en op het gelijktijdig oprukken van prins Maurits te rekenen.

Het scheen dan toch tot oorlog te zullen komen: het voortdurend verblijf der Prinses van Condé te Brussel had den Koning zoodanig verbitterd, dat hij geen oogenblik langer wilde wachten om den krijg te beginnen, die hem gelegenheid zou schenken om zijn doel te bereiken en tevens, bij de gebleken onmacht van Spanje en de Aartshertogen, de guliksche zaken naar zijn zin te regelen zonder van zijne zijde al te veel in de waagschaal te stellen. Een schitterend fransch leger van meer dan 30 000 man stond bij Mézières gereed; de Staten zouden 18 000 man onder prins Maurits naar Düsseldorf zenden; Anhalt had 10 000 man van de Unie verzameld; de Hertog van Savoye zou met fransche hulp Milaan veroveren; een ander fransch leger stond aan de Pyreneeën. In Frankrijk zou Maria de Medicis, de Koningin, aan het hoofd van een regentschap gedurende 's Konings afwezigheid de zaken leiden; half Mei zou zij gekroond worden, eene plechtigheid, die tot nu toe was uitgesteld. Een paar dagen later ou de Koning naar de grens vertrekken. De vraag was nog, of de

Aartshertogen den doortocht der fransche benden naar Gulik zouden toestaan dan wel weigeren. Weigerden zij, dan zou Hendrik IV de Nederlanden onder hun gebied aanvallen en de oorlog was uitgebroken. Maar zij stonden den doortocht toe, zich niet bestand achtend tegen de fransche legers! Toch kon in de bestaande omstandigheden uit den aanval op Gulik alleen nog een groote europeesche oorlog ontstaan [1]). De kroning van Maria geschiedde werkelijk op den 13den Mei maar op den 14den werd de Koning door den dweper Ravaillac verraderlijk vermoord.....

De dood van Hendrik den Groote zooals zijne tijdgenooten hem noemden, den eersten der toenmalige vorsten, bracht plotseling verandering in den staatkundigen toestand van Europa. Frankrijk werd voor jaren onder een minderjarigen Koning, voor wien eene grillige krachtelooze moeder met hare gunstelingen te midden van intrigues en twisten regeerde, tot werkeloosheid naar buiten en regeeringloosheid naar binnen gedoemd. De spaanschgezinde partij kreeg daar thans weder grooten invloed en de Hugenoten traden op den achtergrond; de verhouding tot de Staten werd veel minder innig, al bevestigde de Koningin-Regentes nog de verdragen in 1609 met hen gesloten.

De groote europeesche oorlog, waarvan men den aanvang had meenen te zien, bleef voor het oogenblik uit. Toch was nog niet alle kans op het uitbreken daarvan verdwenen, want de guliksche zaak bleef nog onbeslist en thans waren het de Staten-Generaal, op wie alleen de possideerende vorsten hunne hoop hadden gesteld. Immers van Engeland viel niets te verwachten: dat was duidelijk gebleken, toen kort na het plechtige gezantschap naar Frankrijk ook een naar Engeland uit Den Haag was vertrokken. Dat gezantschap, samengesteld uit Jan van Duivenvoorde, Heer van Warmond, die evenwel vóór de afreis stierf, de pensionarissen van Dordrecht, Amsterdam en Rotterdam [2]) en Albert Joachimi uit Zeeland, had koning Jacobus te bedanken voor zijne hulp bij het sluiten van het Bestand, verder te spreken over de schulden van de Staten aan Engeland, over de visscherij op de engelsche kust en eindelijk over de wenschelijkheid,

---

1) Ritter, l. l. S. 334 ff.
2) Deze laatste de broeder van Oldenbarnevelt, Elias.

dat ook Engeland in het belang van het Protestantisme krachtig de hand zou bieden tot steun der possideerende vorsten. Maar Jacobus, die den oorlog schuwde en bovendien nog steeds hoopte op eene dynastieke verbinding tusschen zijn Huis en dat van de spaansche Habsburgen, verlangde zich niet in de guliksche zaken te wikkelen, hoewel hij geldelijken steun beloofde [1]).

Dat de zaken in Frankrijk geheel veranderd waren, bleek onmiddellijk uit de houding der fransche ministers, van wie Sully thans bijna allen invloed had verloren en daarentegen Villeroy meer op den voorgrond trad, tegenover Aerssens en later ook tegenover den na 's Konings dood dadelijk naar Frankrijk teruggezonden Van der Myle; beiden spoedig moesten inzien, dat te Parijs thans alles naar Spanje neigde [2]), dat men er den vrede wilde en de zaak van Gulik geheel aan de Staten dacht over te laten. Van der Myle keerde dan ook zonder eenige toezegging dan die van overeenkomstig de beloften in Februari te Hall aan de Unie gedaan een hulpleger naar Gulik te zullen zenden, naar de Nederlanden terug, overtuigd, dat van de nieuwe fransche regeering niets meer viel te verwachten. Deze begeerde ter wille van de verwarde binnenlandsche toestanden tegenover het buitenland eene onzijdige politiek te volgen en evenmin aan de Protestanten als aan de Katholieken steun te verleenen. De Staten begrepen thans ten volle, dat zij zelf voor hunne belangen in het Guliksche moesten waken.

In de eerste plaats kwam het er op aan te zorgen, dat de vesting Gulik niet langer in handen bleef van aartshertog Leopold. Eene poging van dezen om in het Luiksche bij Stockhem troepen bijeen te brengen ten einde zich in Gulik te handhaven was reeds 1 Mei verijdeld door den tijdig op verzoek van Christiaan van Anhalt afgezonden graaf Frederik Hendrik, die zich met eenige nederlandsche ruiterij en een paar honderd man voetvolk daarheen had begeven en de verzamelde benden zonder moeite uiteenjoeg. Half Juli rukte prins Maurits zelf met een goed uitgerust leger van ruim 16 000 man, een „secours wel zeevenmael hoogher als nae proportie aangenaem was", met veld- en belegeringsgeschut van Schenkenschans naar Gulik, dat hij onmiddellijk belegerde, weldra gesteund door

---

1) Motley, l. l. p. 201.
2) Ibid., p. 267 ff.

Christiaan van Anhalt met duitsche benden en eindelijk ook door de beloofde 8000 man fransche hulptroepen. Het door Maurits op zijne gewone wijze methodisch gevoerde beleg eindigde reeds den 1sten September met de overgave der vesting zonder dat „merckelijk verlies" was geleden [1]. Leopold, die den strijd hier had opgegeven, was reeds in Mei met de troepen, die hij nog had kunnen bijeenbrengen, naar Bohemen getrokken. Gulik werd bij gemeenschappelijk overleg der bondgenooten gesteld onder den staatschen hoofdofficier Frederik Pithan, die er gouverneur zou zijn voor de possideerende vorsten aan het hoofd van een gemengd garnizoen van twee vendels neuburgsche en brandenburgsche soldaten. De guliksche landen waren onbetwist voorloopig in handen der possideerenden en de legers keerden ongemoeid naar huis terug.

Van den grooten krijg tegen de spaansch-habsburgsche macht kwam ook verder niets. De fransche regeering toonde steeds grooter toenadering tot de spaansche. Sully, die de plannen van Hendrik IV had willen voortzetten, werd meer en meer op zijde geschoven en in Januari 1611 zelfs uit het bewind verwijderd, terwijl zijn oude mededinger Villeroy, die steeds toenadering tot Spanje had gewenscht, triomfeerde; de onderhandelingen over eene huwelijksverbintenis tusschen de fransche en spaansche koningsfamiliën leidden zoo steeds meer tot het door de spaanschgezinde partij te Parijs vurig gewenschte doel, terwijl daarentegen de band met de Staten-Generaal, Savoye en de duitsche vorsten voortdurend losser werd [2]. De zending van een buitengewoon gezant naar Den Haag, den Heer de Reffuge, in het najaar van 1611 moest de Staten gerust stellen omtrent de plannen der fransche regeering en hen verzekeren van hare vriendschappelijke gezindheid, ook al werden door de dynastieke verbinding de betrekkingen tusschen Frankrijk en Spanje inniger. Evenwel moest de gezant tevens de Staten herinneren aan hunne financieële verplichtingen tegenover Frankrijk, voortspruitende uit de door dat land verleende subsidiën, terwijl de betaling der fransche regimenten van de nakoming van bovengemelde verplichtingen zou afhangen — eene omstandigheid, die de Staten zeer in verlegenheid bracht, aangezien zij juist niets minder dan goed bij kas waren. Hij moest vooral

---

1) Oldenbarnevelt in Bijdr. en Med. Hist. Gen. 19, blz. 203, in een overzicht der guliksche verwikkelingen van zijne hand, uitgegeven door den heer Jansen.

2) Motley, l. l. p. 365.

met Oldenbarnevelt op goeden voet blijven en de vredespartij zooveel mogelijk steunen ten einde ook Spanje tevreden te stellen en zoo de gewenschte onzijdigheid van Frankrijk te bewaren. In Januari 1612 werden eindelijk de huwelijksplannen tot een gelukkig einde gebracht en daarmede was de richting der fransche regeering vooreerst bepaald, al werd er geene formeele alliantie met Spanje gesloten. De jonge koning Lodewijk XIII zou huwen met de spaansche prinses Anna, zijne zuster met den spaanschen troonopvolger; men zou elkander helpen in geval van nood [1]). En, wat nog erger was, ook Engeland wenschte niets liever dan door het huwelijk van den Prins van Wales met eene spaansche of fransche prinses in deze combinatie te worden opgenomen, ten einde dan de Nederlanden als bruidschat voor deze beiden geschonken te krijgen [2]). De Staten-Generaal, door hunne oude thans tot Spanje neigende bondgenooten zoo goed als geheel verlaten, bleven dus alleen voor de guliksche zaak staan, want wat de steun der altijd oneenige en tot geen krachtig besluit te brengen duitsche vorsten beteekende, was sinds lang bekend.

De positie van Aerssens aan het fransche Hof werd bij dat alles niet beter, vooral toen hij zijne betrekkingen met de oude bewindslieden, met de over den nieuwen koers ontevreden Grooten, met de leidende Hugenoten niet opgaf. Hij zelf zag de onhoudbaarheid van zijne stelling ook wel in en reeds in het begin van 1611 was er ernstig sprake van zijne terugroeping maar aan de andere zijde wilde hij, eerzuchtig en weinig bemiddeld als hij was, niet gaarne van den eervollen en wegens de groote geschenken zeer voordeeligen [3]) post afstand doen en schroomde men de Hugenoten en de ontevreden Grooten door zijne terugroeping te ontstemmen. Men liet hem de beslissing over en hij bleef, ook met toestemming van den Advocaat, voorloopig nog te Parijs. Toch was er tusschen Oldenbarnevelt en Aerssens reeds weinig meer van het oude wederzijdsche vertrouwen: de laatste klaagde luide over den Landsadvocaat, vooral over de bekendmaking aan het Hof zelf van zijne eigene geheime rapporten over den nieuwen toestand te Parijs en over de huwelijksplannen, die hij reeds ontdekt had, toen zij nog zeer in het verborgen werden

---

1) Zeller, La Minorité de Louis XIII, II, p. 44.

2) Jeannin, Négociations, II, p. 42; Ouvré, Du Maurier (Paris, 1853), p. 192.

3) Vgl. daaromtrent zijne eigene latere bekentenissen in zijne Noodighe Remonstrantie (1618).

behandeld [1]), en beschouwde meer en meer Oldenbarnevelt als den geheimen overbrenger dier berichten met het doel, meende hij, om hem onmogelijk te maken en Van der Myle in zijn plaats als gezant in Frankrijk te doen optreden [2]). Dat Aerssens' berichten werden overgebriefd, lijdt geen twijfel, maar dat de Advocaat dit zou gedaan hebben, daarvan is nooit een enkel bewijs gevonden: het is geschied tijdens eene ziekte en buiten weten van Oldenbarnevelt [3]). Maar Aerssens, in de laatste jaren zich steeds meer gevoelend als diplomaat en steeds minder gezind om zich te regelen naar de aanwijzingen van den in de buitenlandsche zaken der Vereenigde Nederlanden nog altijd oppermachtigen Advocaat, die hem als den jongeren ondergeschikte vrij hooghartig placht te behandelen, bovendien verbitterd door de dagelijks ondervonden tegenwerking en persoonlijke vijandschap te Parijs, geloofde vast aan Oldenbarnevelt's dubbelhartigheid. Hij weigerde thans voor de door hem onderstelde intrigue tusschen Oldenbarnevelt en zijne fransche vijanden te wijken en bleef, steeds heftiger in vijandschap ontstoken tegenover hem, die eenmaal zijn begunstiger was geweest, zich vastklemmen aan zijne plaats.

De bezwaren namen toe. De bovenvermelde geldelijke eischen van de fransche regeering aan de staatsche maakten de verhouding tusschen de eerste en de Staten-Generaal nu en dan zeer gespannen. Eerst verlangde namelijk Maria de Medicis, dat de Staten het $1/_3$ zouden betalen van de schuld, die Frankrijk indertijd bij Engeland had aangegaan ten einde de Vereenigde Nederlanden tegen Spanje te kunnen ondersteunen, welk „Tiers" volgens het in 1603 gesloten verdrag van Hamptoncourt ten laste der Staten zou komen. Van die som was nog nooit iets betaald en de Koningin beweerde, dat Hendrik IV daarvan reeds had gesproken, maar de Staten en hun gezant hielden vol, dat de Koning hun die sommen bij zijn leven had kwijtgescholden. Nu verlangde Engeland in 1610 van Frankrijk de betaling van het Tiers, waarop het laatste natuurlijk bij de Staten aandrong op de betaling. Groote oneenigheden ontstonden hierover, totdat eindelijk in 1613 de zaak naar den zin van Frankrijk geregeld

---

1) Motley, l. l. p. 360, 367.

2) Vgl. over dit alles de Noodighe Remonstrantie (1618) van Aerssens en zijne polemiek met Van der Myle uit dat jaar.

3) Van der Myle, Vertoogh (1618), blz. 15.

werd. Tevens kwamen er hoogloopende verschillen over de vóór en gedurende het Bestand aan de Vereenigde Nederlanden verstrekte subsidiën zelve en over de betaling der beide fransche regimenten in staatschen dienst. Aerssens hield met kracht de rechten zijner regeering staande maar sprak en handelde zeer onvoorzichtig, zelfs op kwetsende wijze tegenover de fransche ministers, ja tegenover de Koningin en haar jongen zoon, luide roemende op zijne vriendschap met den overleden Koning, klagende over den achteruitgang der fransche zaken, over de kortzichtigheid der nieuwe bestuurders; hij dichtte hun verkeerde praktijken toe en spande heimelijk samen met de Hugenoten en de groote protestantsche heeren aan het Hof, met Bouillon en Condé, die den regeerenden ministers den voet wilden lichten, ja ook de Koningin gaarne van haar gezag hadden willen berooven.

Zoo werd het zomer van 1613, toen de gezant zich om redenen van gezondheid en van particulieren aard na zeven jaren afwezigheid voor een tijdelijk verblijf naar Den Haag begaf. De fransche regeering evenwel verlangde hem niet meer terug te zien en gaf hem een aanzienlijk geschenk, dat hij zonder gewetensbezwaren aannam, ofschoon hij wel kon begrijpen, wat er mede bedoeld werd: eene gewone beleefdheid aan een gezant, die zoo vele jaren lang te midden van belangrijke onderhandelingen een bevrienden staat had vertegenwoordigd en thans voorgoed heenging [1]). Maar Aerssens wenschte geenszins heen te gaan en vond in Den Haag steun bij prins Maurits, den zwager van Bouillon en vriend der Hugenoten.

In Den Haag was toen fransch gezant de opvolger van Russy, de sedert de lente daarheen gezonden Benjamin Aubéry, Sieur Du Maurier, een hugenootsch edelman van weinig aanzienlijke geboorte maar van gematigde gezindheid, goed vriend van de Staten, voormalig dienaar van den Hertog van Bouillon en ook met Oldenbarnevelt op zeer goeden voet. Hij had na zijn afscheid van Bouillon onder Sully gediend en was belast geweest met het beheer der subsidiën aan de Staten, dus met de nederlandsche zaken reeds bekend [2]). Hij was geen vriend van Aerssens, die in overeenstemming met de hugenootsche partij wegens Du Maurier's aansluiting bij de

---

[1]) Vgl. Van der Myle, l. l. blz. 23 vlg.
[2]) Ouvré, l. l. p. 198.

nieuwe regeering diens zending naar vermogen had tegengewerkt, maar werd daarentegen door Louise de Coligny en Oldenbarnevelt krachtig gesteund en had zich weldra in Den Haag te midden van de talrijke kolonie fransche edelen en officieren thuis gevoeld. Hij trachtte van het begin af overeenkomstig zijne instructiën „en un cas, qui peut estre jusques à présent est sans exemple" [1]) den terugkeer van Aerssens naar Parijs te beletten. Aerssens, hoewel ook door den nog hier te lande vertoevenden Reffuge tegengewerkt, gaf evenwel den kamp niet op en trachtte met hulp zijner vrienden en van zijn prinselijken beschermer tegen den zin van Oldenbarnevelt zijne hernieuwde uitzending te verkrijgen, wijzende op het groote belang zijner intieme betrekkingen met de Hugenoten. Hij wendde zich in een heftig schrijven tot de Staten-Generaal, zich weinig bedektelijk richtend tegen den Advocaat zelf en de partij, die het Bestand had doorgedreven. Tot diep in het najaar duurde de onzekerheid, totdat eindelijk in November Du Maurier herhaaldelijk en ten krachtigste het verlangen der fransche regeering en van de Koningin persoonlijk in de Staten-Generaal en daarbuiten te kennen gaf. Ook prins Maurits liet toen Aerssens vallen, ofschoon de machtige streng-calvinistische partij dezen nog bleef steunen [2]). In Februari 1614 was de zaak beslist: Aerssens zou worden ontslagen maar van dat oogenblik af was hij de doodvijand van den Advocaat, die hem, naar hij sedert steeds beweerde, den voet had gelicht om zijn eigen schoonzoon Van der Myle de eer en het voordeel van den belangrijken post te bezorgen. De Advocaat, wat hij in deze ook gewenscht moge hebben, waagde het echter niet zoover te gaan maar deed Gideon van Boetzelaer, Heer van Langerak, benoemen, een weinig bekwaam en in de diplomatie geheel onervaren edelman, die reeds lang zulk een post had begeerd. Hij gold eerst als werktuig van prins Maurits maar bleek weldra bij 's Prinsen weinige geneigdheid om zich met politieke zaken in te laten zich volgzaam te gedragen naar de raadgevingen van den grooten leider der buitenlandsche politiek, wiens staatkundige inzichten ten opzichte van Frankrijk dientengevolge de verhouding tot dat land nog bleven beheerschen.

Dat was vooral van veel belang bij het uitbreken van nieuwe

---

1) Ouvré, l. l. p. 205.
2) Ouvré, l. l. p. 207 suiv.

moeilijkheden in Frankrijk. In het begin van 1614 stelden de ontevreden Prinsen zich scherp tegenover de regeering, waarin thans met den pauselijken nuntius en den spaanschen gezant de biechtvader der Koningin en haar italiaansche gunsteling Concini, weldra maarschalk d'Ancre, de leiding hadden. De Hugenoten stonden op de zijde der Prinsen en het scheen, dat Frankrijk stond aan den vooravond van een nieuwen burgeroorlog. Ware Aerssens toen gezant der Staten te Parijs gebleven, het zou zeer goed mogelijk zijn geweest, dat de Staten op aandrang van prins Maurits hunne fransche regimenten zouden vergund hebben zich met de Grooten in verbinding te stellen. Thans geschiedde dat niet, al deserteerden velen van de hugenootsche officieren en soldaten. Eene nieuwe zending van Van der Myle als buitengewoon gezant naar Parijs moest dienen om de goede verstandhouding tusschen de Staten en de fransche regeering te bewaren; het gelukte hem zonder moeite de voortzetting van het traktaat betreffende de beide regimenten te verkrijgen en tevens de benoeming aan het hoofd daarvan van Gaspard de Coligny, Heer van Châtillon, kleinzoon van den admiraal en neef van prinses Louise, kort nadat de rust in Frankrijk was hersteld door een verdrag tusschen de twistende partijen. De hugenootsche Grooten bleven evenwel steeds door middel van Aerssens in betrekking tot prins Maurits en de orthodoxe gereformeerden, hunne geloofsgenooten [1]).

De guliksche zaken waren intusschen ook eene nieuwe phase ingetreden. Neuburg en Brandenburg waren wel volgens het verdrag van Dortmund gezamenlijk bezitters der bestreden erfenis geworden maar de eerste hield niet op door geheime onderhandelingen met de katholieke partij zich naar die zijde steun te verzekeren, ook van den in 1612 na den dood van Rudolf opgetreden keizer Matthias maar vooral van het hoofd der duitsche katholieke partij, Maximiliaan van Beieren [2]). Onaangenaamheden tusschen de beide possideerende vorsten en hunne beambten en onderdanen in het algemeen maakten een gezamenlijk bezit op den duur moeilijk en de mogelijkheid van een openlijken strijd tusschen hen werd steeds grooter [3]). Aan zijne geheime besprekingen werd door Neuburg eindelijk afdoende

1) Ouvré, p. 217 suiv.

2) Ritter, l. l. II, S. 370 ff.

3) Bijdr. en Med. Hist. Gen. dl. 19, blz. 204 vlg.

beteekenis gegeven, toen hij, zoon van een streng Lutheraan, in Juli 1613 te München heimelijk tot het Catholicisme overging en daarop huwde met eene dochter van den beierschen Hertog, terwijl daarentegen de luthersche Keurvorst van Brandenburg nog in hetzelfde jaar openlijk de gereformeerde leer omhelsde en zijn zoon, keurprins Georg Wilhelm, in plaats van den gestorven markgraaf Ernst met het bestuur over zijne guliksche landen belastte. Scherper kon de tegenstelling niet zijn. Het scheen, dat in het Guliksche de strijd tusschen Katholiek en Protestant eindelijk zou aanvangen, te meer omdat de aanvankelijke zegepraal der protestantsche zaak aan den Neder-Rijn in de gansche omgeving haren invloed deed gevoelen, zoodat Aken weldra weder onder eene protestantsche stadsregeering stond, terwijl zich ook in Keulen weder eene sterke partij van denzelfden godsdienst begon te verheffen en in het naburige Mülheim eene nieuwe protestantsche handelsstad onder begunstiging der possideerenden de oude metropool van den Neder-Rijn begon te bedreigen in haren handel met de Nederlanden.

Een breuk tusschen Brandenburg en Neuburg lag in de naaste toekomst. Men stond in 1614 reeds min of meer gewapend tegenover elkander. Ieder oogenblik kon eene uitbarsting volgen en beiden trachtten zich voor een dergelijk geval hulp te verzekeren; de eerste natuurlijk bij de Staten-Generaal, thans ten volle zijne „religionsverwandten", de laatste even natuurlijk bij de zijne, de Aartshertogen, Spanje, de katholieke Liga. Die verzekering werd hun van beide zijden gegeven. Terwijl de Aartshertogen en Spanje Neuburg in geval van een aanval beloofden te zullen verdedigen en Spanje hem een jaargeld verleende, begonnen de Staten zich in te laten met den Keurvorst en heimelijk zijne belangen te bevorderen, ofschoon zij zich in het openbaar van een beslissend optreden onthielden.

Brandenburg begon. Eene poging om Düsseldorf te bemachtigen mislukte wel en Neuburg, die thans openlijk katholiek geworden was, werd hier dadelijk door de vertoornde burgerij ontvangen maar het gewichtige Gulik werd in Mei 1614 plotseling door Pithan ingevolge eene opdracht der Staten om voor de hem toevertrouwde vesting te waken bezet, met hulp van een deel van het garnizoen der nabijgelegen stad Meurs, die aan prins Maurits [1]) behoorde, weldra

---

1) Hij had ze in 1600 geërfd na den dood der Graaf en Gravin van Nieuwenaar.

door een grooter staatsch garnizoen versterkt, terwijl het neuburgsche deel der bezetting als onvertrouwbaar werd weggezonden. Ook Neuburg bleef niet stil zitten maar verzamelde eenige troepen en vroeg te Brussel en München om hulp, de aangeboden bemiddeling der Staten niet begeerende, ofschoon nog eerst te Wezel en daarna in Den Haag over eene verzoening der beide vorsten werd onderhandeld, met medewerking ook van Frankrijk en Engeland. Die bemiddeling leidde niet tot het doel en van beide zijden begon men zich ten oorlog toe te rusten. Einde Augustus rukte Spinola in weerwil der vermaningen van Frankrijk en Engeland om den vrede te handhaven met 20 000 man van Maastricht op, bezette Aken, waar hij de protestantsche regeering omverwierp, vervolgens ook Düren, trok bij Rijnberk over den Rijn en bemachtigde reeds 5 September het door de Brandenburgers slecht voorziene Wezel, dat niet eens verdedigd werd.

Bij het toenemen van de moeilijkheden hadden ook de Staten hunne troepen verzameld en een leger onder prins Maurits en Willem Lodewijk, ongeveer even groot als dat van Spinola maar veel beter uitgerust, rukte in het begin van September bij Elten over den Rijn. De Prins kwam te laat om Wezel te redden maar bemachtigde dadelijk Emmerik en Rees en liet Goch, Gennep en Ravestein van Nijmegen uit bezetten. De brandenburgsche Keurprins sloeg in Kleef, de Hertog van Neuburg — hij was thans zijn vader als zoodanig opgevolgd — in Düsseldorf zijn zetel op. De laatste bracht bovendien met hulp der hem door Beieren en Keulen verstrekte onderstandsgelden een klein leger van 5000 man bijeen, waarmede hij Spinola's troepen versterkte.

De oorlog scheen thans onvermijdelijk. Maar noch Spanje noch de Vereenigde Nederlanden begeerden hem, beiden nog niet genoeg hersteld van de uitputting, die het Bestand had doen aangaan. De beide legers lagen echter zoo dicht bij elkander, dat een ernstig gevecht onmiddellijk zou kunnen volgen. De Prins en Spinola begonnen daarom spoedig te onderhandelen en kwamen overeen voorloopig ieder te laten behouden, wat hij had, en vijandelijkheden te vermijden. Weldra verschenen buitengewone gezanten van Frankrijk en Engeland te Xanten om er met de gecommitteerden van prins Maurits en Spinola en die der possideerenden te onderhandelen, waarbij zich nu ook de Staten-Generaal en de duitsche Unie lieten

vertegenwoordigen. Zoo kwam den 12den November het verdrag van Xanten tot stand, waarbij met behoud van de eenheid des hertogdoms het bestuur daarover gescheiden werd in twee afdeelingen. Brandenburg zou van Kleef uit het kleef-marksche deel met Ravestein beheeren; Neuburg van Düsseldorf uit het gulik-bergsche deel. De bezette vestingen zouden bij overeenkomst tusschen de Staten en de Aartshertogen op overeen te komen tijd en wijze worden ontruimd.

Dit laatste geschiedde echter voorloopig niet, hoewel de legers weder werden ontbonden en de aanvoerders naar huis terugkeerden. Noch Spanje noch de Staten wilden het aan deze zijde behaalde voordeel prijsgeven, niettegenstaande de pogingen van Frankrijk en Engeland om hen bij overeenkomst daartoe te brengen [1]). Het verdrag van Xanten kon in deze omstandigheden weinig anders dan een wapenstilstand heeten, ofschoon daardoor in de toekomst de verdeeling der erfenis gemakkelijker zou worden.

Van den Keizer was in deze geheele zaak weinig sprake: Matthias kon zich in Gulik evenmin doen gelden als zijn broeder. De treurige toestand van het duitsche Rijk was oorzaak, dat de verschillende duitsche staten zich door buitenlandsche verbintenissen trachtten te vrijwaren voor de gevolgen van het gebrek aan eene centrale macht, die de onafhankelijkheid der deelen van elkander kon handhaven. Het was in die omstandigheden natuurlijk, dat vele noordduitsche vorsten en steden, evenals in het zuidelijker gedeelte de Keurvorst van de Paltz, reeds sedert geruimen tijd de vriendschap zochten der machtige Staten-Generaal, die in staat waren hen met de wapenen te verdedigen tegen eventueele aanvallen hunner vijanden binnen en buiten hunne grenzen. Van groote beteekenis was voor deze zaken de verbintenis met de Paltz, waar dr. Brederode nog steeds de belangen der Staten behartigde, want de Keurvorst van de Paltz was het hoofd der protestantsche Unie en de machtigste der protestantsche vorsten in het Rijk, wiens geslacht reeds meer dan eens in vroeger dagen de keizerskroon op de hoofden der Habsburgers had doen wankelen en bij de hopelooze verzwakking der keizerlijke familie bestemd scheen eindelijk hare erfenis te aanvaarden.

In Oostfriesland bleven de oude geschillen voortduren [2]). De Stenden,

---

1) Carleton, Lettres I, blz. 7 vlg.
2) Vgl. dl. III, blz. 502.

Emden en de Graaf lagen nog steeds met elkander overhoop en de Staten moesten voortdurend tusschenbeiden komen, met name om Emden tegen den Graaf te steunen; zij waren degenen, in wier macht het land eigenlijk kon geacht worden te zijn, hetzij zij raadgevend of bemiddelend, hetzij zij bevelend hier optraden. Een nieuw gezantschap der Staten-Generaal onder leiding van Joachimi verscheen in het voorjaar van 1611 op den landdag van het rumoerige graafschap om de twistende partijen te verzoenen en slaagde met vrij wat moeite in het tot stand brengen van het verdrag van Osterhusen, waarbij ook de vroon- en hofdiensten werden geregeld, die de bevolking aan den Graaf zou verplicht zijn [1]). Als onderpand van den vrede werd door den Graaf het sterke slot Leeroort ingeruimd aan een staatsch garnizoen, dat voortaan met dat te Emden [2]) het land feitelijk in bedwang zou houden.

Ook de oude Hanze zag tegenover het machtige Denemarken, dat de opperheerschappij in de Oostzee voor zich verlangde en zijn Sonttol voortdurend verzwaarde, geen kans om hare belangen in de Oostzee te verdedigen dan eene aansluiting bij hare oude mededingers, de Nederlanders, die haar sinds lang hadden overvleugeld. Zes harer voornaamste steden hadden nog getracht onder leiding van Lübeck door een verbond met den Hertog van Lüneburg in 1606 zichzelven te helpen. Hamburg, Bremen, Brunswijk, Lüneburg, Maagdeburg trachtten op die wijze een vaste kern te vormen voor het oude verbond [3]), maar zonder de Staten ging het niet, zooals duidelijk bleek, en Lübeck sloot zich in 1613 alvast bij deze aan. Het gevaar, waarin de stad Brunswijk verkeerde, om door den Hertog van het land, die sedert jaren met haar overhoop lag en om haar te onderwerpen zich met Denemarken verbonden had, gewapenderhand tot gehoorzaamheid aan zijn gezag gedwongen te worden, bracht twee jaren later ook de andere genoemde steden ertoe om de hulp der Staten te verzoeken tegen de machtsoverschrijding van vorsten en landen in hare nabijheid. Oldenbarnevelt zag de groote beteekenis van zulk een verbond ook voor den nederlandschen handel duidelijk in. Hij leende een open oor aan het verzoek, mits de Hanze zich nauw

---

1) Van Meteren, fol. 624 v.
2) Dl. III, l. l.
3) Ritter, l. l. S. 411.

met de Staten verbond. Zoodra de steden zich hiertoe geneigd toonden, verzamelde graaf Frederik Hendrik een leger van 7000 man, waarmede hij half November 1615 de grenzen overschreed en de door hertog Frederik en koning Christiaan van Denemarken belegerde stad naderde. De komst van het Statenleger besliste de zaak nog vóór het einde des jaars door het sluiten van een verdrag, dat vooral den Hertog zeer bond. Maar het belangrijkste gevolg van dat optreden was het verbond, dat de zes steden en nog vier andere verderop: Wismar, Rostock, Greifswald en Stralsund, in 1616 met de Staten-Generaal sloten, een verbond tot onderlinge bescherming op Noord- en Oostzee en de daarin uitmondende stroomen, waardoor feitelijk het beschermheerschap der Staten over eene groote uitgestrektheid werd uitgebreid.

De bezetting van Soest en Lippstadt van Wezel en Rijnberk uit door spaansche garnizoenen toonde aan, dat de brusselsche regeering de beteekenis van deze zaken wel inzag en op hare beurt haren invloed in westelijk Duitschland wenschte te versterken, maar de macht der Staten-Generaal had zich daar veel krachtiger ontwikkeld en zou bij eene hervatting van den grooten krijg ook van die zijde op steun kunnen rekenen. De naderende crisis in het duitsche Rijk zou niet zonder de Staten tot een einde worden gebracht en hun groote staatsman had ook naar deze zijde voortdurend het oog geopend voor de dingen, die komen zouden.

In dezelfde lijn van gedachten ging ook de politiek der Staten in het Noorden. Tegenover de overmacht van Denemarken, zoo gevaarlijk voor onzen handel, wilde Oldenbarnevelt Zweden steunen, dat in het eerste rijk en Polen zijne grootste vijanden had. De oude betrekkingen van Denemarken met Spanje [1]), de steun, dien deze mogendheid aan de katholieke Wasa's in Polen had verleend om hun de bemachtiging der hun pas ontvallen zweedsche kroon mogelijk te maken, bracht als van zelf eene toenadering tusschen Zweden en de Staten te weeg. Karel IX van Zweden, de protestantsche Koning van dat rijk, die den katholieken tak der Wasa's had verdrongen, ontving dan ook den eersten nederlandschen agent Cornelis Haga, die in 1610 aan zijn hof verscheen, wel niet als officieel gezant

---

1) Deel III, blz. 307.

maar met een aanbeveling van de Staten om er de belangen van een paar kooplieden te verdedigen gedurende den oorlog tusschen Polen en Zweden, met de meeste onderscheiding. Karel had reeds in 1599 getracht met de Staten een verbond te sluiten [1]) en deze poging in 1608 herhaald, maar men had hier toen nog weinig vertrouwen op de zweedsche toestanden. Deze eerste betrekkingen leidden weldra tot de komst van een zweedsch gezantschap hier te lande nog in hetzelfde jaar, wederom met het doel om de Staten over te halen tot een verbond tegen Denemarken en Polen. Dit wilden de eersten wel niet maar toch trachtten zij tusschen Zweden en Denemarken te bemiddelen door een gezantschap, dat in 1611 naar het Noorden vertrok doch den oorlog reeds uitgebroken vond en van Christiaan IV van Denemarken ten slotte het bitse bescheid kreeg, dat hij wel den Koning van Spanje, hun heer en meester, maar geen Staten-Generaal als onafhankelijke macht erkende [2]): hij weigerde den Sonttol eenigszins te verlichten, verontwaardigd als hij was over de komst van een groot aantal nederlandsche kolonisten naar de nieuw gestichte zweedsche stad Gothenburg, die de Sont moest beheerschen.

Het gezantschap keerde terug zonder den oorlog te kunnen bezweren en de dood in 1611 van Karel IX, door zijn jongen zoon Gustaaf Adolf vervangen, bracht Zweden in groot gevaar. De Staten onthielden zich, om Denemarken niet geheel te ontstemmen, van openlijk hulpbetoon aan de benarde zweedsche legers en vloten maar konden niet beletten, dat sommige kooplieden den zweedschen vorst steunden en dat nederlandsche schepen, soldaten en matrozen den Zweden belangrijke diensten bewezen. Eerst in 1613 werd de vrede in het Noorden hersteld en Oldenbarnevelt, voor Denemarken's toenadering tot Spanje beducht, liet zich sedert in nauwere betrekkingen met Zweden in, ook met het oog op de algemeene politiek.

De verhouding tot Denemarken werd er niet beter op, daar Christiaan IV evenmin gesticht was over de nauwe verbintenis, door de Staten met Lübeck en de andere Hanzesteden aangegaan. Met de grootste voorzichtigheid moest de deensche regeering worden behandeld, want Denemarken had de Sont, den onvermijdbaren toegang tot de Oostzee, nog geheel in zijne macht en moest daarom in het

---

[1]) Vreede, Nederland en Zweden, blz. 21.

[2]) Ibid., blz. 54. Vgl. echter blz. 87.

belang van onzen daar zoo belangrijken handel zooveel mogelijk ontzien worden. De omstandigheid, dat Christiaan IV een zwager van Jacobus I van Engeland was, kon hierbij van gewicht zijn. In ieder geval moest men Denemarken zooveel mogelijk trachten gerust te stellen aangaande onze plannen in het Noorden. Het plechtig gezantschap, dat in 1618 onder leiding van Floris van Pallandt, Heer van Culemborg, naar Kopenhagen vertrok, had dan ook ten doel om koning Christiaan van zijne ongunstige houding tegenover de Staten terug te brengen en de moeilijkheden met Denemarken, zoowel over den Sonttol als over de algemeene politiek der Staten in het Noorden en wegens de deensche plannen tot oprichting eener Oost-Indische Compagnie, te doen ophouden.

In verband met de politiek tegenover Zweden en Denemarken stonden ook onze eerste diplomatieke betrekkingen tot Rusland, waar nog de verwarde toestand aanwezig was, die bij den grooten troonstrijd in dat land op het einde der 16de eeuw was ontstaan. Eerst de verheffing van Michaël Romanow tot Czaar van Rusland deed de orde terugkeeren in deze streken, waar onze kooplieden reeds sedert verscheiden jaren groote belangen hadden te verdedigen zoowel aan de kust der Witte Zee als in het binnenland van het uitgestrekte rijk. In 1614 kwamen de eerste russische gezanten, geleid door den hollandschen koopman Isaäc Massa, in Den Haag aan. De pogingen van Zweden om in Moscovië vasten voet te krijgen gaven aanleiding tot de zending van een gezantschap in het volgende jaar naar Zweden en Rusland om den gestoorden vrede tusschen deze beide rijken te herstellen en hen zoo tegenover Polen te vereenigen, tevens om handel en scheepvaart op die landen te bevorderen. Werkelijk gelukte het, dank zij ook den bemoeiingen der staatsche gezanten — Veenhuizen, Bas en Jochimi — om den vrede tot stand te brengen [1]). Voor onzen handel op het Noorden waren deze goede betrekkingen met Rusland en Zweden van onschatbare waarde en het optreden der Vereenigde Nederlanden in deze streken ook als europeesche mogendheid verhief hun aanzien ten zeerste, tot diepe ergernis der Engelschen, die zich veel moeite gaven om de beteekenis der Staten als onafhankelijke mogendheid te verkleinen, ja hen als beschermelingen van Engeland's Koning voor

1) Vreede, l. l. blz. 163.

te stellen — eene handelwijze, die weinig strekte om eene goede verstandhouding met Engeland te bevorderen maar op de vorsten en landen van het Noorden, reeds van nabij bekend met de macht van den jongen staat, weinig indruk maakte. Ook Polen zocht weldra de vriendschap van de Staten, wier invloed en beteekenis de poolsche koning Sigismund met het oog op zijne plannen tegenover Zweden en Rusland had leeren inzien: in 1617 bood hij den staatschen gezant in Brandenburg, Sticke, die daar den Keurvorst in de goede stemming moest houden, zelfs eene alliantie aan met verzekering van belangrijke handelsvoordeelen in zijn uitgestrekt en voor den nederlandschen handel zeer gewichtig rijk.

En weinig minder belangrijk dan deze verbintenissen in het Noorden en Oosten waren die in het Zuiden van Europa.

De gemeenschappelijke vijandschap tegen Spanje had omstreeks 1610 de eerste betrekkingen met het Turksche Rijk tengevolge. Op aanraden van den nederlandschen koopman Jacob Gijsbrechtsz., die te Constantinopel woonde, en naar aanleiding van de tallooze rooverijen, waaraan onze schepen van de zeeroovers in de Middellandsche Zee blootstonden [1]), begaf zich in 1612 Cornelis Haga naar Turkije, vergezeld van eenige jongelieden, die de wereld wilden zien. Het gelukte dezen bekwamen diplomaat om de bezwaren, door de fransche, engelsche en venetiaansche gezanten tegen zijne ontvangst gemaakt, te overwinnen en reeds in den zomer een verdrag van vriendschap en koophandel tot stand te brengen, waarbij den nederlandschen kooplieden vergund werd voortaan onder eigen vlag de turksche havens te bezoeken; nederlandsche slaven werden vrijgelaten, bescherming tegen de zeeroovers werd verleend en de aanstelling van consuls in de voornaamste havensteden werd toegestaan. De bekwame „orator" Haga bleef jaren achtereen de belangen van handel en politiek daar vertegenwoordigen. Vooral tegenover de zeerooverij op de barbarijsche kusten, bevorderd door het slechte beheer der in naam onder turksch oppergezag staande afrikaansche gewesten en door de nog weinig krachtige ontwikkeling der zeemacht van de europeesche handelsvolken, was zijne aanwezigheid te Constantinopel van groote beteekenis. De bekende Dortenaar Simon de Danser en

1) Van Meteren, fol. 626.

zijn engelsche evenknie Warde waren omstreeks 1609 de meest beruchte leiders der internationale zeerooversbenden, die zich op de moeilijk toegankelijke riffen en rotsen van Afrika's noordwestkust genesteld hadden en jaarlijks honderden schepen van allerlei landaard buitmaakten. De goede betrekkingen met Marokko, met welks beheerscher in Mei 1609 een handelsverdrag werd gesloten, konden niet verhinderen, dat herhaaldelijk zeetochten tegen deze roovers, even schadelijk als vroeger die van Duinkerken, noodig waren.

Uit een politiek oogpunt tegenover Spanje waren de betrekkingen met Venetië en Savoye van nog meer belang en Oldenbarnevelt had dan ook hierop reeds lang het oog gevestigd. De Hertog van Savoye, die reeds lang scherp tegenover Spanje stond, zond in 1614 hierheen graaf Jan van Nassau, een kleinzoon van prins Willem's broeder, die in zijn leger diende, om den Staten steun in geld of soldaten te vragen en ofschoon men dit verzoek niet inwilligde, met hoeveel aandrang het ook herhaaldelijk werd ingediend, men hield de betrekkingen met Savoye aan.

Ernstiger liet men zich in met Venetië, den machtigen koopmansstaat aan de Adriatische Zee en Spanje's doodvijand in Italië, waarmede de jonge staat van het Noorden reeds sedert eenige jaren vriendschapsbetuigingen had gewisseld, met name in 1606, toen de venetiaansche Republiek in oorlog met Spanje en den Paus dreigde te geraken [1]) en eene nauwere verbinding tusschen de beide vrije gemeenebesten wenschelijk scheen. Deze ontstond nog wel niet maar na het sluiten van het Bestand liet de venetiaansche regeering den Staten herhaaldelijk weten, dat haar de zending van een vertrouwd persoon tot voorbereiding van „onderlinge correspondentie" aangenaam zou zijn. Prins Maurits, door Aerssens van die gezindheid onderricht, stelde dan ook in Augustus 1609 voor een gezant derwaarts af te vaardigen en Van der Myle zag zich met die zending belast. Hij won te Fontainebleau op last der Staten den raad in van Hendrik IV omtrent de te Venetië aan te nemen houding en begaf zich toen door Frankrijk naar het doel zijner reis. Hij werd met de grootste eerbewijzen ontvangen tot diepe ergernis van Spanje en den Paus, die tegen het aanknoopen van betrekkingen met de nederlandsche rebellen protesteerden, terwijl daarentegen de fransche en

---

[1]) De Jonge, Nederland en Venetië ('s Gravenhage, 1852), blz. 9.

engelsche gezanten te Venetië — de laatste heette Dudley Carleton — hem steunden. De benoeming van een gezant der Republiek Venetië om wederkeerig de Staten-Generaal te begroeten was het gewenschte gevolg van deze zending: reeds in het voorjaar van 1610 verscheen Tomaso Contarini als zoodanig. Van een verbond, zooals de Staten wenschten, wilde men in het voorzichtige Venetië nog niet hooren: het bleef voorloopig bij wederzijdsche plichtplegingen en eerst in 1615 werd een nederlandsch consul te Venetië officieel erkend.

In het volgende jaar, toen de Republiek een moeilijken krijg had te voeren met de zeeroovende Uskoken aan de dalmatische kust en hun beschermer, aartshertog Ferdinand van Stiermarken, en zij kruid, kogels en soldaten noodig had, kwam eerst de gezant Lionello en vervolgens een tweede, Suriano, de hulp der Staten verzoeken, vooral om aan Venetië toe te staan 3000 man te werven onder graaf Johan Ernst van Nassau, die zich aangeboden had den oorlog te leiden. De Staten gaven gereedelijk deze vergunning en stonden zelfs de werving toe van een tweede regiment van 1000 man onder een bekend officier, den Heer van Wassenhoven. Eenige koopvaardijschepen, ten oorlog gerust, brachten in het voorjaar van 1617 Johan Ernst met de beide regimenten naar Venetië over maar herhaalde oproeren der soldaten, de dood van Johan Ernst en een groot getal zijner officieren nog in hetzelfde jaar, de bezwaren van den krijg in deze warme streken niet het minst, baarden groote teleurstellingen: slechts een zeer klein getal dezer troepen keerde in 1620 behouden terug. Suriano, die resident van Venetië bij de Staten was geworden, verkreeg nog andere voordeelen voor zijne Republiek, zoodat de verbinding tusschen de beide gemeenebesten steeds inniger werd en men van beide zijden ernstig aan eene nauwe alliantie tusschen den „leeuw met het zwaard" en den „leeuw met het boek" van San Marco begon te denken. Oldenbarnevelt, die geheel in overeenstemming met prins Maurits het gewicht van zulk eene alliantie ten volle inzag met het oog op eene te wachten hernieuwing van den oorlog tegen Spanje, toonde zich zeer geneigd om haar op den duur tot stand te brengen, al begeerde hij voorloopig nog Spanje zooveel mogelijk te ontzien.

Zoo was reeds zeer spoedig na het sluiten van het Bestand de staat der Vereenigde Nederlanden overal in Europa geacht als een gewenscht bondgenoot of gevreesd als een machtig vijand. Ook buiten

Europa was zijn naam geëerd; zelfs met het verre Perzië waren staatkundige betrekkingen aangeknoopt, die voor de toekomst van groot belang konden zijn. En overal was het de heldere blik van den Advocaat, die naar alle zijden de gelegenheid opzocht om den staat, welks buitenlandsche betrekkingen hij leidde, als souvereine, onafhankelijke mogendheid erkend te zien en hare handelsbelangen door staatkundige verbintenissen te steunen.

Groote moeilijkheden leverden in dit opzicht de betrekkingen met Engeland op, dat naast Frankrijk kon geacht worden de oudste bondgenoot der nederlandsche rebellen, thans van den opkomenden staat der Vereenigde Nederlanden te zijn maar, met grooten naijver tegenover de concurreerende handelsnatie bezield [1]), met wantrouwen hare schitterende stelling in de wereld gadesloeg. Overal bijna, waar de nederlandsche handel optrad, vond hij den engelschen tegenover zich, in noordelijk en zuidelijk Europa zoowel als in de afgelegen landen van Zuid- en Oost-Azië, in de Poolzeeën als op den Atlantischen Oceaan. Wij zagen reeds, dat de belangen van visscherij en handel beiden herhaaldelijk tot ernstige moeilijkheden met Engeland aanleiding gaven en dat herhaalde gezantschappen noodig waren om de gerezen bezwaren uit den weg te ruimen of ten minste tijdelijk minder ernstig te doen voorkomen. Het aanhoudende gekibbel over de vrijheid der zee en over het recht van handel op het Noorden en Indië gaf den wederzijdschen vasten ambassadeurs, Noël de Caron te Londen en Winwood in Den Haag, handen vol werks en had meer dan een buitengewoon gezantschap ten gevolge.

Daarbij kwam, dat koning Jacobus, hoewel hij wegens het huwelijk zijner oudste dochter, Elizabeth, in 1613 met den jongen keurvorst Frederik V van de Paltz bij den gang der zaken in het duitsche Rijk veel belang had en zijne sterke theologische sympathieën hem de oogen hadden moeten openen voor het gevaar, dat ook hem van katholieke zijde dreigde, weinig geneigd bleek om ten dezen eene „vigoreuse resolutie” te nemen en zich naast de Vereenigde Nederlanden te plaatsen ter bescherming der protestantsche belangen in Duitschland, in Europa. Oldenbarnevelt's brieven aan Caron, zijne gesprekken met Winwood zijn vol van klachten over

---

1) Zie boven, blz. 28 vlg.

de slappe houding der engelsche regeering, die door een huwelijk van Jacobus' oudsten zoon en, toen deze in 1612 stierf, van diens broeder Karel met eene spaansche prinses zich met Spanje hoopte te verbinden — eene verbintenis, die natuurlijk voor de Staten een uiterst schadelijk karakter moest dragen [1]). Spanje wist op handige wijze de besprekingen over dit huwelijk jaren lang te rekken, den ijdelen en naar deze voor het huis Stuart zoo schitterende verbintenis hakenden Jacobus voortdurend hoop gevende maar steeds hooger eischen stellende, zoodat de engelsche regeering in hare besluiteloosheid ten opzichte van de duitsche zaken bleef volharden. Wel liet zij zich in 1613 in verband met het Paltzische huwelijk tot een verdrag met de Vereenigde Nederlanden en de duitsche Unie brengen maar hare beloften en betuigingen hadden bij hare bekende gezindheid tegenover Spanje weinig beteekenis. Alleen bleek bij het sluiten van dat verdrag en de onderhandelingen over de verheffing van prins Maurits tot Ridder van den Kouseband in het volgend jaar, een gunstbewijs, dat door Oldenbarnevelt en de Staten aanvankelijk met eenig wantrouwen was begroet wegens de mogelijke verbinding van den Prins daardoor aan de engelsche belangen, ten duidelijkste, dat ook Jacobus thans de Staten feitelijk als souvereine mogendheid erkende.

Het bezit der pandsteden door Engeland en de zitting van Winwood in den Raad van State waren intusschen tegenover deze onafhankelijkheid feiten van bedenkelijken aard en Oldenbarnevelt had dan ook reeds lang de wenschelijkheid ingezien om dit te doen ophouden door de volledige terugbetaling van de door de Staten aan Engeland verschuldigde sommen, waaraan nog vrij wat ontbrak. Eerst wanneer deze geheel waren afbetaald, kon de daaruit voortvloeiende verplichting ophouden; eerst dan kon alle schijn van afhankelijkheid van Engeland, alle gevaar, dat Jacobus deze steden aan Spanje, zijn gewenschten bondgenoot, zou overleveren, verdwijnen. Het was alleen de vraag, of Engeland daartoe wilde medewerken, en tijdens de onderhandelingen over het Bestand was hiervan nog geen sprake geweest. De financieele moeilijkheden, waarin Jacobus steeds verkeerde, brachten hem er echter op het einde van 1615 toe na een nieuw aanbod van Caron dienaangaande onderhan-

---

[1]) Motley, John of Barneveld, II, p. 84 ff.

delingen te openen [1]). Wel betaalden de Staten jaarlijks 40 000 pond sterling aan Engeland, maar bijna $^3/_4$ van deze som ging weg aan de garnizoenen, die Engeland in Den Briel, Vlissingen en Rammekens had, en een aanzienlijke som in eens zou de engelsche regeering juist toen zeer te pas komen. Er werd geloofd en geboden en men werd het er reeds in het voorjaar van 1616 over eens [2]) om de zaak voor 100 000 pond in eens en driemaal 50 000 pond in termijnen van zes maanden af te maken, terwijl de garnizoenen in staatschen dienst zouden overgaan.

Het viel niet te ontkennen, dat deze overeenkomst voor Engeland, dat in het geheel nog 600 000 pond te vorderen had, weinig voordeelig mocht heeten, afgezien nog van het belang, dat het bij het bezit der steden had. Maar Oldenbarnevelt wist de zaak op uiterst handige wijze tot een goed einde te brengen tot ergernis van vele engelsche regeeringsleden, ja spoedig ook van Jacobus zelven, die weldra berouw had over het gebeurde. In Juni 1616 waren evenwel de pandsteden weder staatsch geworden en plechtig door de Staten-Generaal overgenomen. De engelsche gezant — in datzelfde voorjaar was sir Dudley Carleton als zoodanig uit Venetië naar Den Haag overgeplaatst — bleef zitting houden in den Raad van State. Carleton was een man, die zich aanvankelijk berekend toonde voor de zware taak om bij de moeilijkheden op handelsgebied, die zich allerwege voordeden, en de staatkundige verwikkelingen, die niet uitbleven, de goede verstandhouding tusschen Engeland en de Vereenigde Nederlanden te bewaren, al stond hij persoonlijk reeds spoedig met Oldenbarnevelt op minder goeden voet, eene verhouding, die bij de bemoeiingen van den engelschen gezant namens zijn Koning met de binnenlandsche twisten van het jonge gemeenebest tot betreurenswaardige gevolgen zou leiden.

En te midden van dat alles hield de Advocaat steeds het oog op de handelingen der „papistische ligue”, die zich gereed maakte om haren slag te slaan. Naar alle zijden waarschuwde hij, betoogde hij, herinnerde hij aan wat er was gebeurd, aan Spanje's alom bekende begeerten, aan de beweging in het Catholicisme, aan de noodzake-

---

[1]) Carleton, Lettres, I, p. 33, 57 suiv.
[2]) Motley, John of Barneveld, II, p. 82.

lijkheid voor de protestantsche elementen om zich met elkander te verbinden tot afwering van den aanval, dien hij jaar op jaar zag naderen. In zijne brieven aan Caron te Londen, aan Aerssens en Langerak te Parijs, aan Haga te Stockholm, aan Sticke te Berlijn, aan Brederode te Heidelberg, aan andere agenten en gezanten klinkt het voortdurend: houd een oog in het zeil, let op de troepenbewegingen in Italië en Oostenrijk, in Beieren en Bourgondië, zorg voor de samenwerking van onze oude en nieuwe bondgenooten, tracht hunne binnen- en buitenlandsche moeilijkheden tot oplossing te brengen, hunne macht bijeen te houden [1]). De groote staatsman liet niet af maatregelen te nemen voor den algemeenen europeeschen krijg, dien hij voorzag en waarin hij zijn staat, het werk niet het minst zijner handen, in groot gevaar achtte evenzeer als de belangen van staatkundige vrijheid en vrijheid van gedachte in het algemeen. Spanje en de „Jezuietische" Liga, geleid door Beieren en Oostenrijk — die combinatie houdt hem bij voortduring bezig, beheerscht zijne gedachten en met bekommering merkt hij de teekenen des tijds op, denkende aan de zwakheid en verdeeldheid van hen, op wier steun zijn geliefd gemeenebest in de oogenblikken des gevaars zou hebben te rekenen. Waar zou de eerste slag vallen? In Savoye, in Gulik, in Bohemen, in de Paltz? Hij wist het niet, maar dat er iets gaande was, zag hij duidelijk aan de werkzaamheid der kabinetten, aan de troepenbewegingen, aan de operatiën der bankiers, aan de beweging der geesten. Zijn eigen veelomvattende geest, gescherpt door jarenlange ondervinding van diplomatieke zaken, door de gevaren, te midden waarvan hij het roer van den staat had bestuurd, voorgelicht door zijne omvangrijke studie der politieke verhoudingen sedert den dood van Karel V, waakte voor allen, voor het door inwendige twisten verscheurde Frankrijk, voor het bedrogen Engeland, voor de zwakke en oneenige duitsche staten en staatjes, voor de Venetianen en Zwitsers, voor Zweden en Denemarken, voor Turkije en Rusland zelfs. Geen verschijnsel van eenig gewicht op politiek gebied ontging zijn geoefenden blik.

Hij leefde nog lang genoeg om den aanvang van den strijd te zien. De keuze van Ferdinand van Stiermarken tot koning van Bohemen in 1617; het begin van den boheemschen opstand in Mei 1618; de

---

[1]) Motley, l. l. p. 3, 6 ff.

dood van keizer Matthias in Maart 1619 — het gebeurde alles nog tijdens het leven van Oldenbarnevelt. Maar juist in die dagen was zijne kracht reeds verlamd door de binnenlandsche twisten in zijn eigen staat; het denkend hoofd, waarin grootsche plannen van samenwerking tusschen de bedreigde staten waren omgegaan, stond op het punt om te vallen van de sterke schouders, die den last van meer dan 40 jaren arbeid in staatsdienst hadden gedragen. En toen de verheffing van Frederik van de Paltz tot Koning van Bohemen in Augustus 1619, samenvallende met de keuze van zijn mededinger Ferdinand van Stiermarken tot Keizer van Duitschland, den lang verwachten krijg tusschen Protestant en Katholiek in het Rijk eindelijk tot uitbarsting bracht en deze zich meer en meer over bijna gansch Europa uitbreidde om dertig bloedige jaren lang dood en verderf te verspreiden — toen was Oldenbarnevelt niet meer.

Met hem was de eenige man heengegaan, die op dat oogenblik in staat geweest zou zijn om de beteekenis van deze gebeurtenissen ten volle te peilen en — misschien — om de bedreigde belangen door aaneensluiting van alle belanghebbenden te verdedigen. Van Den Haag uit had hij jaren en jaren lang de uitbarsting voorspeld maar toen zij kwam, was hij er niet om den jongen staat, dien hij leidde, aan te voeren in den strijd voor dezelfde belangen, waarvoor die staat jaren achtereen zoo goed als alleen had gestreden en die nu niet meer voor het kleine gebied der Nederlanden maar voor gansch Europa op het spel stonden. Anderen plukten de vruchten van wat hij had gezaaid en zetten zijne politiek voort, maar met minder kracht en minder talent. Zij, die hem opvolgden, moesten erkennen, dat zijne buitenlandsche politiek aan de Vereenigde Nederlanden, bij het begin van het Bestand nauwelijks als een onafhankelijke staat geacht, in enkele jaren eene geëerde plaats onder Europa's mogendheden had verzekerd. Dat was het werk in de eerste plaats van Oldenbarnevelt, ook in dit opzicht den grootsten staatsman, dien de Nederlanden hebben voortgebracht. Hij is het geweest, die, in het belang zoowel van den nederlandschen handel als van de algemeene staatkunde, den grondslag heeft gelegd van de betrekkingen, die de Republiek van de 17de eeuw met zooveel glans heeft onderhouden; hij was het, die haar een zetel gaf in Europa's raadszalen.

HOOFDSTUK III.

DE REGEERINGSVORM DER VEREENIGDE NEDERLANDEN.

Zelden verkeerde een staat in zulke ingewikkelde regeeringstoestanden als het jonge gemeenebest, dat aan den opstand tegen Spanje zijn oorsprong te danken had. Het verdwijnen van den ouden landsheer, voordat de grootsche plannen voltooid waren tot vorming van een samenhangenden staat uit de talrijke gewesten, die hij allengs onder hunnen scepter had zien buigen, ja, nog midden in de ontwikkeling, die de vorming van dien staat ten doel had, moest noodzakelijk op zichzelf reeds tot verwarring in den regeeringsvorm aanleiding geven. En die verwarring was des te grooter naarmate de verschillende gewesten van ouds op verschillende wijze bestuurd waren en onder geheel verschillende omstandigheden zich hadden ontwikkeld.

Het grafelijke Holland en Zeeland, het bisschoppelijke Sticht en Oversticht, het hertogelijke Gelderland, het heerlooze Friesland en Groningerland, thans verbonden met de door Maurits' zegevierend zwaard aan Vlaanderen en Brabant ontrukte deelen, vormden eigenlijk geen samenhangenden staat maar een verbond van een zevental weinig samenhangende gewesten, in wier midden een aantal afzonderlijke heerlijkheden, als wier aanhangsel een paar losse stukken veroverd gebied de verscheidenheid nog kwamen vermeerderen. De oude middeleeuwsche toestanden, gewijzigd door de naar eenheid strevende bourgondische landsheeren, nogmaals gewijzigd door de eigenaardige behoeften van den zich meer en meer uitbreidenden opstand, door de noodzakelijkheid om zich te vrijwaren voor het steeds dreigend oorlogsgevaar, eindelijk door de eischen van den lateren tijd, maar toch nog steeds den grondslag vormend der regeering in stad en land — ziedaar de elementen van den verwarden regeeringsvorm, dien onze gewesten in het begin der zeventiende te zien gaven en tot op het einde der achttiende eeuw te zien bleven geven zonder dat noemenswaarde veranderingen, laat staan verbeteringen behoeven te worden vermeld.

De Unie van Utrecht beheerschte dit samengestelde staatswezen,

maar de reeks van bepalingen, in dit slechts voor een tijd van oorlog en tot het voeren van oorlog gesloten verbond gemaakt, was niet bestemd en allerminst geschikt om te dienen als grondslag van bestuur voor een geregelden staat. Dit hadden de grondleggers van de Unie dan ook volstrekt niet bedoeld en toen in 1607 de Staten-Generaal de provinciën aanmaanden, „dat de Unie mogt vernieuwt en na de nood vermeerdert en versterkt worden", waarop volgde het besluit „eenpariglijk" genomen om eene „resumtie van de Unie" te doen plaats hebben „om die te mainteneeren en de verloopen daarteegen te dresseeren" [1]), bleek men de behoefte aan zulk eene herziening ook te gevoelen. Maar van die zoo algemeen noodig geachte herziening is niets gekomen, hoezeer Jeannin en Hendrik IV er op aandrongen naar aanleiding van het sluiten van het Bestand deze zaak ter hand te nemen, naar zij zeiden in het belang zelf van den jongen staat, die zich begon te verheffen. En werkelijk juist bij het begin van een tijdperk van vrede zou de gelegenheid schoon geweest zijn om in dezen de zoo hoogst noodige verbetering aan te brengen, want zoowel in het algemeen landsbestuur als in dat der gewesten was veel, wat ongetwijfeld met de eischen eener geregelde regeering niet overeenkwam.

Van een krachtig centraal landsbestuur was geen sprake. De Raad van State, die het na den dood van prins Willem mogelijk had kunnen voeren en onder Leycester ook werkelijk gevoerd had, was na diens vertrek door de Staten-Generaal te eenenmale overvleugeld en had alleen op het gebied van krijgszaken en financiën zijn invloed eenigermate weten te handhaven, zeker niet het minst wegens het feit, dat de beide stadhouders, Maurits en Willem Lodewijk, er als zoodanig zitting in hadden. Sedert de in 1588 herziene instructie had Holland er drie, Gelderland, Friesland en Zeeland twee leden, de drie minder belangrijke gewesten Utrecht, Overijsel en Stad en Lande (na 1594) één lid; de engelsche gezant had er nog zitting in wegens de bij het verdrag van 1585 geregelde en toen nog bestaande betrekkingen met Engeland [2]). De leden werden wel door de provinciën benoemd maar stemden zonder deze te raadplegen en eenvoudig hoofdelijk. Zij moesten „heure eygene provintiën afzweren

---

1) Slingelandt, Staatkundige geschriften, II, blz. 58.
2) Vgl. dl. III, blz. 336.

om voor de Generaliteit te zijn" [1]). De Raad van State had in de dagen van het Bestand in de eerste plaats te zorgen, dat de bijdragen van de verschillende gewesten ten behoeve van het leger en de verdediging te land — de zeezaken waren van den beginne af niet aan hem onderworpen — werden begroot, aangevraagd en beheerd. De begrooting geschiedde bij de „Generale petitie", die op het einde des jaars in November of December aan de Staten-Generaal moest worden aangeboden en waaruit dan door deze de „petitiën" aan de afzonderlijke gewesten werden gedaan; de petitiën betreffende de door de gewesten op te brengen aandeelen of „quoten" — ook een naam en een zaak uit den bourgondischen tijd [2]) — dienden te worden gevolgd door de „consenten" der betrokken gewesten.

Maar consent, op zichzelf reeds gewoonlijk niet dan met eenige moeite verkregen, was verre van gelijkluidend met betaling. Holland en Zeeland alleen plachten geregeld te betalen, Gelderland en Overijsel moesten vóór het Bestand wegens de aanwezigheid van den vijand op, ja binnen hunne grenzen gewoonlijk worden vrijgesteld, de andere gewesten waren steeds achterstallig. Daarom werd in het belang eener geregelde betaling van het leger voor de praktijk reeds spoedig overgegaan tot het stelsel van „repartitie", d. i. van verdeeling der betalingen aan het leger op deze wijze, dat ieder gewest in de eerste plaats had te waken voor de betaling van de in zijn eigen gebied gelegerde troepen. De verdeeling dier betalingen had plaats volgens een door den Raad van State opgemaakten „Staat van Oorlog", die voor eenige jaren achtereen werd vastgesteld [3]). Wat er van de quoten overschoot, moest door de provinciën worden afgedragen aan den Ontvanger-Generaal der Unie.

De vaststelling der quoten had veel voeten in de aarde. Naarmate van den voortgang der bevrijding van de verschillende gewesten van het spaansche juk hadden Holland en Zeeland, die na 1586 samen voor meer dan 80 % de kosten van den krijg hadden gedragen [4]), de andere gewesten van het Noorden mede naar hunnen omvang en hun vermogen in die kosten doen deelen. Maar over die verdeeling viel vooral tijdens het Bestand veel voor, ook na de 1619 dienaan-

---

[1]) Aitzema, Saken van Staat en Oorlog I, blz. 781.
[2]) Vgl. dl. II, blz. 422.
[3]) Slingelandt, l. l. II, blz. 42.
[4]) Vgl. Pieter Paulus, Verklaring der Unie I, blz. 239.

gaande in overleg met de fransche en engelsche gezanten, Jeannin en Winwood, op grond van de oude verhoudingen uit den bourgondischen tijd gemaakte bepalingen [1]). Met name het kleine Zeeland meende bij het verminderen zijner welvaart [2]) veel te hoog belast te zijn; het wilde in plaats van 16, 14, 12 % niet meer dan 9 % betalen. Men haspelde tot 1612, eer de Raad van State en de beide stadhouders er in slaagden door eene arbitrale uitspraak de belangen eenigszins te verzoenen. Holland zou volgens deze uitspraak voortaan ruim 57.1 %, Friesland 11.4 %, Zeeland 11 %, Utrecht en Stad en Lande 5.7 %, Gelderland 5.5 %, Overijsel 3.5 % betalen. Deze verdeeling bleef sedert in hoofdzaak bestaan, hoewel in 1616 Zeeland nog wegens zijn werkelijken achteruitgang op 9 % werd gebracht, terwijl de daardoor ontbrekende 2 % over de andere gewesten en Drente werden omgeslagen. Bij alle financieele zaken was de thesaurier-generaal der Unie de voorname raadsman van den Raad, die ook de brandschattingen, de subsidiën van vreemde mogendheden, de inkomsten uit verbeurd verklaarde goederen beheerde en het financieel beheer der door de Staten-Generaal onmiddellijk bestuurde deelen van Vlaanderen en Brabant voerde. De thesaurier der Unie en de secretaris van den Raad van State waren dientengevolge als leiders der financieele belangen van de Unie zeer aanzienlijke ambtenaren van den staat.

De instructie van 1588 gaf den Raad van State bovendien de leiding van den oorlog. Hij bestuurde dientengevolge de aanwerving en afdanking der troepen, verleende aanstelling aan de hoplieden en hoogere officieren, hield de soldijlijsten in orde, droeg zorg voor de vestingwerken en magazijnen van oorlogsmateriaal en had het opperste militaire rechtsgebied. Eindelijk mocht de Raad van State krachtens zijne instructie tusschenbeiden komen in geschillen tusschen de provinciën of leden van dien onderling. In dit laatste opzicht intusschen gelijk in andere rezen herhaaldelijk conflicten met de Staten-Generaal, het lichaam, dat den Raad van State meer en meer van zijn algemeen gezag had beroofd [3]).

Slechts zeven provinciën waren in den loop van den krijg tegen

---

1) Jeannin, Négociations IV, p. 96, 143, 165.
2) Slingelandt, l. l. blz. 33 vlg.
3) Vgl. dl. III, blz. 389.

Parma en zijne opvolgers van de oorspronkelijke gewesten en deelen daarvan, die de Unie onderteekend hadden, in de Staten-Generaal overgebleven. De pogingen van Drente en van de door Maurits veroverde deelen van Brabant in 1608 om op hunne beurt weder toegang te verkrijgen tot dat lichaam waren afgewezen voornamelijk door den invloed van Holland, dat het aantal der stemmende kleine landgewesten niet wilde vermeerderen, terwijl de brabantsche streken bovendien veroverd land waren en ook Drente desnoods als zoodanig beschouwd kon worden, hoewel het in elk geval „jure postliminii" aanspraak had om gerekend te worden tot de Unie, die het in 1580 geteekend had [1]).

Het college van „Mijne Heeren de Staten-Generaal" was eigenlijk alleen de vergadering van de gecommitteerden der „souvereine" gewesten ter behartiging der hun „gedefereerde" gemeenschappelijke belangen [2]), dus oorspronkelijk volstrekt geen met de souvereiniteit belast lichaam, al werd het thans door buitenlanders en zelfs door inlandsche schrijvers daarvoor gehouden, met den titel van „Hoogmogende Heeren" versierd en maakte het toen en later op met onze instellingen niet van nabij bekenden dien indruk. Het ontleende zijn recht om zich met de zaken, die het allengs aan zich trok, in te laten aan sommige bepalingen der Unie van Utrecht, waarin van gemeenschappelijk overleg der gewesten min of meer sprake was [3]). Ieder gewest zond een onbepaald getal afgevaardigden naar Den Haag, waar zij sedert 1593 niet slechts zooals vroeger een of meermalen per jaar maar permanent zitting hadden. De leden hadden in de verschillende gewesten zittingtijden van verschillenden duur, sommigen voor het leven, anderen voor één of meer jaren; ook de hun verleende tegemoetkoming voor reis- en verblijfkosten was in de gewesten verschillend, van *f* 4 tot *f* 6 per dag behalve de reiskosten. Met het oog op de hooge kosten en de bezwaren van verre reizen en langdurig verblijf in Den Haag voor leden uit de andere provinciën waren deze dikwijls niet of slechts door een paar leden vertegenwoordigd, terwijl Holland daarentegen geregeld vele leden zond.

De rangorde der provinciën in de vergadering was: Gelderland,

---

1) Lijndrajer, Drente's recht op sessie ter Generaliteit (Gron. 1893), blz. 2 vlg.

2) De Groot, Memorie van mijne Intentiën (Werken Hist. Gen. n⁰. 14, blz. 7 vlg.).

3) Vgl. dl. III, blz. 227; Wijnne, Geschiedenis, blz. 26 vlg.

als hertogdom reeds in de vergaderingen der bourgondische Staten-Generaal de andere gewesten van het Noorden voorgaande, dan het machtige Holland, Zeeland, Utrecht, Friesland [1]), Overijsel, Stad en Lande. Het presidium ging in deze volgorde week voor week rond. In vele gevallen, met name in de belangrijkste, die betreffende vrede, oorlog en financiën, moest volgens gewoonte of krachtens de Unie eenstemmigheid heerschen; in andere werd bij meerderheid van stemmen beslist. Behalve in enkele zaken van formeelen aard mochten de afgevaardigden niet naar hunne overtuiging maar alleen volgens de hun verstrekte lastgeving stemmen, welk feit duidelijk aanwijst, dat, al waren de Staten-Generaal met de uitoefening van sommige souvereiniteitsrechten belast, ja al liet men hun zeker „oppertoezicht" of eene „tezamenloopende magtoefening" [2]), zij daarom nog niet souverein waren, integendeel dat deze souvereiniteit bij de gewesten afzonderlijk berustte. Tallooze malen zien wij dan ook, dat de afgevaardigden zich „ongelast" verklaren en naar hunne gewesten reizen of schrijven om eene bepaalde lastgeving; slechts enkele malen daarentegen, dat zij het wagen ongelast op eigen gezag te beslissen, en ook dan nog slechts onder voorbehoud van nadere goedkeuring door hunne lastgevers.

Deze omslachtige wijze van arbeiden moest schromelijke gevolgen hebben, naarmate de Staten-Generaal meer en meer zaken aan zich trokken. De buitenlandsche zaken werden reeds spoedig na 1588 aan den Raad van State ontnomen, vooral in verband met de bepalingen der Unie aangaande vrede en oorlog, verbonden en verdragen en de aanwezigheid van den engelschen gezant in het laatste lichaam. Het oppergezag in oorlogszaken zoowel te water als te land berustte feitelijk bij de Staten-Generaal, die ook in dit opzicht de bevoegdheid van den Raad van State meer en meer tot de eigenlijke administratie beperkten. De zeezaken stonden geheel onder hen: de admiraal-generaal werd door de Staten-Generaal benoemd, de admiraliteitscolleges moesten hun oppergezag erkennen, vooral sedert een college van superintendentie in zeezaken spoorloos was verdwenen. De kapiteins-generaal der gewesten en andere officieren moesten hun trouw zweren. De financiën, het muntwezen stonden onder hun oppertoezicht. De

---

1) Dit betwistte soms Utrecht zijne plaats.
2) Kluit, Holl. Staatsr. III, blz. 138.

uitoefening der souvereiniteitsrechten, het bestuur over de gezamenlijk veroverde landen in Brabant en Vlaanderen, de „generaliteitslanden", behoorden hun toe. Algemeene ordonnantiën gingen van hen uit maar konden in de gewesten alleen door de gewestelijke Staten worden afgekondigd. Zij hadden rechtsgebied over delicten tegen de Generaliteit begaan door ambtenaren in dienst der Generaliteit. Zij konden tusschenbeiden komen in de geschillen tusschen de gewesten of leden. daarvan. Zij benoemden gezanten, veldmaarschalken, consuls, den thesaurier-generaal der Unie, hun eigen griffier, den secretaris van den Raad van State en enkele andere ambtenaren van bijzondere beteekenis.

Het lag voor de hand, dat, gelijk tusschen hen en den Raad van State, ook tusschen hen en de Staten-Provinciaal moeilijkheden moesten voorkomen.

De omstandigheden van den opstand tegen Spanje sedert 1572 hadden aan de Staten van Holland en Zeeland en de andere sedert de Pacificatie van Gent en de Unie van Utrecht met hen verbonden gewesten van het Noorden de souvereine macht doen toevallen [1]. Het mislukken van de overeenkomst met Anjou na het ééne jaar van zijne regeering, de verijdeling, door prins Willem's noodlottigen dood, van de plannen om dezen werkelijk souverein te maken, de weigering van Frankrijk en Engeland in 1585 om de souvereiniteit te aanvaarden, de nederlaag van Leycester bij zijn pogen om met den Raad van State het oppergezag in handen te krijgen — dat alles samen liet de Staten-Provinciaal der verschillende gewesten feitelijk in het bezit der souvereiniteit, nadat de souvereine landsheer in 1581 was afgezworen.

Maar ook die Staten-Provinciaal waren niet anders dan de afgevaardigden van steden en adel der gewesten, de steden namens de burgerijen, den adel als vertegenwoordigende het platteland. Zij moesten in Holland in afwijking van vroegere bepalingen dienaangaande sedert 1585 zweren in alle „saaken van beschryving te helpen besluiten en adviseeren sulx zyluiden bij hunne principaalen sullen syn gelast" [2]) en mochten alleen in andere „voorvallende saaken" ter vergadering „na haar verstand in goede conscientie" oordeelen.

---

1) Vgl. dl. III, blz. 259 vlg.

2) Slingelandt, I, 114.

Aan de eene zijde werd bovendien hunne souvereiniteit beperkt door de grenzen, die zij zichzelf hadden aangewezen bij het afstaan, in de bepalingen der Unie en in de instructie van 1588, van sommige souvereiniteitsrechten aan centrale lichamen als Staten-Generaal en Raad van State, voorzoover dit niet anders kon in een hoe weinig ook samenhangenden bondsstaat; aan de andere zijde door de rechten, die de bijzondere leden der provinciën zelve, de deelen, waaruit zij bestonden, beweerden te bezitten, met name nu er geen landsheer meer was om hun die te betwisten. Zoo was ook hier de deur wijd geopend voor verschillen en conflicten betreffende de souvereiniteit.

Te meer was dit het geval, omdat de eenheid der gewesten even veel als zoo niet meer nog te wenschen overliet dan de eenheid van den bourgondischen staat zelf. Midden in sommige gewesten lagen volkomen onafhankelijke heerlijkheden, die zelfs met de Unie niets te maken hadden, gelijk Vianen in Holland, oudtijds een leen van het Sticht, thans vrije heerlijkheid der Brederodes; Kuilenburg, het graafschap der Pallandts; de kleefsche landen van Ravestein en Zevenaar; Buren, het graafschap der Oranjes, eertijds der Egmonds; Ameland, het erfgoed der Cammingha's, later der Arembergen. Maar ieder gewest was verder gevormd uit de samenvoeging van een aantal heterogene deelen: steden, landschappen, heerlijkheden, die ieder een klein geheel op zichzelf vormden met eigen rechten, eigen gewoonten van bestuur en rechtsbedeeling, afkomstig ten deele uit oude middeleeuwsche, zelfs oud-germaansche toestanden, ten deele uit de door de bourgondische vorsten in de 15de en 16de eeuw gemaakte bepalingen [1]). Ieder gewest vormde zoo een staalkaart van verschillend geregeerde deelen, in bonte verwarring dooreengemengd; geen stad werd volkomen zoo geregeerd als eene andere, geen dorp bijna kwam volkomen overeen met andere zelfs in dezelfde streek op korten afstand gelegen.

In Zeeland had de landadel zeer weinig in te brengen, veel minder nog dan in het stedenrijke Holland; in Utrecht, Gelderland, Overijsel en Drente daarentegen was hij zeer invloedrijk; in Friesland en Stad en Lande was hij wel als zoodanig van staatsrechtelijken invloed verstoken maar wist door zijn uitgestrekt landbezit toch groote

---

1) Vgl. vooral het voortreffelijke overzicht, gegeven door P. L. Muller in zijn werk Onze Gouden Eeuw, I, blz. 91—178 en II, blz. 1—314.

macht uit te oefenen. De statenvergaderingen gaven zoo in de verschillende gewesten een zeer verschillend beeld te zien. In Holland en Zeeland vormden zij een samenhangend college. In Utrecht bestond er tusschen de drie afzonderlijke leden eene vrij scherpe tegenstelling. De friesche landdag was met zijne vier stemmende kwartieren veel minder een geheel evenals de uit twee afzonderlijke leden bestaande Staten van Stad en Lande en nog minder die van Overijsel, waar de drie steden en de ridders uit de drie kwartieren samenkwamen, of die van Gelderland, waar de drie staatsche kwartieren in een soort van afzonderlijke statenvergaderingen op zichzelf raadpleegden en dan later in een landdag samenkwamen. Al die verschillen waren resultaten der verschillende historische ontwikkeling zooals die in ieder der gewesten afzonderlijk had plaats gehad.

En zulke verschillen bestonden ook in de gewesten zelf.

De steden, in Holland, waar zij thans 18 stemmen [1]) tegenover 1 van den adel in de statenvergadering uitbrachten, en Zeeland, waar de Eerste Edele alleen tegenover 6 steden stond, oppermachtig, hadden in Utrecht, door slechts ééne stad vertegenwoordigd, tegenover zich twee andere leden der Staten: geëligeerden en adel; in Gelderland's drie overgebleven kwartieren hadden de kleine landsteden met een machtigen landadel te kampen; in Overijsel konden de steden zich met haar drieën tegenover den talrijken adel nauwelijks handhaven; in Friesland vormden zij, slechts kleine marktvlekken meestal, samen één kwartier tegenover de drie van het platteland; in Stad en Lande lagen de machtige stad en het platteland voortdurend met elkander overhoop. De hollandsche landsadvocaat had alleen in Zeeland een tegenhanger. De naar zijn voorbeeld opgekomen utrechtsche „advocaat" was na den dood van den bekwamen Floris Thin in 1590 door een met ongeveer gelijke macht toegerusten secretaris der Staten vervangen gelijk er in Friesland en elders, behalve in Gelderland, een secretaris „van staat" bestond. Maar deze ambtenaren en raadslieden der Staten hadden lang zooveel beteekenis niet als Oldenbarnevelt, de politieke leider van het machtige gewest, die zich door zijne vaste tegenwoordigheid in de hollandsche deputatie ter Staten-Generaal maar vooral door zijne persoonlijke autoriteit de leiding zoowel der buitenlandsche als der

---

1) Vgl. dl. III, blz. 259, noot 3.

binnenlandsche zaken had weten te verzekeren[1]). Evenmin namen de syndici en advocaten der steden in andere gewesten in het gewestelijk bestuur de plaats in, die de invloedrijke pensionarissen der hollandsche steden in hun gewest bekleedden: mannen als Hugo de Groot, de geleerde pensionaris van Rotterdam, waar hij Oldenbarnevelt's broeder opvolgde, als De Haan te Haarlem, geregeld ter vergadering der Staten van hun gewest verschijnende, mochten dienaren zijn hunner stedelijke regeeringen, zij waren feitelijk hare leiders, reeds in Leycester's dagen[2]). De burgemeesters der hollandsche en zeeuwsche steden hadden lang niet overal even veel invloed op het stadsbestuur: in Amsterdam waren zij in verband met hunne vrije electie door de vroedschap bijna oppermachtig; in de meeste andere steden moesten zij behalve de vroedschap ook den stadhouder, die er de electie uit de door de vroedschap aan te bieden nominatie bezat, min of meer naar de oogen zien. In de geldersche en overijselsche steden oefenden nog steeds colleges van gemeenslieden, die de burgerij heetten te vertegenwoordigen, eenige contrôle op de regeering van het stedelijk patriciaat. In Groningen was dit laatste zoo goed als alleen heerschend, ofschoon ook in de andere genoemde gewesten deze contrôle weinig beteekende, daar de magistraat deze colleges bijna ten volle in zijne macht had weten te krijgen en op hunne samenstelling in den regel grooten invloed had. In de friesche grietenijen, de groningsche gouwen, de drentsche dingspelen was het landbezit van grooten invloed bij het bestuur en heerschte in meerendeels zeer gewijzigden vorm nog menig oudgermaansch gebruik.

Groot onderscheid was er in deze omstandigheden ook in het dagelijksch bestuur der gewesten. In Holland en Zeeland werd het dagelijksch bestuur uitgeoefend door Gecommitteerde Raden met groote zelfstandigheid tegenover de Staten-Provinciaal, uit wier midden zij niet eens gecommitteerd waren, daar zij door ridderschap en steden zelve waren aangesteld. Men had in Holland twee colleges van dien naam: het algemeene college van 10 leden in Den Haag en een tweede van 7 leden in Hoorn met plaatselijke bevoegdheid over Holland benoorden het Y, welk laatste sedert de dagen van Sonoy

---

1) Vgl. dl. III, blz. 388.
2) Fruin, Tien Jaren, blz. 39.

op verlangen van de kleine steden van noordelijk Holland was blijven bestaan. In Zeeland stelde ieder lid der Staten een lid voor het college der Gecommitteerden, dat in bevoegdheid met het hollandsche overeenkwam. In de overige gewesten hadden de colleges der Gedeputeerde Staten als dagelijksch bestuur wel grooten invloed op den gang der zaken maar tegenover de Staten zelf minder macht [1].

Over het algemeen echter was, hoe meer de staat der Vereenigde Nederlanden, waarin Holland den toon aangaf, zich ontwikkelde in macht en aanzien, Holland's voorbeeld van steeds grooter invloed op de regeeringsvormen der andere gewesten. De toenemende macht der steden en in die steden van het stedelijk patriciaat deed met alle verschil in bijzonderheden ten slotte stedelijk en gewestelijk bestuur in alle gewesten steeds meer op elkander gelijken, al bleef de eenvormigheid uitgesloten en verschilden in ieder geval de namen der bestuurscolleges. Het patricisch karakter van het bestuur was alom overheerschend.

Verschillend als de inrichting van het bestuur in de verschillende gewesten, hoewel lang niet in die mate, was ook de bevoegdheid van den Stadhouder of Gouverneur. Zoowel de naam als het ambt zelf was eigenlijk in een staat, als de Vereenigde Nederlanden geworden waren, weinig gewettigd. Dat beiden, naam en ambt, nog bestonden, was weder een gevolg van de bijzondere omstandigheden, waarin men in 1585 verkeerd had. De wensch der Staten om tegenover Leycester in Holland en Zeeland iemand te stellen, aan wien men zonder vrees ten minste in naam de leiding der binnenlandsche zaken kon opdragen, had aldaar het herstel van het stadhouderschap ten behoeve van graaf Maurits ten gevolge gehad [2]; Villiers en Nieuwenaar in Utrecht, in Gelderland en Overijsel, Willem Lodewijk in Friesland waren in ongeveer dezelfde omstandigheden door die gewesten met hetzelfde ambt bekleed [3]. De traditie der aanwezigheid van stadhouders onder het bourgondische bewind, de behoefte aan een ambtenaar, die het uitvoerend bewind in civiele zaken uitoefende, had overal de functiën van het ambt bepaald. Van ouds waren civiel en militair bewind in de gewesten in dezelfde handen geweest: het

---

[1]) Vgl. dl. III, blz. 262 vlg.
[2]) Vgl. dl. III, blz. 337; Wijnne, Geschiedenis, blz. 34.
[3]) Dl. III, blz. 322, 323, 337.

was verklaarbaar, dat het kapitein-generaalschap van het gewest thans met het stadhouderschap vereenigd bleef.

Bij den aanvang van het Bestand was Maurits in het bezit van deze functiën in niet minder dan vijf provinciën [1]), Willem Lodewijk in de beide noordelijke met Drente [2]). De beide stadhouders hadden behalve hunne commissiën namens de gewestelijke Staten er ook eene van de Staten-Generaal ontvangen en ook dezen hadden zij den eed afgelegd, een gevolg van de omstandigheden bij het optreden van Leycester hier te lande. Bij de regeling der stadhouderlijke functiën had men in het algemeen de instructiën der oude stadhouders onder het bourgondische bewind ten grondslag genomen, eene handelwijze, die bij het thans ontbreken van den landsheer, als wiens vertegenwoordiger de bourgondische stadhouder optrad, tot zonderlinge gevolgen leidde: de nieuwe stadhouders of gouverneurs [3]) toch, hoewel nu ambtenaren der Staten, bezaten daardoor rechten, die eigenlijk niet bij hun nieuw ambt pasten, zelfs rechten, die eigenlijk alleen den souverein toekwamen. Vandaar dat de invloedrijke ambtenaar, vooral de persoonlijk hoogvereerde en door afkomst en bezittingen invloedrijke Prins van Oranje, stadhouder der voornaamste gewesten, tevens als veldheer hoofd van het leger, in het algemeen belast met de uitvoerende macht, in de oogen van met de staatsche regeering niet van nabij bekenden, ja, wat meer zegt, in de schatting van de groote menigte der landzaten het karakter kreeg van wat men in de latere Republiek met een half monarchalen titel het „eminent hoofd" van den staat noemde, al bleven de Staten hunne souvereiniteit ook steeds tegenover hem handhaven. Hij moest, volgens de hollandsche instructie voor den Stadhouder, de welvaart en de privilegiën van het gewest en den hervormden godsdienst [4]) handhaven, toezicht houden over de rechtspleging, de stedelijke magistraten volgens de stedelijke privilegiën aanwijzen, had de hooge ambten op voordracht van

---

1) Ibid., blz. 399.

2) Ibid., blz. 423.

3) Vgl. over het verschil in titel: Wijnne l. l., blz. 35. Men legde er dit verschil in lateren tijd in om het verschil met de bourgondische stadhouders te doen uitkomen.

4) Dit ten deele omdat zijn bourgondische voorganger tegenover de ketterij met de handhaving der katholieke religie belast was, ten deele wegens zijne verbinding sedert prins Willem met de ook in Maurits' tijd nog steeds in de minderheid zijnde Gereformeerden.

de Staten te begeven, eventueel remissie en gratie van geslagen vonnissen te verleenen, de verdediging te land als kapitein-generaal, ter zee als admiraal te leiden. In de andere provinciën, onder Maurits gesteld, was zijne bevoegdheid ongeveer dezelfde maar Willem Lodewijk had in zijne gewesten lang niet zooveel in te brengen als zijn neef in de zijne, hetgeen wederom een gevolg was van de wijze, waarop hij zijn stadhouderschap in Friesland had verkregen. In deze omstandigheden lag het voor de hand, dat het stadhouderlijk gezag met dat der Staten in conflict kwam: de ambtenaar, die door zijn invloed op de magistraatsbestelling in zekeren zin zijne meesters aanstelde, kon zich moeilijk als hun ondergeschikte beschouwen en zij konden hem moeilijk als zoodanig behandelen.

Van beteekenis was het hierbij, dat de Prins zich thans financieel van de Staten onafhankelijk kon gevoelen. Onmiddellijk toch na het sluiten van het Bestand had Jeannin in opdracht van zijn Koning krachtige pogingen in het werk gesteld om in samenwerking met Oldenbarnevelt en Willem Lodewijk de verschillen tusschen de zoons van prins Willem betreffende diens erfenis te beëindigen. Eigenlijk was de oudste, Philips Willem, de erfgenaam van zijns vaders bezittingen zoowel in het Noorden als in de overige bourgondische landen en deze, die reeds in November 1608 tot bevestiging zijner aanspraken in Den Haag was gekomen, bleek weinig geneigd om zijne rechten op te geven, al was hij zeer bereid om aan Maurits af te staan, wat dezen toekwam krachtens de bepalingen bij het huwelijk zijner moeder gemaakt. Bij het in Juni 1609 gesloten verdrag behield Philips Willem Oranje met de bourgondische bezittingen en die in Brabant en Vlaanderen; Maurits verkreeg het recht van eigendom op Vianden en de andere luxemburgsche goederen, die zijn oudere broeder echter voor zijn leven zou bezitten, benevens het markiezaat van Veere en Vlissingen en andere goederen op Walcheren, Grave met het land van Kuik, de heerlijkheden van Niervaart, de Leck en Polanen en het recht op Lingen en Kloppenburg; Frederik Hendrik ontving voor zijn deel de heerlijkheid Geertruidenberg met de andere omliggende goederen; ieder der drie broeders kreeg verder $^1/_3$ van de som van *f* 300 000, door de Aartshertogen als schadevergoeding aan 's Prinsen familie toegezegd; eindelijk werden ook andere financieele zaken afdoende tusschen hen geregeld.

Deze schikkingen en de daarmede samenhangende verdubbeling van Maurits' politieke traktementen, terwijl zijne militaire tot *f* 120 000 's jaars werden vermeerderd, alles ter vergoeding van door hem oorspronkelijk bezeten maar thans weder aan den lande afgestane domeinen, rechten en geestelijke goederen, eindelijk de *f* 25 000 's jaars hem en zijnen erfgenamen toegelegd, stelden hem in staat om voortaan een vorstelijken staat te voeren ook in een tijd van vrede [1]).

Het karakter der regeering in de noordelijke gewesten kan in het algemeen worden beschreven als eene aristocratische, getemperd door het stadhouderlijke gezag, gebonden aan de door de landsheeren verleende stedelijke, landelijke en gewestelijke privilegiën „van oude hercomen", wier handhaving den ingezetenen eene zekere mate van vrijheid verzekerde, en aan de rechten en keuren, door de stedelijke regeeringen eertijds met toestemming van den landsheer voor haar rechtsgebied gemaakt. Maar deze aristocratische regeering, samengesteld uit de stedelijke en landelijke aristocratie, werd in de verschillende gewesten meer en meer het voorrecht eener gesloten kaste, wier leden, de „regenten", erop uit waren om zooveel mogelijk het verkregen gezag in handen te houden en tot hun eigen kring te beperken, opdat zij alleen de eer en het voordeel van dat gezag voor zich en de hunnen zouden behouden, een streven, dat hen dikwijls bij de geregeerden niet ten onrechte in verdenking bracht. Het in elkander „kuipen" van stemmen bij verkiezingen was omstreeks 1600 zoowel in Friesland [2]), waar het woord vermoedelijk is ontstaan, als in andere gewesten gebruikelijk en onderlinge overeenkomsten over de bezetting der te begeven ambten waren reeds toen in verschillende gewesten en steden in zwang.

Het gebeurde wel in dezen tijd nog dikwijls, dat menschen van minderen stand door bekwaamheid, persoonlijk aanzien of vermogen zich in den kring der regenten wisten te dringen; men maakte nog niet veel zwarigheid om zulke nieuwelingen in de regeering eener stad, want daar vooral kon dit geschieden, of, voorzoover Holland betreft, zelfs in den adel op te nemen: de economische verhoudingen,

---

[1]) Vgl. dl. III, blz. 535.

[2]) Vgl. Slothouwer, Oligarchische misbruiken in Friesland (Nijhoff's Bijdragen, N. R. I, 67 vlg.

waarin men in het begin der 17de eeuw leefde, gaven daar gereedelijk aanleiding toe. De talrijke adelsbrieven, die reeds gedurende het Bestand door de Koningen van Frankrijk en Engeland aan de deelnemers aan gezantschappen naar hunne Hoven werden verleend, werden bovendien door de burgerlijke heeren niet zonder welgevallen aangenomen, al schroomden zij nog er in de Vereenigde Nederlanden zelf gebruik van te maken en noemden zij zich daar slechts bij uitzondering met den nieuwbakken riddertitel, hun door den buitenlandschen vorst verleend.

Van volksinvloed op de regeering was echter zoo goed als geen sprake. De eenige wijze, waarop het volk zich kon doen gelden, was door verzet, door oproer. Wat nog van de oude instellingen van democratischen aard in de steden van Gelderland en Overijsel, in Groningen, en Friesland overgebleven was, beperkte zich tot de namen: feitelijk waren de „gemeene meenten" in handen der stedelijke aristocratieën gekomen, de gilden en schutterijen sinds lang van allen staatkundigen invloed beroofd [1]) en werden de landelijke instellingen door de groote grondbezitters beheerscht. Maar dit alles was werkelijk met goedvinden van de bevolking zelve geschied [2]), die, „handelbaar en gehoorzaam misschien meer dan eenige andere natie", gaarne den last der regeering overliet aan hen, die er lust in hadden en „een afkeer had van alle ambitie" in staatszaken, van „ijdel eerbejag", mits slechts over het algemeen ieders persoonlijke vrijheid en bijzondere belangen werden geëerbiedigd, de misbruiken niet te erg en de lasten niet te hoog liepen, mits in het algemeen in haar geest werd geregeerd. De vrees voor oproer en verzet was intusschen groot genoeg om de regenten tot matiging te bewegen. De populariteit van het stadhouderlijk gezag moest hen steeds herinneren aan de mogelijkheid, dat de Stadhouder zich grooter invloed zou willen verzekeren, ja de monarchale waardigheid zou kunnen begeeren. De invloed der predikanten, wier kansels eene voortreffelijke gelegenheid aanboden om de volksmenigte te bewerken, moest voortdurend in het oog gehouden worden. De tallooze blauwboekjes eindelijk, in grooten getale „onder de gemeente gestrooid", waren een machtig middel van volksagitatie en de vrijheid, waarmede men hier te

---

1) Fruin, Tien jaren, blz. 39 vlg.
2) Ibid., blz. 41 vlg.

lande, met name in Holland, van ouds de handelingen der regeering zoowel schriftelijk als mondeling placht te bespreken, gaf eenigen waarborg tegen eventueele machtsoverschrijding van de zijde der regenten, hoewel dezen ook in dit opzicht reeds maatregelen trachtten te nemen om hunne heerschappij te bevestigen door bescherming van elkanders vonnissen en beperking der drukpers door verbodsmaatregelen. De hollandsche resolutie van 1591, die voorschreef, dat Hof en Hooge Raad van Holland en Zeeland bij eene aanklacht van een bijzonder persoon tegen eene stadsregeering eerst inzage van de stukken moesten verleenen aan de betrokken stad en deze om inlichting moesten vragen; het recht om verdachte ingezetenen zonder eenige opgave van redenen uit het stadsgebied te verbannen; de steun, in sommige gevallen door de steden aan elkander verleend bij het vervolgen der drukkers of schrijvers van „fameuse libellen", toont aan, dat de stadsbesturen de neiging hadden om aan de aloude vrijheid niet al te veel speelruimte te laten, alhoewel sommigen bezwaar hadden om deze in tijden van oorlog en landsgevaar gemaakte bepalingen ook in dagen van rust toepasselijk te achten [1]). Toch bleef nog veel van die vrijheid, in den volksgeest diep geworteld, behouden. In de herbergen, de barbiers- en boekverkooperswinkels, in de trekschuiten en wagens, waar men in gemengd gezelschap zat, plachten nog steeds burgers en boeren vrijuit van gedachten te wisselen over de handelingen van vroedschappen, burgemeesters en Staten, ja zelfs over die van den Prins. Menig regent hoorde daar uit den mond des volks de scherpste kritiek op de daden zijner standgenooten en al behandelde men hem en de zijnen uiterlijk met eerbied, men behield zich het recht van eigen meening voor en uitte die in woord of schrift in de duidelijkste termen. Die vrijheid van spreken en schrijven bleef in weerwil van alle pogingen der regenten een kenmerk der nederlandsche bevolking, een middel tevens, waardoor de regenten de volksmeening in belangrijke gevallen konden polsen [2]).

Zoo was dan de toestand der regeering in de Vereenigde Nederlanden verre van bevredigend of zelfs beantwoordend aan de een-

---

[1]) Kronijk Hist. Gen. dl. XXVI, blz. 97.

[2]) Vgl. mijne studie: De Nederlandsche vlugschriften over de vredesonderhandelingen te Munster, in Versl. en Med. Kon. Akad. 4de Reeks, I, blz. 292 vlg.

voudigste eischen van een geregeld landsbestuur. Zoolang het oorlogsgevaar voortdurend deze landen had bedreigd, was alles nog tamelijk wel gegaan maar het was de vraag, of Oldenbarnevelt's buitengewoon talent van „persuasie" bij het voorloopig verdwijnen van dat gevaar, bij het ontbreken van krachtige middelen om onwilligen of wederspannigen te dwingen ten behoeve der regeering samen te werken, groot genoeg zou zijn om tijdens het Bestand den goeden loop der zaken te verzekeren; het was de vraag ook, of Maurits' invloed op de regeering, in oorlogstijd uit den aard der zaak groot, in vredestijd, als er geen legers waren aan te voeren of steden te belegeren, zijne neigingen voldoende zou bevredigen.

In verband met de algemeene erkenning van de groote gebreken in den regeeringsvorm heeft men zich werkelijk gezet tot het maken van plannen tot verbetering. Er is sprake geweest van de uitbreiding der macht van den Raad van State, zoodat deze weder werkelijk een bestuurscollege zou kunnen worden met eene groote uitvoerende macht, al bleef de opperleiding aan de Staten-Generaal, die het recht van vrede en oorlog, van het sluiten van verbonden, van het uitschrijven van belastingen voor zich zouden behouden [1]. Er is sprake geweest van 's Prinsen verheffing tot voorzitter van dien Raad, tot stadhouder, ja tot vorst over alle gewesten [2], onder voorwaarden, die de vrijheden des lands zouden verzekeren, op dezelfde wijze als men prins Willem in 1584 had willen verheffen. Doch Maurits, een man van militaire autoriteit, die geen tegenspraak duldde, begeerde eene zoo beperkte souvereiniteit niet en de andere gewesten vreesden voor de vermeerdering der toch reeds groote macht van Holland, wanneer de centralisatie grooter werd. Oldenbarnevelt zelf kende Maurits en de belangen des lands te goed om niet te vreezen, dat bij diens verheffing groote bezwaren zouden ontstaan, en bleef bij zijne meening, dat de bestaande toestand, uit den loop der zaken voortgevloeid, moest gehandhaafd worden. Jeannin, de fransche gezant, van wiens regeering aandrang tot verbetering van den regeeringsvorm was uitgegaan, zag ten slotte weinig gevaar in het behoud daarvan [3]. Zoo is ten slotte van de plannen tot hervorming, verandering of verbetering niets gekomen.

---

1) Jeannin, Négociations I, p. 185; IV, p. 116.
2) Ibid., III, p. 205 suiv.
3) Ibid., IV, p. 132.

De tot 1617 voortdurende twisten met Zeeland over de quoten, tengevolge waarvan de Unie zich jaren achtereen in groote financieele moeilijkheden gewikkeld zag, toonden intusschen duidelijk aan, dat er in de werking der staatsmachine vrij wat haperde. Ditzelfde bleek in verschillende bewegingen van plaatselijken aard gedurende het Bestand, met name te Utrecht, waar, gelijk in den leycesterschen tijd, voor eene herhaling van welks oneenigheden menigeen in den lande beducht was, kerkelijke en staatkundige onlusten dreigden dooreengemengd te worden.

Reeds vóór het sluiten van het Bestand was hier eene stemming opgemerkt van zeer bedenkelijken aard. Toen in 1606 Spinola zijn inval in het Oosten deed [1]), was in de stad eenige gisting ontstaan onder de talrijke Katholieken en ook bij de feestviering voor het Bestand hadden dezen eene weinig bevredigende gezindheid aan den dag gelegd [2]). Maar behalve de openlijke en geheime Katholieken waren er nog velen binnen Utrecht, die de woelingen onder Deventer hadden gesteund en tegenover den zeer machtigen invloed van den landadel en de daarmede verbonden regentenfamiliën de rechten van de burgerij in regeeringsaangelegenheden hersteld wilden zien. Ontevredenheid over de zware lasten der laatste jaren en over het drijven van neringen ten platten lande tot schade van Utrecht was dit alles komen verergeren. Onder leiding van een bekwaam man van aanzienlijke geboorte, jonker Dirk Canter, en den oud-schepen Hendrik Van Helsdingen, naast wie zich weldra ook de oude woelgeest Van Brakel [3]) weder in de stad vertoonde, ontstond nu 20 Januari 1610 eene heftige beweging onder de burgerij, die er spoedig in slaagde de overheid tot wijken te brengen en de sedert 1588 gevestigde stadsregeering te veranderen. De nieuwe stadsregeering, na overleg met de Staten-Generaal door prins Maurits als stadhouder bevestigd, trachtte nu ook in de gewestelijke statenvergadering, waarin tot nog toe de adel zeer veel had in te brengen, hare wenschen door te drijven en eischte herstel van het eerste lid, dat der geëligeerden, in den ouden vorm, uitzetting van sommige edelen uit het tweede lid, dat van den adel, benevens vrijheid van godsdienst

---

1) Deel III, blz. 503.
2) Van Meteren, fol. 955; Winwood Papers, III, p. 108, 115, 132 ff., 139, 149.
3) Deel III, blz. 352.

voor de Katholieken, terwijl vele oude aanhangers van Deventer het hoofd weder opstaken en zich in de stad deden gelden [1]). De Staten van Utrecht, vreezende, dat de adel zijn invloed op de zaken van het gewest geheel zou verliezen, weigerden in deze eischen te treden maar zagen zich aanstonds persoonlijk bedreigd door het gewapende volk, zoodat zij de hulp van de Staten-Generaal en den Prins inriepen om aan de woelingen een einde te maken. De Staten-Generaal, omtrent den aard der beweging reeds eenigszins ingelicht, zonden den Prins met zijn broeder en vijf aanzienlijke staatsleden uit verschillende gewesten naar de stad, waar de toestand zeer ernstig bleek. De Prins zelf, wien, gelijk eenmaal onder dergelijke omstandigheden aan Leycester, thans zelfs de absolute regeering over het gewest werd aangeboden, was blijkbaar daarvan niet zoo geheel afkeerig, gedachtig aan de hem sedert eenige jaren ook hier door de oude met Holland samenwerkende regenten betoonde tegenwerking en meenende in den volksinvloed tegenover hen steun te kunnen vinden. De nieuwe stadsregeering verlangde in verband met deze plannen, dat de Staten-Generaal hem van zijn ouden eed als stadhouder zouden ontslaan, opdat men hem eene veel ruimere instructie zou kunnen geven. De Prins geraakte zoodoende spoedig in eene valsche positie, terwijl de utrechtsche democraten zich steeds scherper tegenover de Staten-Generaal plaatsten en alle pogingen tot minnelijke schikking der zaak ten eenenmale mislukten. Het zag er weldra te Utrecht naar uit alsof men naar eene algeheele verandering van den regeeringsvorm der Republiek streefde en de houding van den Prins scheen velen in verband met de plannen van 1609 verdacht.

De Staten-Generaal, door Oldenbarnevelt gewaarschuwd, zagen het gevaarvolle van de zaak spoedig in en gaven van de verder te nemen maatregelen tot handhaving van den tot nog toe bestaanden regeeringsvorm in Utrecht kennis aan de gezanten van Frankrijk en Engeland, de vertegenwoordigers der bij de toestanden in de Republiek belanghebbende mogendheden. Zij verplaatsten zich (16 Maart 1610), met den Raad van State tijdelijk naar Woerden, waar ook de provincie Holland hare afgevaardigden zond en de eerste staatslieden der Republiek derhalve samenkwamen, door de beide gezanten

---

[1]) Arend, Van Rees en Brill, Geschiedenis des Vaderlands, III, 2, blz. 446 vlg. Vgl. hiervoor deel III, blz. 391.

vergezeld. Hierheen ontbood men nu ook Staten en stadsregeering van Utrecht met den Prins en de andere leden der nog te Utrecht vertoevende bezending. Werkelijk kwamen de opgeroepenen, ook de Prins, die had moeten beloven naar Utrecht te zullen terugkeeren, op den bepaalden tijd opdagen en de beide partijen zetten hare grieven tegenover elkander uiteen. De Staten-Generaal verlangden met Zijne Excellentie en de gezanten als arbiters te worden erkend en de Staten van het gewest zagen zeer natuurlijk hierin geen bezwaar; de stad echter weigerde en verlangde alleen den Prins als scheidsrechter, mits te voren ontslagen van den eed aan de Staten-Generaal als stadhouder door hem afgelegd, wat weder door de Staten van Utrecht werd geweigerd. Het verzoek der stad om den Prins naar Utrecht te doen terugkeeren werd aan de andere zijde door de Staten-Generaal afgewezen; de utrechtsche regeering werd ernstig tot toegeven aangemaand, ook door de vreemde gezanten, beducht voor een burgeroorlog in den jongen staat. Maar Utrecht bleef op zijn stuk staan en men verliet 19 Maart Woerden in volle oneenigheid, terwijl de vrees voor een openlijken burgerkrijg steeds levendiger werd.

Zoover kwam het echter niet. Intusschen duurde het eenige dagen, alvorens door die van Utrecht aan het verlangen der Staten-Generaal werd gehoor gegeven, zoodat men te 's Gravenhage, waar nieuwe geruchten gingen van een plan om de Republiek in eene monarchie onder prins Maurits te veranderen [1]), besloot desnoods de weerbarstige stad met geweld te dwingen. Een schriftelijk vertoog der stad Utrecht aan de Staten-Generaal gaf blijk van weinig gezindheid om het hoofd in den schoot te leggen en den 27sten namen de laatsten, in weerwil van 's Prinsen ernstig verzoek, het besluit krijgsvolk naar de stad te zenden. Maurits weigerde ronduit zelf aan het hoofd van het te zenden leger op te treden; hij wilde ook zijn broeder Frederik Hendrik, „als nog wezende te jong" tegenover de vermoedelijk groote verantwoordelijkheid, niet met het kommando belasten. De Staten-Generaal tastten echter in het dreigende gevaar in overleg met de beide gezanten door en benoemden Frederik Hendrik toch, terwijl de Raad van State met dezen naar Jutfaas bij Utrecht vertrok om op het platteland de orde te handhaven en voor mogelijke

---

1) Winwood Papers, III, p. 134.

gevallen bij de hand te zijn. De stad weigerde aanvankelijk het opgelegde zware garnizoen van 2000 man en nog eenige ruiterij in te nemen; Canter en de zijnen wapenden de bevolking en brachten geschut op de wallen, geneigd om tot het uiterste tegenstand te bieden. Maar de geduchte krijgsmacht, om Utrecht samengetrokken, thans ongeveer 9000 man sterk, bracht de volksleiders weldra tot andere gedachten. Zij riepen eerst nog de bemiddeling van het altijd onafhankelijke Amsterdam in, maar toen deze ronduit geweigerd werd, openden zij onderhandelingen eerst met Frederik Hendrik en den Raad van State, daarna met de Staten-Generaal zelve. Reeds den 6den April onderwierp zich de stad volgens het verlangen der overwinnaars aan de beslissing van de vreemde gezanten, de Staten-Generaal, den Raad van State en prins Maurits onder belofte van algemeene amnestie — een afloop, die velen mishaagde wegens de daarin begrepen straffeloosheid van Canter en de zijnen, die zelfs nog tot de naaste gewone regeeringsverandering op het kussen konden blijven.

De moeilijkheden waren hiermede volstrekt niet afgeloopen, zoodat de Staten-Generaal eenige weken later aanleiding vonden om weder handelend op te treden en de regeering der stad binnenstijds door de oude regenten te vervangen — eene schending van het 6 April gesloten verdrag maar noodzakelijk geacht wegens de nog voortdurend oproerige houding van Canter en zijne medestanders, die zelfs weder eene bezending naar de steden van Holland hadden gezonden en door hun heftig optreden eindelijk ook prins Maurits van zich vervreemdden. De oude thans herstelde regeering eischte van alle ambtenaren, colleges, schutters en in het algemeen van de gansche burgerij een eed van trouw, reorganiseerde de schutterij en nam met hulp van het sterke garnizoen, eerst onder graaf Ernst Casimir van Nassau, later onder den engelschen kolonel Ogle gesteld, krachtige maatregelen om het nog altijd onrustige volk in bedwang te houden. Eene samenzwering met het doel om Canter en Helsdingen weder op het kussen te brengen en de Staten van het gewest gevangen te nemen werd nog den 14den December ontdekt en met kracht onderdrukt; de schuldigen werden streng gestraft met verbanning en verbeurdverklaring van goederen, sommigen zelfs ter dood veroordeeld maar de vonnissen werden niet uitgevoerd doch gewijzigd in den gematigden zin. Zoo kwam dank zij de krachtige houding der Staten-Generaal, door den

Advocaat geleid, aan deze ernstige woelingen een einde, ofschoon de geest van verzet nog lang niet geheel was uitgedoofd en strenge waakzaamheid tegenover de aanhangers der verslagen partij noodig bleek.

Dergelijke moeilijkheden kwamen in het najaar van 1609 ook te Leeuwarden voor, waar de bevolking zich beklaagde over de wijze, waarop de regeerende magistraat de stedelijke financiën beheerde en de regeering der stad tot zijne coterie beperkte. De gilden en gemeenslieden kwamen hier in heftige beweging en noodzaakten op den 1sten Januari den magistraat zich voorloopig naar den wil der gemeente te schikken, ofschoon de nieuwe regeering nog weinig naar den zin der ontevredenen handelde [1]). Het bleek uit de houding van Willem Lodewijk in deze zaak, gelijk uit die van prins Maurits te Utrecht, dat dergelijke volksbewegingen tegen de regentenaristocratie den stadhouders niet onaangenaam waren, en dit maakte de zaak des te bedenkelijker, te meer daar de overal heerschende kerkelijke verschillen allengs scherper vorm begonnen aan te nemen en de ontevredenheid des volks tegenover de statenregeering aanwakkerden, zoodat geruchten van aanstaande groote veranderingen in de staatsinrichting der gewesten, hetzij door vermeerdering van den volksinvloed op de regeering, hetzij door verheffing van den Prins tot eene hoogere waardigheid, zich steeds meer begonnen te verspreiden.

Zulke geruchten moesten vooral indruk maken in Holland, waar de statenregeering het krachtigst ontwikkeld was en haar leider, Oldenbarnevelt, aan haar hoofd pal stond voor hare autoriteit. De gevaren, die in den leycesterschen tijd het gezag der Staten hadden bedreigd in dagen van groote spanning en volksbeweging, stonden Oldenbarnevelt en den zijnen nog steeds levendig voor den geest en zij waren er op bedacht om zooveel mogelijk er voor te waken, dat niet, gelijk toen, kerkelijke en staatkundige hartstochten zouden worden dooreengemengd. Toen hadden de Staten gezegepraald en hunne autoriteit was krachtiger dan te voren uit den strijd der meeningen te voorschijn gekomen. Maar het verzet tegen hen werd toen door een vreemdeling geleid en vreemdelingen hadden hier te lande steeds met tegenzin der landzaten tegen hun gezag te kampen gehad. Stelde echter thans de Prins zich tegenover de statenregeering,

---

1) Winsemius, Chronicon, blz. 891 vlg.

met wie hij in de laatste jaren herhaaldelijk in botsing was gekomen, dan was het moeilijk te voorzien, hoe de strijd tusschen den Prins met de door staatkundige en kerkelijke hartstochten opgezweepte bevolking en de aristocratische regeeringspartij zou eindigen. Maar zoolang Oldenbarnevelt nog met krachtige hand de teugels van het bewind in handen had, scheen voor dergelijke gevaren niet gevreesd behoeven te worden en met vol vertrouwen zag de thans nog in Holland, Utrecht en de voornaamste steden van Gelderland, Overijsel en Friesland op het kussen zittende partij op naar den man, als het ware de verpersoonlijking der statenregeering, die sedert 1588 de landszaken op zulk een schitterende wijze had geleid. Zoo lang eene „autoriteit" als de zijne, zij het dan hoofdzakelijk door zijne allen beheerschende persoonlijkheid, aan het hoofd der regeering stond, schenen gedurende de eerste jaren van het Bestand de bezwaren van den regeeringsvorm niet overwegend en de hoop van Spanje, dat ook deze aanleiding zouden geven tot onlusten, verre van de verwezenlijking.

Maar reeds waren de elementen aanwezig, die deze gerustheid zouden doen verdwijnen en het gansche land, in de eerste plaats Holland, aan den vooravond van een burgeroorlog zouden brengen.

HOOFDSTUK IV.

REMONSTRANTEN EN CONTRA-REMONSTRANTEN.

Sedert het eerste optreden van het Calvinisme in deze gewesten was er, gelijk overal, waar religieuse verschillen heerschen, onder de belijders der nieuwe leer in de gewesten, maar vooral in Holland, een duidelijk merkbaar verschil geweest tusschen de voorstanders eener strengere richting en hen, die eene rekkelijker meening waren toegedaan. „Precysen" en „rekkelijken" — een verschil van aanleg en karakter — stonden reeds in de eerste synoden vrij scherp tegenover elkander [1]). Reeds toen hoorde men de eersten tot de laatsten het bittere en de hartstochten opwekkende verwijt richten

---

[1]) Vgl. deel III, blz. 94.

als zouden zij nog met den „papistischen zuurdeesem” besmet zijn en ketters, Pelagianen, Socinianen, godloochenaars mogen geacht worden, aanklachten, waarop hunne tegenstanders het antwoord niet schuldig bleven. Mannen als Coolhaes te Leiden, Duyfhuys te Utrecht, Coornhert en zijne geestverwanten hadden zich op die wijze aan scherpe aanvallen, aan tegenwerking en vervolging, aan afzetting blootgesteld gezien [1]). In den leycesterschen tijd hadden de verschillen over het bijeenroepen eener nationale synode de beide richtingen weder krachtig tegenover elkander gesteld. Toen vooral was het gebleken, dat onder de regenten, die ten slotte over de Leycesterschen hadden gezegevierd, de sympathie met de rekkelijk gezinden vrij wat grooter was dan die met hunne strengere tegenpartij [2]). Er was trouwens reeds uit de dagen van vóór het Calvinisme tegenstelling tusschen de „politycque” regenten, in hun jeugd door Erasmus' geschriften en die zijner geestverwanten gevormd [3]) en in het algemeen wel geneigd tot verbetering der „abuysen” in de Kerk maar afkeerig van scherpe maatregelen, en de theologen, die, zooals de „politieken” spottend plachten te zeggen: „alle saecken van religie hoogh ghewoon zijn te weghen” en op het voetspoor van Calvijn te Genève den staat wilden ingericht zien naar den eisch van de beginselen, die zij in den Bijbel meenden uitgedrukt te zien. De politieken plachten dan ook liever in algemeene termen te spreken van de „christelijke” of „evangelische” religie, terwijl de vurige Calvinisten steeds bij uitstek „gereformeerde” beginselen verklaarden te omhelzen. De eersten hadden met prins Willem aan het hoofd de Gereformeerde Kerk in Holland en de overige gewesten veeleer ter wille van het staatsbelang dan uit eenige overtuiging van haar bijzonder recht begunstigd, tegenover de eischen der Calvinisten zooveel mogelijk de andere godsdienstige meeningen beschermend en voor algeheele vernietiging vrijwarend [4]). Het liefst hadden velen hunner met prins Willem algeheele godsdienstvrijheid gewild voor alle gezindten, die niet met de maatschappelijke orde in tegenspraak geacht werden.

---

[1]) Ibid., blz. 313 vlg.

[2]) Ibid., blz. 360 vlg.

[3]) De Groot, Verantwoordingh van de wettelicke Regeering van Hollant ende Westfrieslant (Parijs, 1622), blz. 29.

[4]) Vgl. Naber, Calvinist of Libertijnsch (Utrecht, 1884), Hoofdstuk I.

Het voorbeeld van Genève in de dagen van Calvijn's heerschappij strekte hun steeds tot waarschuwing en de wijze, waarop Oldenbarnevelt en de zijnen, tot afwering van den kerkelijken invloed in staatkundige zaken [1]), omstreeks 1590 de Kerk in de provincie Holland hadden willen organiseeren in overleg met gematigde predikanten van beiderlei partij, had hunne gezindheid ten duidelijkste aangetoond. Sedert had de orthodoxe richting den Advocaat terecht als het hoofd harer politieke vijanden beschouwd, maar vooral als het hoofd der „libertijnen", wier „nil scire tutissima fides" in hunne oogen met ongeloof gelijk stond.

Zoolang de „ketterij" beperkt bleef tot enkele predikanten, heeft de rechtzinnige meerderheid in de Kerk weinig moeite gehad om de verspreide elementen van tegenstand door de tucht van classes en synoden in bedwang te houden. De afzetting van Cornelis Wiggertsz. te Hoorn in 1596 leverde er nogmaals een bewijs van. En de Staten hebben zich èn in dat geval èn in dat van Coolhaes ten slotte naar den zin der „precysen" geschikt, hoewel meer omdat zij de bevolking niet al te zeer wilde ontstemmen en omdat zij die beide lastige predikanten toch al te fel en ongezeggelijk vonden ook tegenover henzelven en om een einde te maken aan het twisten dan omdat zij voor het gevoelen der meerderheid groote sympathie zouden koesteren. Dit laatste bleek duidelijk zoowel in de dagen van Duyfhuys als nog in 1591 bij het geval van Herman Herbertsz. te Gouda, in weerwil van het verzet der rechtzinnigen gehandhaafd door de overheid, die den gematigden man zeer waardeerde. De overheid van menige andere hollandsche stad gaf evenzoo van die gezindheid de overtuigende bewijzen, al schikte men dikwijls aan de eischen der kerkelijken iets in [2]). Ook gematigde godgeleerden als de leidsche hoogleeraren Franciscus Junius, Tuningius en Trelcatius, als Johannes Uyttenbogaert, vroeger predikant te Utrecht, daarna in Den Haag, weldra veld- en hofprediker van prins Maurits, leenden bij de afzetting van groote ergernis gevende predikanten als Wiggertsz. de behulpzame hand aan heftiger ambtgenooten als Plancius van Amsterdam, Donteclock van Delft, Acronius van Leeuwarden, Franciscus Gomarus, sedert 1594 hoogleeraar te Leiden. Maar die gematigden

---

[1]) Deel III, blz. 395.

[2]) Naber, l. l., blz. 42.

waren toch niet geneigd in alles het hoofd te buigen en toe te geven, vooral waar het de grondslagen der kerkleer betrof. Met name de strenge leer der praedestinatie had van het begin af den tegenstand van vele „rekkelijken" gewekt, terwijl bovendien de eisch van volledige onderwerping van alle godsdienstleeraren aan de Nederlandsche Confessie en den Heidelbergschen Catechismus door de rechtzinnigen steeds sterker werd gesteld als een krachtig middel tot bestrijding van alle afwijkende leerstellingen.

Onder de leiders der gematigden in Holland maakte zich reeds onmiddellijk na zijn beroep naar Amsterdam in 1588 de toen achtentwintigjarige Jacob Harmensz., in het deftige Latijn Arminius, bekend. Hij was van Oudewater geboortig en door uitstekende studiën te Leiden, Genève (onder Beza) en Basel, door omvangrijke reizen in Italië en Duitschland gevormd tot een ijverig beoefenaar zoowel der leerstellige theologie als der wijsbegeerte, die hij had leeren bestudeeren in de richting van den beroemden hugenootschen wijsgeer Pierre de la Ramée, den bestrijder der strenge dogmatiek van Aristoteles. Die studiën hadden hem bij de jegens de vrije philosophie steeds achterdochtige rechtzinnigen in verdenking gebracht, eerst te Genève, later in het vaderland en zijne prediking zoowel als zijne deelneming aan de samenstelling der „libertijnsche" kerkorde van 1591 had hem niet zonder reden nog meer verdacht gemaakt. Zijne betrekking als predikant had hem gelijk vele anderen zijner richting intusschen onder invloed van het toezicht van classis en synode nog binnen de door de meerderheid gewenschte perken gehouden. De dood der hoogleeraren Junius en Trelcatius beiden aan de pest, die in 1602 binnen Leiden woedde, gaf den gematigd gestemden curatoren der Hoogeschool aanleiding op dezen begaafden, veelzijdigen en evenzeer gematigden amsterdamschen predikant voor een leerstoel naast den thans alleen overgebleven strengeren hoogleeraar Gomarus het oog te vestigen, in weerwil van het verzet van dezen en zijne medestanders, onder wie de felle Plancius te Amsterdam op den voorgrond trad. De invloed van zijn vriend en geestverwant Uyttenbogaert en van prins Maurits bewerkte echter Arminius' benoeming [1]): de Prins

---

[1]) Baudartius, Memoryen 2de ed. (1624), blz. 4; Rogge, Uyttenbogaert I, blz. 197—226. Vgl. deel III, blz. 514, waar deze dingen reeds in enkele woorden werden besproken voorzoover zij invloed hadden op de onderhandelingen over het Bestand.

en zijn hofprediker meenden, dat Arminius gelijk te Amsterdam als predikant zoo te Leiden als hoogleeraar weinig aanstoot zou geven. En zelfs Gomarus toonde zich ten slotte niet onvoldaan over de meeningen van den nieuwen ambtgenoot, die hij nader had moeten onderzoeken bij gelegenheid van diens verheffing tot doctor in de theologie.

Spoedig echter na Arminius' komst te Leiden werd Gomarus' meening veel ongunstiger. De welsprekende nieuwe hoogleeraar trok de studenten machtig aan en bleek een voortreffelijk docent maar wekte spoedig de ergernis van zijn ambtenoot door, hoezeer in voorzichtige termen, de gebreken van Calvijn's en Beza's stelsel en het goede in de leerstellingen van den libertijnschen Coornhert, ja van den katholieken Thomas van Aquino en de Jezuieten Suarez en Bellarminus te doen uitkomen. Gomarus, een Bruggeling van geboorte, met de zijnen om den geloove uitgeweken naar de Paltz, te Heidelberg gevormd en tot 1593 predikant te Frankfort, opgegroeid dus in eene streng calvinistische omgeving, later in de nederlandsche kerken der ballingschap werkzaam, wilde daarvan niets hooren, vooral toen het bleek, dat de studenten zijnen ambtgenoot steeds dieper vereerden, diens leerstellingen, die niet zoo onschuldig bleken als Gomarus aanvankelijk gedacht had, onderling bespraken en, zelf later op den kansel gekomen, ze alom in den lande verspreidden. In den zomer van 1605 werd Arminius dan ook door afgevaardigden der noord- en zuidhollandsche synoden aangemaand om zijne bezwaren tegen de „gevestigde leer" voorloopig niet van den katheder te verkondigen doch ze alleen met haar en in haren boezem te bespreken, wat Arminius afwees evenals dergelijke pogingen van den leidschen kerkeraad om met hem in besprek te treden [1]). Evenwel onthield hij zich ook nu nog van een openlijk optreden buiten de academische gehoorzaal.

Deze houding van Arminius zette kwaad bloed. Sommige predikanten begonnen tegen hem te waarschuwen op den kansel en in geschrifte; in de besloten synodale en classicale vergaderingen van Holland werd zelfs reeds heftig tegen hem uitgevaren. Aan de andere zijde verklaarden zich ook enkele oudere predikanten voor zijn gevoelen omtrent sommige punten, namen de disputen der studenten

---

1) Baudartius, l. l., blz. 5 en 6.

onderling toe en predikten vooral vele jonge pas van de leidsche academie komende leeraren zijne meeningen met geestdrift. De min of meer opzienbarende „academische desputatiën", sedert October 1604 aan de hoogeschool door de beide hoogleeraren tegenover elkander gehouden tot verdediging van hun standpunt, vooral met betrekking tot de praedestinatie en den vrijen wil, brachten er veel toe bij om het twistvuur aan te stoken [1]). Noch de waarschuwingen van Uyttenbogaert om toch niet te ver te gaan noch de bedreigingen der tegenstanders konden Arminius bewegen zich stil te houden, terwijl Gomarus van zijne zijde, door zijne geestverwanten aangezet, evenmin wilde zwijgen. En de uitdagende stellingen van Gomarus deden weldra ook Arminius met meer kracht zijne eigene meeningen ontwikkelen, zoodat het verschil steeds duidelijker aan den dag kwam. Een besluit, door de zuidhollandsche synode in deze dagen genomen, om de predikanten binnen haar ressort te dwingen tot eene schriftelijke onderteekening van Catechismus en Confessie stuitte spoedig op den heftigen tegenstand der aanhangers van Arminius, die hierin ernstig bezwaar zagen. Duplessis-Mornay, de oude Hugenoot, zag van Frankrijk uit met groote bekommering de twisten zich verscherpen en waarschuwde er ernstig tegen.

Reeds lang was er sprake van eene bijeen te roepen nationale synode, door de strengere richting, die zoo niet in Holland dan toch in den lande onder de predikanten verreweg de meerderheid had, vurig begeerd om de banden, door Confessie en Catechismus aangelegd, tegenover afwijkende leeringen nauwer aan te halen en tegenover de Staten de kerkelijke belangen krachtiger te doen gelden. Het viel niet te ontkennen, dat de geschiedenis van het ontstaan der Gereformeerde Kerk in de Nederlanden ten duidelijkste aanwees, dat er in de Vereenigde Gewesten geen sprake kon zijn van eene algemeene, eene nationale Kerk maar integendeel hoogstens van gewestelijke Kerken, wier onderlinge samenhang slechts zeer los kon geacht worden. Art. 13 en volgende van de Unie van Utrecht stelden het provinciaal karakter der religiezaken in het algemeen buiten eenigen twijfel. In de gewesten, met name in Holland, bestonden verschillende synodale verbindingen. Toch was de synodale band zelf niet sterk en de samenhang tusschen de gemeenten onderling veeleer

---

1) Uyttenbogaert, Kerk. Hist. III, blz. 109.

in het classicaal dan in het synodaal verband op te merken: de classis veeleer dan de synode was voor de gemeenten de hoogere eenheid, waaronder zij behoorden.

Daartegenover viel op te merken, dat zoowel het belang der Gereformeerden als dat der staatseenheid samenwerking van de gewesten ook in religieuse zaken wenschelijk moest doen achten, dat derhalve het houden eener nationale synode uit de gezamenlijke provinciën als een krachtig middel tot bevordering van de belangen der Gereformeerde Kerk moest worden beschouwd. Maar het gevaar van eene Gereformeerde staatskerk in optima forma moest in de oogen zoowel van de meer „rekkelijk" gezinden als van de „politieken", die de statenregeering vormden, van zulk eene nationale synode uit dreigender dan ooit aan den dag komen. Vandaar, dat deze beide richtingen eene nationale synode niet begeerden en daarentegen de orthodoxe Gereformeerden haar ten zeerste voorstonden.

De noord- en zuidhollandsche synoden richtten zich einde 1605 namens „de nederlandsche kerken" tot de Staten-Generaal met verzoek onder hunne autoriteit zulk eene vergadering te mogen houden. De Staten echter waren over het algemeen nog altijd, evenals tijdens Leycester [1]), weinig geneigd aan dit verlangen toe te geven. Zij aarzelden en stemden eerst toe in Maart 1606 maar... onder voorwaarde, dat men eerst in eene voorloopige vergadering zou vaststellen, wat op die synode zou behandeld worden, op aandrang van Holland en Utrecht verklarende tevens eene „revisie" van Confessie en Catechismus en van de bestaande kerkenordeningen te verwachten. De leden der voorbereidende commissie zouden „met die eerste gelegentheyt" door de Staten worden beschreven [2]). Hoe afkeerig ook van staatsbemoeiing met kerkelijke zaken besloten de orthodoxen, ter wille van de vurig begeerde synode, in de voorwaarden toe te stemmen na eenig bezwaar betreffende de revisie, die evenwel volgens Oldenbarnevelt nog geene verandering beteekende.

Het duurde, ook in verband met de gewichtige zaak der juist begonnen vredesonderhandelingen, nog tot Mei 1607, eer de commissie bijeenkwam. De beroering, door Arminius' leeringen gewekt, had intusschen vrij wat onrust veroorzaakt, vooral in de provincie

---

1) Deel III, blz. 381.

2) Baudartius, l. l., blz. 9.

Holland, waar het getal zijner aanhangers snel toenam en de aanvankelijke houding der Staten hem vrij spel liet.

In de commissie van advies „de forma et modo Synodi", tot ergernis der streng gezinden niet door de kerken zelve maar door de gewestelijke Staten uit de theologen gekozen, stonden Arminius en Uyttenbogaert met de beide utrechtsche leden tegenover eene meerderheid van dertien strenger gezinden. Er werd heftig gedisputeerd over de acht punten, wier behandeling hun door de Staten was voorgeschreven, maar eensgezindheid kon niet worden verkregen en beide partijen zonden hare memoriën bij de Staten in, terwijl eene poging der meerderheid om den voorzichtigen Arminius tot eene bloot onderlinge bespreking zijner bezwaren te brengen mislukte. Zoo stonden de Staten voor de beslissing in de groote vraagpunten, die tusschen de aanhangers van Arminius en die van Gomarus waren behandeld, aangezien zij zelve nu de grondslagen, waarop de Nationale Synode zou staan, moesten aanwijzen.

Reeds begon men te spreken van een naderend schisma in de nederlandsche Kerk; pamfletten, waarin de praedestinatie door hare voor- en tegenstanders in scherpen vorm werd besproken, verbitterden den strijd; persoonlijke vijanden belasterden de leiders van beide kanten. „Aanmerkingen" (van 1608) op de zendbrieven van Prosper en Hilarius aan Augustinus over het Pelagianisme openden de rij. Coolhaes koos weder partij tusschen Gomarus en Arminius, wier „theses" in 1609 vertaald werden uitgegeven en gretig werden gelezen [1]). Heftige „antwoorden", „vermaninghen" en „tsamensprekinghen" volgden elkander in het laatste jaar op. Onder de heftigste voorstanders van Gomarus' gevoelen traden de emeritus-predikant Smoutius te Rotterdam, Sibrandus Lubbertus, hoogleeraar te Franeker, de predikanten Donteclock te Delft, Festus Hommius te Leiden, Johannes Bogerman te Leeuwarden, Johannes Acronius te Groningen op den voorgrond; aan den anderen kant werd ook Arminius door den heftigen Venator (de Jager) te Alkmaar, door de leidsche theologen Bertius en Corvinus en anderen gesteund, niet het minst door den machtigen invloed van Uyttenbogaert zelven, die het in den grond der zaak met hem eens was. Een in 1607 te Gouda anoniem verschenen „Catechismus", terecht aan den befaamden

---

1) Rogge, Uyttenbogaert I, blz. 370.

Herbertsz. toegeschreven en door Arminius goedgekeurd [1]), gaf aanleiding tot een heftigen pennestrijd, aangezien daarin de heidelbergsche termen door woorden uit den Bijbel vervangen waren. De nederlandsche Kerk stond onmiddellijk na het bestand reeds in lichter laaie, met name in Holland en Utrecht, waar men de meeste aanhangers van Arminius telde. In de overige provinciën gaven de daar bestaande kerkenordeningen aan de streng calvinistische meerderheid gelegenheid om de afwijkende leeringen voorloopig nog in bedwang te houden.

Het was in deze omstandigheden zeer natuurlijk, dat de Staten-Generaal weinig lust hadden in het bijeenroepen eener woelige nationale Synode, vooral omdat het getwist aldaar op de juist aanhangige vredesonderhandelingen een ongunstigen invloed kon hebben. Ook de Staten van Holland wilden geene provinciale synode in hun gewest en schorsten tot ergernis der streng calvinistische partij zelfs de particuliere zuid- en noodhollandsche synoden reeds in den zomer van 1608 ten einde geen aanleiding te geven tot openlijke disputen van zulk een bedenkelijken aard. De vermenging van staatkundige en kerkelijke verschillen begon zich werkelijk reeds te vertoonen: de Gomaristen, zeker van de meerderheid in de gewenschte Synode, verklaarden zich voor deze, mits zij van de Staten onafhankelijk bleef, en tegelijk tegen den vrede met Spanje, den ouden vijand hunner Kerk [2]); de Arminianen, voor den uitslag der Synode niet ten onrechte beducht, sloten zich meerendeels bij hunne beschermers, de Staten aan, die, door Oldenbarnevelt geleid, meer en meer hun doel, een Bestand met Spanje, begonnen te naderen.

De Staten van Holland, in hunne weinig kerkelijke gezindheid volhardende, trachtten nog de verschillen bij te leggen en de tegenstanders met elkander te verzoenen. Eens voor den Hoogen Raad, daarna voor de statenvergadering werden de beide leiders, door eenige predikanten vergezeld, in de gelegenheid gesteld hunne leer te ontwikkelen maar het mocht niet gelukken hen tot overeenstemming, al was het maar tot eene schikking te bewegen. De „vierschaere der overicheyt", door de strengere partij met wantrouwen beschouwd, ja als inmenging van de wereldlijke macht in kerkelijke zaken on-

---

1) Acta Synodalia, ed. Reitsma en Van Veen, III, blz. 301.

2) Zie deel III, blz. 514, 522.

rechtmatig geoordeeld, zag zoo hare pogingen om eensgezindheid te verkrijgen mislukken [1]). Integendeel, Arminius moest nu wel zijn gevoelen in den vollen omvang ontvouwen en Gomarus trad daartegenover openlijk met het zijne op: de strijdvragen werden scherper dan ooit gesteld. Ook eene 20 Augustus 1609 door de Staten van Holland bijeengeroepen conferentie te 's Gravenhage, waarin ieder der beide hoogleeraren met vier predikanten van zijne richting zijn standpunt wederom voor de verzamelde Staten verdedigde, leverde niets op. Men scheidde na twee dagen disputeerens. Zoo bleef de twist der theologen tot bekommering van velen binnen- en buitenslands voortslepen, totdat de reeds lang door eene teringachtige ziekte aangetaste Arminius den 19den October te Leiden overleed.

Het Bestand was toen een half jaar oud en met ergernis zagen de Gomaristen, dat de Arminianen bij de Staten in steeds hooger gunst kwamen te staan gelijk vroeger Coolhaes en zijne geestverwanten, ja nog hooger, naarmate zij zich meer bij de Staten aansloten en hun gezag in kerkelijke zaken erkenden.

Nog bij het leven van Arminius was dit zeer duidelijk gebleken in de kerkelijke twisten te Alkmaar, waar de heftige predikanten Venator (De Jager) en Hillenius (van Hille) reeds sedert jaren vijandig tegenover elkander stonden. In September 1608 wilde de alkmaarsche classis, gelijk elders was geschied, hare predikanten dwingen tot de onderteekening van Confessie en Catechismus en schorste de onwilligen, o. a. Venator, daarbij gesteund door eene te Hoorn bij uitzondering met verlof der Staten bijeengekomen synode van Noordholland. De Staten eischten intrekking van die schorsing en de stedelijke vroedschap, wier meerderheid, gelijk bijna overal in Holland, uit politieken of libertijnen bestond, bleef Venator voorloopig handhaven tot ergernis van kerkeraad, classis en synode, die hem thans behalve van onrechtzinnigheid ook van echtbreuk beschuldigden. De laatste beschuldiging bleek intusschen op te losse gronden te berusten om Venator te vervolgen en een vonnis van den Hoogen Raad in dien geest werd ter kennis van de vroedschap gebracht. Op het einde van 1609 was evenwel de schorsing nog niet ingetrokken in weerwil van de herhaalde bevelen der Staten, voor wie ook Hillenius schoorvoetend was verschenen. Deze ernstige bemoeiing van de libertijnsche

---

[1]) Baudartius, blz. 13.

Staten met, naar het scheen, eene zuiver kerkelijke zaak wekte hevige verbittering bij de Gomaristen, die onder de bevolking der stad verreweg de meerderheid hadden.

Eene verandering in den alkmaarschen magistraat op het einde van 1609 bracht in de regeering aldaar echter eene zoo sterke wijziging, dat de „Hillenisten" aanstonds, thans rekenende op hunne medestanders in de regeering, hunne aanvallen op Venator en de zijnen verscherpten, eene houding, die op Oudejaarsdag de op hunne hand zijnde schutterij zelfs tot gewapend verzet tegen de nog altijd in meerderheid arminiaanschgezinde regeering aanmoedigde. Het dreigend oproer bracht de Staten tot krachtige maatregelen. Eene commissie uit de Staten verscheen om de orde te herstellen, eerst door eene verzoening te beproeven en, toen dit niet hielp, door de benoeming in Februari 1610 van eene nieuwe staatschgezinde vroedschap, die, evenzeer door afdoende maatregelen het verzet der onwilligen begeerende te breken, Hillenius uit de stad verwijderde, krachtig tegen classis en kerkeraad optrad en ten slotte in Juli den onrustigen man afzette als predikant; ook Venator evenwel, die door zijne heftigheid weinig minder schuld had dan zijn tegenstander, moest tijdelijk voor een jaar zijne prediking staken maar zag zich tot rector der latijnsche school benoemd. De Hillenisten weigerden zich aan deze naar hun inzien onbillijke uitspraak te onderwerpen en bleven hunnen ouden voorganger als predikant erkennen: zij gingen trouw onder zijn gehoor in het naburige Koedijk, waar hij zich gevestigd had, in hunne houding door de classis gesteund. De kerkeraad te Alkmaar werd toen op bevel der nieuwe vroedschap door een anderen vervangen, die zich naar den wil van Staten en stadsregeering schikte [1]).

Zoo was door het krachtig optreden der Staten oogenschijnlijk aan de twisten te Alkmaar een einde gekomen en het stond te voorzien, dat nu ook elders op dezelfde wijze gehandeld zou worden.

De dood van Arminius maakte aan den twist geen einde: „het vier was te heet ende te diepe inghebrant in veler harten ende ghemoederen" [2]). Zijne aanhangers en die van Gomarus schreven boeken en

---

1) Bruinvis, Het alkmaarsche kerkgeschil op 't ergst (Alkmaar, 1894).

2) Baudartius, blz. 22.

pamfletten tegen elkander op steeds heftiger toon. Coornhert's geschriften uit de dagen van Leycester en vroeger werden weder in grooten getale verspreid. Gomarus zelf en de delftsche predikant Donteclock, Acronius van Schiedam, Smoutius van Rotterdam, Baudartius van Zutphen traden weder van de eene zijde, Corvinus, Venator, Bertius, Uyttenbogaert van de andere zijde op den voorgrond. Het beroemde „Tractaet van 't ampt ende authoriteyt eener hoogher christelyker overheydt in kerkelycke saecken" van den laatste vooral, in Februari 1610 verschenen, gaf tot hevige tegenschriften aanleiding, terwijl het door de Arminianen met vreugde werd begroet als een welsprekend pleit voor de rechten der Staten tegenover de Kerk en door alle voorstanders der statenregeering om dezelfde reden met genoegdoening werd ontvangen; zelfs een rechtzinnig man als François van Aerssen was er zeer mede ingenomen [1]). Het boek was in overleg met Oldenbarnevelt en andere staatslieden opgesteld, dus zoo goed als eene officiëele verklaring der Staten zelve aangaande hun recht om in de heerschende kerkelijke oneenigheden de opperste rechtspraak uit te oefenen, en zij beschermden den schrijver dan ook tegen de op hem gerichte aanvallen.

Uyttenbogaert, de vriend en beschermer van den overleden Arminius, werd thans het erkende hoofd der Arminianen, de geleerde en invloedrijke leider hunner partij. Hij was het, door wiens invloed, nadat hij zelf het ambt geweigerd had, de gematigde theoloog Conradus Vorstius, schrijver van een bekend boek De Deo, in 1611 uit Steinfurt naar Leiden werd geroepen om de opengevallen plaats in te nemen. Het beroepen van Vorstius in weerwil van het hevige verzet der tegenpartij, die een tweeden rechtzinnigen hoogleeraar naast Gomarus had willen plaatsen, veroorzaakte opnieuw een scherpen pennestrijd, vooral door Lubbertus en Bogerman gevoerd en door de Arminianen, o. a. Taurinus van Utrecht, soms op gematigde wijze maar dikwijls even scherp en heftig beantwoord.

Intusschen hadden deze laatsten te Gouda eenige geheime vergaderingen gehouden van een veertigtal predikanten en leeken ten einde door aaneensluiting tegenover de confessioneele meerderheid in de hollandsche Kerk hunne gevoelens krachtiger te kunnen verdedigen. Onder leiding van Uyttenbogaert kwamen bij deze bespre-

---

1) Princ. vir. epist., Ep. 138.

kingen de vergaderden tot het besluit eene door hem, weder na „particuliere communicatie" met Oldenbarnevelt [1]), opgestelde „Remonstrantie" bij de Staten van Holland in te dienen (Juni 1610).

Zij wilden daarin hun standpunt zoowel tegenover hunne binnenlandsche tegenstanders als tegenover de geleerde wereld in het algemeen uiteenzetten en deden dit in hoofdzaak door het opstellen van vijf punten, waarin zij hunne tot nog toe eenigszins zwevende meening duidelijk samenvatten [2]). In aansluiting bij de verklaring van November 1608 en om niet in verdenking te komen alsof zij „veranderinghe van Religie" zochten, deden de kort te voren voor de Staten geroepen predikanten deze punten voorafgaan door een betoog ten behoeve van het bijeenroepen eener Nationale Synode ter „resumptie" of „revisie" van Confessie en Catechismus zooals in 1606 door de Staten-Generaal was begeerd. Zij toonden kortelijk aan, dat hierin werkelijk niets nieuws opgesloten lag en dat ook zijzelven volstrekt niets onrechtmatigs deden met de leiding der zaak, zoowel wat wijze als tijd der bijeenroeping betrof, aan de Staten over te laten. Zij protesteerden verder tegen den aandrang der particuliere synoden in Holland en elders tot onderschrijving van Confessie en Catechismus ten einde de onderteekenaars voortaan aan eene scherpe „censure" te onderwerpen, hetgeen zij als ongeoorloofden dwang kenschetsten, als het invoeren van „eenen pausselijken gront, bij dewelcke menschelijke decreten ofte schriften buyten doolinge ende genoech in ghelycken graet met Godts gheschreven woordt ghestelt werden", en dit ten eenenmale „onlydelyc" achtten. Zoo komen zij tot de vijf punten, die zij „houden strijdich tegen Gods woort" gelijk zij ze hielden voor strijdig met den geest van Confessie en Catechismus Zij verklaarden zich tegen de volgende leeringen: 1º tegen de praedestinatie in haar scherpen vorm, als zou God „door een eeuwich ende onveranderlijck besluyt uyt den menschen" sommige ter eeuwiger zaligheid, andere ter eeuwiger verdoemenis hebben aangewezen zonder eenigen anderen richtsnoer dan „alleen omdat het hem alsoo gelieft heeft"; daarentegen meenden zij, dat God door hetzelfde besluit alle geloovigen in Christus, die in dat geloof volhardden tot hun einde, in Christus en om diens wille zalig wilde maken en alleen de onbekeerlijken en

---

1) Verhooren van De Groot (Werken Hist. Gen. nº. 14), blz. 237.

2) Vgl. Baudartius, blz. 26 vlg.

en ongeloovigen wilde verdoemen of laten „in zonde en toorn"; 2⁰ tegen de leer der uitverkiezing, volgens welke, evenzoo scherp opgevat, de verkorenen noodzakelijk en onvermijdelijk zalig, de verworpenen evenzoo noodzakelijk en onvermijdelijk verloren te achten waren; waartegenover zij de mildere leer stelden, dat Christus voor alle menschen was gestorven en de geloovige alleen in zooverre uitverkoren is als hij de vergeving van zonden dadelijk geniet; 3⁰ tegen de leer, dat Christus, de alleen voor de verkorenen gestorvene, „als middelaer gheordineert" kan zijn om alleen hen zalig te maken en niemand anders; waartegenover zij in verband met het voorgaande de mogelijkheid der zaligheid ook voor anderen, nietverkorenen, aannamen; 4⁰ tegen de leer, dat de genade Gods alleen werkt op de uitverkorenen, terwijl de verworpenen deze zelfs niet deelachtig kunnen worden door hunne bekeering maar alleen uit eigen kracht daartoe moeten komen; waartegenover zij, de „Remonstranten", later zoo genoemd naar dezen in hunne „Remonstrantie" telkens terugkeerenden term, verklaarden, dat de mensch „tsalichmakende geloove van hem selven niet en heeft noch uyt cracht van synen vryen wille", aangezien hij in zonde leeft, maar dat het noodig is „dat hy van God in Christo door synen Heyligen Geest werde herboren ende verniewt in verstant, affectie ofte wille ende alle crachten", terwijl zonder die genade de mensch de zonde niet kan wederstaan, ofschoon hij voor de genade niet „onwederstandelyck" mag geacht worden; 5⁰ tegen de leer, dat hij, die eens het waarachtig zaligmakende geloof verkregen heeft, het nooit kan verliezen en nooit geheel te gronde kan gaan; waartegenover zij volhielden, dat, wie Christus' „levendichmakenden Gheest" had erkend, daardoor een krachtig middel tegen Satan, de zonde, de wereld en zijn eigen vleesch bezat, ofschoon zij voorloopig zonder nader onderzoek niet wilden beslissen — later erkenden zij ook dit — of hij die kracht niet kon verliezen, „het beginsel haers wesens in Christo verlatende." Zij achtten deze hunne meening volkomen in overeenstemming met „den Woorde Gods" en met den geest van Confessie en Catechismus, die ook voor hen den grondslag der „Harmonie ende eendracht met de Gereformeerde Kercken in Europa" vormden. De autoriteit van de Staten, als „dopperste opsicht ende thoochste gebiet over kerckelycke ende wereltlycke saecken onder Godt ende nae sijn woordt in dese Landen", riepen zij in voor het houden eener Nationale Synode,

vroegen in afwachting daarvan bij hun gevoelen te mogen blijven en verzochten der Staten bescherming tegen de wegens deze Remonstrantie mogelijk over hen uit te spreken kerkelijke censuur, verklarende geen scheuring maar integendeel verzoening te willen.

Op dezen grondslag werd nogmaals een dispuut door de Staten mogelijk geacht. Zij riepen daarom beide partijen op tot het zenden van eenige afgevaardigden, zes van iedere zijde, om te trachten tot overeenstemming te geraken.

De Gomaristen zagen nu in, dat het dienstig zou zijn ook van hunne zijde met een geschreven stuk voor den dag te komen en lieten dit door hunne zes afgevaardigden opstellen, alvorens het dispuut zou aanvangen. Het duurde geruimen tijd, tot Maart 1611, eer deze heeren, die lang geene copie van de Remonstrantie konden krijgen, gereed waren met hun tegenvertoog of „Contra-remonstrantie", waarin het gevoelen der „Arminianen" ten krachtigste werd wedersproken. Zeven punten, voorafgegaan door eene lange algemeene periode, dienden om hunne meening samen te vatten. Onderteekenaars waren de zes door de classes van Holland toen juist op verlangen der Staten naar Den Haag afgevaardigde predikanten der partij van Gomarus; steller was waarschijnlijk de slagvaardige Festus Hommius.

Het stuk begon met een scherpe bestrijding van de inleiding der Remonstrantie, waarin werd aangetoond, dat er reden bestond om hunne tegenstanders van het invoeren van nieuwigheden te verdenken, nu deze geweigerd hadden hunne meening in de kerkelijke vergaderingen te berde te brengen; ook hunne begeerte naar „revisie" van de Confessie, die immers onnoodig zou zijn, als zij niet iets anders dan het oude begeerden, bewees dit. Confessie en Catechismus waren wel menschelijk werk maar dienstig als „formulieren van eenicheyt in de Leere", natuurlijk niet zoo onveranderlijk als Gods woord, „de eenighe reghelmate", maar wel overlegd samengesteld en niet maar te veranderen op de beweringen van een „ketelachtighen ende nieuwsgierighen Geest" wegens het gevaar van ongestadigheid en onvastheid, een groote ramp voor de leer der Kerk en voor de theologische wetenschap. Er was nu werkelijk ernstige afwijking van de kerkleer zooals dagelijks bleek; daarom werd door de Contra-remonstranten streng vastgehouden aan Confessie en Catechismus als waarborgen tegen dergelijke afwijking. Wat de tegenstanders voor kerkelijke tucht hielden, luidde het schamper, was duidelijk uit het

inroepen der bescherming van de Staten tegen de censuur. Zij protesteerden dan ook tegen de handelwijze der tegenpartij, die nu aan de Staten eindelijk wèl hadden gezegd wat zij aan de kerkelijke overheid nooit hadden willen openbaren. Zij verklaarden, dat de vijf punten, waartegen de Remonstranten waren opgekomen, hun eigen gevoelen volstrekt niet juist maar zeer overdreven en „opt hatelycxste" weergaven, terwijl de vijf punten, waarin de gevoelens der Arminianen zelven vervat heetten te zijn, onduidelijk, dubbelzinnig en ten deele zelfs strijdig met Gods woord waren. Daarom wilden zij nu ook zelf spreken over deze zaken en ontwikkelden hun gevoelen ongeveer aldus: 1^{0} God had na Adam's zondenval een zeker getal menschen uit het verderf getrokken en in „synen eeuwigen ende onveranderlycken raet uyt enkele goedertierenheyt naet welbehaghen syns willens uytvercoren om haer door Christum salich te maken", de anderen „door sijn rechtveerdig oordeel" latende liggen; 2^{0} uitverkoren zijn niet alleen de goede Christenen, die volwassen zijn, maar ook de „kinderen des verbonts", zoolang zij door hun gedrag het tegendeel niet bewijzen; 3^{0} God ziet bij die uitverkiezing niet naar geloof of bekeering maar handelt eenvoudig naar zijn welbehagen; 4^{0} God zond zijn zoon Christus om de uitverkorenen zalig te maken maar alleen dezen; 5^{0} tot hen alleen spreekt ook de Heilige Geest in Evangelie en prediking om hen te verlichten en te bekeeren; 6^{0} het ware geloof kunnen de uitverkorenen nooit geheel verliezen maar door den Heiligen Geest, die in hen werkt, verkrijgen zij kracht tot weerstand; 7^{0} dat moet er niet toe leiden om zorgeloos het vleesch te volgen maar integendeel om Gods wegen te gaan, aangezien zij daardoor alleen zalig kunnen worden. Aan het einde dezer geloofsbelijdenis omtrent de door de Arminianen aangeroerde punten volgt nog eene scherpe verdediging tegen sommige „valsche consequentien ende lasteringhen", door „menschelijk vernuft ende tverstant des vleeschs" uit deze stellingen getrokken. Verder verwijzen zij hunne tegenstanders naar „een wettighe vrye synodale vergaderinghe", waarin zij hen wel willen dulden, al worden zij door de Arminianen zelf dagelijks als twistzoekers uitgescholden, maar eerst precies moeten weten, waarin en tot hoever verandering gewenscht wordt, aangezien de Remonstrantie dit niet duidelijk genoeg aangeeft; voor hen, die later in kerk- of schooldienst mochten wenschen te worden aangenomen en de Remonstrantie aanhingen, kon van geen

dulden sprake zijn, want dan zou de oneenigheid nooit ophouden. Tot nadere conferentiën en disputen over de zaak waren de „contra-remonstranten" wel geneigd, mits op den vroegeren voet en mits de beslissing zou blijven bij de Kerk, d. i. zoo niet bij eene nationale dan toch bij eene provinciale synode, desnoods bij een advies van buitenlandsche Kerken; want de vorming eener eigen hollandsche Kerk geheel op zichzelf met eene andere leer was toch ook zeker niet door de Staten bedoeld; zij zou ook door de groote meerderheid der nederlandsche predikanten en leeken nooit worden veroorloofd. Het heftige en scherp geformuleerde stuk eindigt met een verzoek om den Remonstranten op te leggen zich ronduit te verklaren, ook omtrent het in de Remonstrantie nog niet besliste laatste punt, verder om ter voorkoming van misverstand alles over en weder schriftelijk te behandelen, in de hoop op „eene goede wtcomste van dese swaricheyt."

Het verschil tusschen de beide partijen komt in deze belangrijke stukken duidelijk uit: aan de eene zijde eene zeer gematigde opvatting, van uitersten afkeerig, in een milden toon gesteld met gebruik van rekkelijke vage termen; aan de andere een streng vasthouden aan de leer, zeer scherp geformuleerde stellingen, heftige toon van spreken, afkeer van eenige concessie aan de tegenstanders. Het zijn wel de „precysen" tegenover de „rekkelijken" van vroeger: aan de eene zijde de strenge dogmatici, de vurige Calvinisten, de geestverwanten van Moded en Datheen en mèt hen de rechtgeloovige menigte; aan de andere de milder gezinden, de van scherpe formules afkeerigen, de geestverwanten van Coornhert en Duyfhuis en mèt hen de meerderheid der geleerden en beschaafden in de hollandsche steden, der regenten zelf. Overigens kan uit deze uiteenzetting tevens blijken, hoe in de oogen van „politieke" regenten het verschil tusschen de leerstellingen zelve van beide partijen zeer „subtiel" en niet zoo groot moest schijnen, dat men aan eene overeenstemming behoefde te twijfelen; en ook, hoe zij den twist in den beginne als een zuiver wetenschappelijk theologische, ja als haarkloverij [1]) konden aanmerken. Dit plachten ook sommige Arminianen gereedelijk te erkennen. De Gomaristen daarentegen dachten er anders over: zij achtten de grondslagen van het Protestantisme in gevaar en beschuldigden hunne tegenstanders van sociniaansche, pelagiaansche, papistische ketterijen.

---

[1]) Vgl. Uyttenbogaert's pamflet, de „Clare Justificatie."

Vooral de laatste beschuldiging maakte veel indruk op de groote menigte der Gereformeerden, beducht voor het aanzienlijke aantal — zij vormden nog $^{2}/_{3}$ van de bevolking, „la plus saine et la plus riche partie" [1]) — der Katholieken. Heftige pamfletten tegen de mis, den „broodgod" der Roomschen, verschenen ook in de eerste jaren van het Bestand; geruchten van geheime nachtelijke bijeenkomsten, van te wachten aanslagen der Katholieken op kerken en stadhuizen doken nu en dan op. De alom in Europa merkbare werkzaamheid der katholieke mogendheden, de geheime maar toch den tegenstanders niet verborgen arbeid der Jezuieten om de kracht van het Catholicisme te versterken, het allengs weder toenemen der geestelijken en der godsdienstoefeningen had op deze stemming der Gereformeerden veel invloed. Ook in het Noorden zag men ten duidelijkste, dat de geloofsijver der priesters en de werkzaamheid der Jezuieten op de Katholieken, omstreeks 1580 der ontmoediging nabij, een versterkenden invloed had gehad. Toen „aartsbisschop" Vosmeer in 1614 het moede hoofd nederlegde en in zijn apostolisch vicariaat door Philippus Rovenius werd opgevolgd [2]), kon men te Rome met vertrouwen de toekomst te gemoet zien, te meer omdat men van de bovendrijvende partij in Holland, van de op het punt van den godsdienst zeer gematigde, zoo niet onverschillige regenten geen noemenswaarde vervolging had te duchten.

Jeannin had nog vóór zijn vertrek in 1609 tot de Staten-Generaal een ernstig woord gericht om hen aan te manen tot meerdere verdraagzaamheid tegenover de Katholieken, ja, als het kon, dezen volledige godsdienstvrijheid te verschaffen. Hadden zij niet mede de wapenen tegen Spanje opgevat? Hadden zij geen deel gehad in het gemeenschappelijk gevaar? Jeannin meende, dat men thans wel ter belooning de ambten voor hen zou kunnen openstellen en hun in ieder geval datgene kon vergunnen, waarom vooral de Gereformeerden zelf ook hadden gestreden, n.l. vrijheid van godsdienstoefening [3]). Maar daartoe waren de Staten niet geneigd. Zij weigerden aan het verlangen van den gezant te voldoen en hielden, om de gemoederen niet te verontrusten, zijn vertoog zelfs geheim maar beloofden toch

---

1) Oldenbarnevelt bij Carleton, I, p. 220.

2) Knuttel, De toestand der Nederlandsche Katholieken ten tijde der Republiek, I, blz. 81 vlg.

3) Négociations, IV, p. 217 suiv.

zonder veel ruchtbaarheid aan de zaak te geven op gematigde wijze te werk te gaan. Daarmede stelden Jeannin en Hendrik IV zich voorloopig tevreden. De synoden en classes echter drongen herhaaldelijk aan op maatregelen tegen de „paepse superstitiën" en het plakkaat der Staten-Generaal van 1612 tegen het bezoeken der buitenlandsche katholieke of Jezuietenscholen, tegen het houden van bijeenkomsten om katholieke plechtigheden uit te oefenen, tegen de werkzaamheid der sedert het Bestand in grooten getale over de grenzen gekomen geestelijken [1]) was daarvan het gevolg evenals vele provinciale plakkaten en aanschrijvingen van dien aard. Maar het Catholicisme bleef leven onder de verdrukking, te eer omdat die plakkaten feitelijk niet streng werden toegepast, hetgeen weder de verontwaardiging gaande maakte der menigte, verontrust door de steeds rondgaande geruchten omtrent de werkzaamheid der Katholieken.

Met de indiening van Remonstrantie en Contra-Remonstrantie was intusschen de strijd eerst recht begonnen en de beide partijen, thans door de Staten in Den Haag ter conferentie opgeroepen, zouden, ieder door hunne zes predikanten, nog eens het in die stukken ingenomen standpunt tegenover elkander hebben te verdedigen. Den 11den Maart 1611 kwamen zij „op autoriteit" der Staten van Holland en Westfriesland daartoe bijeen. De conferentie leverde echter even weinig op als de vroegere disputen en overleggingen; integendeel, de gemoederen werden nog meer verbitterd. Ruim twee maanden lang werd hier, terwijl de pamflettenstrijd zoowel over de benoeming van Vorstius als over de hoofdkwestiën zelve in den lande aanhoudend woedde, gedisputeerd èn schriftelijk verhandeld over de vraag, of de vijf artikelen der Remonstranten met Confessie en Catechismus overeenstemden dan wel of zij daarmede in strijd waren. Uit de ingediende adviezen en verklaringen bleek weder, dat tusschen de beide partijen geene overeenstemming mogelijk was, en de conferentie ging einde Mei zonder verder resultaat uiteen.

Maar de Staten gaven de hoop niet op om door hunne „autoriteit" de zaak te beslissen. Eene poging, van hen uitgegaan, om het examen der proponenten en de predikantsberoeping aan eene contrôle te onderwerpen door „commissarissen politycq" daarbij aan te stellen

---

1) Knuttel, l. l., blz. 97.

en zulke afgevaardigden ook geregeld in de kerkelijke vergaderingen te doen optreden, wekte hevige ergernis bij de strenge partij, die van geene staatsbemoeiing met kerkelijke zaken wilde hooren, ook omdat die commissarissen blijkbaar het optreden van Remonstranten als predikant moesten bevorderen.

De twisten namen op verschillende plaatsen zulke verhoudingen aan, dat de Staten het hun plicht achtten krachtdadig, schoon nog altijd in verzoenenden zin, tusschenbeiden te komen.

De benoeming van Vorstius te Leiden had tot heftig geschrijf aanleiding gegeven, vooral toen deze zeer strijdlustige theoloog zelf in April 1611 na eenige aarzeling eindelijk aan de roepstem van curatoren gehoor had verleend[1]) en eene maand later zijn ambt aanvaardde. Gomarus, weigerende naast dezen verafschuwden ketter als collega te staan, legde nu zijn ambt neder en begaf zich naar Middelburg als predikant en hoogleeraar aan het Athenaeum. In Friesland verhief zich dadelijk een storm tegen den nieuwen leidschen hoogleeraar; de Staten van dit gewest schreven weldra dringend aan de Staten-Generaal en prins Maurits, aangezet door Lubbertus en Bogerman en gesteund door Kanselier en Raden van Gelderland en de regeering van Dordrecht, Amsterdam en andere steden. De engelsche gezant Winwood, zelf een overtuigd rechtzinnig Protestant en thans ook door contra-remonstrantsche predikanten aangevuurd, stelde zich partij; zijn Koning, de theologisch gestemde Jacobus I, liet in het najaar door hem bij de Staten-Generaal herhaaldelijk zijn heftig beklag indienen over de „opinions extravagantes et schismatiques" van Arminius en de benoeming van Vorstius[2]), „the blasphemous Monster." Toen dit beklag niet voldoende beantwoord werd, schreef Jacobus in Februari 1612 een tweeden brief, waarin den Staten van Holland op hoogen toon de les werd gelezen. De aangevallenen hadden zich om de protesten van den Koning, die in zijn eigen land de strenge Calvinisten, de „Puriteinen", alles behalve zachtzinnig behandelde en, naar zij beweerden, door Winwood en sommige predikanten eenzijdig was ingelicht, eerst weinig bekommerd maar zagen toch in ter wille van de goede verstandhouding met Engeland iets te moeten toegeven: Vorstius werd door de tusschenkomst van Oldenbarnevelt

---

1) Rogge, Uyttenbogaert II, blz. 88 vlg.
2) Winwood Papers III, p. 293 ff., 304 ff., 309, 316 ff.

bewogen voorloopig naar Gouda te gaan en hield zich hier voortaan bezig met het opstellen van tal van heftige geschriften tot verdediging van zijn standpunt [1]). In zijne plaats en die van Gomarus werden de gematigde hoogleeraren Johannes Polyander en Simon Episcopius, de laatste een Remonstrant, benoemd, tegen wie voorloopig weinig bezwaren rezen.

Te Rotterdam kregen de predikanten Geselius en Grevinchovius een hevigen twist van denzelfden aard als die tusschen Hillenius en Venator te Alkmaar. Ook hier viel de zaak ten nadeele der Contra-Remonstranten uit: Geselius werd door de stadsregeering na heel wat moeilijkheden onder goedkeuring der Staten afgezet en uit de stad verwijderd tegelijk met den heftigen Smoutius, die zich hier had gevestigd. Ook te Rotterdam echter bleven de rechtzinnigen hunne zaak getrouw en zochten in de naburige plaatsen van Schieland des Zondags de predikanten hunner richting op, ja vormden, in navolging van wat te Alkmaar en elders reeds geschied was, een „doleerenden" kerkeraad.

Ook in andere provinciën begon het ernstig te spannen.

Na de zegepraal der oude regeering te Utrecht, die hare zege vooral dankte aan den krachtigen steun, haar door de Staten van Holland verleend, had deze zich de beschermster getoond der arminiaansche predikanten Taurinus en Spanhovius tegen het verzet der orthodoxen ook hier. Gilles van Ledenbergh, secretaris der Staten, was in Utrecht de leider der staatkundige libertijnen op het kussen; de invloedrijke Adolf, Heer van Moersbergen, lid van de utrechtsche ridderschap, leidde het lichaam van den adel in dezelfde richting; de hollandsche advocaat stond met beiden geregeld in betrekking. De omstandigheid, dat Canter en Helsdingen, de aanvoerders van het verzet van 1610, reehtzinnige Calvinisten waren, bewijst voldoende, dat de utrechtsche woelingen van dat jaar ook in de kerkelijke beweging steun vonden [2]): de vijanden der libertijnsche statenregeering erkenden in haar terecht hare tegenpartij ook op kerkelijk gebied.

Het is dan ook niet vreemd, dat wij Uyttenbogaert in November 1610 hier zien optreden om er in overleg met de zegevierende re-

---

[1]) Vgl. Petit, Bibliographische lijst der werken van de Leidsche hoogleeraren (Leiden, 1894), I, blz. 96 vlg.

[2]) Rogge, Uyttenbogaert II, blz. 133.

genten de kerkelijke toestanden te regelen. Men begeerde hem er zelfs als predikant en hij heeft er ernstig aan gedacht zich daarvoor te laten vinden maar ten slotte toch geweigerd, al liet hij zich overhalen om in het volgende voorjaar opnieuw eenigen tijd naar Utrecht te komen. Hij wist toen werkelijk de twistende partijen aldaar met elkander te verzoenen en de doleerende kerk te doen opheffen, al bleef o. a. de predikant Van Dongen te Jutphaas zich verzetten. Op verlangen der Staten van Utrecht stelde hij tevens ter bestrijding van den „satanischen geest" eene kerkorde voor het gewest op, die in vele opzichten met de niet ingevoerde hollandsche van 1591 overeenkwam. Deze kerkorde werd in Augustus 1612 door de utrechtsche synode aangenomen, waardoor hier „de verdraagzaamheid door eene wet van Staat en Kerk was vastgesteld." Nog drie jaren later kon Uyttenbogaart zich beroemen, dat dit „formulier van eenigheid" het verschil hier had doen ophouden, hoewel „werken van vorige misverstanden" nog waren blijven smeulen en „sommige stokebranden" op de loer lagen om ze opnieuw „met den blaasbalg van blinden ijver aan te wakkeren" tot een vlammend vuur [1]). Inderdaad mag zijne laatste te Utrecht gehouden leerrede als een voorbeeld van eendrachtigen zin en godsdienstige opwekking gelden.

In denzelfden geest werd in de overijselsche hoofdsteden gearbeid. In het noordwesten dier provincie echter, het oude ambt van Vollenhove, behielden de rechtzinnigen onbetwist het veld gelijk in de sedert de Reductie van 1594 sterk gecalviniseerde gewesten Stad en Lande en Drente, waar onder leiding van de predikanten der stad Groningen de nederlandsche Confessie en de heidelbergsche Catechismus in 1613 als vaste richtsnoeren van geloof en prediking werden aangenomen. Hier en in Zeeland, waar van ouds de strengere opvatting van het Calvinisme had geheerscht, was weinig of geen sprake van Arminianen.

Iets meer gisting bestond er nog een tijdlang in Friesland, waar de leeuwarder woelingen van 1610, evenmin als die te Utrecht, geheel buiten kerkelijke verschillen omgegaan waren en men daarbij van de zijde des volks de regeering evenzoo had beschuldigd van begunstiging van Katholieken en Libertijnen tegenover hen, die als rechtzinnigen bekend stonden. Canter en Helsdingen, de utrechtsche

---

1) Ibid., blz. 149.

leiders, hadden dan ook te Leeuwarden eene wijkplaats gezocht onder de bescherming van den streng calvinistischen Willem Lodewijk, die van ouds met de libertijnsche regenten weinig sympathie had.

Van krachtig optreden eener arminiaansche minderheid is ook in Friesland echter nergens sprake geweest. De wijze, waarop hier door Lubbertus en de zijnen tegen Vorstius was opgetreden; de onderdrukking van alle uitingen in arminiaanschen zin, waarbij de Staten van het gewest en de rechtzinnige stadhouder krachtige hulp verleenden; de heftige strijd, door Lubbertus tegen zijn van arminiaansche ketterij verdachten ambtgenoot Drusius gevoerd; de snelle toeneming van het aantal rechtzinnige predikanten in Friesland — alles wijst op de zegepraal der strengere partij in het Noorden, dat zich bij voortduring scherp tegenover de neigingen van Holland's en Utrecht's Staten heeft gesteld [1]). Franeker, Willem Lodewijk's stichting, waar Lubbertus den toon aangaf, bleef een burcht der rechtzinnigheid en de in 1614 opgerichte hoogeschool te Groningen, waar reeds in het volgende jaar Gomarus zelf werd beroepen, had hare stichting niet in de laatste plaats te danken aan de begeerte om tegenover het „afvallige" Leiden in het Noorden eene nieuwe „rechtzinnige" school tot opleiding van predikanten te stichten. Ubbo Emmius, die er de eerste rector magnificus was, behoorde tot de hoofden der strengere richting in deze streken en het beroep van Gomarus toonde, wat men hier wenschte.

In Gelderland bleef het Arminianisme zich in sommige streken tegenover de rechtzinnige meerderheid zwakjes handhaven. Nog in 1610 had intusschen hier de oneenigheid niet tot heftigen twist geleid, al zag men met belangstelling of met bekommering de toenemende verbittering in Holland gade en waren sommigen het geheel met de Arminianen eens. Ter voorkoming van het dreigende schisma had de geldersche synode, waar de arnhemsche predikant Fontanus den meesten invloed had, aan die van Holland voorgesteld te Harderwijk eene algemeene vergadering te beleggen, waarheen alle provinciale synoden ieder een paar afgevaardigden zouden zenden om over de verschillen te beraadslagen — eene nationale synode dus in het klein en zonder dien naam maar van contra-remonstrantsche gezindheid

---

1) Reitsma, Honderd jaren uit de geschiedenis der hervorming in Friesland (Leeuwarden, 1876), blz. 364 vlg.

zooals te verwachten was. Het plan stuitte af op den weerzin ook der rechtzinnige Hollanders, die zelf hun eigen zaken wilden blijven regelen, om de geschillen elders beslist te zien. De predikanten te Nijmegen en verder in de Betuwe liepen weldra zeer in het oog wegens hunne sympathie met de arminiaansche leeringen, waartegen mannen als professor Thysius te Harderwijk, de predikanten Baudartius te Zutphen en Fontanus te Arnhem zooveel mogelijk wenschten te waken. De harderwijksche provinciale synode van 1612 nam dan ook de Confessie en den Catechismus uitdrukkelijk als richtsnoer aan en noodzaakte de geldersche predikanten tot onderteekening eener verklaring in dien geest. Toch bleef het kwartier van Nijmegen remonstrantsch gezind en een bezoek van Uyttenbogaert in 1613 heeft vele predikanten aldaar in deze gezindheid versterkt, terwijl de nijmeegsche landdag ook de synodale vergaderingen schorste. In Arnhem begon zich eveneens eenige neiging tot de Arminianen te vertoonen, maar de overige deelen van het gewest hielden zich trouw aan de rechtzinnige richting, voornamelijk de altijd zeer calvinistische Veluwe, waar men in de hoogeschool te Harderwijk, gelijk in het Noorden te Groningen en Franeker, een steunpunt voor de strenge opvatting der verschilpunten vond [1]).

Zoo stonden de kerkelijke zaken in het voorjaar van 1613. Verreweg de meerderheid van de hervormde bevolking der Republiek had een afkeer van de Remonstranten. Drie provinciën met Drente konden gelden als volkomen voor de orthodoxie gewonnen en in de vier andere was er geen twijfel aan, of verreweg de meerderheid der hervormde ingezetenen zoowel als die der predikanten was van dezelfde meening. Maar de Remonstranten hadden behalve de meerderheid der Staten van Holland, Utrecht en Overijsel, door Oldenbarnevelt's vurigen geest bezield, benevens die van het kwartier van Nijmegen, ook verreweg de meeste stedelijke regeeringen der drie gewesten, zelfs die in Gelderland op hunne hand. Zij waren daarom, sterk door dezen steun, volstrekt ongeneigd voor hunne tegenpartij de vlag te strijken en zich van het standpunt der verdraagzaamheid jegens andersdenkenden, van den eisch van vrijheid voor zichzelf en anderen op het gebied van godsdienstige denkbeelden te laten afbrengen

---

1) Rogge, Uyttenbogaert II, blz. 125 vlg.

door middelen van kerkelijke tucht. Steunende op de sympathie hunner vrienden op het kussen, weigerden zij zich te onderwerpen aan de beslissing eener zuiver kerkelijke algemeene synode, waar zij ongetwijfeld door de rechtzinnige meerderheid overstemd zouden worden. Deze laatste overweging bewoog ook Oldenbarnevelt en de zijnen de tegen het voorjaar van 1613 opnieuw bij de Staten-Generaal van kerkelijke zijde ingekomen voorstellen tot het houden eener synode van dien aard niet goed te keuren.

Met klimmende bezorgdheid had de Advocaat den voortgang der kerkelijke oneenigheden gadegeslagen: de houding der „harde ende precise" predikanten deed ook hem steeds meer vreezen voor eene herleving van den strijd uit de dagen van Leycester. Alle pogingen om de partijen te verzoenen waren mislukt. Ook de vermaningen tot eendracht, die de eerwaardige Hugenoot Duplessis-Mornay telkens liet hooren, wijzende op de wenschelijkheid van onderlinge verdraagzaamheid en radende „de traicter les doctrines sobrement et les personnages qui les traictent prudemment" [1]), werkten weinig uit bij de verbitterde partijen. Eene nieuwe conferentie, op aandrang van den streng orthodoxen graaf Willem Lodewijk van Nassau in Februari 1613 twee dagen lang te Delft gehouden tusschen Uyttenbogaert en Hommius, thans ieder door twee predikanten hunner partij vergezeld, leverde niet meer resultaat op dan die te 's Gravenhage en de vroegere besprekingen. Het eenige middel om een einde te maken aan het getwist scheen den „politieken" gelegen in een krachtig bevel der overheid aan de predikanten van beiderlei richting om over de twistpunten voortaan te zwijgen en elkanders gevoelen stilzwijgend te eerbiedigen.

De energieke Advocaat zag hierin den eenigen weg om den burgerkrijg te vermijden en de „autoriteit" der Staten te handhaven. Nog altijd was hij, gelijk in den leycesterschen tijd, van meening, dat het beter was „verheerd" te zijn dan „verknecht" [2]). Niet „het gemeene volk", onontwikkeld en gemakkelijk te verleiden als het was, moest, meende hij, de Republiek regeeren — „het allerbezwaarlijkste, schadelijkste en ruineuste, dat den Staat mag overkomen" — maar de wettige overheid der Staten, der vroedschappen, sinds twee eeuwen

---

[1]) Ep. eccl. n⁰. 97, 110, 181, 269.

[2]) Oldenbarnevelt, Verhooren, blz. 10, 79, 93.

eerst onder de grafelijke regeering, thans zelf het bestuur voerend en even afkeerig van monarchale als van democratische beginselen. Allermeest vreesde hij voor kerkelijke heerschappij in den staat [1]). De theologische twisten op zichzelf boezemden hem nog steeds weinig belang in [2]); de arminiaansche denkbeelden omtrent de praedestinatie waren de zijne niet geheel maar met de leer der Arminianen achtte hij eene goede regeering bestaanbaar, terwijl hij van de heerschappij der contra-remonstrantsche denkbeelden verwarring en kerkelijke dwingelandij vreesde. Verdraagzaamheid jegens allen, ook jegens de Katholieken, was zijne leus, maar tevens: onderdrukking van alle weerspannigen. Daarom moest van hooger hand aan de twisten paal en perk worden gesteld. Zoo was zijne meening.

Een handig voorbereide [3]) inmenging in dezen zin van koning Jacobus, die onder invloed van zijne theologische denkwijze en van den gezant Winwood aanvankelijk de partij der Contra-remonstranten had gesteund maar uit het oogpunt der door hem in zijn eigen land krachtig gehandhaafde hoogheid van het staatsgezag ook hun verzet tegen de wenschen en resolutiën der Staten van Holland had afgekeurd, kon, naar Oldenbarnevelt meende, den weg tot zulk een energiek optreden banen. Kon men den Contra-remonstranten de hoop op steun van engelsche zijde ontnemen, zij zouden zich — meende hij — eerder naar den wil der Staten schikken. Door den gezant Caron wist hij den autocratischen Koning, wiens wachtwoord op de Contra-remonstranten een grooten invloed moest hebben, eene verdediging van de arminiaansche beginselen in handen te spelen en hem over te halen tot het schrijven van een brief aan de Staten van Holland. Die brief, bij abuis ook aan de Staten-Generaal gezonden, was eigenlijk door Uyttenbogaert en Oldenbarnevelt opgesteld en hield in, dat de overheid, de „authorité publicque", het recht had om door hare inmenging aan zulke twisten een einde te maken, terwijl de Koning er nog aan had toegevoegd, dat de beide meeningen wel in overeenstemming waren met de christelijke waarheid en den aard der menschelijke ziel [4]).

---

[1]) De Groot, Verhooren, blz. 239.

[2]) Verhooren, blz. 181. Vgl. deel III, blz. 395.

[3]) Vgl. Rogge, De Resolutie der Staten van Holland tot vrede der kerk, in Nijh. Bijdr. N. R. VIII, blz. 79 vlg.

[4]) Winwood Papers, III, p. 451.

Groot was de verbazing, de ergernis der Contra-remonstranten en niet minder die van Winwood over deze onverwachte daad des Konings. De gezant doorzag weldra het geheele spel en waarschuwde zijn vorst voor de gevolgen ervan. Juist was toen het gezantschap van 1613 over de moeilijkheden betreffende handel en visscherij op het punt om naar Engeland te vertrekken. Hugo de Groot, die er deel van uitmaakte, werd door Oldenbarnevelt en Caron ingelicht omtrent het gebeurde en slaagde er werkelijk in om den Koning voorloopig nog op de eenmaal gevolgde lijn te houden: Jacobus bleef de wenschelijkheid erkennen om door eene tusschenkomst der Staten in de kerkelijke zaken een einde te maken aan den twist. Bij zijne terugkomst deelde De Groot zijne bevindingen in bijzonderheden aan Oldenbarnevelt mede, ook die betreffende de over het geheel met 's Konings gevoelen overeenstemmende meening der voornaamste engelsche theologen. Het vertrek van den lastigen Winwood uit Den Haag in Augustus werkte mede om het opzet voorloopig te doen gelukken. Toch duurde het nog tot Januari 1614, eer de Advocaat de door hem gewenschte resolutie van de Staten van Holland kon verkrijgen: de tegenstand van enkele steden moest worden overwonnen en ten slotte werd de resolutie genomen met meerderheid van stemmen, aangezien Amsterdam, Edam en Purmerend, in meerderheid door Contra-remonstranten geregeerd, bleven weigeren.

Het zorgvuldig gestelde besluit beval van wege de Staten „als wettige hooge overheid" naar aanleiding van de twisten, dat bij de uitlegging der verschilpunten, algemeen bekend door de conferentie van 1611 en de daarbij gewisselde geschriften, gehandeld zou worden met „bescheidenheid" en „gematigdheid", dat de predikanten de genade Gods als bron van zaligheid en geloof moesten erkennen en God niet als oorzaak der zonde of als verderver der eenmaal tot zaligheid geroepenen mochten voorstellen. Evenwel mochten deze geschilpunten niet op den kansel worden behandeld en moest door alle predikanten verdraagzaamheid jegens andersdenkenden worden betracht; aan het slot werd prediking geordonneerd „naar Gods woord" en het algemeene gevoelen der Gereformeerden met inachtneming der genomen resolutiën [1]). De Groot, sedert 1613 pensionaris van Rotterdam en als zoodanig ter statenvergadering ingeleid, had de resolutie gesteld

1) Groot Placcaatboek III, blz. 460.

en voegde er in overleg met Oldenbarnevelt voor den spoedig verschenen druk een commentaar bij met bewijsplaatsen uit de Schrift en de werken van beroemde theologen.

Ofschoon de resolutie voor geen van de twee inzichten letterlijk partij koos, Jacobus haar goedkeurde en de verdraagzamer Remonstranten er zich bij nederlegden, wilden de Contra-remonstranten, ten zeerste verontrust over deze inmenging van den staat in kerkelijke zaken, er niet van weten. In den grond der zaak ging zij verder op het gebied der leer dan ook Jacobus gewenscht had en in het algemeen voor eene staatkundige overheid wenschelijk mocht heeten. Zij schreef werkelijk eene zekere leer aan de Kerk voor en wel eene, die geen van beide partijen geheel kon bevredigen. De heftige amsterdamsche predikant Trigland schreef er aanstonds een vinnig pamflet tegen, dat de ontevredenheid der zijnen duidelijk te kennen gaf; maar ook de Remonstrant Taurinus en andere heftiger gezinden zijner partij waren volstrekt niet tevreden en lieten er zich bitter over uit. Zoo werd de verzoenende resolutie een nieuwe bron van twist: een regen van pamfletten en libellen stroomde neder, verdedigingsgeschriften en aanvallen op den kansel, in geschrifte wisselden elkander af. De welsprekende „Verdedigingh der Resolutie tot vrede der Kerk", van de hand van Uyttenbogaert, door de Staten goedgekeurd en aan prins Maurits opgedragen, wederom dus een half officieel stuk, kon ook den vrede niet herstellen maar lokte o. a. een heftig tegenschrift van Trigland uit.

Hevige woelingen ontstonden spoedig te Amsterdam en elders. Vele classes wilden zich niet aan de resolutie onderwerpen; sommige stadsregeeringen hielden er evenwel de hand aan tegenover beide partijen. Te Leiden werd de woelige arminiaansche regent van het Statencollege tot opleiding van predikanten, Petrus Bertius, afgezet; te 's Gravenhage moest de contra-remonstrantsche Rosaeus het veld ruimen: hij predikte voortaan te Rijswijk, waarheen des Zondags zijn gehoor — „slijkgeuzen" spotten de Remonstranten — samenvloeide. Amsterdam, de hoofdzetel der Contra-remonstranten, waar zij allengs het machtige college van burgemeesters geheel in handen gekregen hadden en eene kleine meerderheid in de vroedschap hadden weten te winnen [1]), moedigde het verzet tegen de resolutie

---

[1]) Hooft, Memoriën en Adviezen, blz. 70 vlg.

aan en ondersteunde geldelijk de scheurkerken, die op verscheiden plaatsen zich van het kerkverband losmaakten, waar de Remonstranten de meerderheid hadden. Hier was het lijdelijk, daar openlijk verzet, waarmede de „politieken" had te kampen; vele classes boden fellen tegenstand. Dezelfde tooneelen zag men in 1614 en 1615 ook in Gelderland en Overijsel.

De Staten van Holland belemmerden intusschen het beroepen van Contra-remonstranten, schorsten en beboetten onwillige predikanten, beletten het houden van geheime godsdienstoefeningen der doleerende kerken, begunstigden daarentegen de gematigd gezinden, die zich aan hunne bevelen onderwierpen, en wekten de stedelijke regeeringen op tot eene krachtige houding. Zij maakten op het einde van 1615 plan om de kerkordening van 1591, waarbij het recht der overheid om ook kerkelijke zaken te regelen erkend was, nu werkelijk ingevoerd te krijgen en daarmede aan het verzet der tegenpartij ook in den boezem der Kerk zelve voorgoed een einde te maken. Dat voornemen wekte den heftigsten tegenstand der Contra-remonstranten: zij riepen luide over de „inquisitie", de „tirannie" der „libertijnen", die thans het gehate stelsel wilden invoeren, en zetten de volksmenigte van den kansel op tegen Oldenbarnevelt en de zijnen, die zij reeds lang als hunne bitterste vijanden hadden leeren beschouwen; zij vereenzelvigden in hunne klachten ten eenen male de „arminiaansche ketterijen" met de „libertijnsche" neigingen der regenten en riepen „het getrouwe Israël" te wapen tegen „de kinderen Belials."

Voordat de politieke leiders tot de uitvoering van dit plan overgingen, wilden zij zeker zijn van de nog dissentieerende stemmen in de statenvergadering. Een bezending (April 1616) van de Staten naar Amsterdam ten einde die stad over te halen haar verzet te staken, trachtte bij monde van De Groot, die vooraf weder met Oldenbarnevelt en Uyttenbogaert de hier aan te nemen houding had besproken, de contra-remonstrantsche vroedschap der machtige handelsstad tot een ander inzicht te brengen. Onder de leden der amsterdamsche vroedschap waren er werkelijk, die het met Oldenbarnevelt eens waren en niet aflieten te waarschuwen tegen het drijven der kerkelijken. Cornelis Pieterszoon Hooft, de grijze oud-burgemeester, die eenmaal met prins Willem had samengewerkt en in de dagen van Leycester voor de vrijheid had gestreden maar thans geregeld van het burgemeesterschap werd uitgesloten, was hun woordvoerder. Ge-

hecht aan de „aristocratycke regeeringe" en afkeerig van de „ongematichtheydt" der predikanten, waarschuwde hij nogmaals ernstig voor eene herhaling van de oneenigheden, die het ongeluk van Vlaanderen en Brabant waren geweest en in Leycester's dagen den staat op den rand van het verderf hadden gebracht; hij wees er op, hoe reeds weder vele predikanten het recht om in wereldlijke zaken mede te spreken voor zich opeischten en riep het getuigenis aan van beroemde schrijvers uit ouderen en nieuweren tijd om het schadelijke daarvan en tevens het recht der hooge overheid tot regeling der kerkelijke zaken aan te wijzen [1]). Maar noch de waarschuwingen van den „bestevaer" noch de zeggenskracht van den welsprekenden De Groot, het „licht der wereld", kon de meeste contra-remonstrantsche leden, door den burgemeester Reinier Pauw geleid, overtuigen van de wenschelijkheid der door de Staten voorgestelde maatregelen: met een paar stemmen meerderheid werd de bezending zonder een bepaald antwoord afgewezen. Amsterdam verklaarde weldra in de statenvergadering, tegenover het daar genomen besluit om de reeds gegeven resolutiën te handhaven voorzoover de stedelijke regeeringen dit wenschelijk achtten, zich niet aan deze „onchristelijkste trouweloostte en goddelooste zaak" te zullen onderwerpen. Men beweerde zelfs, dat de amsterdamsche regeering gedreigd had den met geldboete gestraften Contra-Remonstranten uit zijne landscontributiën die boete te zullen vergoeden en de uit andere steden verbannen predikanten binnen hare muren te zullen opnemen [2]). Daartegenover gingen nu de „politieken" verder.

Het remonstrantsche Rotterdam gaf het voorbeeld van handhaving der besluiten door (Juni 1616) in het baljuwschap Schieland, dat onder de burgemeesters van Rotterdam stond, eene scherpe keur uit te vaardigen tegen de contraremonstrantsche conventikelen, aldaar te Zevenhuizen gehouden. Deze keur, door Hugo de Groot als pensionaris der stad opgesteld, stelde zware boeten op zulke bijeenkomsten en verklaarde de huizen, schepen, schuren of landerijen, waar ze gehouden werden, verbeurd. Ofschoon zij nooit ten volle werd toegepast, wekte zij alom bij de Contra-Remonstranten hevige ergernis en werd als een „bloedplakkaat der nieuwe inquisitie" uitgekreten.

1) l. l., bzz. 34 vlg.
2) Arend-Van Rees, Alg. Gesch. des Vaderlands, III, 2, blz. 680, 688, noot 1.

In weerwil van Amsterdam's krachtig verzet tastte men aanvankelijk door; de resolutiën werden ingescherpt en de Staten, zich beroepende op de meening van prins Willem en op de praktijk in andere landen, schreven steden en dorpen aan de kerkorde van 1591 voorloopig in te voeren. Maar men zag wel, dat dit niet zonder tegenstand zou geschieden. Sedert den zomer van 1615 reeds werden door de Contra-Remonstranten predikantenvergaderingen te Amsterdam gehouden, waar weldra ook geestverwanten uit de overige provinciën verschenen om middelen tot verzet te beramen. De rechtzinnigen besloten hier nogmaals bij de Staten-Generaal aan te dringen op eene algemeene volkomen vrije synode, de in de meeste hollandsche steden en dorpen reeds opgerichte doleerende kerken te steunen en geen middel onbeproefd te laten om het opzet van de „politieken" en Arminianen te doen mislukken. Daartegenover onderzocht Oldenbarnevelt, in wiens onmiddellijke nabijheid te 's Gravenhage de weerspannige Rosaeus zijne scheurkerk deed bloeien, in hoeverre de Staten konden rekenen op de hulp der gewapende macht ten einde dergelijke afscheidingen of de bij krachtiger optreden te wachten oproerige bewegingen daar en elders te onderdrukken en de besluiten der Staten desnoods met geweld te handhaven.

Onmiddellijk bleek, dat hier eene groote moeilijkheid zou geboren worden, niet alleen omdat de uit de bevolking voortgekomen schutterij bijna overal in dit opzicht onvertrouwbaar was maar ook omdat men niet op den Prins kon rekenen. En Maurits' medewerking had men daarvoor noodig; want tegen den zin van den Kapitein-Generaal zou het leger geen hand uitsteken.

De Prins had zich vóór 1616 nog weinig met de theologische twisten ingelaten. Ofschoon het bekend was, dat hij in het algemeen tot de contraremonstrantsche gevoelens overhelde, een vurig contraremonstrant gelijk zijn neef Willem Lodewijk was de indolente Prins [1]) op verre na niet. Nog in den zomer van 1616 zal hij tot eene zeeuwsche bezending gezegd hebben, „mijn heeren, ick ben een krijgsman: dit sijn saken van theologie, die ick niet en verstae en daarover ick my niet en bemoeye" [2]). Een andermaal toonde hij duidelijk het onder-

---

1) Vgl. Motley, History of the United Netherlands, IV, p. 250; Groen van Prinsterer, Maurice et Barnevelt, p. XIII, p. 11 suiv.

2) Brandt, Historie der Reformatie, II, blz. 558.

scheid tusschen de beide partijen niet te vatten [1]); zoo zou hij verklaard hebben niet te weten „of de praedestinatie groen of blauw was" [2]). Uyttenbogaert stond nog, in weerwil van al het gebeurde, als hofprediker bij hem in dienst en zelfs over den Advocaat, tegen wien hij anders, gelijk wij weten, sedert jaren ernstige bezwaren had, liet hij zich nog in 1614 niet ongunstig uit, 's mans bekwaamheid erkennende, die hem onmisbaar maakte voor den staat. In het voorjaar van 1616 was Maurits' meening nog weinig gewijzigd, hoewel in zijne omgeving sommige personen ijverig werkzaam waren om hem, die voor invloed van buiten zeer toegankelijk was, wanneer men het slim aanlegde en den toeleg niet onmiddellijk liet blijken, tot andere gedachten te brengen. Op kerkelijk gebied was het vooral zijn neef Willem Lodewijk, die hem tot krachtiger optreden trachtte te drijven, wijzende op het gebeurde te Leeuwarden, waar de magistraat in Januari 1616 na heel wat gehaspel in contraremonstrantschen zin gewijzigd was niettegenstaande de pogingen van Oldenbarnevelt en de zijnen om hunne geestverwanten aldaar te steunen; op staatkundig gebied was naast den frieschen stadhouder François van Aerssen de man, die hem telkens aanspoorde zich tegenover den almachtigen Advocaat te stellen. Daarentegen kon de oude Louise de Coligny, die ongetwijfeld, evenals Frederik Hendrik, hoewel niet bepaald arminiaanschgezind toch de mildere opvatting der politieken toegedaan was, voor de beschermster der Remonstranten gelden, in ieder geval voor eene voorstandster der verdraagzaamheid, ook door haren grooten echtgenoot voorgestaan; en haar invloed op haren stiefzoon was niet gering te schatten. Willem Lodewijk had zich in tegenstelling met zijn neef ernstig bemoeid met den strijd tegen Vorstius en de „frembde opinionen und lehrungen" van Arminius en zijne volgelingen. In den voorafgaanden winter had hij in verband met de woelingen te Leeuwarden den Prins gewaarschuwd tegen „ung changement dangereux en nostre estat", waarvoor deze op zijne hoede moest zijn; hij drong in diep geheim bij hem aan om zijne onzijdige houding te laten varen en zich op de bres te plaatsen tegenover de plannen om de Gereformeerde Kerk — wier vroegere verhouding tot prins Willem hij zich veel inniger voorstelde dan zij was geweest — aan

---

1) Brandt, Historie der rechtspleging, blz. 196.
2) Motley, John of Barnevelt, I, p. 45.

te tasten. Hij hield niet op Maurits te waarschuwen voor de gevolgen van de nederlaag der „Gereformeerde religie", het „ferment der staatkundige vrijheid." De gemeente moest volkomen vrij zijn in de keuze harer predikanten en in het gebruik der kerkgebouwen. Verzette een magistraat zich daartegen, dan moest de Prins dien door een anderen vervangen. Deed Maurits dit niet, dan zou hij de schuld dragen van den ondergang van den ganschen staat. Zoo wees hij Maurits den weg aan, dien hij had in te slaan, en al noemde de friesche stadhouder den Advocaat niet, het was duidelijk, wien hij voor het werkelijke hoofd der gevaarlijke arminiaansche factie aanzag [1]). Ook sir Dudley Carleton, in Maart 1616 als gezant van Engeland in de Republiek gekomen, toonde zich een fel vijand der Arminianen en hernieuwde door protesten bij de Staten aanstonds den strijd van zijn voorganger tegen Vorstius, die tot diepe ergernis van koning Jacobus nog steeds te Gouda verblijf hield. Maar de gevaarlijkste van allen was de man, dien Oldenbarnevelt zich tot vijand had gemaakt, zijn vroegere vriend en beschermeling François van Aerssen.

Deels onder den invloed der inblazingen vroeger van Winwood, thans van Aerssen, verder onder dien van graaf Willem Lodewijk, ten deele ook wegens zijne reeds vroeger gebleken oneenigheden met Oldenbarnevelt, begon Maurits zich dan ook op kerkelijk gebied tegenover dezen te stellen. Men had reeds onmiddellijk bij het begin van het Bestand zekere toenadering tusschen de Prins en de gomaristische predikanten meenen op te merken [2]). In de zaak van Vorstius had hij zich in 1612 in het algemeen ongunstig uitgelaten over Oldenbarnevelt's libertijnsche verwaarloozing der godsdienstige belangen, ook in zijn oog gevaarlijk zoowel voor den staat zelven als voor de algemeene zaak van het Protestantisme in Europa bij de dreigende houding der Katholieken in alle landen en de geruchten eener groote katholieke ligue [3]). Maar, had hij toen tot Winwood gezegd, de steun der overige provinciën tegenover Holland en de hulp van eenige welgezinde hollandsche steden zou den verkeerden invloed van den Advocaat in dit opzicht wel kunnen breken, hoe machtig die ook was. Bovendien, het viel niet te ontkennen, dat Oldenbarnevelt en

---

1) Archives, 2me Serie, II, p. 461, 463, 469, 475, 477. Vgl. Groen, Maurice et Barnevelt, p. 79 suiv.

2) Naber, Calvinist of Libertijnsch, blz. 52.

3) Motley, l. l., p. 319.

de zijnen verder gingen dan met het begrip verdraagzaamheid in overeenstemming was. Het verbod der contraremonstrantsche samenkomsten, de moeilijkheden, die men hun in het algemeen in den weg legde, begonnen werkelijk het karakter van vervolging te dragen en terecht klaagden de Contra-Remonstranten, dat de Roomschen en Doopsgezinden het beter hadden dan zij zelven. En dat mocht, zeiden zij, inderdaad onrecht heeten [1]).

Achterdochtig van aard [2]), verdacht Maurits Oldenbarnevelt bovendien van heimelijke samenspanning met de fransche staatslieden, tot wie deze sedert jaren immers in nauwe betrekking stond. Hij verdacht den Advocaat, wiens geldzucht hem niet onbekend was, zelfs van onderhandsche, ja geldelijke betrekkingen tot Spanje en de Aartshertogen, in wier belang hij het Bestand zou hebben doorgedreven en met wie hij dit in een nog altijd volgens Maurits zeer verderfelijken vrede zou willen veranderen. Hij zag uit dit oogpunt met klimmend wantrouwen Oldenbarnevelt's grooten invloed in den staat en wachtte op eene gelegenheid om hem daarvan te berooven. Reeds in 1612 dacht hij aan eene poging om de staatkunde van den Advocaat in overleg met Willem Lodewijk en met hulp van den engelschen gezant en de engelsche troepen in staatschen dienst ten val te brengen [3]). Zijn houding in de alkmaarsche en utrechtsche woelingen eindelijk toonde aan, dat hij zich gaarne van de burgerijen tegenover de Staten zou hebben bediend om hunne macht te beperken [4]). Zonder bepaald de monarchie te begeeren begon hij het moede te worden zich steeds naar den wil der Staten te schikken. De moeilijkheden over de guliksche erfopvolging, die van 1609 tot 1615 ieder oogenblik tot eene hernieuwing van den oorlog met Spanje schenen te zullen leiden, had de beide mannen tot eenige meerdere overeenstemming gebracht maar de blijkbare zucht van den Advocaat om ook hier den vrede te bewaren had Maurits, die den oorlog onvermijdelijk achtte en daarom begeerde, opnieuw tegen hem in het harnas gejaagd. En Carleton, wien Jacobus I bij zijne komst in de Republiek, blijkbaar op aandrang van Winwood, thans staatssecretaris, had aanbevolen de „ware belijders van het Evangelie" krachtig tegenover de „dwa-

1) Naber, l. l., blz. 90.
2) Groen, Maurice et Barnevelt, p. 11 suiv.
3) Motley, I, p. 320. Vgl. de dépêche van Winwood ib., II, 519 ff.
4) Naber, l. l.

lingen" der Arminianen te steunen, stijfde den Prins in zijne ongunstige meening omtrent de plannen van den Advocaat. „Oranje", zeide Maurits met zijne gewone rondheid, zou tegenover „Spanje" weten te staan gelijk weleer. Maar de voorzichtige Prins schroomde toch den burgerkrijg te ontketenen, die, naar hij op grond van zijne kennis van des tegenstanders onverzettelijke energie vreesde, het gevolg zou zijn van een onmiddellijk krachtig optreden: eene gematigde neutrale houding scheen hem vooralsnog wenschelijk [1]), al liet ook hij zich soms naar zijne gewoonte driftig uit over de „inquisitie" der Staten tegenover de Contra-Remonstranten. Het is bij deze omstandigheden duidelijk, dat hij er niet over dacht om Oldenbarnevelt's politiek met zijn zwaard te steunen.

De Advocaat, die tot nu toe vermeden had met den Prins, wiens meening hij vermoedde, over de kerkelijke zaken ernstig van gedachten te wisselen, wendde zich den 23sten Februari 1616 werkelijk tot hem om hem dien steun te vragen maar ontving een weigerend antwoord: de Prins verklaarde onzijdig te willen blijven, hoewel tevens er bijvoegende, dat hij Uyttenbogaert's gevoelen omtrent God's verhouding tegenover het kwade niet kon deelen. Eene nadere poging van Uyttenbogaert om den Prins tot een ander gevoelen over te halen en hem gunstiger te stemmen voor de maatregelen, door de Staten genomen, mislukten geheel. De Prins volhardde bij zijne meening, dat deze „inquisitoriale" maatregelen, zoogenaamd in het belang der verdraagzaamheid genomen, verderfelijk waren, en drong aan op nieuwe godsdienstgesprekken ten einde tot eene schikking te komen of anders op scheiding der beide partijen in twee afzonderlijke deelen eener algemeene Kerk [2]), op dezelfde wijze ongeveer als de waalsche gemeente op zichzelve stond. Hij begeerde verder de bijeenroeping eener volkomen vrije nationale synode. Ook van Uyttenbogaert begon Maurits zich thans meer en meer af te wenden, met name, naar men beweerde, na eene vermaning, die de hofprediker in zijne qualiteit tot hem gericht had wegens zijn levensgedrag, dat verre van onberispelijk was en waaromtrent Uyttenbogaert bedenkelijke bijzonderheden zou hebben vernomen van 's Prinsen kamerdienaar, dien hij in zijne laatste oogenblikken had bijgestaan. De Prins

---

[1]) Carleton, Lettres, I, p. 219.
[2]) Uyttenbogaert, Leven, blz. 108 vlg.

toonde zich in den loop van 1616, niet het minst onder den voortdurenden invloed van zijn frieschen neef, die hem herhaaldelijk drong zich ruiterlijk ten gunste der Contra-Remonstranten te verklaren, dezen laatsten welgezind, beloofde den haagschen „slijkgeuzen", die hem over de tegen hen gerichte vervolging kwamen spreken en zich luide beklaagden, hun eene kerk in de stad, de hoofdkerk desnoods, te zullen bezorgen en verklaarde hen, „de medestanders zijns vaders", te zullen beschermen. Toch weigerde hij Uyttenbogaert, van wien hij op den duur eene gematigder houding verwachtte, op diens verlangen te ontslaan en bleef bij de meening, die hij den hofprediker had ontwikkeld.

Zoo bleef de Prins overeenkomstig zijn langzaam en besluiteloos karakter aarzelen. Oldenbarnevelt's partij tastte evenmin door. Zij huiverde nog voor de gevolgen van een streng optreden [1]). Wel werden de besluiten der Staten, waar het kon, gehandhaafd en bevestigden zij nog in December 1616 de genomen resolutiën maar ook zij schenen nog te hopen op eene minnelijke schikking, hoewel de toon der partijen steeds heftiger werd, de pamfletten van beide zijden steeds bitterder klonken, de scheurkerken in kracht en aantal toenamen en het verzet der Contra-Remonstranten ook in de statenvergadering zelve steeds sterker optrad. Het was in deze omstandigheden, dat de Advocaat meer dan eens zijne vrienden zocht over te halen den Prins voor zich te winnen door hem eene monarchale waardigheid, de grafelijke zelfs aan te bieden, mits hij hen tegen hunne vijanden steunde en hunne kerkelijke politiek bevorderde. Maar de statenpartij, het middel erger achtende dan de kwaal, weigerde haren leider op dezen weg te volgen en verloor daardoor hare laatste kans. De Advocaat zag van dat oogenblik in, dat alleen de wapenen konden beslissen, en stelde in December den Staten van Holland voor tot handhaving der genomen besluiten 4000 waardgelders in den dienst der provincie te nemen.

Daarmede zou de teerling worden geworpen. Nog aarzelden de Staten dien weg op te gaan, twijfelende aan den goeden uitslag, huiverig voor den burgerkrijg, maar de richting was gewezen en Oldenbarnevelt zelf, onverzettelijk als hij was, had besloten niet toe te geven maar, zoolang de Staten hem steunden, tot het uiterste te

---

[1]) Naber, l. l., blz. 85.

strijden tegen de „leycestersche aanslagen" der tegenpartij, die hij als eene ramp voor de Republiek beschouwde.

Op het einde van 1616 eindelijk moet ook prins Maurits, wanhopend aan eene schikking, tot zijne moeder Louise de Coligny gezegd hebben „dat dit different niet zou worden gedecideerd dan door de wapenen" [1]). Zoo scheen het werkelijk maar tevens was het duidelijk, dat die strijd tevens een strijd zou zijn tusschen Maurits en Oldenbarnevelt, tusschen den Stadhouder en de hollandsche statenregeering, die zijne beweerde monarchale plannen sedert jaren had gewantrouwd. En bij dien komenden strijd kon Maurits rekenen op den steun van de meeste andere gewesten, van de meerderheid in de Staten-Generaal, van de meerderheid des volks zelfs in Holland en Utrecht, van het leger bovenal, dat hem, den roemrijken veldheer, verafgoodde.

Maar het gold weldra nog meer dan den strijd van twee godsdienstige meeningen in de Gereformeerde Kerk, van twee personen. Het gold ook de vraag, of in de Unie de richting zou worden gevolgd, waarin Oldenbarnevelt en de zijnen haar wilden drijven en die naar de meening zijner tegenstanders moest uitloopen, tenzij op de oppermacht van Holland, op eene volkomen zelfstandigheid der gewestelijke Staten in zaken van het hoogste belang, dan wel of men zich zou houden, voorzoover dat ten minste met behoud der Unie kon geschieden, aan het beginsel van staatseenheid, belichaamd in de oppermacht der Staten-Generaal. Die tegenstelling was zeker niet geheel in den geest van Oldenbarnevelt. Ook hij wilde een sterk centraal bewind om de provinciën te kunnen houden aan hare plichten tegenover den staat, maar de wijze, waarop de thans begonnen kerkelijk-politieke strijd zich ontwikkelde, deed het conflict ontstaan en zoo heeft men Oldenbarnevelt ten onrechte kunnen voorstellen als den voorstander eener sterk federatieve Republiek tegenover de meer unitarische, ja monarchale beginselen van Maurits en de zijnen — eene scheeve voorstelling van beider bedoelingen [2]).

Wij weten het, ook deze vraag was niet nieuw in den jongen staat der Vereenigde Nederlanden. De vraag, welke de bevoegdheid zou zijn van de centrale regeering tegenover de provinciale, was er ge-

---

1) Uyttenbogaert, Leven, blz. 122.
2) Naber, l. l., blz. 76.

boren uit de omstandigheden, uit de geschiedenis der voormalige afzonderlijke staten zelve, waaruit thans een nieuwe staat geboren werd. De bourgondische monarchie had die tegenstelling reeds gekend; in de dagen van Leycester was zij een der het meest op den voorgrond tredende elementen geweest van den toen gevoerden strijd; bij eene crisis als deze, die de gemoederen van alle burgers beroerde, moest zij opnieuw te voorschijn komen. Te meer moest zij dit, omdat in Holland de persoonlijke invloed van den Advocaat en de zijnen, in de Unie daarentegen die van hunne tegenstanders zegepraalde; in de provincie Holland had Oldenbarnevelt de meerderheid der staatsleden op zijne hand, in de Unie was Holland met Utrecht ongetwijfeld in de minderheid. Wat wonder, dat de in Holland achterstaande partij hare hoop stelde op de Unie en het oude staatsrechtelijke vraagstuk te berde bracht?

Zoo waren alle elementen voor een burgerkrijg voorhanden: politieke, kerkelijke, persoonlijke tegenstellingen, zoo scherp, dat de partijen werden tot factiën, elkander met fellen haat vervolgend en niet gezind om zich neder te leggen bij bemiddelende maatregelen. En in dat satanische mengsel van politieke, kerkelijke en persoonlijke elementen waren de laatste zeker niet van het minste gewicht, thans zoo min als in de dagen van Leycester. Toen was de burgeroorlog nog verhoed en de vrees voor den gewapenden vijand in het hart des lands had er ongetwijfeld toe bijgedragen om bij Leycester's gebrek aan militair beleid de overwinning te verzekeren aan de krachtige statenpartij, die zich tegenover hem had gesteld. Thans was een toestand van tijdelijken vrede aanwezig en de overwinnaar van toen, nog altijd bitter gehaat door de overwonnenen van die dagen, had een vrij wat moeilijker taak, want tegenover hem zou niet de vreemdeling aan het hoofd zijner tegenstrevers staan maar waarschijnlijk de Oranjevorst zelf, wiens naam schitterde in den glans van afkomst en krijgsroem.

De gebeurtenissen der beide volgende jaren zouden op al die vragen het antwoord geven maar niet zonder dat Maurits' zwaard in de weegschaal was gelegd en niet zonder dat heftige beroeringen den staat tot in zijne grondvesten hadden geschokt.

HOOFDSTUK V.

DE CRISIS VAN 1617—1619.

De houding der Staten van Holland tegenover de kerkelijke twisten had op het einde van 1616 sedert tien jaren reeds verschillende phasen doorloopen. Eerst hadden de Staten getracht de beide partijen door onderlinge bespreking der verschilpunten ten overstaan van de provinciale overheid tot eensgezindheid te bewegen. Toen herhaalde pogingen van dien aard mislukt waren, hadden zij door de Resolutie van 1610 „tot onderlinge verdraagzaamheid" vermaand. Nieuwe conferentiën, van de Staten uitgegaan, hadden de rust niet hersteld: de Resolutie van 1614 „tot vrede der Kerk" moest dienen om opnieuw klem bij te zetten aan den eisch der Staten, dat de partijen elkander de hand zouden reiken. Ook die Resolutie trof het doel niet en krachtiger optreden der overheid, door sommige stadsregeeringen reeds aangevangen, scheen noodig om haar geschokt gezag te handhaven, de eerste voorwaarde voor het bestaan eener geregelde orde van zaken. Het plan van den Advocaat om daartoe waardgelders [1]) in dienst te nemen was op zichzelf beschouwd volstrekt niet ongehoord. Herhaaldelijk immers, ook na 1600, was zoo iets tijdens den oorlog geschied, wanneer in zekere omstandigheden de veiligheid des lands het eischte. Staten zoowel als stedelijke magistraten hadden ze aangesteld. Die waardgelders, politiesoldaten eigenlijk, bestemd om in de steden de rust te bewaren en ze voor onverwachte aanslagen te behoeden bij tijdelijke afwezigheid van het leger, dat onder leiding van den veldheer der Staten op de grenzen den vijand moest afweren, hadden soms het getal van 2000 of 3000 man bereikt [2]). Maar het gold thans geen buitenlandschen vijand,

---

[1]) De naam moet worden afgeleid van het duitsche „Wartgelt", soldij, gegeven aan troepen, die tijdelijk ter beschikking van den betaalsheer bleven met het oog op deze of gene onderneming van militairen aard; dus tijdelijk in dienst genomen soldaten, in tegenoverstelling tot het staande leger. Vgl. over den naam: Wijnne, Geschiedenis, blz. 38.

[2]) Lijsten van vroegere waardgelders onder de papieren van Oldenbarnevelt op het Rijksarchief. Vgl. Verhooren van Oldenbarnevelt, blz. 8; Wijnne, Geschiedenis, blz. 41 vlg.

het gold een verzet onder de bevolking zelve en wel een verzet uit religieuse gronden voortspruitend, terwijl de maatregel bovendien door den Kapitein-Generaal ten sterkste werd afgekeurd, ja tegen dezen gericht was, een geval, dat ongetwijfeld nog niet was voorgekomen of zelfs voorzien [1]). Het was begrijpelijk, dat de toch niet zeer krachtige meerderheid er nog voor terugdeinsde zulk een besluit te nemen, weifelend en moedeloos, zonder „cracht ende couragie" als zij zich reeds begon te toonen [2]). Het gansche voorjaar werd er in de statenvergadering „gehacquetteerd" over de te nemen maatregelen en intusschen werden de Contra-Remonstranten, bijna zeker van 's Prinsen steun, steeds moediger.

De haagsche „slijkgeuzen", de bezwaren van den wekelijkschen gang naar Rijswijk in den winter sterk gevoelende, hielden in Den Haag zelf in het huis van een boekhouder des Prinsen, ongetwijfeld niet buiten Maurits' voorkennis, reeds in Januari hunne godsdienstoefeningen. Toen de Gecommitteerde Raden alle ter stede aanwezige autoriteiten met den Prins aan het hoofd bijeenriepen om deze schending van de bevelen der Staten te bespreken, vroeg de Prins, weigerend tegen de Contra-Remonstranten op te treden, herstel van den afgezetten predikant Rosaeus en een der kerken voor de ongehoorzame volksmenigte [3]). Hij begon zelfs reeds te dreigen; hij wees op den eed, door hem als stadhouder gedaan tot handhaving der religie en sloeg daarbij de hand aan het gevest van zijn degen; hij riep uit, dat hij „zijne eer al zoo lief had" als de Advocaat zelf; het kwam tot hooge woorden tusschen hem en den Advocaat, die tegen 's Prinsen eischen met alle kracht optrad en het goed recht der Staten handhaafde [4]). Maar deze laatsten steunden hem niet genoeg; zij gaven toe aan Maurits' verlangen en vergunden den Contra-Remonstranten, nu stouter geworden, een eigen kerkeraad. Voorloopig werden sedert de godsdienstoefeningen der Contra-Remonstranten gehouden in de engelsche Gasthuiskerk, daartoe door Carleton welwillend aangeboden. Eene aanschrijving van Gecommitteerde Raden, die nu het verzet opgaven, aan Rotterdam en Den Briel veroor-

---

1) Vgl. over deze vraag: Fruin in Versl. en Med. Kon. Akad. Afd. Letterk. 2de Reeks. XII, blz. 94.

2) Uyttenbogaert, Brieven, I, blz. 244.

3) Archives II, p. 488.

4) Res. Holl. 13/14 Jan. 1617.

loofde ook daar eene dergelijke schikking. Zoo ver bracht de Contra-Remonstranten reeds „tfaveur ende authoriteyt" van den Prins, die door Willem Lodewijk en Carleton wegens deze krachtige houding, deze „heroicque resolutie", hoogelijk werd geprezen. En men sprak er reeds van, dat hun weldra de Groote Kerk zou worden ingeruimd.

Ook elders traden zij nu heftiger op. Den 19den Februari plunderde eene opgeruide menigte te Amsterdam het huis van Episcopius' broeder, den aanzienlijken remonstrantschen koopman Rem Egbertsz. Bisschop, waar zijne geestverwanten vergaderingen plachten te houden, en de in meerderheid contra-remonstrantsche amsterdamsche regeering stak geene hand uit om het eigendom van haren remonstrantschen medeburger te verdedigen. Te Oudewater werd in Mei de vroedschap, die den rechtzinnigen predikant Lydius had afgezet en eenige leden van den kerkeraad wegens weerspannigheid had gestraft, door het contra-remonstrantsche volk gedwongen op hare besluiten terug te komen. Ook elders in het gewest ontstonden oproeren tegen de remonstrantschgezinde stadsregeeringen. En het Hof van Holland en de Hooge Raad, beiden over het algemeen contra-remonstrantsch gezind, beslisten in sommige gevallen na overleg met den Prins tegen de Statenpartij, die in de gewestelijke regeering nog onbetwist de meerderheid bezat. Dit alles bracht de Staten tot eene iets krachtiger houding. Zij traden tegen de rechtspraak der Hoven in zaken van kerkelijke politiek op en schreven hun in Maart aan, dat dergelijke zaken niet meer door hen maar tot nader order voortaan door de Staten en bij dezer afwezigheid door Gecommitteerde Raden moesten worden berecht. Verder besloten zij nogmaals den Prins te verzoeken alle gewelddadigheden tegen het gezag der overheid desnoods met geweld te keeren. Tegelijk echter stemden zij toe in den eisch der haagsche Contra-Remonstranten om in plaats van de kleine Gasthuiskerk de totnogtoe als arsenaal gebruikte Kloosterkerk aan het Voorhout in gebruik te nemen ten einde den kerkelijken op die wijze toch „eenigen schijn van contentement" te geven.

Deze weifelende houding [1]) gaf den Contra-Remonstranten natuurlijk goeden moed, hoe verontwaardigd zij ook waren over de „catilinarische" besluiten der Staten in zake de rechtspraak betreffende kerkelijke

---

[1]) Vgl. Naber, l. l., blz. 98 vlg.

verschillen, en ontstemde de Remonstranten. De energieke Advocaat moest weinig ingenomen wezen met dit afwisselend geven en nemen, waardoor het door hem steeds hoog gehouden gezag der Staten op den duur moest verzwakken. Hij was het, die in de „punten van beschrijving" voor de statenvergadering van 14 April de kwestie der gehoorzaamheid van de troepen en die der waardgelders aan de bevelen der Staten deed opnemen, aangezien het voldoende gebleken was [1]), dat de officieren hier en daar geheime bevelen van den Prins hadden ontvangen om hunne medewerking in de kerkelijke zaken niet te verleenen. Maar het gelukte hem vooreerst niet de Staten op dezen weg te leiden. Aarzelend namen zij enkele repressieve maatregelen; men trachtte de ontruiming der Kloosterkerk slepende te houden; men ontweek eene beslissing in allerlei zaken van gewicht.

Bij deze zaken kwam nu steeds ernstiger de vraag op den voorgrond, wat de Staten-Generaal tot dit alles zouden zeggen. Drie gewesten waren er, waarop Maurits en Willem Lodewijk ten volle konden rekenen: Zeeland, Friesland en Groningen; en de beide stadhouders zorgden er sedert het voorjaar voor, dat geen van drieën — zooals anders wel gebeurde, vooral in den winter — zijne vertegenwoordiging in Den Haag verzuimde. Gelderland ging nog niet geheel mede en Overijsel toonde zelfs sterke neiging om Holland te steunen. Zoo wankelde de meerderheid nog, maar Maurits' stem zou Gelderland, dat Holland's invloed vreesde, kunnen bewegen om mede te gaan, zoodat dan vier tegenover drie stemmen stonden. Toen richtten in Mei de vier provinciën, waarover de Prins en Willem Lodewijk door hunnen persoonlijken invloed konden beschikken: Zeeland, Friesland, Stad en Lande benevens Gelderland, waar de afkeer van Holland de overhand had behouden, tot Holland de vermaning om de eensgezindheid in kerkelijke zaken te herstellen en raadden eene nationale synode bijeen te roepen gelijk ook koning Jacobus in Maart aan de Staten-Generaal had geraden om een einde te maken aan de verderfelijke twisten [2]). Door de meerderheid der hollandsche Staten werd een ontwijkend antwoord voorgesteld, terwijl de minderheid van vier stemmen, bestaande uit die van Amsterdam en die der in den regel met deze stad samengaande kleine steden

---

1) Vgl. de plaatsen genoemd bij Naber, l. l., blz. 229, noot 115.
2) Carleton, Lettres, I, p. 272.

Edam, Enkhuizen en Purmerend, op eene nationale synode aandrong. Deze minderheid, wel wetende, dat zij niet alleen de meerderheid in de Staten-Generaal maar ook die van het volk der gewesten achter zich had, verzette zich sedert tegen alle besluiten der hollandsche Staten; zij verklaarde ze onwettig of bracht er vertoogen tegen in, hopende door haar tegenstand de reeds gebleken aarzeling van sommige steden uit de meerderheid te overwinnen en ten slotte haren zin door te drijven. Amsterdam, door Reinier Pauw geleid, voerde de oppositie aan in dezen strijd.

Maar de Advocaat gaf geen kamp. Onverschrokken hield hij het grijze hoofd omhoog, zijne tegenstanders bij iedere gelegenheid door zijne houding imponeerend, hen waarschuwend voor de gevolgen, de aarzelenden aansporend, den moedeloozen standvastigheid aanbevelend. Van middelwegen in zaken van gezag niet willende weten, steunde hij slechts zeer flauw de voorstellen van zijn vriend De Groot, die sedert het einde van 1616 overeenkomstig zijn aard tot bemiddeling neigde en eerst eene provinciale synode onder toezicht der Staten, daarna zelfs eene nationale met hooger beroep op eene algemeene protestantsche synode voorsloeg. Die voorstellen hadden weinig gevolg. Evenmin kon een bemiddelend voorstel van het reeds tot de tegenpartij neigende Dordrecht, dat de benoeming eener gemengde commissie van onderzoek wenschte, Oldenbarnevelt behagen. Toch toonde hij zich van eene verzoening niet geheel afkeerig. Hij kwam in dezen tijd nog terug op het denkbeeld van scheiding in twee verbonden Kerken [1]). Maar ook dit plan van verzoening evenals een ander om de zaak der religie aan de stedelijke regeeringen over te laten bleek niet langer naar den zin der minderheid te zijn of wel de meerderheid niet te bevredigen: de minderheid wilde alles of niets, de meerderheid was afkeerig van ingrijpende veranderingen. Zoo vergaderden de Staten van Holland bijna dagelijks tot einde Juli 1617, vier maanden lang, maar men kwam niet verder.

Intusschen werd de stemming in den lande steeds woeliger, steeds bedenkelijker. Pamfletten en hekeldichten, volksliedjes en paskwillen volgden elkander op. De onvoorzichtige vurige Remonstrant Hendrik Slatius, predikant te Bleiswijk, goot zijn venijn uit over de „schuerpredikanten" en hunne leer; de weinig minder heftige Venator wekte

---

1) Uyttenbogaert, Kerk. Hist. IV, blz. 272 vlg.

een nieuwen storm op door de uitgave van zijn zeer ver gaand geschrift „Theologia vera et mera", welks radicale inhoud ook den Staten veel te ver ging, zoodat zij het verboden; de ijverende predikant Van Drielenburch gaf o. a. zijn heftigen contra- remonstrantschen „Calendier" uit, waarin „de apocalyptische beeste" en de „babylonsche hoere daer op sittende" de Remonstranten „figuerlycker wyse" moeten afbeelden; de remonstrantsche oud-rector van Zierikzee, Reinier Telle, schreef zijne „Nieuw jaer liedekens" en„ Der Contra-remonstranten kerfstock"; een „Vertooch" van Uyttenbogaert, in overleg met zijne geestverwanten als eene „tweede Remonstrantie" gericht tot de Staten om de beschuldiging van nieuwigheidszoekerij te weerleggen, lokte Trigland's „Klaer en grondich tegenvertoogh" te voorschijn; dit weder een „Antwoordt" [1]) enz. enz. Op de kansels en in de herbergen, op de straten en in de schuiten, in de raadzalen en de binnenkamers, overal klonken de verwijten en verwenschingen, de twisten en spotliederen, de vloekpsalmen en ook de gebeden om verlossing uit deze gevaren, die het bestaan van den jongen staat bedreigden. De theologische verschillen, in de dagen van Arminius en Gomarus nog meer tot de gehoorzalen beperkt, waren eene volkszaak geworden in Holland, dat als in twee vijandige kampen verdeeld was: aan de eene zijde de calvinistische menigte, door hare predikanten opgezet en gesteund door den Prins en Willem Lodewijk, door Amsterdam met zijne minderheid en de vier genoemde provinciën; aan de andere de statenregeering van Holland en Utrecht, uit de verte gevolgd door die van Overijsel, met hare partij onder de aanzienlijke familiën in de stedelijke vroedschappen en de beschaafde klasse en geleid door Oldenbarnevelt, dien zij aarzelend volgde.

Men kon wel berekenen, wie de overwinning zou behalen: de groote rechtzinnige volkspartij, die wist wat zij wilde, die door eene krachtige centrale leiding werd bezield en steeds voortstuurde in de richting van haar doel, bereid om alles te wagen voor „de religie" en reeds besloten om de Remonstranten uit de Kerk te dringen [2]) om onder „de leiding Gods" den strijd tegen zijne vijanden te aanvaarden, òf de veel minder talrijke tegenpartij, half onwillig haren energieken leider gehoorzamend, voor een groot deel samengesteld

---

[1]) Vgl. over deze literatuur Rogge, Uyttenbogaert II, blz. 386 vlg., 417 vlg.

[2]) Rutgers, Het Kerkverband, blz. 48, 52.

uit gematigde elementen, die terugdeinsden voor burgerkrijg en gewapend verzet en reeds zochten naar middelen om zonder al te veel rumoer den terugtocht aan te nemen, ten minste zooveel mogelijk verzoenende maatregelen voor te stellen.

In die stemming scheidden de Staten van Holland den 24sten Juni om na ruim drie weken opnieuw bijeen te komen, hopende in dien tijd door „de genade Gods" eene „uitkomst" te zullen vinden. De Gecommitteerde Raden bleven met de belangen der provincie belast.

Plotseling maakten den 9den Juli de Contra-Remonstranten zich met geweld meester van de Kloosterkerk, die hun niet met ronde woorden was toegezegd [1]) maar toch voor hun gebruik zou worden ingericht. Een preekstoel en zitbanken waren in den vroegen morgen in het nog weinig toegankelijke gebouw, dat voor geschutgieterij diende, aangebracht met goedkeuring van prins Maurits zelven, die een predikant der Contra-Remonstranten zelfs half tegen diens zin daar liet optreden. Hevig ergerden zich de Gecommitteerde Raden maar nog grooter was de schrik der tegenpartij, toen de Prins den 23sten met een groot en schitterend gevolg van edelen en officieren zelf de Kloosterkerk bezocht. Het was een schrale troost, dat hij de vorige week nog onder het gehoor van Uyttenbogaert in de Hofkapel was verschenen en dat zijne moeder, Louise de Coligny, met den eveneens weinig rechtzinnigen Frederik Hendrik den hofprediker trouw gebleven waren.

Maurits had zich dus openlijk aan de zijde der Contra-Remonstranten geschaard tot groote vreugde, zooals Willem Lodewijk uit Leeuwarden, van waar hij niet opgehouden had den Prins aan te zetten, schreef, van „touts les bons patriots et vieulx réformez"; den Prins zou „la couronne du conservateur de la religion et du pays" niet ontgaan, meende hij [2]). Thans zou men kunnen voortgaan en de libertijnsche regenten afzetten, ja als misdadigers vervolgen [3]).

Maar deze daad en de gebleken neigingen prikkelden Oldenbarnevelt en de zijnen tot maatregelen van zelfverweer. De Staten waren weder bijeen en ofschoon de stemmen staakten — bedenkelijk ver-

---

1) Vgl. Naber, l. l., blz. 98.
2) Archives 2de Serie II, p. 530.
3) Ibid., p. 510.

schijnsel voor de partij — over voorstellen om hun gedrag te rechtvaardigen en zich tegenover de andere gewesten schriftelijk te verdedigen, waagde de Advocaat deze voorstellen als aangenomen te beschouwen, tot rechtmatige ergernis van Amsterdam, hierin ook door Dordrecht en de drie genoemde kleine noordhollandsche steden gesteund. Op het protest dezer minderheid ontwierp de Advocaat te zijnen huize [1]) met zijne vrienden uit de steden Haarlem, Delft, Leiden, Gouda, Rotterdam, Alkmaar en Hoorn, daartoe in grooten getale bijeengekomen, een nieuwe resolutie der Staten tegen den 4den Augustus, eene resolutie, die ondubbelzinnig het oppergezag der Staten ook in kerkelijke zaken zou uitspreken en waarna men de zoo even genoemde voorstellen opnieuw in behandeling zou nemen. De vijf steden verzetten zich krachtig maar werden door de zeven met Den Briel en de minder ijverige Gorkum, Schiedam, Monnikendam en Medemblik overstemd. Den 5den zou men de zaak vaststellen na eerst den Prins, de Prinses-Weduwe en graaf Frederik Hendrik door eene commissie kennis gegeven te hebben van wat men voorhad. Oldenbarnevelt en zijn schoonzoon Veenhuizen maakten van die commissie bij den Prins deel uit; hij hoopte dezen nog te kunnen overtuigen, eene verwachting, die evenwel werd beschaamd.

Oldenbarnevelt heeft later ook zelf onomwonden erkend de gevaarlijke resolutie, als „Scherpe Resolutie" in onze geschiedenis befaamd, te hebben ontworpen en overeenkomstig het besluit der meerderheid te hebben geformuleerd [2]). Zij hield in [3]), dat door de Staten van Holland na al de over deze zaken gevallen disputen geene synode, provinciaal noch nationaal „moet en can bewillicht werden", die de rechten van den souverein zou kunnen schenden; dat de verklaring omtrent het oppergezag der Staten in kerkelijke zaken van staatswege zou worden gedrukt en verspreid met het antwoord aan Zeeland betreffende de kerkelijke zaken. De aangaande deze punten genomen besluiten zouden „met alle moderatie ende descretie" worden „achtervolcht ende by alle bequame middelen ghearbeydt worden omme de goede inghesetene in ruste en stilte te houden." Daartoe werden de

---

1) De Groot, Verhooren, blz. 230.

2) Verhooren, blz. 266. Onder zijne minuten vindt men eene opgave van de punten „waarop de resolutie van 4 Aug. 1617 gefondeert is" (Rijksarchief ms. Old. A. A. 61 nº. 3).

3) Vgl. Baudartius, I, blz. 37.

regenten der steden geauthoriseert om alle gewone middelen aan te wenden „oeck by het aannemen van meer volck van wapenen"; alle verschil omtrent de wettigheid daarvan zou niet voor de gewone „collegiën van justitie" maar voor de Staten zelve worden behandeld; allen regenten en ambtenaren, ook den krijgslieden werd bevolen gehoorzaam te wezen aan de Staten of de Gecommitteerde Raden en aan de magistraten der steden, waar zij in garnizoen lagen, „op peyne van cassatie."

Scherp mocht deze resolutie, door den vertoornden Maurits als „résolution extravagante" gekenmerkt [1]), in waarheid heeten: zij maakte een einde aan de lange aarzeling, maar zij kon tot burgerkrijg leiden. De Advocaat, hoewel reeds ziekelijk en nauwelijks in staat de trappen op en af te gaan, had niet geaarzeld erop aan te dringen, met diep gevoel van den ernst der omstandigheden. „Myn hope" zegt hij [2]), „staet op God den Heere Almachtich ende dat die wel beschaemt maecken sal degheenen, die yet anders als zyne eere ende glorie ende des Lants welvaren met behoudenisse van de vryheid ende gerechticheyt van dien ter harten hebben. Ick dencke daervoer te leeven ende sterven onveranderlyck gelyck die principaelste van myn heeren den Staeten van Hollant ende Westfrieslant tot noch toe oeck geresolveert blyven. Geloeft vastelyck, dat alle voorstellen ter contrarie injurieus ende calumnieus zyn." Wie zoo sprak, moest wel overtuigd zijn van het goed recht zijner zaak, maar tevens blijkt uit deze woorden, dat de leider lang niet zeker was van de zijnen...

Met dat al was de Resolutie er bij meerderheid doorgegaan, ofschoon de Prins, zooals hij der naar hem gezonden commissie had aangekondigd, den 5den nog zelf ter vergadering van Holland verscheen om de minderheid in haar verzet te steunen. Deze protesteerde dan ook krachtig, met name bij monde van den amsterdamschen burgemeester Reinier Pauw, het hoofd der Contra-Remonstranten aldaar, die den Prins bij diens bezoek in de statenvergadering verzekerde, dat de Resolutie volstrekt niet aller gevoelen uitdrukte maar slechts dat van den Advocaat en de zijnen.

Reeds dadelijk moest de Resolutie worden toegepast in Den Briel,

---

1) Archives II, p. 532.

2) Minuten als boven, brief aan Caron d.d. 31 Juli (Hand. Maatsch. Letterk. 1895/96, blz. 180).

waar de Contra-Remonstranten dreigden eene kerk in bezit te nemen maar eene commissie uit de Staten het garnizoen door een nieuwen eed tot bijstand aan den magistraat verplichtte en de gewapende burgerij zich bereid toonde om alle geweld, zelfs wanneer de Prins, naar men beweerde, daartoe in Den Briel zou komen, met geweld te keeren. Deze voortvarendheid vertoornde Maurits nog meer en hij slaagde er in de Staten-Generaal te bewegen Holland te verbieden zulk een eed op te leggen, waarop de provincie uit vrees voor verzet onder het krijgsvolk dan ook van den eed verder afzag.

Dit laatste bewees, dat Holland, hoewel gezind de Resolutie van 4 Augustus uit te voeren, voorloopig zoo voorzichtig mogelijk te werk wilde gaan. De Staten gingen uiteen; hunne afgevaardigden bleven weg uit de Staten-Generaal om geene aanleiding te geven tot disputen; Oldenbarnevelt zelf verliet Den Haag na een bezoek bij den Prins, dien hij tot inschikkelijkheid vermaande, en vertrok eerst naar Vianen, vervolgens naar Utrecht, ten deele ter wille zijner werkelijk zeer geschokte gezondheid, ten deele om de utrechtsche bondgenooten, onder wie de secretaris der Staten Ledenberg nog altijd de leider was, tot standvastigheid aan te sporen. Sedert voerden Gecommitteerde Raden onder leiding van zijn vriend De Groot het bestuur over Holland, ontvingen de protesten der minderheid, onderhandelden met Zeeland over de door dit gewest aanbevolen synode en deden al het mogelijke om de belangen der Statenpartij te bevorderen. Ten huize van Oldenbarnevelt's schoonzoon Van der Myle hadden herhaaldelijk samenkomsten plaats van de leiders der partij [1]), Barnevelt's „achterraad", gelijk men smalend spotte. De Groot, met Oldenbarnevelt steeds in overleg, begaf zich met den Heer van Duivenvoorde naar Middelburg om de zeeuwsche Staten over te halen van hun plan af te zien maar slaagde niet en liep te Middelburg en Veere zelfs groot gevaar om door de verbitterde volksmenigte te worden aangerand. Intusschen namen Leiden, Haarlem, Rotterdam, Gouda en andere plaatsen, ook Utrecht, eenige honderden waardgelders in dienst, de laatste stad zelfs zes compagnieën, 600 man, onder bevel van edelen uit het gewest en onder een eed, die deze soldaten tot gehoorzaamheid alleen aan de Staten en de stad verplichtte. Dit geschiedde natuurlijk niet zonder medeweten van

---

1) De Groot, Verhooren, blz. 246 vlg.

Oldenbarnevelt [1]), die er nog steeds verblijf hield, met zijne hollandsche en utrechtsche medestanders over deze zaken confereerde en niet van plan scheen naar Den Haag terug te keeren, ja verdacht werd eene nieuwe Unie te willen vormen.

De Prins, door dit alles verontrust, bewoog de meerderheid in de Staten-Generaal zich tegen de gevaarlijke lichting te Utrecht te verzetten en die stad benevens de Staten van het gewest door eene bezending opmerkzaam te maken op het bedenkelijke van deze dingen. Maar de Staten van Utrecht, door de Gecommitteerde Raden van Holland en de tegenwoordigheid van Oldenbarnevelt gesterkt, weigerden de lichting te staken, verklarende bevreesd te zijn voor oproer gelijk in 1610, het gewone garnizoen voor zulk een geval onvoldoende te achten en zich verplicht te rekenen in deze omstandigheden niet anders te handelen. De lichting ging dus voort tot diepe ergernis van den Prins, die kolonel Ogle, den kommandant van het uit engelsche vendels bestaande utrechtsche garnizoen, door de Staten-Generaal liet aanmanen er de rust te handhaven.

De Gecommitteerde Raden van Holland verzetten zich tegelijk krachtig tegen de door Zeeland opnieuw aan de orde gestelde nationale synode. Toen de vier provinciën, door Carleton namens zijn Koning gesteund, haar in de Staten-Generaal voorstelden, kwam Holland, welks leiders schriftelijk met den afwezigen Advocaat overlegd hadden, met een tegenvoorstel tot het voorbereiden eener provinciale synode aldaar. Het bleek weldra alleen op Utrecht te kunnen rekenen, want Overijsel wankelde reeds onder invloed der vermaningen van den Prins en van Carleton, die alleen in Kampen weinig vermochten. Zoo stonden de beide provinciën, waar Carleton's vermaningen weinig hadden uitgewerkt [2]), zoo goed als alleen en het was thans de vraag, of zij in staat zouden zijn de lichting van waardgelders door te zetten om zich tegenover eventueele maatregelen van geweld der meerderheid in de Unie te verdedigen. Maar Holland zelf was reeds niet onverdeeld meer. Delft, Gorkum en de bovengenoemde kleinere plaatsen waagden het niet waardgelders aan te nemen, zoodat slechts 1800 man bijeen waren. Maar men had in Holland nog niet alle hoop op hulp van het gewone leger opgegeven

---

1) Vgl. Wijnne, Geschiedenis, blz. 133 vlg.
2) Lettres II, p. 61 suiv.

en sommigen rekenden op Frederik Hendrik als den aanvoerder van de gezamenlijke strijdkrachten der beide gewesten [1]) — eene verwachting, die evenwel voldoenden grond miste.

Het bleek al dadelijk in Den Briel, waar de regeering het garnizoen bewerkte en waardgelders wilde lichten. Dit verhinderde de Prins nog tegen het einde van September op raad van graaf Willem Lodewijk [2]) door zich plotseling werkelijk uit den Haag naar de stad te begeven: de brielsche regeering werd verrast en het garnizoen werd er wel versterkt doch met een paar vertrouwbare compagnieën uit Delft, zoodat de overheid haar plan moest opgeven tot groote vreugde der Contra-Remonstranten alom, die nu moed vatten tot een krachtiger optreden, zeker als zij waren van de Staten-Generaal, die Zijne Excellentie voor zijne bemoeiingen in Den Briel „ten dienste van den Lande" dank zeiden. Het waren gevaarlijke oogenblikken: de burgeroorlog stond voor de deur. Daarom wilde de Prins voorloopig de grootere steden en Utrecht uit vrees voor verzet en bloedvergieten nog niet op dezelfde wijze aantasten [3]), hoewel velen hem daartoe aanmaanden, nu de drie hollandsche havens: Brielle, Enkhuizen en Amsterdam, beveiligd waren. Eene botsing, in het begin van October te Leiden ontstaan tusschen de volksmenigte en de voor het stadhuis in de „Arminiaansche schans" ter bescherming der vroedschap opgestelde waardgelders, toonde, hoeveel gevaar er voor bloedige tooneelen bestond bij de opwinding, die zich van de gemoederen had meester gemaakt. Maurits, hoewel thans openlijk partij kiezend, toonde nog matiging en liet zich niet brengen tot het nemen van uiterste maatregelen, zich steeds houdende aan Willem Lodewijk's advies om in overleg met „les plus sages" met kracht maar tevens met omzichtigheid de Arminianen te bestrijden en „ne viser que rien ne soit proposé qu'on ne pourroit obtenir ni venir à bout." Hij hoopte met den frieschen Graaf, dat de Remonstranten ten slotte nog aan hunne tegenstanders kerken zouden toestaan, totdat op eene nationale synode „ce différent fust vuydé" [4]).

Want, dat die nationale synode zou bijeengeroepen worden, stond bij den Prins en bij de meerderheid der provinciën thans vast. Een

---

1) De Groot, Verhooren, blz. 43.
2) Archives II, p. 538.
3) Carleton, Lettres II, p. 72.
4) Archives II, l. l.

dag vóór het optreden van den Prins te Brielle ging het besluit der meerderheid omtrent deze zaak door. In October stelde eene commissie uit die meerderheid voor de Staten-Generaal de hoofdpunten op, o. a. bepalende, dat reeds in Mei 1618 de synode bijeen zou komen, samengesteld uit de afgevaardigden der nederlandsche provinciale Kerken, terwijl koning Jacobus, de Hugenoten, de Keurvorst van de Paltz, de Landgraaf van Hessen, de zwitsersche en oostfriesche Gereformeerden zouden worden uitgenoodigd om zich daarbij te laten vertegenwoordigen; de Staten-Generaal zouden toezicht houden op de vergadering door de machtiging aan eenige personen, twee uit iedere provincie, om haar te leiden en door de onderwerping der acta aan de goedkeuring van hun college. Holland, Utrecht en ook Overijsel bleven aanvankelijk bij hunne weigering en Oldenbarnevelt verklaarde zich ongezind „om zijne meesters te raden wat hij wist te zijn tegen 's Lands hoogheid en gerechtigheden." Onder heel wat besprekingen bleef de zaak langer dan eene maand slepen, geheel naar de wenschen van Holland, dat volgens Oldenbarnevelt's raad door protesten en tegenvoorstellen de gevreesde bijeenroeping der synode door de Staten-Generaal vooralsnog hoopte te voorkomen. Nog hield de partij der Remonstranten krachtig stand. Hugo De Groot, die bij Oldenbarnevelt's afwezigheid de Gecommitteerde Raden van Holland leidde, bood moedig het hoofd aan de aanvallen der tegenpartij en sommeerde den weerspannigen Hoogen Raad van Holland en Zeeland zoowel als het Hof van Holland om de resolutie van 4 Augustus en het gezag der Gecommitteerde Raden, wier bevoegdheid zij aantastten, te eerbiedigen. Ook verzetten de Raden zich lang tegen den aandrang der minderheid om de volle statenvergadering van Holland bijeen te roepen, zich verschuilende achter de afwezigheid van den Advocaat, die nog altijd in het utrechtsche bleef. Eerst 6 November keerde Oldenbarnevelt in Den Haag terug, leunende op zijn stok maar strijdlustig en hardnekkig als vroeger.

Hij leidde weder met de gewone energie, die sommigen zijner vrienden zelfs halsstarrigheid scheen [1]), het verzet van Holland tegen de synode maar kon niet beletten, dat de tegenpartij haren wil doorzette en de Staten-Generaal einde November deed besluiten —

---

[1]) Carleton II, p. 67.

altijd bij meerderheid van vier tegen drie — die vergadering werkelijk tegen Mei 1618 te Dordrecht, Utrecht of 's Gravenhage bijeen te roepen met benoeming eener commissie om haar tegen dien tijd uit te schrijven. De vermaningen, verzoeken, protesten van Holland en de beide andere provinciën werkten niets uit. Eene „Deductie" der Gecommitteerde Raden van 1 December, door De Groot opgesteld en het goed recht van Holland verdedigend, maakte evenmin den gewenschten indruk. De vier provinciën zetten de zaak door en geen beroep op art. 13 der Unie, dat de religie aan de provinciën overliet, geen betoog van onwettigheid, geen betuiging van gezindheid om later, na het herstel der rust op kerkelijk gebied in Holland, eene nationale synode te houden, geen aanbod om hoe dan ook tot den vrede mede te werken kon de vier gewesten weerhouden om de uitschrijving der nationale synode te doen plaats hebben. De steun van den Prins en van zijn frieschen neef, die in deze kritieke omstandigheden op herhaald aandringen van Maurits in Den Haag was gekomen, gaf aan de meerderheid in de Staten-Generaal kracht bij hare handelingen.

Den 8sten December zouden de Staten van Holland weder bijeenkomen en het was de vraag, of de Advocaat de volle Statenvergadering nog evenzoo zou kunnen beheerschen als hij de Gecommitteerde Raden had gedaan. Amsterdam en de drie herhaaldelijk genoemde noordhollandsche steden hadden de resolutie van 4 Augustus weder ter sprake willen zien komen en wel ten einde zich tegen de toepassing ervan te verklaren, maar de meerderheid had zich hiertegen verzet, totdat eindelijk de Prins en Willem Lodewijk zelf de steden rondreisden of schriftelijk lieten zeggen, wat zij haar wenschten te doen weten omtrent de naar hunne meening rechtmatige verlangens der minderheid. De beide vorsten werden overal welwillend ontvangen en wisten hier en daar werkelijk de vroedschap aan het wankelen te brengen, zoodat De Groot en Oldenbarnevelt thans, om het veld te behouden, ook van hunne zijde eene schrede deden om den goeden weg samen met de tegenpartij te bewandelen: men zou elkanders wenschen nog eenmaal in de statenvergadering aanhooren.

Zoo had dan de bijeenkomst der Staten van het gewest weder plaats en het was nu de vraag, of Holland onwrikbaar op zijn standpunt zou blijven staan, dan wel of het eindelijk zou toegeven. Een gesprek tusschen Maurits en Oldenbarnevelt scheen het laatste

mogelijk te kunnen maken. De fransche gezant Du Maurier, die evenals Carleton met groote belangstelling den gang der zaken gadesloeg en zijne regeering daarvan op de hoogte hield, hoopte hen nog te verzoenen, maar dat doel werd niet bereikt, al scheidden de beiden in vriendschap na elkander te hebben aangehoord. De aanbieding van ontslag of ten minste tijdelijke demissie, door Oldenbarnevelt reeds in den zomer aan den Prins voorgesteld maar door dezen afgeraden, werd thans in de statenvergadering opnieuw door den staatsman herhaald en wel op grond zijner wankelende gezondheid. Men had hem thans werkelijk op zulk eene wijze kunnen verwijderen en alzoo den weg tot toenadering kunnen banen, maar de heftige aanhangers van Oldenbarnevelt wilden blijkbaar volhouden, al waren thans sommigen onder hen gezind — met name Delft en de vier genoemde kleinere plaatsen[1]) met den adel — om, zooals ook Du Maurier in eene plechtige audientie kwam aanbevelen, iets toe te geven, wanneer ook van de andere zijde eenige toenadering werd getoond. Du Mauriers bemoeiingen baarden opzien, aangezien het niet de gewoonte was, dat vreemde gezanten zich tot de gewestelijke Staten wendden[2]). Intusschen ontstond in de Staten van Holland eene middenpartij, die zes stemmen sterk was en met de vijf contra-remonstrantsche de acht remonstrantsche in bedwang kon houden, als zij werkelijk wilde. Die acht hielden wel vol en vergaderden herhaaldelijk in dezen tijd om te beraadslagen, maar ook zij ontveinsden zich hare minderheid niet langer en waren niet zoo vol zelfvertrouwen meer als vroeger: de „factieuse ligue” dezer acht steden, door de tegenpartij zoo betiteld, was in waarheid niet zoo krachtig als zij zich voorstelden of later ter wille van hare eigene zaak wilden beweren[3]). De geest van verzoening scheen werkelijk van weerskanten aanwezig te zijn, toen een hevige twist tusschen de Remonstranten en Carleton het begonnen vredewerk weder dreigde te verstoren.

Tusschen de houding van Carleton, die weldra weinig minder heftig dan zijn voorganger Winwood, thans staatssecretaris van koning Jacobus en als zoodanig met den nieuwen gezant druk over al deze

---

[1]) Schiedam, Medemblik en Monnikendam waren reeds op 4 Aug. weggebleven uit de statenvergadering!

[2]) Carleton II, p. 138.

[3]) Wijnne, Geschiedenis, blz. 206 vlg.

zaken correspondeerende, de zijde der Contra-Remonstranten had gekozen, en die van Du Maurier, die met de hoofden der Remonstranten in goede verstandhouding stond en de oude betrekkingen van Oldenbarnevelt met het fransche hof had onderhouden, was een belangrijk verschil voortdurend merkbaar. De gezanten hielden elkander in het oog en trachtten, terwijl zij zich met de twisten inlieten, elk op zijne wijze den invloed van hun vaderland in den jongen staat der Vereenigde Nederlanden te versterken. Carleton had zich beslist op de contra-remonstrantsche zijde gesteld en verlangde, dat de tegenpartij zou toegeven in de zaak der nationale synode, die ook zijn Koning na aan het hart ging. Du Maurier daarentegen, hoewel het meest met Oldenbarnevelt's inzichten sympathiseerend, wilde het blijkbaar bij Maurits niet verkerven en trachtte zooveel mogelijk verzoenend te werken. De houding van Carleton moest daarom in ieder geval meer ergernis opwekken bij de Remonstranten, vooral sedert hij in April op aandrang van prins Maurits koning Jacobus had overgehaald een brief aan de Staten-Generaal te schrijven, waarin de Koning — tot diepe ergernis van Oldenbarnevelt, die zich hier met zijne eigene wapenen bestreden zag — nu weder aandrong op onderdrukking der van de „ware" en „oude" religie afwijkende gevoelens en eene nationale synode aanprees als het eenige redmiddel. Die brief was met een kort woord van dank door Oldenbarnevelt officiëel aangenomen maar had overigens weinig andere gevolgen gehad dan dat men nu 's Konings bedoelingen volkomen had begrepen. Op verzoek der Contra-Remonstranten was toen Carleton in het begin van October nogmaals voor de Staten-Generaal verschenen om antwoord op den brief te verlangen en zich tevens nog eens duidelijk over de godsdienstzaken uit te spreken. Du Maurier, die eenigen tijd afwezig was geweest, had van zijn kant onmiddellijk na zijne terugkomst in Den Haag in het begin van November bij de Staten-Generaal op eendracht aangedrongen in denzelfden geest, waarin hij later bij Holland had gesproken.

Carleton's „oratie" was — zooals meer geschiedde — alom door den druk verspreid, wat noch de Staten-Generaal noch Holland hadden begeerd, wel vermoedende, dat zij door hare heftige taal beroering zou verwekken en tot tegengeschriften aanleiding zou geven. Dit geschiedde ook in het felle pamflet de „Weeghschael om in alle billickheydt recht te overweghen de Oratie van Dudley

Carleton" [1]), anoniem half November verschenen maar blijkbaar van remonstrantsche zijde gelijk later dan ook de predikant Taurinus er de schrijver van bleek. Het werd veel gelezen, herhaaldelijk herdrukt en wekte in hooge mate de gevoeligheid van Carleton en van Jacobus zelven, die er niet in werden gespaard, terwijl daarentegen de zaak der Remonstranten krachtig werd verdedigd. Carleton verscheen in de Staten-Generaal, verklaarde De Groot en Uyttenbogaert voor de schrijvers, Oldenbarnevelt voor hun medeplichtige te houden en eischte eene schitterende voldoening. Die voldoening meende men te geven door met medewerking der Staten van Holland en Utrecht het boekje te doen ophalen en de verdere verspreiding te beletten. Maar Carleton eischte meer, vroeg straf voor den drukker en de schrijvers, die bij plakkaat der Staten-Generaal moesten worden veroordeeld, terwijl het boekje in het openbaar verbrand moest worden. De vier provinciën stemden toe maar Holland, Utrecht en Overijsel weigerden zoover te gaan. Carleton dreigde en tierde; de vier gewesten trachtten de zaak door te drijven, de drie andere bleven weigeren; Holland belette zelfs den drukker der Generaliteit het plakkaat te drukken, zoodat de President der Staten-Generaal het, altijd onder protest der drie provinciën, aan de bijzondere gewesten toezond om het daar te laten uitvaardigen en drukken. Eerst toen dit was geschied, liet Carleton einde Januari de zaak varen, hoewel hij weldra weder zijne stem verhief, nadat eene fransche vertaling met eene zeer scherpe voorrede den twist opnieuw aan den gang had gebracht.

Bij den aanvang van 1618 scheen ook deze zaak beslecht te zijn. Jacobus zelf liet zich in die dagen uit, dat eene provinciale synode misschien voldoende zou blijken, en Du Maurier hoopte, dat alles nog ten goede zou keeren. Van alle zijden kwamen dergelijke berichten. Ook de brieven van Willem Lodewijk aan den Prins ademden denzelfden geest. Maar velen wisten wel anders en onder die velen kan de ervaren Louise de Coligny genoemd worden, die met zieleangst de toekomst tegemoet zag en in een merkwaardigen brief van den 28sten December aan haren ouden vriend Du Plessis-Mornay haar gemoed uitstortte. „Il n'est pas question du faict de la religion seulement, il y va de tout l'Estat, qui va se perdre, si bientoit on n'y pour-

---

[1]) Knuttel, Catalogus, n°. 2366 vlg.

voit." Zij bezwoer hem, „qui avez aydé à feu Monsieur mon mary à l'establir", om over te komen: „aidez à ses enfants à empêcher qu'il ne se ruyne." En, voegt zij er bij, „si les morts avoyent du ressentiment de ce qui se faict icy-bas, je m'assure qu'il vous en conjureroit en son nom et par ses cendres" [1]). Zoo riep de edele vrouw de schim van prins Willem te hulp in de groote gevaren van den staat, dien hij eenmaal had gesticht en wiens ondergang zij vreesde te moeten beleven.

Het in Januari 1618 te Nijmegen gebeurde bewees, dat de Prins ten minste niet bereid was te wijken. Na de verovering der stad was den Prins „bij provisie en gedurende den oorlog" de jaarlijksche vernieuwing van de regeering opgedragen, wat tijdens het Bestand na eenige jaren feitelijk veranderd was in het recht van goedkeuring der volgens de oude privilegiën door de stadsregeering zelve gedane magistraatskeuze. De Prins begaf zich thans naar de stad, verwijderde onder militair vertoon de remonstrantschgezinde meerderheid uit het bestuur en benoemde in hare plaats leden uit de tegenpartij, ten gevolge waarvan Nijmegen, de eenige stad in Gelderland, waar de Remonstranten de overhand hadden, voortaan de Contra-Remonstranten steunde. Gelderland was hierdoor voorgoed voor de laatsten verzekerd. Alle pogingen om den afgezetten regeeringsleden voldoening te verschaffen mislukten, aangezien de meerderheid der Staten-Generaal, zich weinig bekreunende om de klachten van Holland en de afgezette leden, de omkeering te Nijmegen billijkte. Ook in de kleine hollandsche steden zelve ontstonden telkens heftige beroeringen van kerkelijken aard bij de magistraatskeuzen in het voorjaar en hier en daar kregen de Contra-Remonstranten werkelijk ten slotte het heft in handen.

Na de Kerstvacantie kwamen de Staten van Holland weder bijeen en sommige steden der meerderheid bleken reeds tengevolge van de bezending des Prinsen omgekeerd te zijn, toen het einde Januari ingekomen voorstel van het remonstrantsche Haarlem de wankelende meerderheid weder scheen te stijven in hare houding. De statenvergadering had zich voornamelijk bezig te houden met het consenteeren der in de gewone petitie van den Raad van State verlangde oorlogs-

---

[1]) De Jonge, Louise de Coligny, blz. 55.

lasten en Haarlem verklaarde nu, volgens afspraak met de zeven andere „barneveldistische” steden, bij monde van den pensionaris De Haan „vóór het bewilligen in de gewone oorlogslasten” de in Augustus genomen resolutiën uitgevoerd te willen zien met handhaving van de bestaande onderlinge verdragen, met behoud der privilegiën en rechten ook betreffende de magistraatsverkiezing, met erkenning der provinciale rechten op kerkelijk gebied, met een beroep op de bereidwilligheid van allen om elkander te beschermen tegen ieder letsel, desnoods met behulp van het krijgsvolk, dat ook „des vermaand zijnde” verplicht zou zijn een afzonderlijken eed te doen aan stad en gewest, waar het in garnizoen lag [1]). Zeven steden: Leiden, Gouda, Rotterdam, Schoonhoven, Den Briel, Alkmaar en Hoorn, sloten zich weder bij Haarlem aan, maar de middenpartij aarzelde en de contra-remonstrantsche wilden alleen de handhaving der magistraten beloven, waarop de zaak in dier voege ten minste voor den vorm geschikt werd. Het voorstel toonde echter aan, welke plannen de „Barneveldisten” koesterden, en het bleek later, dat het voorstel werkelijk door de leiders der partij was opgemaakt, onder het oog van Oldenbarnevelt was gebracht en door de acht steden was goedgekeurd, voordat het ter tafel was gekomen. De drie pensionarissen van Haarlem, Leiden en Rotterdam: De Haan, Hogerbeets en De Groot, werden als de opstellers genoemd. Men kon het dus beschouwen als een manifest der Statenpartij. En de ontschuttering te Leiden van zeshonderd schutters, die den nieuwen eed geweigerd hadden, de openlijk geuite wensch om de waardgelders uit ’s Lands middelen betaald te zien toonde, dat het ernst was. Maar de afloop van de zaak bewees tevens, dat de oude meerderheid niet meer bestond.

Nog eenmaal trad Du Maurier nu bij de Staten van Holland op [2]), namens zijn Koning aandringende op eendracht en vrede in den lande, op het in eerste instantie houden eener provinciale synode tot beslechting der kerkelijke geschillen, op het vermijden van maatregelen als de pas voorgestelde, die tot burgerkrijg moesten leiden. En werkelijk had zijne waarschuwing ten gevolge, dat men na lang verzet in Mei ten minste de consenten nog verleende, terwijl de acht steden berustten in eene verklaring, die weinig anders was dan een flauwe

---

1) De Groot, Verantwoordinghe, blz. 235 vlg.; Wijnne, Geschied. blz. 211 vlg.
2) Res. Holl. 13 Maart 1618.

schaduw van Haarlem's voorstel. Dit laatste was nog te veeger teeken, omdat hare afgevaardigden allen de gelijkluidende opdracht hadden ontvangen om de souvereiniteit van Holland op alle wijzen te handhaven en door hunne vroedschappen voor de gevolgen waren gevrijwaard [1]). Zoo was deze nederlaag eene voorbode van wat volgen zou.

Intusschen zaten de Contra-Remonstranten niet stil. Nadat in Gelderland de macht der tegenpartij was gebroken en de arnhemsche landdag onder invloed van den Prins, die weder was overgekomen, den pensionaris van Nijmegen had afgezet, ja zelfs hem met twee gedeputeerden dezer stad ter Staten-Generaal voor altijd van de regeering en van alle openbare ambten had uitgesloten, ging men ook in Overijsel aan het werk. Ook daar verscheen de Prins zelf nog in Mei op den landdag. Holland was hem voor geweest met brieven aan de Staten van het gewest, zoodat de Prins wel de stem van Overijsel voor eene nationale synode en voor de afdanking der waardgelders verkreeg maar onder voorwaarde, dat de provinciale of stedelijke rechten nergens zouden worden verkort en men alleen met „middelen van overtuiging" de tegenstrevenden zou overhalen. Zoo stonden vijf gewesten thans tegenover Holland en Utrecht en deze laatsten in zichzelf verdeeld en gebukt onder de zware lasten der voor stedelijke rekening komende waardgelders, zoodat Utrecht den Prins in Juni zelfs aanbood om de waardgelders af te danken, mits de Prins de veiligheid der stad waarborgde door den eed van het garnizoen aan de gewestelijke en stedelijke overheid toe te staan! Ledenberg zelf was het hoofd der deputatie, die met dit voorstel tot den Prins kwam maar natuurlijk geen doel trof [2]).

Tegelijk werd een heftige pamflettenstrijd gevoerd tegen den man, dien men als de ziel der Statenpartij kon beschouwen, tegen Oldenbarnevelt zelven. Het gansche jaar 1617 waren de persen in Holland nauwelijks in staat geweest om de verschillende strijdschriften van Remonstranten en Contra-Remonstranten af te leveren. Trigland en Uyttenbogaert, Smout en Grevinchoven, Taurinus, Teelinck, Telle, Van Drielenburch, Slatius en anderen hadden, bijna altijd anoniem, in felle taal hun gevoelen geuit. Nu eens gold het een theologisch, dan weder een politiek vraagpunt, elders eene persoonlijke aantijging.

---

1) De Groot, Verhooren, blz. 283 vlg.
2) De Groot, Verhooren, blz. 293 vlg.

De scherpe Resolutie verwekte een aantal pamfletten ter verdediging en tot aanval. Op een „vertooch" volgde noodwendig een „klaer ende grondigh tegenvertoogh", op „brieven" en „discoursen" niet minder heftige „antwoorden" en „refutatiën"; men betichtte elkander van „faemroovende lasterschriften" en stelde „valsche munte" „op de toetse"; de „clachte der Kercke" lokte eene „wederklaghe" uit; de „maecht van Hollant" ondervond „ernstighe teghenspraek"; der Contra-Remonstranten „kerfstock" werd met tal van sneden geteekend. En zoo ging het voort in niet minder dan 150 pamfletten in proza en poëzie, die dit jaar, met inbegrip der herdrukken, in Holland verschenen en de gemoederen meer en meer verbitterden door scherpe scheldwoorden en felle aantijgingen. En het voorjaar van 1618 bleef daarbij allerminst ten achter: een aantal tegenschriften tegen Taurinus' Weegschaal handhaafde de leer der „ware Gereformeerden"; de „arminiaansche quelgeest" ontving van Trigland een „geeseling"; een „kleyne goudbalans" moest de waarheid der contra-remonstrantsche leer wegen; lastige „vraech-allen" verschenen ieder oogenblik „voor de liefhebbers van 't vaderland"; de „haerlemsche Harminiaen" werd duchtig doorgehaald en Taurinus' „reuck-appel" verspreidde een weinig „lieffelijcken geur", zoodat tegen dezen „verdorven apteker" een „Orangien-appel" werd aangewend. Spotprenten en paskwildichten stelden de gebreken van beide partijen ten toon [1]).

Persoonlijk tegen den grijzen leider der Statenpartij uitte zich vooreerst het „Noodtwendigh ende levendig discours", waarvan men het auteurschap waarschijnlijk ten onrechte heeft toegeschreven aan François van Aerssen [2]) en Reinier Pauw, de heftigste vijanden van den Advocaat, die evenals zijn schoonzoon Van der Myle in diens latere „remonstrantie" en in andere geschriften niet onduidelijk op hen wijst. Het lijvige pamflet [3]), dat met nadruk wees op de meening van Lipsius en Puteanus, hoogleeraren te Leuven, en van den monnik Columella, die de spaansche regeering hadden aangeraden om een

---

1) Vgl. Tiele, Bibl. van pamfletten; Knuttel, Catalogus op de jaren 1617 en 1618.

2) De door dezen onder zijn eigen naam uitgegeven geschriften, waarover beneden, toonen in taal en stijl een groot verschil aan. Hij ontkende ook „met eere ende eedt", dat hij „noch met gedachte noch metter daedt" had „gecontribueerd tot het maken van dese boecken." Vgl. zijne Noodighe Remonstrantie, blz. 5.

3) Eene korte schets met hoofdzakelijk dezelfde zaken in Kron. Hist. Gen. dl. 26, blz. 211 vlg.

Bestand te sluiten en dan van de te wachten twisten in het Noorden gebruik te maken, werd ook als „Oprechte tonge van de Weeghschael, proeft den Reuckappel met den Vraegch-al” herhaaldelijk herdrukt en in de even felle „Practycke van den Spaenschen Raedt” nog eens aangedikt. De inhoud was allerhatelijkst en beschuldigde den Advocaat van de schandelijkste misdrijven, met name van landverraad aan Spanje, waaraan hij zich voor geld zou hebben verkocht, van vuige hebzucht, van niets ontziende heerschzucht en hoovaardij. Er werd daarin smadelijk gesproken van zijne afkomst, zijn huwelijk, het gedrag zijner zoons. Werkelijk was voor dit alles een en ander aan te voeren, dat niet viel weg te redeneeren. Het was niet te ontkennen, dat de Advocaat verre van onbaatzuchtig was, ja, dat geldzucht een zijner grootste gebreken geacht moest worden; dat zijn voortdurend aandringen op het handhaven van de „autoriteit” der Staten feitelijk de bevestiging zijner eigen autoriteit ten gevolge had; dat hij heftig, hooghartig en aanmatigend placht op te treden; dat hij prat was op zijn, naar hij zonder het te kunnen bewijzen beweerde, adellijke afkomst uit het oude veluwsche geslacht Van Oldenbarnevelt; dat zijn vader en grootvader, zijne broeders en zusters, ook zijne zoons een verre van onbesproken levensgedrag hadden geleid; dat op de geboorte zijner overigens waardige echtgenoot een smet rustte; dat, bij zijn huwelijk met haar, haar rijkdom een belangrijke factor voor hem was geweest; dat zijne politieke handelingen niet altijd den rechten weg hadden gevolgd. Maar de erkenning van dit alles en meer gaf nog geen recht om het op schandelijke wijze in deze omstandigheden te exploiteeren, om hem en de zijnen in de onteerendste termen door het slijk te sleuren zooals in die pamfletten werd gedaan. Alle pogingen om de „bittere libellisten” van deze en dergelijke te Amsterdam [1]) het eerst verschenen schotschriften te ontdekken of na ontdekking te straffen bleven vruchteloos. De Advocaat beklaagde zich openlijk bij de Staten over deze zaken en toen dit weinig uitwerkte, zond hij in het laatst van April eene geweldige „Remonstrantie” aan de Staten van Holland en Westfriesland in het licht, waarin hij onder zijn eigen naam zijnen anoniemen vijanden moedig en waardig het hoofd bood.

---

1) Onder het oog van Pauw, den machtigen burgemeester!

Dit merkwaardige geschrift [1]), waarin de oude staatsman zijne gansche loopbaan uitvoerig beschrijft, zijne houding in verschillende omstandigheden ten duidelijkste in het licht stelt, zijne eer en die van de zijnen tracht te verdedigen tegen de schandelijke aanvallen, waaraan hij blootstond, werd met een langen ernstigen brief [2]) door den grijzen schrijver aan den Prins toegezonden. In dien brief trachtte Oldenbarnevelt in den breede aan te toonen, dat hij zich „in oprechte ende suivere intentie" nooit tegenover den Prins had gesteld, integendeel diens belangen en die van zijn Huis steeds had voorgestaan, hem met herinnering aan het tijdens Leycester gebeurde smeekende niet te luisteren naar zijne aartsvijanden, die door „seditieuse, calomnieuse ende leugenachtige libellen" veel „mistrouwen ende misverstanden" zaaiden, de vijanden ook van den Staat. Een heftig pamflet, wederom anoniem maar van de hand van Van der Myle, die er ook voor uitkwam, getiteld „Ontdeckinge van de valsche Spaensche Jesuytische Practycke", richtte zich tegen Aerssen zelven.

Geen van beide verdedigingsgeschriften intusschen trof het gewenschte doel. Voor Aerssen antwoordde een anoniem schrijver in de felle „Provisionele openinghe"; hijzelf begon tevens een openlijken strijd met Van der Myle door het uitgeven eener „Noodighe Remonstrantie" aan de Staten-Generaal en de Staten der gewesten, welk geschrift hij, veinzende zijn aanvaller niet te kennen, einde Mei zelf in het eerste college overgaf tot diepe ergernis van Du Maurier en de fransche regeering, aangezien de toestanden aan het fransche Hof, die tot Aerssen's ontslag aanleiding hadden gegeven, hier wereldkundig werden gemaakt. Oldenbarnevelt antwoordde in eene „corte verthoninghe" [3]), Van der Myle in een scherp „vertoogh", dat wederom een „corte antwoort" van Aerssen uitlokte, gevolgd door een heftig „naerder vertoogh" van Van der Myle, waartegenover het korte „antwoort" van Aerssen eindelijk de rij dezer polemische geschriften sluit. Het zijn allen heftige pamfletten vol grove persoonlijkheden en hatelijke schimpscheuten, bewijs leverend van de felle persoonlijke vijandschap tusschen Aerssen en de familie van den Advocaat,

---

1) Als pamflet gedrukt. Overgenomen in Waaragtige Historie van J. van Oldenbarneveld (Rotterdam, Naeranus, 1670), blz. 146 vlg.

2) Ibid., blz. 132 vlg.

3) Kron. Hist. Gen. VI, blz. 41 vlg.

eene vijandschap, die nog wranger vruchten zou opleveren. De pamflettenstrijd tusschen Van der Myle en Aerssen hield op in het begin van Augustus 1618, toen de laatste een der hoofdpersonen werd bij de voorbereiding der maatregelen om de weerspannige leiders der tegenpartij door gewelddadige maatregelen ten onder te brengen. De slotpamfletten zijn niet anders dan resumties van de voorgaande, waarin de beide heeren, elkander als „faemroovers" bij de Staten-Generaal aanklagende, elkander sommeeren hunne beweringen nader te bewijzen door de stukken in origineel over te leggen.

Bij die heftige stemming der partijen tegenover elkander kon eene schijnbare verzoening tusschen de meerderheid en de minderheid der hollandsche steden, zooals die in Mei plaats had, weinig opleveren. Een plakkaat tegen de lasterlijke geschriften en eene „eendragtelyke" acte tot handhaving van de „publieke autoriteit" van Staten, Stadhouder en stedelijke magistraten scheen anders veel voor de toekomst te beloven, vooral toen Du Maurier opnieuw zijne bemiddeling aanbood om een vergelijk te treffen en Oldenbarnevelt zelf voorstelde om toe te stemmen in eene nationale synode, die dan alleen verzoenend te werk zou mogen gaan en niemand mogen veroordeelen. Maar de meerderheid in de Staten van Holland, in zuiver kerkelijke zaken nog eensgezind [1]), was daartoe niet bereid en de contra-remonstrantsche gewesten wilden van de gestelde voorwaarden niet hooren. Het uiterste, waartoe Holland zich nog in Mei bereid verklaarde, was het houden eener provinciale synode aldaar, waarna men zou kunnen overleggen, of er nog eene nationale noodig was [2]). Maar ook dit voorstel vond geen genade bij de tegenpartij en Holland, waar in deze zaken Haarlem vooraan op de bres stond, liet dan ook den 31sten hooren, dat het eene nationale synode zonder meer eenvoudig verwierp als strijdig met zijne eigene rechten. Daartegenover verklaarde de meerderheid der Staten-Generaal den 6den Juni aan Carleton, die bij zijn vertrek voor korten tijd naar Engeland bericht omtrent den stand der kerkelijke zaken verzocht had, dat men besloten had eene nationale synode te houden.

De teerling was geworpen, wat ook bleek uit het feit, dat de Staten-Generaal bij meerderheid weigerden een plakkaat tegen laster-

---

1) Naber, l. l. blz. 131.

2) Res. Holl. einde Mei 1618.

lijke geschriften uit te vaardigen als „bij deze gelegenheid niet dienlyk.” In de maand Juni kreeg ter Staten-Generaal de zaak der synode eindelijk ten volle haar beslag in weerwil van Holland's en Utrecht's protesten: de nationale synode werd den 25sten Juni uitgeschreven tegen 1 November en de Prins met zijn neef, die weder uit Friesland was overgekomen om bij de beslissing tegenwoordig te zijn, ondersteunden schriftelijk de daartoe aan de provinciën gezonden uitnoodigingen. Maurits gold bij de contra-remonstrantsche menigte, veel meer dan ooit zijn vader bij de voorgangers dezer calvinistische belijders, als de strijder voor „God's Kerk.” Op hem hadden zij het oog geslagen, op hem vertrouwden zij, aan hem droegen zij hunne belangen op, zich over het algemeen onthoudend van geweld, hoewel de gisting onder de volksmenigte dagelijks toenam. Over het algemeen. Alleen te Oudewater was in Januari het volk in openlijk verzet gekomen en had de regeering door eene contra-remonstrantsche doen vervangen; te Leiden was men in Mei bij de „Arminiaansche schans” handgemeen geworden maar hier had de magistraat door middel van de waardgelders het oproer onderdrukt, nadat er burgerbloed was gevloeid; te Goedereede was om het bezit der kerk gevochten. Overigens wachtte de burgerij af, wat er van hooger hand geschieden zou om de gevreesde en gehate Arminianen van hunne macht te berooven en de „ware religie” te handhaven tegen de aanslagen van Oldenbarnevelt en de zijnen.

Wilde men dit langs „wettigen” weg doen, dan moest het geschieden op gezag der Staten-Generaal, die den Prins moesten machtigen om Holland tot rede te brengen. Dezen weg wilden de leiders der contra-remonstrantsche partij, zeker van vijf provinciën tegenover de minderheid van twee, thans ingeslagen zien. De strijd tusschen Holland en Utrecht en de meerderheid in de Staten-Generaal zou in dat laatste lichaam worden beslist.

Holland aanvaardde dien strijd. De acht steden sloten zich op raad van Oldenbarnevelt en onder zijne leiding ten nauwste aaneen. Den 14den Mei gaven zij, op het voorbeeld van wat eenmaal tijdens Leycester was gebeurd, haren gedeputeerden ter statenvergadering eene „procuratie” [1], waarbij tegenover de „datelycheden”, waarmede men hen bedreigde, die gedeputeerden werden geauthoriseerd en gevol-

---

1) De Groot, Verhooren, blz. 283.

machtigd, „speciael ende generael" om „metten Heeren Edelen ende gedeputeerden by andere steden te helpen adviseren, beraedtslagen ende resolveren op absolute middelen als tot teghenstant van de voorschreven proceduren alreede by de handt genomen ofte noch te nemen zyn dienende", hun belovende de te nemen maatregelen te zullen goedkeuren en hen te vrijwaren tegen schadelijke gevolgen „in lyf ofte goet, diensten, staet of offitiën." Zij bewogen reeds dadelijk de meerderheid der Staten van haar gewest om zich tot de Generaliteit te wenden met het verlangen om niet alleen de nationale synode op te geven maar verder op hare beurt maatregelen te nemen tegen de eerroovende pamfletten en „oproerige propoosten", met name die tegen den Advocaat gericht waren. Tevens werd einde Mei besloten, dat het krijgsvolk door zijnen eed verplicht was de betaalsheeren, d. i. de gewestelijke Staten, en hen, die deze Staten uitmaakten, d. i. de stedelijke magistraten, onder wier gebied het in garnizoen lag, te gehoorzamen en te beschermen. Maar de Generaliteit weigerde, evenals de opschorting der plannen voor de nationale synode, zoo ook het plakkaat tegen de pamfletten en antwoordde schamper, dat men dan liever de zaak zelve, waartegen die pamfletten zich richtten, moest veranderen.

Zoo bleef Holland in deze aan zichzelf overgelaten. Het nam in de Junizitting, natuurlijk onder protest der zes thans ook nauw aaneengesloten steden, allerlei maatregelen tegen de lasterlijke pamfletten, stelde prijzen op de ontdekking van schrijvers en drukkers, verbood de verspreiding der schotschriften, trachtte het geschrijf van beide kanten te doen ophouden en huldigde de verdiensten van den Advocaat, die zich reeds uit de zaken dreigde terug te trekken, door hem „in protectie en bescherminge" der Staten te nemen en hem te verzoeken „onverdrietigh in de directie ende beleyt van de besoigne in de vergaderinghe ende anders te continueren" [1]). Holland begon tevens aanstalten te maken om de meerderheid der Staten-Generaal door zijn financieel overwicht in de Unie te verhinderen tegen het gewest op te treden. Het herinnerde namelijk de overige provinciën aan de dezen door het gewest voorgeschoten sommen en aan de vorderingen van Holland op de Generaliteit, ja, het liet doorschemeren, dat het, in geval de nationale synode werd doorgezet, zijne

1) Res. Holl. 22 Juni 1618.

consenten zou kunnen weigeren en op die wijze de meerderheid zou kunnen dwingen zijne rechten te erkennen. De Staten van Holland besloten in dezen geest nog eens eene mededeeling ter Staten-Generaal te doen.

Den 28sten Juni had dit plaats in tegenwoordigheid van Maurits en Willem Lodewijk, op verlangen der meerderheid daartoe ter vergadering ontboden. Oldenbarnevelt deed het woord aan het hoofd van de volle deputatie der hollandsche edelen en steden, die met hem was „boven gegaan" in de vergaderzaal der Staten-Generaal. De Advocaat wees in eene lange rede [1]) op de schending der rechten zijner provincie door het bijeenroepen eener nationale synode tegen haren zin, terwijl zij nog bleef aanbieden eene provinciale synode te doen houden en daarbij op hare kosten „godvruchtige, vreedsame ende geleerde kerkelycke" personen uit de andere gewesten uit te noodigen om binnen zes weken de twistzaken te behandelen. Kon deze provinciale synode niet tot een besluit komen, dan wilde Holland beproeven daartoe te geraken met hulp van buitenlandsche godgeleerden; gelukte het ook met dezen binnen twee maanden niet, dan zou men nog kunnen trachten „eenighe diffinitie of decisie" te verkrijgen, hoe dan ook. Verder verklaarde Holland zich ongezind om de voor 1618 geconsenteerde gelden op te brengen, wanneer niet eenig voorstel was gedaan om de sedert 1609 achterstallige consenten der andere gewesten aan te zuiveren, waardoor een einde zou komen aan de tallooze moeilijkheden, in dit opzicht in de laatste jaren voorgekomen; het vroeg restitutie der door het gewest voorgeschoten penningen voor de fransche regimenten in dienst der Staten; eindelijk protesteerde het tegen de door de meerderheid der Staten-Generaal voorgenomen buitengewone bezending naar Frankrijk, waarin het eene beleediging zag voor den gewonen gezant en eene poging om de fransche Kroon te bewegen Holland's zaak niet langer te steunen.

Tegenover de rede van den Advocaat stelden echter de zes steden der minderheid haren wensch naar eene nationale synode. Bij de beraadslaging verklaarde zich de meerderheid der Staten-Generaal voor deze: Utrecht alleen schaarde zich naast Holland, dat door zijne scherpe taal de verbittering nog zeer had vergroot. Het ergste was, dat Holland niet bij machte was om zijne bedreiging met het in-

---

1) Res. Holl. 3 Juli 1618.

houden der consenten te volvoeren, want Amsterdam weigerde natuurlijk zijne medewerking daartoe en, bij de stemming der bevolking overal, was het ook elders de vraag, of deze nu den overheden zelven de betaling der lasten niet zou weigeren! Men bleef dus voorloopig maandelijks het gewestelijke aandeel in de soldijen betalen [1]). De verklaringen der andere provinciën, met name die van Zeeland en Gelderland, bewezen, dat ook deze bij hunne meening bleven. Holland, dat de uitschrijvingsbrieven voor de synode had teruggezonden, ontving ze voor de tweede maal met een beleefd schrijven om de vroedschappen der steden daarover te raadplegen en de reeds genomen besluiten der Staten-Generaal goed te keuren.

Men kwam op die wijze weinig verder. Holland en Utrecht bleven op hun stuk staan en konden alleen gedwongen worden tot toegeven. Men wilde beginnen met Utrecht als het minder machtige gewest, waar reeds lang zekere aarzeling getoond werd: nog in het begin van Juli was van daar Ledenberg met eene bezending naar Den Haag gezonden om zich te verzekeren ook van den financieelen steun van den machtigen bondgenoot, welks leider, hoewel weder ongesteld, zijne utrechtsche vrienden zooveel mogelijk trachtte te stijven in hun verzet, hun „goede courage" insprak en hulp beloofde.

Met dien dwang begon men ten opzichte van de waardgelders. Den 9den Juli stelde de meerderheid in de Staten-Generaal de kwestie aan de orde. Holland protesteerde heftig tegen deze nieuwe bemoeiing van dit lichaam met eene zuiver gewestelijke zaak en verklaarde Utrecht te zullen helpen. Eene deputatie uit de Staten van het gewest, de vergadering bijna in vollen getale en weder door den Advocaat geleid, verscheen bij den Prins en zijn neef zoowel als bij de Staten-Generaal om dit protest over te brengen; maar het werkte weinig uit en de meerderheid dreef het besluit tot afdanking der waardgelders door. Holland, door Utrecht wederom blijkbaar slechts lauw gesteund, besloot eindelijk hierin toe te geven: het was duidelijk, dat men met die luttele troepen toch weinig zou kunnen uitrichten. De beide gewesten verklaarden zich nu bereid tot de afdanking, mits, met name te Utrecht, de vreemde troepen, die men niet vertrouwde, door inlandsche werden vervangen. Maar de Generaliteit wilde daarvan niets hooren en vroeg advies van den Raad

---

1) Naber, l. l., blz. 142.

van State over eene afdanking der waardgelders vanwege de Staten-Generaal. De Raad antwoordde, dat de afdanking gewenscht was, ja noodig, omdat door de kosten hunner indienstneming de opbrengst der consenten bemoeilijkt werd; het zou dan hier en daar goed zijn ze te vervangen door inheemsche troepen; hij gaf dus den raad, Holland en Utrecht bij missive te verzoeken de afdanking te doen plaats hebben. De Staten-Generaal besloten echter met eene meerderheid van vier gewesten tot eene bezending naar de beide provinciën, begeerende haar „door overreding of anders met de geschikste middelen" tot afdanking te bewegen. In weerwil van Holland's protest werd den 23sten Juli haastiglijk zulk eene bezending voor Utrecht benoemd. De Prins zelf zou er, als stadhouder van het gewest, het hoofd van zijn; acht leden der Staten-Generaal zouden hem vergezellen.

Holland's Statenvergadering, waaruit de afgevaardigden der zes steden zich hadden verwijderd met nietigverklaring van alle verder te nemen besluiten, vroeg nog uitstel der bezending, maar de zaak ging door, thans ook met toestemming van Overijsel, dat een negenden afgevaardigde aanwees. Toen besloot Holland ook zelf eene bezending naar Utrecht af te vaardigen „teneinde de zaken te helpen beleiden tot de beste accomodatie", die provincie, sedert bijna eene eeuw zoo nauw met Holland verbonden, te bewegen hare rechten te handhaven en tevens de daar gelegerde maar door Holland betaalde soldaten te herinneren aan hunne verplichtingen jegens hunne betaalsheeren, thans door de deputatie vertegenwoordigd. Er waren er, die aarzelden om zoo ver te gaan; wat erger was, de benoemde leden der deputatie zelf aarzelden te vertrekken en moesten tegenover de gevaarlijke opdracht aan hunnen eed worden herinnerd. Bovendien was het zeer bedenkelijk, dat bij het nemen van dit gewichtige besluit slechts de Edelen aanwezig waren en drie van de steden, evenwel volgens gewoonte tot negen aangevuld door het oproepen van de plaatsvervangers der afgevaardigden, die in het college van Gecommitteerde Raden zaten en het recht hadden om bij afwezigheid der gewone afgevaardigden hunne steden te vertegenwoordigen. Oldenbarnevelt was blijkbaar weder de leider bij dat alles[1]). Ten slotte gingen de benoemden: Hogerbeets, De Groot, Torenvliet en Schoonhoven, de beide laatsten uit Gouda en Leiden, door Oldenbarnevelt bemoedigd den 24sten Juli

---

1) Naber, l. l., blz. 148; Wijnne, Geschiedenis, blz. 147 vlg.

op weg naar Utrecht, waar zij den volgenden morgen aankwamen. In den avond van den 25sten verscheen daar ook de deputatie der Staten-Generaal met den Prins, vergezeld van een groot escorte van officieren uit Den Haag en de naastbijliggende steden.

Te Utrecht was men op het bericht van de door de Staten-Generaal voorgenomen bezending zeer verontrust geworden [1]). De Staten van Utrecht riepen aanstonds de hulp van Holland in en zonden daartoe den Heer van Moersbergen, lid der utrechtsche ridderschap, naar Den Haag, waar hij door de Staten van Holland werd verwittigd van de thans ook door hen afgezonden deputatie. Hij keerde onmiddellijk voldaan terug naar zijne stad, waar De Groot reeds den eersten dag van zijne komst in de Statenvergadering was toegelaten en eene krachtige rede hield om haar in het stuk der waardgelders tot volhouden aan te sporen gelijk hij daarna ook in de vergadering van den stadsraad deed. Zijne rede hield o. a. de vermaning in om de poorten te bewaken, ten einde een militair optreden van den Prins te verhinderen, een raad, die reeds door anderen was gegeven met betrekking tot de grensplaatsen van het Sticht en Holland.

Nog voordat dit plan zijn beslag had gekregen, was echter ook de Prins in Utrecht gekomen. Hij verscheen den eersten dag na zijne komst reeds in de Statenvergadering. Maurits zelf, niet alleen door de Staten en den utrechtschen magistraat maar ook door de predikanten eerbiedig begroet, had de laatsten gerustgesteld omtrent de gevolgen der nationale synode, die hen, naar hij zeide, niet zou ontzetten uit hun ambt. In de Statenvergadering bracht hij zeer kalm de bezwaren der Staten-Generaal tegen de lichting der waardgelders te berde. Heftiger was de ontmoeting, die hij had met de hollandsche heeren, wier bezoek bij hem ten doel had om hem te vragen de beide gewesten tegen „usurpatiën" te vrijwaren en hen te handhaven in hun recht; het kwam tot scherpe woorden van weerszijden, waarbij de Prins verklaarde de weerspannigen te zullen bedwingen en De Groot betuigde alleen de rechten der Staten te willen verdedigen. Dat de hollandsche heeren zich intusschen lang niet op hun gemak gevoelden, blijkt uit het feit, dat zij den utrechtschen Staten verzochten terug te mogen gaan en alleen op herhaalden aandrang van dezen nog besloten te blijven.

[1]) De Verhooren van De Groot en zijn Verantwoording zijn de voornaamste bronnen voor de kennis van het te Utrecht voorgevallene.

De utrechtsche Staten, evenmin gerust op de mogelijke gevolgen van hun verzet, hadden wel steun noodig. Ledenberg kwam weldra De Groot verzoeken het antwoord aan den Prins en diens medeafgevaardigden voor zijne lastgevers te stellen [1]) en De Groot voldeed aan het verzoek. Het stuk, dat hij opstelde, handhaafde ten krachtigste de beginselen, volgens welke de beide provinciën tot nu toe hadden gehandeld [2]). Het was duidelijk, dat men langs minnelijken weg niet tot een vergelijk zou komen, en de Prins maakte een begin om troepen uit de naburige garnizoensplaatsen te ontbieden, terwijl de utrechtsche Staten met De Groot en de zijnen de maatregelen bespraken, waardoor de poorten tegen een mogelijken aanval van buiten konden worden verdedigd met hulp van de waardgelders en een deel der schutterij, daar men het uit vreemde troepen bestaande garnizoen niet al te zeer kon vertrouwen, vooral nu de Prins zelf in de stad was en eene poging om de ter repartitie van Holland staande troepen der bezetting aan hunne betaalsheeren te herinneren weinig succès beloofde. Voordat zij tot dit laatste overging, trachtte de hollandsche deputatie, door een nieuwen lastbrief uit Den Haag en drie leden van daar versterkt, nogmaals het met den Prins eens te worden op den grondslag van 's Advocaats voorstel omtrent de vervanging der waardgelders door inlandsche geregelde troepen. Maar de besprekingen over dit punt leidden tot niets dan steeds heftiger verwijten van weerskanten. De moeilijkheden voor de hollandsche deputatie werden nog grooter, toen op aandrang van Willem Lodewijk, die in Den Haag gebleven was, de zes steden der minderheid in Holland ook besloten eene deputatie naar Utrecht te zenden om de plannen der meederheid nog meer te dwarsboomen. Men begreep, dat er doorgetast moest worden.

Des avonds van den 30sten Juli lieten de hollandsche heeren eindelijk kolonel Ogle, gouverneur der stad, graaf Ernst Casimir van Nassau, sir Horatio Vere en andere bevelhebbers van de ter hollandsche repartitie staande troepen bij zich komen en herinnerden hen aan de mogelijkheid, dat Holland hen niet zou betalen, wanneer zij dit gewest niet gehoorzaam waren of ten minste zich bij de te wachten gebeurtenissen niet onzijdig hielden. De utrechtsche heeren gaven

---

1) Verhooren, blz. 115.

2) Arend, Algem. Gesch. III, 2, blz. 830.

tevens den waardgelders bevel de poorten te bezetten tot afwering der van buiten aanrukkende troepen. Maar weldra bleek, dat dit alles hen niet zou helpen. Zoowel Ogle, die nog geaarzeld had, en zijne officieren, onderricht van de komst der nieuwe hollandsche deputatie, als die der waardgelders weigerden tegenover den Prins en de Staten-Generaal op te treden en, toen in den nacht van den 31sten de naderende troepen voor de stad kwamen, konden deze ongehinderd binnenrukken. De utrechtsche en hollandsche heeren waren het overigens eens, dat men voor geweld moest wijken en in geen geval een gevecht mocht wagen.

De Prins liet nu vóór het aanbreken van den dag behalve de nieuw aangekomen benden ook het garnizoen onder de wapenen komen, bezette de poorten en toegangen der stad en verzamelde eene aanzienlijke macht op het plein de Neude, waar eene compagnie waardgelders de wacht hield. Deze waardgelders legden op 's Prinsen aanmaning onmiddellijk de wapenen neder, de andere compagnieën volgden dat voorbeeld en nog voordat de morgen was aangebroken, was Utrecht weerloos aan den Prins overgeleverd. De utrechtsche regeering was toen reeds ten deele gevlucht, Ledenberg zelf met haar; de hollandsche deputatie aarzelde niet veel langer en verliet inderhaast de stad, vreezende zelf gevangen genomen te zullen worden. De Staten van Utrecht, onder wie eene kleine minderheid zich steeds tegen de andere leden verzet had, legden zich nu bij de zaak neder. De stedelijke Raad werd aanstonds door den Prins „op verzoek van de contra-remonstrantsche burgerij" zonder omslag veranderd in een voor het leven gekozen vroedschap, waarbij natuurlijk de verslagen partij grootendeels werd uitgesloten. De aanvulling der nieuwe utrechtsche vroedschap, ingericht om de regeering der stad op een vasten voet te vestigen, „niet voor een cleyne tyt alleene dan voor altyt", zou voortaan niet meer door de electie der Staten maar door die van den Prins uit een hem door de vroedschap zelve aangeboden tweetal geschieden; voor de eerste maal werd aan den Prins grooten invloed gegeven op de samenstelling van dezen „Raad", terwijl de benoeming van burgemeesters en schepenen voor ditmaal geheel aan hem werd overgelaten. In het algemeen volgde men bij deze inrichting de in 1584 getroffen regeling. De Staten van het gewest keurden na eenige bezwaren de verandering „op ernstich versouck ende instantie" van den Prins en de Gecommitteerden der Staten-Generaal

goed. Ook in de beide andere leden der Staten hadden belangrijke wijzigingen plaats: verscheiden geëligeerden werden „gecasseerd” en anderen aangesteld; zeven nieuwe leden der ridderschap deden ook in dat college de meerderheid omgaan. Ledenberg werd na een dienst van meer dan 30 jaren als Secretaris ontslagen [1]). Nog vóór half Augustus waren deze zaken meest allen beklonken en daarmede was Utrecht gewonnen voor de partij der Contra-Remonstranten, aan wie eerst de Buurkerk maar weldra de groote Domkerk werd ingeruimd. Graaf Ernst Casimir van Nassau bleef in de stad ter vervanging van Ogle als gouverneur om op alles een wakend oog te houden.

Wat er te Utrecht gebeurd was, had den Prins ten hevigste tegen Oldenbarnevelt en De Groot ingenomen: zij zouden er de gevolgen welhaast van ondervinden.

Holland stond nu alleen tegenover de zes andere provinciën en het was niet te verwachten, gelet op de houding der utrechtsche regeering en op de aarzeling en vrees, die zich van velen onder de Statenpartij had meester gemaakt, dat men daar krachtiger tegenstand zou bieden dan in Utrecht, wanneer de Prins ook in Holland doortastte. Men begon er dan ook reeds eene verzoenende houding aan te nemen, al waagde men het nog in de Staten-Generaal tegen Maurits' optreden in Utrecht te protesteeren. De komst van Thuméry, Seigneur de Boissize, als buitengewoon gezant van Frankrijk bij de Staten-Generaal aangewezen om met Du Maurier, den gewonen ambassadeur, samen te werken, scheen den weg der verzoening te moeten banen. Wel trachtte Aerssens nog de publieke opinie tegen die vreemde inmenging in te nemen maar de gezant kwam nog vóór half Augustus aan en stelde zich onmiddellijk tot den Prins en Willem Lodewijk in betrekking.

Wat er toen in de Staten van Holland voorviel, toonde duidelijk aan, dat er aan werkelijke verzoening weinig te denken was. De zes steden, hoe ook tot toegeven aangemaand, wilden geen stap in die richting doen; de acht van de remonstrantsche meerderheid verklaarden de waardgelders nog te willen behouden, ook tot hare beveiliging tegen de te wachten aanslagen van den Prins; de zaak der

---

1) Vgl. over deze regeeringsverandering: Bijdr. en Med. Hist. Gen. dl. 17, blz. 71 vlg.; dl. 2, blz. 90 vlg.

beide deputatiën naar Utrecht leidde tot menig scherp verwijt van weerszijden. Eindelijk bracht het lid der Edelen, door Oldenbarnevelt als raadpensionaris beheerscht, een voorstel ter tafel om met handhaving der onderlinge veiligheid eene provinciale synode te houden ter voorbereiding eener nationale, zoo later noodig eener generale synode; maar de zes steden, hierin niet ten onrechte eene slinksche poging ziende om de reeds gedane oproepingen voor de nationale synode te doen herroepen, weigerden opnieuw hierin te treden en eischten eenvoudig het aannemen der door de Staten-Generaal reeds herhaaldelijk bij Holland ingezonden uitnoodiging voor de nog in hetzelfde jaar te houden nationale synode te Dordrecht. Terwijl in de Staten-Generaal de Prins met loftuitingen over zijne houding te Utrecht werd overladen en Holland daar zijne rechten bleef handhaven, besloten de Staten van dit gewest nog eenmaal hunne vroedschappen te raadplegen en gingen daartoe voor eenige dagen uiteen.

Eene commissie uit de weerspannige partij begaf zich wederom onder leiding van Oldenbarnevelt den 17den Augustus tot den Prins om hem te begroeten en hem tevens over te halen voorloopig tot de heropening der Statenzitting geene maatregelen van geweld te nemen. De Prins gaf bijna geen antwoord op het betoog van den Advocaat maar volhardde in een stug stilzwijgen. Op denzelfden dag namen de Staten-Generaal het besluit om naar aanleiding der klachten van ontschutterde leidsche burgers over te gaan tot afdanking der waardgelders in Holland en wel bij plakkaat, dat dezen aanzeide binnen 24 uren de wapenen neder te leggen. De afgevaardigden uit Holland brachten hiertegen in, dat zij reeds bezig waren de afdanking voor te bereiden en tevens de aanneming der nationale synode te bewerken, en dat de Staten-Generaal in ieder geval de terugkomst der stedelijke afgevaardigden dienden af te wachten. Maar noch deze tegenwerping noch de vermaningen der beide fransche gezanten mochten helpen, evenmin als de protesten van De Groot en de zijnen, die reeds niet meer als afgevaardigden van Holland werden erkend. Het plakkaat werd den 20sten uitgevaardigd. Het had ten gevolge, dat men bijna overal onmiddellijk tot de afdanking overging, zoodat toen den volgenden dag de Staten van Holland weder bijeenkwamen, de afkondiging van het plakkaat onnoodig kon worden geacht. Eene poging om den Advocaat te bewegen zich naar Rotterdam terug te trekken en daar aan het hoofd der Statenpartij

desnoods een beleg af te wachten, stuitte af op zijne pertinente weigering [1]).

Zoo was in de zaak der waardgelders door Holland toegegeven en thans ging men ook over tot het inwilligen der nationale synode onder zekere voorwaarden, met name de handhaving van Holland's gewestelijke rechten, zoodat de besluiten daar niet zouden mogen worden afgekondigd dan met toestemming der Staten van het gewest, waartoe het lid der Edelen weder het voorstel deed. Alleen Gouda volhardde bij de weigering en beriep zich op de vroeger genomen besluiten maar kon natuurlijk de aanneming niet beletten.

Hiermede scheen de zaak afgedaan: Holland had feitelijk het hoofd in den schoot gelegd en het scheen, dat Oldenbarnevelt zelf den strijd moede was. Maar het viel niet te ontkennen, dat Holland's voorwaarden de aanneming van de besluiten der synode aldaar op losse schroeven deden staan. De hardnekkige Advocaat wilde niet ten volle toegeven aan een eisch, dien hij als verderfelijk beschouwde voor den staat.

Maar wat gebeurde? Den 25sten was het besluit betreffende de synode genomen. Drie dagen later kwam tot den Advocaat de waarschuwing, dat men het op zijn persoon had gemunt. De oude staatsman, gezeten in zijn tuin, bedankte voor de waarschuwing maar toonde zich ongeneigd om zich door de vlucht te redden gelijk hij reeds vroeger op dergelijke waarschuwingen had geantwoord. In den vroegen morgen van den volgenden dag zat hij somber en in gedachten aan zijn schrijflessenaar, afwachtend, wat er geschieden zou, toen Uyttenbogaert, zijn oude vriend, hem kwam spreken over de synode en troosten in zijn omstandigheden door te wijzen op de „exempelen” van groote mannen, die evenzoo kwalijk waren beloond voor groote diensten aan de gemeene zaak. Een paar uren later [2]) ging de Advocaat volgens gewoonte per rijtuig naar de Statenvergadering van Holland, waar de onvoorwaardelijke toestemming in het houden der nationale synode dien morgen haar beslag moest krijgen, stapte op het Binnenhof uit zijn wagen en zag zich daar aanstonds tegenover een kamerheer van den Prins, die hem verzocht zich tot

---

1) De Groot, Verhooren, blz. 29.

2) Verhaal der gevangenschap van Oldenbarnevelt, beschreven door zijn knecht Jan Francken, medegedeeld door R. Fruin in Kroniek Hist. Gen. 1874, blz. 134 vlg.

dezen te begeven. In 's Prinsen wachtkamer werd hij door een luitenant van 's Prinsen garde gearresteerd. Hetzelfde lot ondergingen De Groot en Hogerbeets. Ledenberg, die naar Utrecht was teruggekeerd, werd weldra evenzoo aldaar gevat en naar Den Haag gevoerd. De Prins beriep zich tegenover het waardig protest van de verschrikte meerderheid der Staten van Holland — de minderheid der zes steden verklaarde zich natuurlijk daartegen — op eene hem door de Staten-Generaal verstrekte opdracht en weigerde te spreken over „recht ende jurisdictie" van Holland, van meening, dat de Staten-Generaal een mogelijk verschil daarover wel zouden weten te „demelleren" [1]).

Zulk eene opdracht was den Prins en den vroeger met hem gecommitteerden werkelijk den 28sten zeer in het algemeen en zoo, dat zij de aandacht der hollandsche gedeputeerden niet dadelijk wekte, gedaan door een besluit der Staten-Generaal, in de geheime resolutiën opgeteekend, om „wederom" op de publieke zaken ter voortzetting van het reeds te Utrecht volbrachte „vorder te letten en op de gelegenheid van alles haar te inquireren en daarover te besogneren en doen als dezelven tot dienst, verzekerdheid, rust en welvaart van den lande zullen bevinden te behooren en noodig te vereischen." Toen was buiten weten van de afgevaardigden van Holland door sommige gecommitteerden van de andere provinciën ter Staten-Generaal, en wel de acht leden der op 23 Juli benoemde commissie [2]), den Prins en Willem Lodewijk heimelijk afspraak gemaakt om de drie heeren met Ledenberg onmiddellijk den volgenden dag te arresteeren. Eerst toen dit laatste reeds geschied was, werd in de Secrete Resolutiën der Staten-Generaal nog achterna op last van den president eene nieuwe reeds te voren opgestelde resolutie opgenomen om de drie heeren gevangen te nemen „alzoo by de verandering geschied binnen de stad Utrecht en anderszins . . . ontdekt zyn verscheiden zaken, daarvan vóór dezen groot achterdenken is geweest, strekkende tot groot nadeel en prejudicie van de Provinciën in 't generaal en van elke Provincie in 't particulier niet zonder apparent gevaar en perikel van den staat van 't land"; eene arrestatie, die de Staten-Generaal noodig achtten tot handhaving van de „veiligheid", de „eendracht"

---

1) Res. Holl. 29 Aug. 1618.

2) De Groot, Verhooren, blz. 367. Vgl. Kluit, Holl. Staatsreg. III, blz. 490; Broeders Gevangenisse, uitg. Vollenhoven, blz. 36 vlg.; Brandt, Historie der Reformatie II, blz. 840.

en de „vriendschap” in den lande [1]. Tevens werd den Prins en zijnen medegecommitteerden nog de dank der Staten-Generaal gebracht voor hun — zooals in het besluit stond uitgedrukt — op „resolutie en autorisatie” dier Staten genomen maatregelen.

* * *

De gevangenneming van den gevreesden leider der hollandsche Statenpartij te zamen met het hoofd der utrechtsche beweging en de beide talentvolle pensionarissen, die met hen de Staten van Holland en Utrecht in de laatste jaren hadden aangevoerd in den fellen strijd tegen de Contra-Remonstranten, en de meerderheid der Staten-Generaal, veroorzaakte onmiddellijk eene paniek onder hunne aanhangers. Uyttenbogaert nam nog denzelfden dag op raad zijner vrienden de vlucht naar Rotterdam, waar hij zich eenige dagen schuil hield. Van der Myle en anderen volgden zijn voorbeeld en verlieten het land om in Frankrijk of de zuidelijke Nederlanden veiligheid te zoeken. De Staten van Holland, juist vergaderd, waren ontzet over het gebeurde: eene doodsche stilte heerschte een oogenblik in hunne vergadering, slechts afgebroken door het klagende woord van den Heer van Mathenesse, dat men zich niet moest verwonderen over dit stilzwijgen, want „hoofd, tong en hand” waren den Staten afgenomen [2]. En zoo was het werkelijk.

Noch protesten noch verzoeken om de gevangenen ten minste in hunne eigene woningen te bewaren mochten iets uitwerken: de Staten-Generaal en de Prins antwoordden afwijzend op de vertoogen der hollandsche afgevaardigden gelijk zij ook deden op de verzoeken der familie van Oldenbarnevelt en die der beide pensionarissen. Toen gingen de Staten van Holland, ten einde raad, den 30sten uiteen om over deze belangrijke gebeurtenissen hunne committenten te raadplegen en dan tegen 12 September terug te keeren. Evenmin als zij konden ook de fransche gezanten, beducht voor eene onaangename verhouding tusschen de thans bovendrijvende partij en hunne regeering, aan de zaak iets veranderen: hun scherpe aanval op Aerssens en zijne handelwijze als gezant te Parijs had na de verdediging van

---

1) Vgl. Van der Kemp, l. l., IV, 280 vlg.
2) Carleton, II, p. 290.

dezen in de Staten-Generaal weinig gevolg en reeds den 5den September vertrok Boissize na een plechtig afscheid, blijkbaar ontstemd, weder naar Frankrijk tot groote voldoening natuurlijk van Carleton, die 's Prinsen optreden zeer had toegejuicht, en tot teleurstelling der Remonstranten, die op hem hadden gerekend. Hij kreeg evenwel te Antwerpen bevel van zijne regeering, die door Van der Myle met het gebeurde in kennis was gesteld, om op zijn schreden terug te keeren en was half September weder in Den Haag.

De Prins begreep intusschen, dat hij de Staten van Holland, wilde hij hun verzet ten volle breken, niet in de gelegenheid moest stellen om, gewapend met de lastgevingen hunner committenten, in Den Haag terug te keeren: reeds begon in de vroedschappen der hollandsche steden eene beweging zich te vertoonen ten gunste der gevangenen en tegen hunne gevangenneming als eene onwettige daad. Gesteund door de gezindheid des volks, dat de gevangenneming bijna algemeen toejuichte[1]), besloot de Prins daarom, in overleg met sommige leden der minderheid in Holland en met zijne raadgevers, nog vóór de nieuwe bijeenkomst der Staten in verschillende steden de wet te gaan verzetten. Den 6den vertrok hij met een aanzienlijk gevolg en zijne lijfwacht naar Schoonhoven, later naar de kleinere steden Den Briel, Schiedam, Gorinchem, Oudewater, Woerden en Monnikendam, ook Delft, waar hij overal de aanhangers der meerderheid door contraremonstrantsche personen verving „sonder prejudicie der privilegiën en sonder tselve te trecken in consequentie", gelijk de termen luidden, waarmede hij de voor hunne stedelijke rechten beduchte inwoners voor het vervolg trachtte gerust te stellen.

Te Hoorn, waar de regeering de schutterij had bijeengeroepen en zich scheen te willen verzetten, wist hij eerst door aanvankelijke schijnbare gematigdheid maar weldra, toen deze niet hielp, door het onverwacht ontwikkelen van eene aanzienlijke militaire macht alle gedachte aan verzet te doen vervallen. Te Enkhuizen, Purmerend en Edam werd geen verandering noodig geacht; te Medemblik en Alkmaar daarentegen wel. Ook in het lid der Edelen werd door de beschrijving van vijf nieuwe contra-remonstrantsche leden naast de gewoonlijk bijeenkomenden de meerderheid geheel omgezet. Hierna — het was

---

[1]) Vgl. den brief bij Brandt, Historie der Reformatie II, blz. 848. Vgl. echter Velius, Hoorn, blz. 303 vlg.

intusschen 12 October geworden — deelde de Prins het gebeurde aan de Staten van Holland mede, die er zich, nu de meerderheid reeds verplaatst was, gereedelijk bij nederlegden en hem thans machtigden op dezelfde wijze ook in de grootere steden te werk te gaan.

Toen eerst begaf zich de Prins, die op deze wijze het verzet geleidelijk dacht te breken, naar Leiden, Haarlem en Rotterdam, de bolwerken der Statenpartij, waar de zaak zonder veel moeite haar beslag kreeg. Zeer voorzichtig ging hij te werk in het bijna geheel remonstrantsche Gouda, waarheen hij niet alleen vooraf eene aanzienlijke militaire macht had gezonden maar waar hij nog verscheidene leden der tegenpartij in de regeering liet. Te Amsterdam waagde het alleen de oude Hooft, de grijze voorstander der vrijheid en der privilegiën uit Leycester's tijd, onder herinnering aan het toen voorgevallene, een woord van waarschuwing te laten hooren tegen overmaat van gestrengheid, waarop de Prins kortaf maar niet onvriendelijk antwoordde „Bestevaer, 't moet nu voor dees' tyd soo wesen. De noodt en dienst van 't Landt vereischt het" [1]), en evenzoo de regeering veranderde, hoewel werkelijk met gematigdheid. Eene dergelijke verandering in Den Haag, den 8sten November geschied, besloot het geheel. Dordrecht bleef verschoond, waarschijnlijk wegens de nauwe verwantschap tusschen de regentenfamiliën in die stad, zoodat men hier niemand zou kunnen afzetten zonder anderen zeer te kwetsen en toch altijd in dezelfde familiën zou moeten blijven, terwijl de meerderheid reeds aan de contra-remonstrantsche zijde stond.

Zoo was dan alles afgeloopen. Den 17den November werd betreffende al het gebeurde op verzoek van den Prins eene „acte van approbatie" door de Staten verleend, waarbij niet alleen de regeeringsverandering zonder prejudicie der stedelijke rechten en privilegiën werd goedgekeurd als geschied „om d'apparente confusiën in 's Lands regeringhe voor te komen ende de verscheyden humeuren van de regierders tot beter eenigheyt te disponeren" maar de Prins zelf „ten hooghsten bedanckt" werd voor „syne oprechte affectie, sorge ende getrouwigheyt", terwijl hem werd vergund, zoo noodig, ook nog andere maatregelen te nemen [2]). De benoeming van drie nieuwe Curatoren te Leiden naast de beide reeds in functie zijnde heeren verzekerde later

---

1) Brandt, l. l., blz. 877; Hooft, Memoriën en Adviezen, blz. 327 vlg.

2) Vgl. Archives II, p. 541.

den Contra-Remonstranten ook de heerschappij in dit college, belast met het in deze omstandigheden zoo gewichtig gebleken toezicht op de universiteit van Holland, van waar de twist was uitgegaan.

Zoo was dan de tegenstand ook der Staten van Holland ten volle gebroken en de eensgezindheid in de landsregeering hersteld. Het was wel niet geschied op wettige wijze maar dan toch met voorzichtigheid en bedachtzaam overleg ten einde bloedvergieten en burgerkrijg te verhoeden [1]), wat zonder voorbehoud erkend moet worden en getuigt voor den Prins. Deze, blijkbaar steeds door den nog in Den Haag vertoevenden Willem Lodewijk geraden [2]), aarzelde gehoor te geven aan de door wraakzucht ingeblazen vertoogen der heftige Contra-Remonstranten, onder wie Reinier Pauw uit Amsterdam zeker moet genoemd worden, evenals aan den aandrang der zijnen om zich tot souverein te maken [3]). De Prins had ook alle volksbewegingen in de steden gekeerd, tot teleurstelling wederom van sommige felle partijmannen.

Zoo werd ook de poging der Raadsheeren van den Hoogen Raad en die van het Hof van Holland om de souvereiniteitsrechten der Staten aan te tasten door voor hunne colleges den voorrang boven deze laatsten te verkrijgen, door de nieuwe Statenvergadering afgewezen en werden in dit opzicht ten minste de aanspraken op de souvereiniteit door de Staten ongerept gehandhaafd, hoewel de Prins het verlangen der raadsheeren niet ongaarne zou hebben ingewilligd gezien. Ook de contra-remonstrantsche regenten verlangden, nu zij eenmaal hunne tegenstanders van het kussen hadden gedrongen, van de voorrechten der Staten geen duimbreed afstand te doen, hetzij aan den Prins, hetzij aan de Staten-Generaal, hetzij aan welk staatscollege ook. Zij waren evenzeer als de vroegere Staten van Holland diep doordrongen van de overtuiging, dat de „Staten-Provinciaal" souverein waren, en de revolutie van 1618 heeft zoo in de Vereenigde Nederlanden geene verandering gebracht in de staatsinrichting, alleen in de personen, die het gezag uitoefenden. Het volk was ook voor hen alleen een instrument om hunne tegenstanders omver te werpen en zij

---

1) Res. Holl. 17 Nov. 1618.

2) Archives l. l., p. 557: „selon la résolution prinse à nostre partement." Carleton, II, 292, 309.

3) Vgl. Hooft, Memoriën en Adviezen, blz. 19, 134 vlg.; De Groot, Verhooren, blz. 10 vlg.; Oldenbarnevelt, Verhooren, blz. 218 vlg.

wachtten zich wel om het na de overwinning meer invloed op de regeering te geven. De Staten bleven, wat zij waren. Mocht voor het oogenblik het gezag der Staten-Generaal tegenover dat der gewesten gerezen schijnen, mocht dat van den Prins onder den indruk van het gebeurde feitelijk sterk zijn toegenomen, de Staten van Holland verstonden niet, dat zij zelf daardoor voortaan als ondergeschikt aan Zijne Excellentie en Hare Hoog Mogenden zouden worden beschouwd: de Prins bleef in de theorie hun dienaar, al mocht hij meer dan vroeger hun meester schijnen; de Staten-Generaal bleven in de praktijk het college der afgevaardigden van de souvereine gewesten, al was voor een oogenblik hun gezag aan het hoofd van den staat erkend.

Het behoeft geen betoog, dat het den Prins, wanneer hij dit ernstig gewild had, toen weinig moeite zou gekost hebben om met hulp des volks zijn gezag aanmerkelijk uit te breiden, ja om zich onder een vorstelijken, „monarchyken" titel als opperheer te doen erkennen. Hij heeft dat niet begeerd [1], tevreden met de groote macht, die hem thans ook onder zijn ouden titel feitelijk te beurt was gevallen en weinig gezind om onder een hoogeren titel misschien beperkter invloed te verkrijgen [2], bij het gemis van wettige nakomelingen zonder sterke dynastieke neigingen, beducht misschien voor verzet onder de aan de macht gehechte regenten ook zijner eigene partij, onder de republikeinsche elementen, die daarin, gelijk bij de andere partij [3], sterk vertegenwoordigd waren — te weinig staatsman, ja te weinig in eigenlijke staatszaken belang stellende om, nu hij feitelijk zijn doel bereikt had, niet op te zien tegen eene ingrijpende verandering van het landsbestuur door vermeerdering zoowel van zijn eigene macht als van den invloed des volks.

Zoo werd de oude toestand bestendigd en bleef de voorloopige regeling van de staatsrechtelijke verhouding in de jonge Republiek met al hare gebreken in wezen: niet de minste verbetering werd aangebracht, tot groote schade voor den geregelden gang der zaken, zooals later blijken zou.

---

1) Fruin, Hugo de Groot en Maria van Reigersbergh in Gids 1858, II, blz. 310; Groen, Maurice et Barnevelt, p. 11 suiv.

2) De Groot, Verhooren, l. l., Oldenbarnevelt, l. l., Aan Buzanval zeide hij „dat hy hem liever hadde te precipiteren van den Haegschen toorn als dat hy 't Graeffschap soude willen aennemen op de conditiën gelyck hetselve aen syn Vader was gepresenteert."

3) Vgl. Hooft, Memoriën en Adviezen, blz. 154 vlg.

In de eerste plaats was het nu de vraag: wat zou men met de gevangenen doen? De Prins was op zijne aanvrage, waar men hen bewaren zou, met de andere leden der commissie door de Staten-Generaal aangezocht om „te letten op de verdere verseeckertheyt van de voorsz. personen” met de middelen, die hun dienstig voorkwamen. Gedurende de eerste dagen bleven zij in 's Prinsen verblijf, streng bewaakt door den luitenant en eenige officieren van adel uit 's Prinsen garde, buiten verbinding gesteld met hunne familiën, leden en vrienden, zoodat zij zelfs geen brieven mochten ontvangen, ja eerst geen pen en inkt of boeken mochten hebben. Zij protesteerden aanhoudend zoowel tegen deze wijze van handelen als tegen hunne gevangenhouding op last der Staten-Generaal, die, naar zij verklaarden, geene rechtsmacht over hen bezaten, daar zij dienaren waren van de Staten van Holland en van de steden en òf voor dat Statencollege òf wel voor hunne stedelijke rechtbanken moesten gehoord worden.

Twee dagen na de gevangenneming werden de drie heeren uit de vertrekken van den Prins overgebracht naar de voor hen gereed gemaakte gevangeniskamers op het Binnenhof; waar eenmaal de Admirant van Arragon had gezeten, zat nu de Advocaat van Holland, terwijl De Groot in eene kamer naast hem, de oude registerkamer van Holland, Hogerbeets daartegenover werd opgesloten. Op het einde der maand September werd ook Ledenberg naar Den Haag overgebracht en in eene kamer dicht bij hen geplaatst. Eene talrijke wacht werd met de bewaking belast. De pogingen van familieleden om toegang tot hen te verkrijgen of, voorzoover den Advocaat betreft, dezen wegens zijn leeftijd in zijn eigen woning te doen bewaren, mislukten ten eenenmale: ook de briefwisseling met de drie heeren werd nauwkeurig bewaakt, ja zelfs belet, al liet men hun na veel aanhouden soms papier en inkt. De toestand der gevangenkamers liet uit het oogpunt van licht en lucht veel te wenschen over. De Groot en Hogerbeets waren dan ook meermalen ernstig ziek. Een waardige brief van Oldenbarnevelt aan den Prins en Willem Lodewijk „vuyt de camer der droeffheyt” om, nu hem een gesprek met dezen geweigerd werd, schriftelijk bij hen aan te dringen op „de salutaire ende altyts gepresen ordre van amnestie ofte vergeetinghe” [1]), had evenmin gevolg als de betuigingen van goede vader-

---

1) Archives II, 2, p. 553.

landsche gezindheid en genegenheid jegens den Prins en zijn Huis, waaraan hij en zijne medegevangenen het niet lieten ontbreken. De Groot ging in zijn schrijven aan den Prins [1]) nog verder en wierp in zijne ontsteltenis over het gebeurde en zijne angst voor de toekomst de schuld van alles, wat ook hijzelf had bedreven, op den Advocaat en de door dezen geleiden meerderheid der hollandsche Staten, zijne lastgevers, zijn meesters, die hij thans verloochende; ja, hij verklaarde zelfs „veele actiën van den Advocaat" te houden „voor suspect." Hoeveel schooner is, vergeleken bij deze zwakheid van karakter, de fiere brief zijner moedige echtgenoot, die hem, den onschuldige, moed insprak [2]). En zij hadden wel standvastigheid en moed noodig, want allen hadden hen verlaten: de regeeringen in de steden waren veranderd en daarmede veranderde de samenstelling de der Statenvergadering. Ook Leiden en Rotterdam, die onder den indruk der gevangenneming zich met protesten tot den Prins hadden gewend om hunne pensionarissen te doen ontslaan en ter Statenvergadering zich hadden willen beklagen over het geleden onrecht, zwegen na de regeeringsverandering en lieten, gelijk de andere steden, alles „ter discretie Zijner Excellentie". Ook elders verhief zich geene stem meer: de voornaamste vrienden der gevangenen waren gevlucht of zagen zich den mond gesnoerd, terwijl daarentegen hunne vijanden vrij spel hadden en in blauwboekjes, spotliederen en spotprenten den val der tegenpartij vierden.

Slechts door allerlei kunstgrepen van trouwe familieleden en vrienden vernamen de gevangenen, wat er in Holland gebeurde: briefjes in peren of tusschen linnen verborgen, pakjes in den vorm van doove kolen, nieuwe regels in proefbladen van uit te geven gedichten ingevoegd, woorden in zoogenaamd sympathieke inkt geschreven tusschen de regels van hun gezonden boeken [3]), gaven hun kortelijk kennis van de regeeringsverandering en wat dies meer zij; op dergelijke wijze verkregen zij heimelijk papier, pennen, inkt, enkele boeken zelfs. Eerst op het einde van September werd door de van wege de Staten-Generaal benoemde commissie een begin gemaakt met het

---

[1]) Fruin, Verhooren van De Groot, blz. 87 vlg. Vgl. ook de verklaringen bij Brandt, Historie van de rechtspleging, blz. 10 vlg.

[2]) Brieven van Maria van Reigersbergh, uitg. Vollenhoven en Schotel, blz. 2.

[3]) Dit was uitgedacht door Petrus Scriverius te Leiden, die op deze wijze met Hogerbeets en De Groot correspondeerde.

verhooren der gevangenen omtrent sommige belangrijke punten. Dit was reeds uit het oogpunt van de steeds erkende rechten zeer bedenkelijk, daar men tegenover ten minste drie Hollanders stond, die nu door niet tot deze provincie behoorenden zouden berecht worden. Nog erger zou geschieden: met het verhoor werden door de commissie op eigen gezag als fiscalen de rechtsgeleerden Mr. Pieter van Leeuwen uit het Hof van Utrecht en Laurens Sylla uit Gelderland belast, de eerste een fel vijand van Ledenberg, wien hij zijn vroeger ontslag uit het Hof weet; hun werd Hendrik Pots als griffier toegevoegd. Zij waren op bevel der commissie reeds aan den arbeid getogen, voordat de Staten-Generaal hun den 29sten September een lastgeving hadden verstrekt en den eed hadden laten afnemen. De eerste voorloopige verhooren beteekenden weinig, maar Ledenberg, die reeds in het begin der maand te Utrecht verhoord was geworden, werd toch zoo daardoor als door de gebeurtenissen van den laatsten tijd zoodanig aangegrepen, dat hij, hopende op die wijze juridische spitsvondigheden, misschien pijniging en dientengevolge een onteerend vonnis met verbeurdverklaring van goederen te ontgaan, een einde aan zijn leven maakte door zich met een broodmes den hals af te snijden. Zijn lijk werd in afwachting van den afloop van zijn proces gebalsemd en zijne goederen werden voorloopig geïnventariseerd, aangezien de rechters volgens de geldende begrippen in den zelfmoord een bewijs van schuld zagen.

De voorloopige verhooren van De Groot vooral werden ijverig voortgezet, omdat men bij zijne reeds gebleken zwakheid hoopte bezwarende bekentenissen van hem te zullen verkrijgen tegenover Oldenbarnevelt of zelfs tegen graaf Frederik Hendrik of zijne moeder, maar, dank zij misschien ook de krachtige aanmaningen zijner moedige echtgenoot, de voormalige pensionaris van Rotterdam begon spoedig van zijne oorspronkelijke weifelende houding terug te keeren en tegenover de slinksche wijze, waarop men hem tot bekentenis trachtte te brengen [1]), zijn zelfvertrouwen te herwinnen. Oldenbarnevelt zelf en Hogerbeets werden na de eerste ondervragingen tegen de oude rechten en gebruiken in en niettegenstaande hunne protesten weken lang gevangen gehouden, voordat de eigenlijke verhooren een aanvang namen, ofschoon de strengheid hunner gevangenschap niet

1) Brandt, Historie van de rechtspleging, blz. 9 vlg.

verminderde, integendeel na de ontdekking der genoemde kunstgrepen nog toenam; alleen de nagemaakte doove kolen, aan Oldenbarnevelt gezonden, werden tot het einde toe niet ontdekt [1]).

Het was half November geworden, eer de eigenlijke verhooren werden geopend. Toen eerst stemde namelijk Holland, waar de regeeringsverandering thans ongeveer haar beslag had, er schoorvoetend in toe om de commissie uit de Staten-Generaal, die tot nu toe krachtens haren last van den 28sten Augustus de zaken geleid had [2]), aan te vullen met een viertal leden uit zijne provincie: Van Swieten uit den adel, Muys van Holy uit Dordrecht, Reinier Pauw uit Amsterdam, Albrecht Bruyninck uit Enkhuizen, allen als tegenstanders van den Advocaat bekend, terwijl Anthonis Duyck, griffier van het Hof, mede een fel vijand van Oldenbarnevelt, als fiscaal naast Sylla en Van Leeuwen werd gesteld. Nog eenige dagen heeft men getalmd, voordat op verlangen der Staten-Generaal de zaak haar beslag kreeg, al waren de verhooren reeds 15 November begonnen — de aan die heeren gezamenlijk verstrekte commissie is van 19 November. Thans konden de gevangenen niet meer klagen voor vreemde rechters te worden gebracht! Holland kwam echter niet zoover, zonder dat bij acte van non prejudicie zijne rechten tegenover zijne eigene burgers voor de toekomst waren gehandhaafd.

Van eene aldus samengestelde commissie was geen onpartijdige rechtspleging te verwachten. Behalve de bovengenoemde heeren hebben van wege de Staten-Generaal de heeren Vooght (uit Gelderland), Manmaker (uit Zeeland), Ploos (uit Utrecht), Schotte, Salmius, Aitsma, Meynerts, Van den Sande, Sloot, Scheffer en Gockinga daarin zitting gehad, terwijl aan de voorafgaande verhooren ook nog anderen hebben deelgenomen.

De verhooren hebben geruimen tijd aangehouden. Oldenbarnevelt is wel zestig malen voor de rechters geweest om zich te verantwoorden op honderden vragen, die hem dikwijls in zeer scherpen vorm werden gesteld betreffende de gebeurtenissen der laatste jaren, met name betreffende de waardgelders, zijne verhouding tot de Staten van Utrecht, het gebeurde in die stad — dat ten slotte bij het geheele proces als „crimen

---

[1]) Verhaal van Jan Francken, l. l. blz. 760.

[2]) Vgl. over de onregelmatigheid van dat alles: Fruin in Versl. en Meded. Kon. Akad. Afd. Letterk., 2de Reeks V, blz. 230 vlg.

perduellionis" den doorslag heeft gegeven [1]) — zijne betrekkingen tot Uyttenbogaert, De Groot, Hogerbeets en Ledenberg; verder nog over zijne meening aangaande de godsdienstige verschillen en de staatkundige oneenigheden, over de Oost- en West-Indische compagnie, over de buitenlandsche politiek vóór en tijdens het Bestand, over de souvereiniteit in Holland, over zijne gezindheid jegens den Prins, over zijne beweerde verstandhouding met den vijand, in het kort over zijn gansche lange leven en zijne gansche veelzijdige werkzaamheid. Alles moest hij uit zijn geheugen putten, behalve dat een exemplaar van Van Meteren's geschiedwerk op zijn herhaald aandringen tot zijne beschikking was gesteld ten einde de feiten van zijn langdurig leven te kunnen rangschikken; dit boek, een bijbel en een Fransch psalmboek, later tijdelijk nog een exemplaar van de Unie van Utrecht en een van de Pacificatie van Gent benevens het pamflet Practycke van den Spaenschen Raedt waren de eenige boeken, die men hem vergunde in te zien. Zelfs mocht hij zijne verdediging niet op papier brengen. De Groot en Hogerbeets werden evenzoo behandeld, terwijl men hen door allerlei bedreigingen en beloften trachtte over te halen om iets te zeggen, waaruit de schuld althans van Oldenbarnevelt kon blijken [2]).

Het was in datzelfde najaar, dat de openbare meening sterk werd bewerkt door een pamflet tegen den Advocaat, dat de vroegere felle schotschriften tegen hem en de zijnen in heftigheid en gemeenheid nog verre overtrof — het vuilaardige stuk, dat tot titel droeg „Gulden Legende van den Nieuwen St. Jan, dat is: cort verhael van den edeldom, deuchden ende handelingen van Miester Jan van Barnevelt, ghewesene Advocaet van Hollandt ende Westvrieslandt, gestelt tot klaer ende goet bericht van een yegelycken, insonderheit slechte Mennist en devote Katholycken." Het geschrift, gericht tot den „onpartydighen Leser, trouhartigen Patriot", ging alle perken zoodanig te buiten, dat de Staten van Holland den 6den November besloten het schandelijke libel in de steden te doen ophalen. Wie het geschreven heeft, is nooit bekend geworden, maar uit taal en stijl, ook uit den inhoud is op te maken, dat het uit denzelfden koker kwam als de twee vroegere pamfletten van dien aard, door „'t licht schouwende

---

1) Vgl. Wijnne, Geschiedenis, bl. 130 vlg.
2) Vgl. over dat alles: Brandt, Historie van de rechtspleging.

leelicke vogels" in het voorjaar van 1618 uitgegeven. Nog duidelijker dan deze beiden beschuldigde het den gevangen staatsman van samenspanning met Spanje, van heimelijke neiging tot het Catholicisme, twee beschuldigingen, die op het volk het zekerst vat plachten te hebben.

Even streng als de commissie tot onderzoek handelde de eigenlijke rechtbank, die einde Januari door de Staten-Generaal werd ingesteld om over de gevangenen te oordeelen. Ten einde tegemoet te komen aan de bezwaren van Holland, dat toch nog zeer aarzelde de rechtspraak over zijne „onderdanen" aan anderen toe te staan en in rekesten zoowel van de gevangenen als van hunne familieleden en vrienden ernstig op de onrechtmatigheid van zulk eene handelwijze was gewezen, werd ten slotte „voorbehouden de hoogheit, vryheit ende gerechtigheit van den lande van Hollandt ende Westfrieslandt" en goedgevonden, dat uit ieder der andere provinciën twee leden, uit Holland twaalf zouden worden „gedelegeerd." De Staten van Holland wezen nu aanstonds twaalf personen aan, onder wie de vier reeds met de examinatie der gevangenen belaste heeren, vier andere leden uit de Staten, vier uit het Hof van Holland waren. De leden uit de andere provinciën waren bij voorkeur ook de reeds opgetreden „examinateurs". Deze 24 rechters ontvingen nu den 20sten Februari 1619 eene commissie van de Staten-Generaal.

Ook tegen de samenstelling dezer rechtbank konden met het volste recht ernstige bezwaren worden ingebracht, zoowel wat de personen als wat hunne qualiteiten aangaat [1]: er waren verscheidene niet-juristen onder en bijna allen waren persoonlijke vijanden van den Advocaat. De Staten-Generaal waarborgden hun, dat zij noch hunne nakomelingen ooit om deze zaak gemoeid zouden worden, en zij verbonden zich onder eede tot geheimhouding van wat hun met betrekking tot het proces zou wedervaren. Hun werd verder toegestaan om niet alleen ook den Heer van Moersbergen uit Utrecht te berechten, die nog naar aanleiding der omtrent het aldaar gebeurde bekend geworden zaken in het Munstersche, waarheen hij was uitgeweken, gevat en naar Den Haag overgebracht was, maar ook om kennis te nemen van wat nog verder „rechtstreeks of incidenter" met de zaak in betrekking zou staan — eene bijvoeging, die de macht der rechters zoo goed als onbeperkt maakte tegenover ieder, die maar

---

[1]) De Groot, Verantwoordinghe, blz. 145 vlg.

eenigszins in de zaak kon worden betrokken. De drie fiscalen werden in hun ambt bevestigd. De door Oldenbarnevelt's familie verzochte toevoeging van andere rechtsgeleerden werd afgewezen.

Ook tegenover deze rechtbank beriep de Advocaat zich bij het eerste gehoor, dat hem werd verleend, op de privilegiën van den „souvereinen staat" Holland, welks dienaar hij was en die hem tegen „alle extraordinaris proceduyren en regters" herhaaldelijk had gewaarborgd, in eene doorwrochte, kordate maar onvoorzichtig scherpe rede, die drie dagen (van 7 tot 9 Maart 1619) aanhield [1]) en waarin hij bovendien nogmaals zijne gedragslijn in het algemeen duidelijk uiteenzette, eindigend met de verklaring, dat hij desalniettemin bereid was te antwoorden op de vragen, die men hem doen zou.

Hoogst merkwaardig is deze redevoering van den ouden staatsman, waarin hij tegenover de door de Staten-Generaal aangestelde rechters de waarschuwing laat hooren, dat Philips II eenmaal door dergelijke „onbehoerlycke proceduyren" zijne ongetwijfeld rechtmatige aanspraken op de souvereiniteit, van beide zijden bezworen, had verspeeld en dat de Staten-Generaal absoluut geen souvereine rechten bezaten maar eenvoudig eene vergadering van souvereine bondgenooten waren, die in dezelfde verhouding tot elkander stonden als de duitsche kreitsen of de zwitsersche kantons of zelfs als Frankrijk, Engeland en de Vereenigde Nederlanden, gesteld dat er tusschen dezen eene „generale unie" ware gesloten. Hij verdedigde verder met kracht van argumenten, uit de geschiedenis der laatste tijden geput, het recht der provinciën en steden om waardgelders in dienst te nemen en het recht om de kerkelijke zaken van wege de provincie te regelen. Hij verklaarde historisch de wording van het leerstuk der praedestinatie en toonde aan, dat de Staten van Holland niets anders hadden begeerd dan aan ieder vrijheid van meening dienaangaande te laten en ook aan alle leeken te vergunnen „met haer eigen ooren, oogen en verstant te hooren, sien en oordeelen over religionszaken zonder 't zelve te laten aencomen op de geestelijke personen." Hij handhaafde de souvereine justitie van Holland in alle zaken, verdedigde de bezending naar Utrecht ook op grond van de innige verbinding tusschen de beide provinciën sedert 1534. Ten slotte protesteerde hij nogmaals tegen de buitengewone rechtbank en tegen zijne

---

[1]) Verhooren, blz. 183—210.

daarin opgetreden „capitale vyanden", verklaarde de beschuldiging van verstandhouding met den vijand „voor openbare valsheyt, smadelycke ende schelmse leugenen en den zeggers en toestanders van dien voor zulke, bereyt zynde tselve by alle geoorlofde en convenable middelen te mainctineeren tot verdeediginge van de waerheyt en zyn eer."

De vragen, die men hem en zijnen medegevangenen deed, waren van denzelfden aard als te voren; de antwoorden, die zij gaven, hoewel dikwijls van rechtmatige bitterheid getuigend, weken in aard en strekking evenmin af van wat vroeger was gezegd. De Groot's verhoor was half April, dat van Hogerbeets reeds in Maart, dat van Oldenbarnevelt 1 Mei afgeloopen.

Thans bleef het vonnis nog over, maar, voordat het uitgesproken werd, wilde men eerst den afloop der Synode nog afwachten, aangezien eene veroordeeling der gevangenen na het te wachten vonnis der Synode tegen de leerstellingen der Remonstranten nog meerder schijn van recht zou verkrijgen [1]).

De omslag in Augustus 1618 had natuurlijk onmiddellijk overal voor de Contra-Remonstranten de beste gevolgen gehad. Naarmate de verandering der regeeringen in de hollandsche steden had plaats gevonden, waren overal de Remonstranten thans de lijdende partij geworden en de nieuwe regenten gingen nog veel minder verdraagzaam te werk dan hunne voorgangers hadden gedaan. De Staten steunden sedert November overal de door de vorige regeering teruggewezen eischen der Contra-Remonstranten om openbare prediking in de kerken, in de steden zoowel als ten platten lande, en de verslagen Remonstranten waagden het zelden zich te verzetten, zelfs in ambachten, waar de heer tot de hunnen behoorde.

De provinciale synoden, in sommige gewesten reeds in den voorzomer bijeengekomen, bereidden zich natuurlijk geheel in contraremonstrantschen zin voor op de te houden Nationale Synode te Dordrecht. In Gelderland werd zelfs reeds in de aan Holland grenzende classis van Bommel een begin gemaakt met het afzetten van remonstrantsche predikanten, terwijl eene deputatie werd benoemd om de kerken van het gewest te zuiveren van alle remonstrantsche

---

[1]) Carleton, Lettres, III, p. 46.

elementen. In Zeeland, Friesland en Groningen viel natuurlijk evenzoo de benoeming van afgevaardigden ter Synode in streng contra-remonstrantschen zin uit: Bogerman uit Leeuwarden, Van Hille thans uit Groningen behoorden onder de twaalf, die uit het Noorden waren aangewezen. In Overijsel sloot men de remonstrantsche classis Kampen eenvoudig uit van de gewestelijke deputatie van zes personen. In Utrecht daarentegen, waar de Remonstranten verre de meerderheid hadden, verkregen hunne tegenstanders van de Staten vergunning om voor de helft afgevaardigden naar Dordrecht te stellen; zoo geschiedde het en verschenen er drie van ieder der beide partijen [1]).

Het was vooral de vraag, hoe de zaken in Holland zouden gaan. De zuidhollandsche synode zou in het begin van October te Delft, de noordhollandsche te Enkhuizen worden gehouden. De Remonstranten verschenen echter voor verreweg het grootste gedeelte niet, verklarende alleen te zullen opkomen, wanneer hun eene onpartijdige behandeling der aanhangige vraagstukken op de Synode werd gewaarborgd. Ook het formeel bevel der Staten om te komen kon velen niet van deze gedragslijn afbrengen, ofschoon anderen nu toegaven en ten getale van zes ter vergadering verschenen. De synode te Delft dreigde bij de heerschende oneenigheden weldra onverrichter zake uiteen te zullen gaan maar de vertegenwoordigers der Staten, de raadsheer Cromhout en burgemeester Pauw uit Delft, wisten met groote handigheid het vertrek der remonstrantsche predikanten te voorkomen. De contra-remonstrantsche meerderheid zette er evenwel de afzetting door van verschillende remonstrantsche leiders, Uyttenbogaert, Grevinchoven van Rotterdam, Grevius van Heusden, Slatius van Bleiswijk, van sommigen niet zonder heftig verzet der remonstrantsche bevolking hunner stad. Bij het einde der bijeenkomst werd eene synodale commissie van vijf predikanten met de zuivering der kerken in Zuid-Holland belast; zij begon weldra haren arbeid door afzetting van predikanten ten platten lande en zelfs in Den Haag, waar Rosaeus triomfeerde en men den Remonstranten met hulp der Staten thans op hunne beurt de godsdienstoefeningen belette. Op dezelfde wijze handelde de noordhollandsche synode te Enkhuizen, die te Haarlem, Hoorn, Alkmaar en in andere steden de Remonstranten uit de predikantsplaatsen en den kerkeraad ver-

[1]) Vgl. de Acta Synodalia uitg. Reitsma en Van Veen.

wijderde, te Alkmaar niet zonder hevige opschudding onder de gemeente en onder bescherming van het garnizoen. Zoo waren de twaalf leden der hollandsche deputatie ter synode voor verreweg het grootste gedeelte contra-remonstrantsch. Lydius, Festus Hommius, Voetius, Trigland behoorden tot hen. In de stad Utrecht werden eerst later, in Februari 1619, de remonstrantsche predikanten door den nieuwen Raad afgezet.

Ook van elders kwamen de deelnemers aan de Synode te Dordrecht langzamerhand aan tegen den tijd der opening, het begin van November. Uit Engeland verscheen de bisschop van Llandaff met andere geestelijken, in tegenwoordigheid van prins Maurits en graaf Willem Lodewijk door Carleton plechtig ter Staten-Generaal voorgesteld, niet zonder herhaaldelijk te wijzen op het geval met Vorstius en op de noodzakelijkheid om het gezag der overheid te gebruiken ten einde de eendracht en de rust ook in kerkelijke zaken te verzekeren. Verder verschenen er gezanten uit Genève, Bern en andere zwitsersche plaatsen, uit Bremen, Oostfriesland, Hessen en de Paltz. Uit Frankrijk, welks regeering de handelwijze tegenover Oldenbarnevelt en de zijnen ten zeerste afkeurde, kwam niemand: het reeds gegeven verlof daartoe werd weder ingetrokken, toen het gebleken was, dat de Staten-Generaal zich om de aanmaningen der fransche gezanten weinig bekommerden.

De aanzienlijke vergadering, die op den 13den November 1618 in den Stadsdoelen te Dordrecht bijeenkwam, bestond uit meer dan honderd leden. Zeven en dertig predikanten en negentien ouderlingen waren door de nederlandsche kerken afgevaardigd; er waren een dertigtal buitenlandsche godgeleerden; vijf hoogleeraren, Polyander uit Leiden, Gomarus uit Groningen, Lubbertus uit Franeker, Thysius uit Harderwijk, Walaeus uit Middelburg en achttien commissarissen-politiek vertegenwoordigden de Staten. Langer dan een half jaar hebben de 180 zittingen der Synode gezamenlijk aangehouden en gedurende dien tijd hebben de gewesten de onkosten gedragen, die zeer hoog liepen — zij worden op minstens drie ton gouds geschat [1]): reis- en verblijfkosten, onkosten van drukwerk, van oproeping van getuigen, van feesten, van geschenken in geld en gedenkpenningen. De vergaderingen waren in den regel publiek en werden door vele nieuws-

[1]) Vgl. Reitsma, Geschiedenis van de Hervorming in de Nederlanden, blz. 206.

gierigen en belangstellenden bijgewoond. Men sprak er, zoolang de buitenlanders aanwezig waren, in het latijn. Voorzitter werd Bogerman met Rolandus uit Amsterdam en Faukelius uit Middelburg als assessoren, Hommius uit Leiden en Damman uit Zutphen als secretarissen.

De hoofdzaak, die de Synode te doen had, de beëindiging der kerkelijke twisten, werd spoedig ter hand genomen. In de vierde zitting werd besloten den hoogleeraar Episcopius en twaalf remonstrantsche predikanten op te roepen om voor de vergadering te verschijnen „ut libere proponant, explicent et defendant quantum possunt et necessarium judicabunt", wat hun op het hart lag. Dit was zooveel als hen voor eene rechtbank te roepen, niet hun gelegenheid te geven om hun gevoelen tegenover dat van anderen uit te spreken. De Remonstranten overlegden onderling, wat te doen, hielden te Rotterdam eene bijeenkomst en besloten, nadat zij te vergeefs getracht hadden ook Uyttenbogaert en Grevinchoven nog te doen oproepen, zich voor de Synode te verdedigen. Den 6den December kwamen zij ter vergadering en namen plaats aan eene in het midden geplaatste tafel [1]).

Episcopius begon [2]) met eene lange scherpe latijnsche redevoering den strijd, die negen zittingen lang aanhield, over de bevoegdheid der Synode om als rechtbank op te treden, waartegen de Remonstranten zich met alle kracht verzetten, de debatten zooveel mogelijk rekkende en iedere tegenwerping van Bogerman en de zijnen trachtende te ontzenuwen. Maar zij dolven het onderspit en gaven ten slotte door den nood gedrongen, hoewel na taai verzet, toe om de vijf artikelen hunner Remonstrantie te behandelen, nadat hun omtrent het punt der bevoegdheid alvast het zwijgen was opgelegd.

Een nieuwe lange afmattende strijd volgde, waarin de Remonstranten opnieuw door allerlei middelen het debat trachtten te rekken, terwijl hunne tegenstanders geen debat maar in heftige termen verdediging van hen verlangden en hun gezamenlijk optreden trachtten te verhinderen. De stoutmoedige houding der „gedaagden", hunne afmattende taktiek, hunne onverzettelijkheid wekten de bitterste ergernis en steeds scherper werden de uitdrukkingen, steeds onaangenamer de toon, steeds heviger het betoog van beide zijden. Zoo kwam

---

1) Vgl. over deze zaken: Glasius, Geschiedenis der Nationale Synode.

2) Brandt, Historie der Reformatie, III, blz. 102 vlg.

men geen stap verder. Eindelijk verkreeg de vermoeide Synode den 1sten Januari van de Staten-Generaal eene resolutie, waarbij zij formeel als rechtbank tegenover de gedaagden erkend werd; de pogingen der Remonstranten om hunne te wachten veroordeeling nog te ontwijken door steun te zoeken bij de buitenlandsche leden en de politieke commissarissen mislukten. Nog hielden zij hardnekkig stand op hun terrein en weigerden toe te geven, waarop den 14den Januari 1619 in een heftig tooneel, zooals de laatste weken er zooveel hadden opgeleverd, de voorzitter Bogerman hen na eene hartstochtelijke smaadrede, die ook door vele zijner medestanders werd afgekeurd, als leugenaars en bedriegers de vergaderzaal uitdreef onder de mededeeling, dat men eerlang hun vonnis zou vellen. „Met een logen hebt gij begonnen, en gij eindigt met een logen", riep hij hun in het latijn toe [1]) „gij zijt niet waardig, dat de synode verder met u handele.... Men ontslaat u. Gaat henen". En zij gingen, God's oordeel inroepende over zich en hunne tegenstanders.

Het was duidelijk, wat hun lot zou zijn. Zij bleven voorloopig onder toezicht der Synode te Dordrecht het vonnis afwachten en besteedden te midden eener vijandige bevolking den hun gelaten tijd aan het samenstellen van vertoogen en adressen, zoowel tot de Synode als tot de Staten-Generaal en den Prins gericht, terwijl hunne talrijke vrienden elders scherpe pamfletten, venijnige spotverzen en paskwillen tegen de Synode verspreidden en zich te Rotterdam verbonden tegen den te wachten „conscientie-dwangh" hunner tegenstanders [2]). De afgezette Grevinchoven was de leider bij deze handeling, die niet buiten Uyttenbogaert om is geschied, den ijverigen Remonstrant, die te Antwerpen trouw volhield zijne bedreigde broeders schriftelijk en mondeling te steunen met zijn raad. Een tiental predikanten en ettelijke ouderlingen en diakenen legden in deze „antisynode" de grondslagen van het latere kerkgenootschap der Remonstranten, dat alleen den Bijbel als fundament voor het geloof aannam en verder geen Confessie, geen Catechismus. De Synode begon nu in afwezigheid der Remonstranten het onderzoek hunner leerstellingen, in de vijf artikelen der Remonstrantie begrepen. Maanden achtereen werden aan deze zaak besteed; met groote zorg

1) Ibid., blz. 298.
2) „Acten van het gebesoigneerde" bij Brandt, III, blz. 481 vlg.

werd alles nagegaan, nauwkeurige adviezen werden ingeleverd en met alle bijzonderheden in openbare en geheime zittingen overwogen. Eene commissie maakte daarna het eindoordeel op en stelde de „canons" over de vijf artikelen vast, die den 23sten April in twee plechtige vergaderingen, de 135 en 136ste, werden voorgelezen en onderteekend.

Zoo werd voor het vervolg bepaald, wat het gevoelen der Gereformeerde Kerk moest zijn omtrent de „mysterieuse" praedestinatie: het stelsel der Contra-Remonstranten was in een logisch samenhangend leerstuk belichaamd, dat voortaan den twijfelenden tot richtsnoer moest strekken. Ook deze eenheid was intusschen door de vergadering niet dan na dikwijls hoog loopende discussiën verkregen, discussiën, waaruit bleek, hoe moeilijk het ook hier was volkomen overeenstemming omtrent deze zaken te verkrijgen. Den volgenden dag werden, na de leerstellingen, de personen gevonnisd. Allen werden, als invoerders van nieuwigheden, beroerders der Kerk [1]), hardnekkigen en „wederhoorigen", aanleiders van partijschappen, dwaalleeraars, schuldig aan en overtuigd van vervalsching der religie, van scheuring der eenigheid en van zeer zware ergernis, afgezet, in weerwil van het verzet van sommige buitenlandsche leden, van wie vooral de bremer predikant Martinius op gematigdheid aandrong. Verder werd nog de nederlandsche Confessie eenstemmig erkend als ten volle met de Heilige Schrift overeenstemmende, evenals den 1sten Mei ook de Heidelbergsche Catechismus. Eindelijk werd na eene wijdloopige discussie Vorstius, die zich nog steeds te Gouda ophield, bij sententie der Synode veroordeeld en onwaardig verklaard om „den naam eenes rechtgevoelenden Professoors en Doctoors in de Gereformeerde kerken" te dragen, als een bedrieger en sophist, godslasteraar en goddelooze ketter, wiens geschriften door de Staten-Generaal behoorden te worden „gesupprimeerd." Hij werd einde Juni door de Staten van Holland als hoogleeraar afgezet en buiten de Vereenigde Nederlanden gebannen. Hij gaf geen gehoor aan de uitnoodiging om naar Steinfurt te komen maar hield zich eerst heimelijk binnen Utrecht op en week daarna naar Holstein.

De Synode kon thans uiteengaan. Zij had, onder de behandeling

---

1) Er stond eerst ook „des Vaderlandts en der Republiek", wat evenwel, als niet tot de competentie der Synode behoorend, werd weggelaten.

der remonstrantsche zaak door, ook op enkele andere geschillen betreffende de leer orde gesteld. Den 6den Mei werden de vastgestelde punten en vonnissen onder een grooten toeloop van menschen na een plechtig gebed van Bogerman in de Groote kerk te Dordrecht afgekondigd, waarop de zittingen in den Doelen werden gesloten. Drie dagen later nam men, in de 154ste zitting, plechtig afscheid van elkander, welk samenzijn besloten werd met een statigen maaltijd, waar men zich onder muziek en snarenspel gezamenlijk verheugde over den goeden afloop van het „recht wonderbaerlijk werk", nu de „Nederlandtsche Maene" was opgegaan „uit de seer dikke duisternisse der ellendigheden", gelijk Bogerman zeide, „als nieuw licht van haere sonne ontfangen hebbende." Een gouden gedenkpenning werd ter herinnering geslagen en aan de uitheemsche godgeleerden geschonken. De kerkelijke strijd was met de volledige nederlaag der Remonstranten geëindigd.

De scherpe houding der Remonstranten tegenover de Synode had veel kwaad bloed gezet zoowel bij de regenten als bij de predikanten, zoowel bij den Prins en de thans bovendrijvende partij als bij het volk, dat nooit op hunne hand, op die der regenten van Oldenbarnevelt's tijd, was geweest maar nog altijd, gelijk in Leycester's dagen, de orthodoxe meeningen omhelsde en de zijde van den vijand der Statenpartij hield. Hier en daar werden bekende Remonstranten persoonlijk lastig gevallen en bedreigd door de volksmenigte, hunne bijeenkomsten belet. De heftige remonstrantsche pamfletten, welker titels, de „Corte ende naeckte ontdeckinge vande bedrieghelyckheydt des Dortschen Synodi", de „Nulliteiten, mishandelinghen ende onbillycke proceduren des Nationalen Synodi", hun geest duidelijk aanwijzen; de spotverzen, die de vreugde „in de Hel" bezongen, waar de Duivel de opening der Synode „met piktonnen vierde" en na den dank aan Calvijn „voor dit nieuw kamerspel" verklaarde „d'anderen" te zullen „bedanken, als sy komen in de Hel" [1]); de paskwillen, die men verspreidde, hadden de verbittering der tegenpartij nog aangezet en de strengheid der vonnissen staat hiermede ongetwijfeld in verband.

Dit was ook het geval met het vonnis, dat thans in Den Haag tegen de drie gevangen heeren werd geslagen.

---

1) Dit vers werd te Dort aan de deur van de synodale vergaderplaats aangeplakt. Vgl. Brandt, Historie der Reformatie, III, blz. 419.

De vrienden der gevangenen waagden nog verschillende pogingen om den Prins en de Staten tot zachtheid over te halen en hen te bewegen in dezen zin op de rechters invloed te oefenen. Met name de fransche gezanten gaven zich veel moeite om het lot van de gevangenen af te wenden.

Van den beginne af hadden Boissize en Du Maurier zich krachtig daarvoor ingespannen. Zeer spoedig na de overhaaste terugkomst van den eerste hadden zij bij de Staten-Generaal een brief van den Koning overgelegd, waarin tot eendracht, rust en handhaving van den regeeringsvorm werd vermaand, de waarborgen voor hunne gezindheid om tot den Koning in de oude vriendschappelijke verhouding te blijven. De zaak van Aerssen, die nog steeds hangende was, gaf aanleiding tot nieuwe besprekingen in het najaar, maar de Staten, thans geheel onder den invloed van Aerssen zelven, namen diens partij op en verdedigden hem krachtig tegen de van fransche zijde ingebrachte beschuldigingen, die evenwel door Boissize even krachtig werden gehandhaafd. Bij deze stemming van weerszijden viel van de tusschenkomst der fransche gezanten niet veel te verwachten, al bleven de Staten in geregeld verkeer met hen. De zending van een bijzonderen gezant van het fransche Hof, Châtillon, die vroeger de fransche hulptroepen had gecommandeerd, werkte evenmin iets uit, ja, deze liet zich juist door Aerssen en Marquette uitvoerig inlichten omtrent den waren staat der gemoederen hier te lande. Toch deden de beide andere gezanten in December eene krachtige poging om de machthebbenden tot gematigdheid te bewegen zoowel in de kerkelijke als in de politieke zaken. Zij wezen de Staten-Generaal uitdrukkelijk op de noodzakelijkheid van een voldingend bewijs, door onpartijdige rechters te beoordeelen. De Staten-Generaal, zeer onthutst over dit optreden, behandelden de zaak met groote geheimzinnigheid en stelden het antwoord na langdurig overleg met den Prins en zijne raadslieden eerst in het eind van Januari vast: het verdedigde de tot nu toe gevolgde wijze van handelen in zorgvuldig gekozen bewoordingen, die moesten dienen om onder verklaring van gematigdheid en rechtvaardigheid de hardheid tegenover de gevangenen te bemantelen, en gaf geruststellende verklaringen omtrent de handhaving van het oude bondgenootschap met Frankrijk.

Sedert had de gespannen toestand in Frankrijk zelf de gezanten tot groote voorzichtigheid bewogen, bevreesd als zij waren om de

woelingen der Hugenoten aldaar door moeilijkheden met de Vereenigde Nederlanden weder in beteekenis te doen rijzen. Zij moesten zelfs Aerssen's overmoedige taal ontzien. Toch drongen zij in Januari weder op de keuze van onpartijdige rechters aan en spraken wederom van gematigdheid en goedertierenheid jegens de gevangenen, van het gevaar om geweld of dwang aan te wenden. De fransche regeering ging zelfs zoover, dat zij geruimen tijd de fransche troepen in onzen dienst onbetaald liet als blijk van hare ontevredenheid over de behandeling harer beschermelingen. Maar de nieuwe bezwaren, die zich in Frankrijk opdeden door de ontsnapping der Koningin-Weduwe uit de halve gevangenschap, waarin men haar hield, deed de gezanten weder inbinden, zoodat Boissize op het einde van Maart moedeloos zijn afscheid nam, niet zonder nog eens aan te dringen op het ontslag der gevangenen, tegen wie men — zeide hij — immers niets had kunnen vinden, dat recht gaf om hen schuldig te achten. Het antwoord der Staten-Generaal, wederom door Aerssen gesteld, was zoo scherp, dat de gezanten het niet wilden aannemen en Boissize weigerde het gebruikelijke afscheidsgeschenk te aanvaarden. Maar de Staten achtten zich nu zoo zeker van hunne zaak, dat zij het antwoord door hun eigen gezant te Parijs aan den Koning lieten overhandigen.

Ook Du Maurier was ontmoedigd maar vroeg toch den 1sten Mei opnieuw om gehoor bij de Staten-Generaal en droeg hun nog eens dringend zijn verzoek om rechtvaardigheid en billijkheid voor, terwijl hij zich daarna in bewogen termen persoonlijk tot den ter vergadering aanwezigen Prins wendde om hem genade en grootmoedigheid aan te bevelen en hem te smeeken zichzelven te overwinnen, de schoonste van alle overwinningen, die hij kon behalen. Ook dat hielp niet. Du Mauriers redevoering werd op advies van den Prins, dat is van zijn particulieren Raad, waarin Aerssen en Marquette den boventoon voerden, niet onmiddellijk beantwoord en voordat hij het antwoord ontving, werd het weder aan den gezant Langerak gezonden om het den Koning mede te deelen.

En toch: de gezanten hadden onbetwistbaar gelijk met de bewering, dat er geen bewijs gevonden was van de zware aanklacht van landverraad. Wat men in dit opzicht kon verkrijgen, was weinig meer dan een zekere algemeene verklaring van twee utrechtsche heeren, die beweerden een aanhanger van den Advocaat „in zekere

herberg" in Augustus 1618 te hebben hooren zeggen, dat hij „van goeder hand uit de voornaamsten van Holland verstaan" had, dat de Staten den Prins wel zouden bedwingen door het aannemen van soldaten, die in eenige plaatsen zouden worden gelegd, waarna men hem zou dreigen zich, als hij niet toegaf, „met den Aartshertoge van Oostenrijk te verdragen" [1]). Behalve dezen zwakken grond was er nog een getuigenis van den voormaligen utrechtschen burgemeester Berck, dat Oldenbarnevelt vóór het Bestand tijdens de eerste geheime onderhandelingen met Cruwel [2]) zich uitgelaten had, dat het beste middel om uit den oorlog te geraken gelegen was in onderwerping aan het Huis van Bourgondië, dat „dese landen niet qualyk en had geregeert" [3]) en zijne dienaars en vrienden goed placht te beloonen, terwijl ook het verschil van religie zoo groot niet was als het wel scheen. Maar de Advocaat zoowel als Uyttenbogaert, die evenzoo door Berck was beschuldigd, wierpen deze beschuldigingen van zich af en wezen op Berck's haat tegen hen. Eindelijk bracht de oude griffier Aerssens, de vader van Oldenbarnevelt's doodsvijand, de beschuldiging tegen hem in, dat hij tijdens de onderhandeling met pater Neyen [4]) en Cruwel zonderling gesproken had over de toen door den vijand aan hun beiden en aan andere heeren aangeboden geschenken en dat hij die blijkbaar gaarne had willen aannemen, terwijl men meende te weten, dat hij eenmaal 14000 gulden in „spaense pistoletten" had betaald voor zijn zoon [5]). De Advocaat wierp ook deze beschuldiging met verontwaardiging van zich. Er werd dan ook later bij het nauwkeurig onderzoek van zijne papieren, waarnaar men tijdens het proces niet eens had omgekeken, niets gevonden, wat naar „de pistoletten van 't verraad" zweemde, een feit, waarop niet genoeg de aandacht kan worden gevestigd [6]).

En toch moest de Advocaat veroordeeld worden. Is het wonder,

---

1) Wagenaar, X, blz. 261.
2) Vgl. dl. III, blz. 511.
3) Verhooren, blz. 189 vlg., 234 vlg.
4) Vgl. dl. III, l. l.
5) Verhooren, blz. 124 vlg., 231 vlg.
6) Vgl. Fruin in Versl. en Med. Kon. Akad., l. l. Wat bij Carleton, III, p. 83 staat over een pakket brieven in cijferschrift van vóór het Bestand „qui donnent lieu de conjecturer que... il avoit dès lors dessein de ramener ces provinces sous le joug d'Espagne", getuigt voor het gebrek aan bewijs. Vgl. Groen, Maurice et Barnevelt, p. 44.

dat zijne belagers zelfs aan de pijnbank hebben gedacht? De brave Willem Lodewijk, die naar Friesland was teruggekeerd, ried dat ten sterkste af en trachtte in een schoonen brief den Prins, aangezien de Advocaat toch was gevallen en hij reeds zoo oud was, over te halen om genade te betoonen en geen pijnbank aan te wenden, veel minder bloed te vergieten, al was het alleen wegens de „qualiteyten en diensten" door de gevangenen eertijds bewezen. Genade, schreef de edele Graaf, was de eenige goede oplossing van deze rechtszaak te midden der heerschende partijschappen, nu „diverse zaaken met apparentie van wetlyckheid van beyde syden gesustineert connen werden, die men mettertydt richten ende wechnemen kan" [1]. Maar Maurits, streng en hardvochtig van aard, aan het landverraad geloovend, persoonlijk getroffen door het onbetwistbare herhaaldelijk ook in het verhoor erkende wantrouwen van den Advocaat in zijne bedoelingen ten opzichte van den regeeringsvorm, ook door de beweerde plannen van diens aanhangers tegen zijne eigene persoonlijke veiligheid, was weinig gezind om lankmoedigheid te betoonen, terwijl Aerssen hem voortdurend tegen Oldenbarnevelt opzette.

Ook de pogingen der Prinses-Weduwe Louise de Coligny om haren stiefzoon te vermurwen, nog in Maart op raad van Willem Lodewijk en Anthonis Duyck in het werk gesteld [2], mochten niet baten. Het eenige, waartoe men den Prins kon brengen was, dat hij bereid was genade te verleenen, wanneer die genade door den Advocaat of zijne kinderen werd gevraagd. Maar dit was van den eerste, die zijne onschuld volhield, nooit te wachten en ook zijne kinderen weigerden daarmede de schuld huns vaders te erkennen gelijk ook zijne vrouw en verdere betrekkingen dezen weg niet wilden inslaan: zij vroegen alleen billijke behandeling en recht, richtten lange en dringende vertoogen in dezen zin tot de rechters [3] en ontzagen zich niet om ten teeken van hunne blijde verwachtingen op 1 Mei den meiboom voor hun huis te planten en het volksfeest mede te vieren. Deze houding ergerde den Prins ten zeerste [4] en niet minder de rechters. De geruchten van remonstrantsche oproeren, van aanslagen op 's Prinsen leven verbitterden de stemming nog meer [5]. Toch aarzelden de rechters het

---

1) Archives II, p. 564 suiv. Vgl. Carleton, III, p. 84.
2) Brandt, Historie van de rechtspleging, blz. 166 vlg.
3) Ibid., blz. 144 vlg.
4) Archives II, p. 568.
5) Carleton, III, p. 61.

doodvonnis, door 's Advocaats hevigste vijanden als straf voor het beweerde landverraad en voor Oldenbarnevelt's optreden te Utrecht gewild, uit te spreken. Met name wees een hunner, de raadsheer Junius, op het daarmede te bedrijven onrecht; en de meerderheid was in den beginne huiverig om tot dit uiterste te gaan. Men zocht een tusschenweg, eene soort van voorwaardelijke veroordeeling, uit te voeren alleen in geval van nieuwe woelingen der gevallen partij. De tartende houding der familie van den Advocaat bracht ten slotte de aarzelenden tot eene beslissing: bij meerderheid van stemmen werd over den Advocaat het doodvonnis uitgesproken, in eene vergadering op Zondag namiddag den 12den Mei.

De „sententie des doods" werd hem aanstonds nog tegen den avond aangezegd door de beide fiscalen en den provoost-generaal Nijs, die hem tevens op weinig meedoogende wijze mededeelden, dat het vonnis na plechtige voorlezing der sententie reeds den volgenden dag zou worden voltrokken. De grijze staatsman was meer verbaasd en verontwaardigd dan verslagen maar, den rechters de verantwoording voor God latende, vroeg hij pen en papier om voor het laatst aan de zijnen te mogen schrijven. Dit werd hem vergund, terwijl de fiscalen bij hem bleven, totdat Antonius Walaeus, van wege de Staten uit de Synode van Dordrecht ontboden, aangekomen was om hem in het uiterste te troosten. Walaeus kwam weldra, wachtende tot de Advocaat zijn laatsten brief had afgeschreven, een treffende en droevige herinnering aan zijne werkzaamheid, ook in de laatste jaren, een gelaten en ernstig troostwoord aan de zijnen, eene warme betuiging van zijne onschuld jegens het vaderland, zijn trouw aan zijne meesters, de Staten van Holland, bewezen in raad en daad.

Tot laat in den avond sprak hij met Walaeus [1]) lang en dikwijls heftig over den afloop der Synode en over zijn onrechtvaardig proces, daarna kalmer over den godsdienst. De predikant bemerkte toen tot zijne verbazing, dat Oldenbarnevelt in zijn gevoelen omtrent de praedestinatie eigenlijk meer contra-remonstrantsch dan remonstrantsch was en alleen bezwaar had tegen de zoogenaamde „absolute" praedestinatie, volgens welke men zonder aanzien van geloof of ongeloof verdoemd zou zijn. Op verzoek van den gevangene ging Walaeus eindelijk namens dezen naar den Prins om hem zijne ge-

[1]) Vgl. de Vita Walaei, uitgegeven door diens zoon.

negenheid te betuigen, hem vergeving te vragen, als hij iets tegen hem mocht hebben misdaan, en hem zijne kinderen aan te bevelen, op Walaeus' vraag uitdrukkelijk verklarende, dat hij geene genade voor het vonnis vroeg. De stroeve Prins was bij dit bezoek blijkbaar bewogen. Hij antwoordde vriendelijk, dat hij den Advocaat „altijdts lief gehad" had en dat hem zijn ongeluk leed deed; dat hij zich tegenover hem had moeten stellen, omdat hij „een andre forme van regeeringe" had willen invoeren; dat hij Oldenbarnevelt gaarne vergaf, wat deze tegen hem had misdaan, al had de Advocaat het krijgsvolk van hem willen aftrekken, hem van begeerte naar souvereiniteit beschuldigd en zijne veiligheid in Utrecht doen belagen; dat hij ook aan de rechters verzocht had niet in aanmerking te nemen, wat er tegen zijn persoon was misdreven; dat hij voor de kinderen zou zorgen zoolang zij wel deden. Toen Walaeus heenging, riep de Prins hem terug om te vragen, of de Advocaat van geen „pardon" had gesproken, waarop de predikant ontkennend moest antwoorden en Maurits zijn strak gelaat in nog strakker plooien trok. Oldenbarnevelt wilde dit pardon ook later nog niet vragen, maar bleef bij de reeds gedane verklaring omtrent zijne staatkundige meeningen en zijne handelwijze te Utrecht en elders gelijk hij tot het laatst volhield onrechtvaardig te zijn veroordeeld door onbevoegde rechters. Ook tegenover de haagsche predikanten Lamotius en Beyerus, die later met Walaeus waren gekomen, hield hij dit onwrikbaar staande, klagende over de slechte belooning zijner veeljarige diensten, zijne bezwaren tegen de vervolging der Remonstranten in de Synode uitende, ten slotte vermanende om na zijn dood zachtmoedig tegenover hen te handelen, opdat de eendracht zou hersteld worden. Zoo ging het tegen den morgen onder afwisselend spreken en lezen in zijn fransch psalmboek, terwijl zijn getrouwe knecht Jan Franken, die ook van zijn zijde van dit alles een relaas heeft opgemaakt, hem de gewone diensten bewees. Onder gebed en ernstige overdenking naderde het uur der terechtzitting, dat de gevangene, onverzettelijk tot het einde, met kalmte afwachtte.

Intusschen verzochten de zijnen voor het laatst bij hem te worden toegelaten, hetgeen werd toegestaan; maar toen men den Advocaat van dit verzoek onkundig liet, hem eenvoudig de vraag stelde, of hij hen nog begeerde te zien, en hij uit vrees voor „nieuwe ontsteltenis" weigerde, werd hun geantwoord, dat de gevangene het voor hen en

hemzelven beter vond hen niet te zien. Zoo bedroog men hem en de zijnen nog ten slotte.

De Prinses-Weduwe, die haren stiefzoon nog had willen spreken om hem tot zachtmoedigheid te bewegen, begaf zich bij het krieken van den dag tot tweemaal toe naar zijne vertrekken, maar werd niet toegelaten. Ook Du Maurier, die het vonnis te vier uur vernam, trachtte te vergeefs nog onmiddellijk in den vroegen morgen audientie te verkrijgen bij de Staten-Generaal en schreef hun daarop reeds te zes uur een ernstigen brief met vermaning tot zachtmoedigheid en aandrang om de executie niet te doen plaats hebben, sprekende uit naam van zijn Koning. Men antwoordde hem, dat de rechters eene volmacht hadden. Hij wees toen de tot hem gezonden leden nog op de mogelijkheid van schorsing maar kon deze niet verkrijgen. De Prins, verontwaardigd over de houding van den Advocaat, aan wiens schuld hij, tegen hem vooringenomen, vastelijk geloofde, over die zijner familieleden en vrienden, die op hun standpunt bleven staan en weigerden, meenende, dat men niet tot het uiterste zou gaan, „eenige supplicatie van pardon" aan te bieden, bleef van zijne zijde stijf bij zijne overtuiging en deed geene schrede om den dood van den grooten staatsman te verhoeden. De hardvochtige ongevoelige toon van den brief, waarin hij zijn neef Willem Lodewijk den afloop der executie mededeelde, wijst op den afkeer, dien hij voor den ouden vriend van zijn Huis had opgevat [1]).

Het schavot was in den nacht opgeslagen. Vroeg in den morgen klonk bij het opkomen der troepen van alle zijden trommelslag. Tegen acht uur werd den Advocaat, nadat hij nog eens een afscheidsbriefje tot de zijnen had gericht, aangezegd, dat het tijd was. Hij begaf zich naar de zaal der rechters maar dezen waren nog niet gereed. Hij moest terugkeeren en werd tegen half negen eindelijk voor hen gebracht. Slechts enkele toeschouwers, leden der Staten-Generaal, waren aanwezig. Toen werd hem in plechtige zitting door den griffier Pots de sententie voorgelezen, die hij op zijn stoel aanhoorde.

Dit langwijlige stuk [2]) stelde vast, hoe uit zijne bekentenis „buiten pijn en banden" gebleken was, dat hij in Utrecht een „bloedbad"

---

[1]) Archives II, p. 567.

[2]) Brandt, Historie der Reformatie, III, blz. 198—210.

had willen verwekken en den Prins in levensgevaar had gebracht; dat hij „Staaten in Staaten, regeringe in regeringe en nieuwe verbonden in en tegen de Unie" had willen oprichten; dat hij „generale perturbatie zoo int kerkelijk als 't polityk" had zoeken te bewerken; dat hij „de finantien had uitgeput", verder „generaale diffidentien en dissentien onder de bondgenooten" had veroorzaakt; dat hij „de Unie verbroken, de landen tot haar eigen defensie onbequaam gemaakt en in pericul gebracht van te moeten vervallen tot eenige schandelijke handelinge of tot haren ondergangk"; dat hij daarom „anderen ten exempel" gestraft moest worden en veroordeeld was „gebracht te worden opt Binnenhof, ter plaatse daartoe bereidt en aldaar geexecuteert te worden met den zwaarde, dat er de doodt na volght: en verklaaren alle zijne goederen geconfisqueert."

Wel mocht de Advocaat zeggen, nadat hij voortdurend bij het hooren der opgenoemde punten zonder iets te mogen zeggen onrustig op zijn stoel had zitten draaien en zijne verontwaardiging had getoond: „de rechters zetten veel in mijn sententie, dat zij uit mijn confessie niet zullen trekken", protesteerende tegen de confiscatie en bewogen vragende, „of dat het loon was voor drie en veertig jaren dienst aan den lande?" Maar een der rechters, Vooght, riep hem toe: „Uwe sententie is gelezen! Voort! Voort!"

Het was omstreeks negen uur in den morgen van Maandag den 13den Mei. De oude staatsman, in zwarte kleeding onder een bruinen tabbaard ging, leunende op zijn stok, uit de kamer door de Groote Zaal, waar een talrijke menigte geschaard stond, ook van zijn vrienden, op wie hij echter geen acht sloeg, „conservant son air de hauteur ordinaire" [1]), naar het voor die zaal opgerichte schavot „seer clouckelijk", met opgeheven hoofd, gesteund door den arm van zijn dienaar. Op het Binnenhof stond eene aanzienlijke menigte; de vensters van het tegenoverliggend prinselijk kwartier waren allen gesloten; geen hofbeambte vertoonde zich; de Prins zelf had zich in eene binnenkamer teruggetrokken [2]). Met behulp van zijn dienaar zijn tabbaard uitgetrokken hebbende en na een oogenblik van stilte gedurende een ook door de omstanders gedeeld laatste gebed, riep hij driftig en

---

1) Carleton, III, p. 77.

2) Vgl. het verhaal van Rivet (Opera, III, p. 1165), dat De Groot's beweringen ten deze vernietigt.

luide tot de verzamelde menigte: „Mannen, gelooft niet, dat ick een landverrader ben; ick hebbe oprecht en vroom gehandelt als een goed patriot en die zal ik sterven. Jesus Cristus sal mijn leytsman sijn." Met een „Heere Godt, Hemelse Vader, ontfermt u mynder" knielde hij, driftig de fluweelen muts over de oogen trekkende, neder, eerst naar het Zuiden, waar echter de zon hem in het gezicht scheen, toen naar het Noorden, met het gelaat naar de oude hofkapel, bevend van ergernis en kortaf den beul verzoekend het „kort te maken." Het zwaard flikkerde in de zon en het hoofd van den grootsten nederlandschen staatsman, die „Holland had gedragen onder 't hart", rolde in het zand neder. Hij was gestorven zooals hij had geleefd, onverzettelijk blijvende bij zijne denkbeelden, hardnekkig en autoritair tot het einde. Het „kout gebeent" alleen bleef over om te getuigen, wat persoonlijke haat en felle partijschap vermochten: gevoelens, die bij zijne vijanden ook na zijn dood tegenover hem bleven heerschen [1]) gelijk liefde en vereering van de zijde zijner vrienden en partijgenooten zijn deel bleven — het lot van vele sterke zoo niet edele karakters, die alleen felle vijanden of warme vrienden kennen.

In zijn laatsten nacht had Oldenbarnevelt zich nog ernstig bekommerd getoond over het lot van zijne medegevangenen, met name over dat van zijn nog zoo veel belovenden jongen vriend De Groot. Den rechters bleef thans over dezen met Hogerbeets en Moersbergen, misschien ook nog andere leiders der gevallen partij te oordeelen.

Tegen het lijk van Ledenberg was op denzelfden dag en in dezelfde zitting, waarin Oldenbarnevelt's sententie was voorgelezen, een vonnis geslagen, dat het lichaam van den zelfmoordenaar tot de galg verwees en zijne goederen verbeurd verklaarde. Het lijk bleef eenige dagen onbeheerd liggen, voordat men het aan de familie teruggaf om het te begraven. Men aarzelde De Groot, Hogerbeets en Moersbergen te veroordeelen, afwachtende, of ook zij geen pardon zouden vragen. Het schavot bleef zelfs nog staan. Maar De Groot, door zijne vrouw aangemoedigd, had zijne vroegere zwakheid overwonnen en noch hij noch Hogerbeets noch hunne vrienden onteerden hunne zaak door bekentenis van eene schuld, die zij niet

---

[1]) Vgl. het liefdeloos oordeel van Trigland over den „hoochmoedigen ende laatdunckenden man" (Kerk. Gesch., p. 1160).

gevoelden. Hogerbeets protesteerde zelfs tegen mogelijke pogingen om pardon voor hem te verkrijgen. Den 18den Mei werd De Groot veroordeeld tot „eeuwige gevangenisse” en verbeurdverklaring van goederen. Hij zweeg maar protesteerde later in geschrifte tegen de wijze van procedeeren, bij dit vonnis gevolgd; wat de straf betreft, vol hoop op de toekomst meende hij: „ik ken geen straf voor eeuwig dan de hel.” Hogerbeets toonde zich heftiger, toen daarna hem eene sententie van gelijke strekking was voorgelezen: hij protesteerde ten scherpste en riep uit „nil consire sibi”, zich geen misdrijf bewust te wezen, ofschoon hij later erkende te heftig geweest te zijn en daarvoor excuus vroeg. Den 5den Juni werden beiden naar het slot Loevestein gebracht om er in verzekerde bewaring te blijven onder toezicht van den zoon van Prouninck gezegd Deventer, die eenmaal het hoofd der Leicesterschen in Utrecht was geweest.

Moersbergen alleen, die, als behoorende tot den utrechtschen adel, vele invloedrijke vrienden en betrekkingen had en ten slotte geacht werd onder invloed van Ledenberg te hebben gehandeld gelijk de beide anderen onder dien van den Advocaat, vroeg in een oogenblik van zwakheid genade, welk verzoek gesteund werd door Carleton, den engelschen gezant, die geweigerd had voor een der andere heeren eenige moeite te doen en met name den Advocaat met voldoening had zien vallen. Hij werd een maand onder het toezicht van graaf Ernst Casimir van Nassau, die voor zijne diensten te Utrecht en elders eene aanzienlijke geldelijke belooning ontvangen had, naar zijn kasteel gezonden om zijne zaken te regelen en moest toen voor zes jaren het grondgebied der Vereenigde Nederlanden verlaten; eerst na afloop van dien termijn, gedurende welken zijne goederen verbonden bleven als waarborg voor zijn trouw, mocht hij met verlof der Staten-Generaal en van de Staten van Utrecht terugkeeren. De Haan, de na de regeeringsverandering ontslagen pensionaris van Haarlem, wiens medeplichtigheid aan datgene, waarvan men de anderen beschuldigde, tijdens het proces duidelijk was gebleken en die ook alleen door eene overhaaste vlucht in December aan de gevangenis was ontkomen, werd voor 15 jaren verbannen met verbeurdverklaring van de helft zijner goederen. Ook Uyttenbogaert, die evenmin als De Haan voor de rechtbank verschenen was, in een lang vertoog zijne onschuld schriftelijk had betuigd en zich bij prins Maurits had beklaagd over het onderzoek, dat deze herhaaldelijk deed instellen

naar zijne beweerde verblijfplaats in Den Haag, werd veroordeeld: eeuwige ballingschap en verbeurdverklaring van goederen, zoo luidde ook zijn vonnis. Ten slotte werd Tresel, eerste klerk der Staten-Generaal, in wiens huis in Den Haag de utrechtsche afgevaardigden met de hollandsche pensionarissen hadden overlegd, met twee jaren verbanning en *f* 2000 boete gestraft. De rechters en fiscalen werden geldelijk beloond.

Daarmede liep „s Lants treurspel" van de jaren 1617 tot 1619 af. Het „swart tooneelgordijn" kon vallen, maar de dood van den grooten staatsman bleef een bloedige vlek in het historieboek der roemrijke Republiek, een vlek ook op de nagedachtenis van den grooten veldheer, die, in alle goede trouw handelend, zijne vooringenomenheid, zijn wrok niet heeft kunnen overwinnen tegenover den man, van wien zelfs de droge notulen der Staten van Holland op den dag zijner terechtstelling onder het opschrift „Onthoudt de Memorie" bij de vermelding der executie en der jaren van dienst, waarin hij zijn post had waargenomen, getuigen, dat hij was: „een Man van grooten bedryve, besoigne, memorie ende directie, jae singulier in alles"; en daarop volgt: „die staet, siet toe dat hy niet en valle; en sy Godt syne ziele genadigh. Amen" [1]). In denzelfden geest sprak in 1617 nog Winwood in een zijner laatste brieven: „I know Barnevelt well and know that he has great powers and abilities, and malice itself must confess, that never man has done more faithful and powerful service to his country than he" [2]). Dit getuigenis van een zijner ergste vijanden is een oordeel over hun bedrijf jegens hem en de zijnen, ook al laat men gelden, dat in tijden van partijschap de stem van hart en geweten minder luid wordt gehoord, dat „redenen van staat", het „respublica poscit" tot grooter strengheid kunnen dringen dan in andere omstandigheden noodig schijnt, dat eindelijk Oldenbarnevelt en de zijnen ook van hunne zijde hebben gezondigd door hardnekkigheid en eigenzinnigheid, door onverdraagzaamheid jegens andersdenkenden, door maatregelen van geweld, door schending van recht en billijkheid.

Het eindoordeel over de twisten van het Bestand moet zijn [3]),

---

1) Res. Holl. 1619, blz. 102.
2) Carleton, Lettres, II, p. 92.
3) Vgl. Fruin in Konst- en Letterbode 1861, blz. 401 vlg.

dat beide partijen, door de omstandigheden gedrongen, hoogst laakbare handelingen hebben gepleegd maar dat de bovendrijvende partij de grootste schuld op zich heeft geladen door het bedrijven van een gerechtelijken moord op den grooten tegenstander — een gerechtelijken moord, zooals ook Macaulay, Motley en Fruin de gruwelijke executie op den 13den Mei 1619 met volle recht hebben genoemd. Oldenbarnevelt is niet veroordeeld volgens de eischen van het recht maar volgens de eischen van staatsinzichten, strijdig met de beginselen, die hijzelf steeds met al zijne kracht had voorgestaan. En de ongelukkige staatsman zelf heeft de ware reden van zijn ongeluk met zijne gewone helderziendheid aangewezen nog in den laatsten nacht van zijn leven, toen hij zeide [1], dat zijne rechters „niet geoordeelt hadden naar d' aangenomen wetten van den voorgaanden tydt maar van den tegenwoordigen: dat hy nu quam in een tydt, in den welken men andre maximen in den Staat hiel dan in den tyd, in welken hy hadt geweest." De „maximen" van 1588, de zijne, waren die van 1618 niet meer en hij is gevallen als een slachtoffer van die verandering.

HOOFDSTUK VI.

DE LAATSTE JAREN VAN HET BESTAND.

De nederlaag van Oldenbarnevelt en de zijnen, op eene zoo tragische wijze voldongen, heeft oogenschijnlijk in den uitwendigen toestand der Vereenigde Gewesten weinig verandering te weeg gebracht. Het scheen, dat alleen de personen, die in de laatste jaren op den gang van zaken grooten invloed hadden gehad, ja dien hadden beheerscht, door anderen waren vervangen, die nu hunne denkbeelden zouden toepassen. Van groote veranderingen in den staat of in diens buitenlandsche betrekkingen zou vooreerst geen sprake zijn. Maar de Prins was, hoewel zijn titel niet veranderde en evenmin de Staten-Generaal of Provinciaal of ook de Raad van

---

[1] Ant. Walaei vita, p. 24; Vgl. Carleton, III, p. 74.

State hunne macht hadden zien besnoeien, thans toch zoo goed als de beheerscher der gewesten. Hij zorgde, dat in de Statenvergaderingen der gewesten alleen zij op den voorgrond traden, van wier hulp of wier gehoorzaamheid hij zeker kon zijn; dat uit de gewesten alleen zulke afgevaardigden naar de Staten-Generaal en andere colleges van staat werden gezonden, die hem aangenaam waren. De medewerking van Willem Lodewijk en na diens dood die van Ernst Casimir verschafte hem den steun ook van de noordelijke gewesten. Hij was monarch zonder den titel, dien hij dan ook niet meer begeerde, nu hem de macht was ten deel gevallen. Men spreekt in dezen tijd zelfs van de bewoners dezer gewesten als van zijne „onderdanen" [1]).

Omstraald door den luister van krijgsroem, alom als de eerste veldheer van zijn tijd erkend, omgeven door een schitterenden drom krijgsoversten, aan het hoofd van het beste leger zijner dagen, moest hij in weerwil van zijne eenvoudige verschijning den indruk maken van een regeërend vorst. Hij was het thans ook feitelijk, nadat de dood van Philips Willem van Oranje in Februari 1618 hem erfgenaam had gemaakt van het prinsdom Oranje met de heerlijkheden Breda en Steenbergen en de overige uitgestrekte bezittingen van zijn broeder in de oude bourgondische landen. Men sprak van een huwelijk van den Prins met eene brandenburgsche vorstin en de vestiging eener dynastie, van een te herstellen hertogdom Gelderland, waarop dan een graafschap Holland en Zeeland wel spoedig volgen zou. Maar de Prins was daarop weinig gesteld en de zaken bleven bij het oude.

Van groote beteekenis voor zijne machtsvermeerdering was het feit, dat hij met de andere leden van zijn Huis in goede overeenstemming leefde en van hunne zijde geen verzet, integendeel krachtige medewerking had te wachten. Dit was vooral het geval met zijne neven, de nog levende zoons van graaf Jan van Nassau, die zich naast hem hadden geplaatst in den thans volstreden kamp. Ernst Casimir had zich evenals zijn broeder Willem Lodewijk geheel en al bij den Prins aangesloten en bewees hem ook na den dood van Oldenbarnevelt dezelfde trouw, waarmede hij hem te Utrecht ter zijde had gestaan gelijk hij ook in het leger als veld-

---

[1]) Van der Capellen, Gedenkschriften, I, blz. 15, 84 vlg., 347 vlg.

maarschalk sedert lang zijn neef krachtig ter zijde stond op het voorbeeld van zijn ouderen broeder.

Een groot verlies leed de Prins door den dood van den zestigjarigen graaf Willem Lodewijk te Leeuwarden in Juni 1620 tengevolge van eene beroerte, die hem eenige dagen te voren had getroffen. Het onverwacht overlijden van den voortreffelijken veldheer en ervaren staatsman was voor de Vereenigde Nederlanden in de toenmalige omstandigheden een zware slag, want de moeilijkheden van het oogenblik, door de nog steeds niet geheel geëindigde arminiaansche twisten en het naderen van het einde van het Bestand veroorzaakt, zouden door zijne meer dan veertigjarige ondervinding in de zaken van vrede en oorlog misschien met goeden uitslag overwonnen zijn. Nog in zijne laatste brieven gaf de edele vorst getuigenis van zijne vaderlandsliefde en zijne gehechtheid aan den godsdienst, welks belangen hij zoo ernstig bedreigd achtte [1]). Er is een oogenblik sprake van geweest om de stadhouderschappen van den overledene aan prins Maurits op te dragen en dezen daardoor eene nog grootere macht in den lande te verschaffen, terwijl hij dan Frederik Hendrik of Ernst Casimir met een luitenant-gouverneurschap in een of meer provinciën van het Noorden kon begiftigen. In Groningen en Drente is prins Maurits ten slotte ook gekozen maar in Friesland was men voor Holland's oppermacht in den aldus onder één stadhouderschap vereenigden staat beducht en koos reeds in Augustus graaf Ernst Casimir, die ook wel geneigd was om zijn broeder op te volgen en niet langer eene zeer ondergeschikte rol in den staat te vervullen.

Een even groot verlies leed het Oranjehuis in datzelfde jaar door het sterven van Louise de Coligny, die zich dadelijk na den dood van Oldenbarnevelt zeer teruggetrokken had en in Maart 1620 zelfs Den Haag had verlaten om naar haar geliefd Frankrijk te gaan. Zij gevoelde zich niet meer thuis in het land, waar men hare beste vrienden vervolgde en smaadde en ook zij zelf niet ongemoeid werd gelaten. Eene door kerkelijke hartstochten opgezweepte menigte wierp eenmaal te Delft, de plaats, waar haar gemaal het leven had gelaten, de karos zijner weduwe met modder en steenen onder het beleedigende geschreeuw van: „arminiaansche hoer" [2]). Op reis naar

1) Archives II, p. 570.
2) Brandt, IV, blz. 394 vlg.; Baudartius, XII, blz. 69.

Frankrijk, waarheen graaf Frederik Hendrik of prins Hendrik, zooals men toen reeds placht te zeggen, haar begeleidde, ontving zij te Antwerpen Uyttenbogaert met de grootste vriendelijkheid. Zij overleed in diepe bekommering over den loop der zaken in de Nederlanden den 9den October te Fontainebleau, waar zij zich had gevestigd. Haar lijk keerde in het voorjaar naar haar tweede vaderland terug en werd te Delft in den grafkelder van haren grooten gemaal bijgezet.

Haar thans in de kracht zijns levens bloeiende zoon had in deze jaren een moeilijke rol te vervullen, weinig ingenomen als hij moest zijn met den nieuwen koers, dien 's lands zaken genomen hadden. Hij verborg ook nu zijne sympathie met de gevallen partij niet en bleef met belangstelling de lotgevallen der verbannenen gadeslaan, eene houding, die niet naliet de ergernis der overwinnaars gaande maken, zoodat men er zelfs van sprak hem, voor het geval zijn broeder mocht overlijden, niet tot diens waardigheden te verheffen uit vrees voor de reactie, die bij zijn optreden verwacht werd. Maar de „safte" prins Hendrik was geen man van partijhartstocht. Hij wist allengs door een kalm en handig optreden het tegen hem gewekte wantrouwen te doen verdwijnen, bemoeide zich voorloopig niet met de zaken van den staat maar bleef zich als generaal der ruiterij voornamelijk wijden aan de militaire zaken des lands. Voortreffelijk leerling van zijn ouderen broeder in den vestingoorlog, overtrof hij hem als legeraanvoerder in het open veld. Hij had meer dan prins Maurits oog voor algemeene beschaving en ontwikkeling en bewoog zich met meer gemak dan zijn in ruwe soldatenomgeving opgegroeiden broeder in de hoofsche kringen van 's Gravenhage, waar reeds zijne moeder een kleine hofhouding had ingericht, die zich door fijneren toon onderscheidde van die van prins Maurits. De laatste, koel en teruggetrokken, alleen in het schaakspel en krijgskundige studiën afleiding zoekend, vond behagen in den soldatesken toon zijner omgeving van in het kamp gevormde officieren; zijn jongere broeder placht zich meer aan te sluiten bij de hoofsche edellieden, die de gewoonten van het fransche Hof naar 's Gravenhage hadden overgebracht. Ook hij evenwel was ongehuwd en toonde weinig neiging om de toekomst van zijn geslacht door eene huwelijksverbintenis te verzekeren, al was er in deze jaren herhaaldelijk sprake van. Voorloopig sloot hij zich bij zijn veel ouderen broeder, die bijna een vader

voor hem was geweest, ten nauwste aan. Maar met de landsregeering liet hij zich nog niet in: zijn broeder zou trouwens zulk eene inmenging ook niet hebben geduld, ijverzuchtig op het pas verkregen gezag als hij was.

Al mocht men thans meer dan vroeger te maken hebben met den particulieren Raad van Zijne Excellentie, nu deze zelf door de omstandigheden genoodzaakt was om zich met de eigenlijke regeering te bemoeien, 's Prinsen weinige neiging voor staatszaken deed hem zich persoonlijk weinig meer dan voorheen op den voorgrond plaatsen. Het waren meer zijne dienaren en vrienden, Aerssen en de zijnen, die in de eerste plaats den Advocaat hadden ten val gebracht, die de leiding der zaken in handen namen, de regeering latende „staetsgewijse", op den ouden voet. De nadering van het einde van het Bestand maakte ook, dat aan ingrijpende hervormingen in het staatsbestuur weinig meer gedacht kon worden, al trachtte nog in 1620 Haarlem in de Staten van Holland eene „herziening der Unie" ter sprake te brengen [1]).

Niet de opvolger van den Advocaat speelde in de zaken van den staat voorloopig meer de hoofdrol, al bleef het ambt bestaan. Gedurende de gevangenschap van Oldenbarnevelt had Andries de Witt, pensionaris van de oudste stad, Dordrecht, volgens gewoonte den post waargenomen. Men begreep in de Staten van Holland, dat het wenschelijk zou zijn spoedig weder een definitieven „directeur in hunne saeken" — er is een oogenblik sprake geweest van verdeeling van het ambt in verschillende andere [2]) — te benoemen, vooral omdat de „nieuwe magistraten" nog weinig ervaren waren; maar men wilde zich verzekeren, dat de nieuwe titularis niet weder zulk eene overmachtige positie zou verkrijgen als Oldenbarnevelt door zijne buitengewone bekwaamheden en door den loop der omstandigheden had bezeten. Na heel wat overleg werd door de Staten eene nieuwe instructie samengesteld voor den hoogen ambtenaar, dien men voortaan niet meer Landsadvocaat maar Raadpensionaris noemde. Bij die instructie werd hij slechts voor vijf jaren, niet meer voor het leven benoemd uit eene voordracht van drie personen, door de Staten zelf in overleg met den Stadhouder opgemaakt; zijne functiën bleven in

---

1) Res. Holl. 20 Maart 1620.

2) Vreede, Gesch. der Diplomatie, II, blz. 23; Archives II, p. 575, 577, 579.

hoofdzaak dezelfde maar werden nauwkeuriger omschreven en onder het toezicht der Staten gehouden. Alleen de briefwisseling met de gezanten van den staat werd hem ontzegd, hetgeen aan zijn ambt een grooten invloed op het algemeen staatsbestuur onttrok. Kortom de Raadpensionaris werd meer teruggebracht tot de positie van provinciaal ambtenaar van Holland, terwijl de laatste Advocaat feitelijk een algemeen gezag had uitgeoefend. Op deze voorwaarden en nog eenige andere, waaronder, dat hij geene giften van welken aard ook mocht aannemen en geen invloed op de begeving van ambten zou hebben, nam de raadsheer Anthonis Duyck den 21sten Januari 1621 het ambt aan. De leiding der buitenlandsche zaken bleef voor het vervolg verzekerd aan de Staten-Generaal of liever in de praktijk aan de personen, die de thans oppermachtige Prins daarmede wilde belasten, zelfs met uitsluiting van andere leden der hooge vergadering, die van de besluiten eerst hoorden, wanneer zij zoo goed als genomen waren. Die personen waren: Aerssen, thans gewoonlijk Sommelsdijk genoemd, Marquette, de hollanders Pauw en Noordwijk, de Zeeuwen Joachimi, Manmaker en Vosbergen, en enkele anderen, mannen van groote bekwaamheid intusschen, die deze zaken met ijver en omzichtigheid hebben geleid.

Zij waren ook de eigenlijke leiders der binnenlandsche zaken van den staat. Maurits was hier meer hun werktuig dan wel hun meester en deed niets zonder hen [1]).

Dit ondervonden allereerst de aanhangers van Oldenbarnevelt, met name zijne zoons en schoonzoons. Oldenbarnevelt's jongste zoon, Willem van Stoutenburg, werd in den zomer door de Staten-Generaal ontheven van zijn gouverneurschap van Bergen op Zoom, daarna van zijn kommando over eene overijselsche compagnie ruiters; de oudste, Reinier van Groenevelt, verloor zijn posten als luitenant-houtvester van Holland en heemraad van Delfland; zijne beide schoonzoons, Van der Myle en Veenhuizen, werden smadelijk uit het lichaam der Edelen van Holland geweerd; de eerste, lid van den Raad van State, werd wegens geheime briefwisseling met den gezant Langerak zelfs in verzekerde bewaring gesteld te Goedereede. Het thans aangevatte onderzoek der papieren van Oldenbarnevelt, waarover Holland en de Staten-Generaal, die ze beiden voor zich

1) Ouvré, l. l., p. 308.

opeischten, geruimen tijd hevig twistten, bracht bovendien vele zijner vrienden en aanhangers in ongelegenheid. Wel vond men de gehoopte bewijzen van verraad aan Spanje niet, maar men meende er wel degelijk te vinden van Oldenbarnevelt's streven om den staat nauw met Frankrijk te verbinden [1]), iets, wat zeker in het plan van den Advocaat had gelegen, zonder dat hij er evenwel ooit aan gedacht kan hebben om de gewesten onder Frankrijk's heerschappij te brengen zooals zijne vijanden beweerden. Sommelsdijk en Marquette waren in al deze zaken de drijvers. Zij werden aan het hoofd eener commissie door de hollandsche Staten belast met een onderzoek naar de gedragingen der rechterlijke ambtenaren in Holland, vooral ten opzichte van de religie, zoowel wat betreft de Roomschen als de Remonstranten en anderen; zij maakten van hunne bevoegdheid een ruim gebruik en traden tegen menigen baljuw of rechterlijk ambtenaar van minderen rang met groote gestrengheid op bij deze zuivering van het „arminiaansche zeer" in steden en dorpen [2]).

Niet minder hard hadden de predikanten en invloedrijke gemeenteleden van remonstrantsche richting het te verantwoorden. De Staten-Generaal lieten de nog steeds te Dordrecht vertoevende remonstrantsche leden der Synode vermanen om zich vrijwillig niet meer als predikanten te beschouwen, en op hunne weigering om zich op die wijze van hun recht te laten berooven, ontbood men hen in het begin van Juli naar Den Haag en legde hun hier een „acte van stilstand" voor, die op straffe van verbanning moest worden geteekend. Zij hield in, dat de onderteekenaars zich voortaan zouden „onthouden van alle kerkelyke diensten ende bedieningen ende wat daeraf dependeren magh, int 't heimelyk of in 't openbaer, directelyk of indirectelyk, soo wel in als buiten de steden, dorpen en plaetsen van de Geunieerde Provinciën en het ressort van dien" en dat zy zich „burgerlyk in alle modestie en stilligheit als een particulier ingeseten souden comporteren en draegen" [3]). Slechts één hunner voldeed aan dit verlangen; de veertien anderen werden den 6den Juli 1619 namens de Staten-Generaal over de grenzen gebracht, enkelen naar Kleef of het Bentheimsche, de meesten naar Waalwijk in Spaansch-Brabant.

---

1) Carleton, III, p. 233.
2) Ibid., p. 273.
3) Brandt, III, blz. 687.

Den Remonstranten in Holland werd het houden van bijeenkomsten verboden; de voornaamste leiders der rotterdamsche vergadering van Maart werden uit het gewest, daarna door de Staten-Generaal uit de provinciën verbannen. Een in Juli door de Staten-Generaal uitgevaardigd plakkaat verbood elke openbare godsdienstoefening der Remonstranten, terwijl met handhaving der „vrijheid van conscientie" alleen huiselijke godsdienstoefening hun werd toegestaan. Op grond van dit plakkaat werden werkelijk de vergaderingen der Remonstranten in sommige steden en dorpen uiteengedreven, soms met geweld en onder hevig verzet; maar te Amsterdam, Rotterdam, Gouda en elders moesten de aanzienlijke remonstrantsche kooplieden en magistraten worden ontzien en trad men met matiging tegen hen en de hunnen op, terwijl men de oogen sloot voor hunne bijeenkomsten in of nabij deze steden, tot ergernis der heftige Gereformeerden. Een zestigtal zuidhollandsche predikanten werd door de synode aldaar afgezet en bijna allen gingen na weigering om de acte van stilstand te teekenen in ballingschap; hunne noordhollandsche broeders teekenden echter bijna allen de acte en in Utrecht volgden sommigen dit voorbeeld.

Meer dan 200 remonstrantsche predikanten werden op die wijze van hun ambt ontzet; een zeventigtal hunner heeft om allerlei redenen zich laten vinden om de acte te teekenen en zich op die wijze een rustig leven te verzekeren; ruim veertig hebben zich eindelijk ten volle met de heerschende richting verzoend en door het teekenen der dortsche besluiten hunne herstelling gekocht; ongeveer tachtig gingen in ballingschap. Enkele dezer laatsten bleven heimelijk hunne aanhangers bezoeken, in de pers hunne geloofsgenooten steunen en raden, ja zelfs op afgelegen plaatsen of te Waalwijk en elders nabij de staatsche grenzen prediken, hoewel de waakzaamheid der staatsche regeering er soms in slaagde hen door protesten bij de kleefsche en oostfriesche besturen op den duur te verwijderen. Alleen in het brabantsche, waar zoowel de brusselsche regeering, die de onlusten hier te lande met welgevallen zag, als de naar eenige toenadering tot de Staten begeerige ontevredenen hunne diensten hoopten te gebruiken, bleven zij ongemoeid. Uyttenbogaert, die zich gewoonlijk te Antwerpen ophield, zag zich hier herhaaldelijk op vleiende wijze aangezocht om bij deze plannen van dienst te zijn maar weigerde standvastig, hoe vriendelijk Spinola hem ook ontving, hoe dringend men

hem financiëele hulp aanbood, om zelf in schijn zijn vaderland in moeilijkheden te brengen. Ook Episcopius en Grevinchoven gedroegen zich onberispelijk en traden weinig op den voorgrond in de verbanning. Te Antwerpen, waar de hoofdzetel der uitgeweken Remonstranten was, verscheen van hunne hand of ten minste met hunne medewerking menig geschrift, dat dienen moest om het goed recht der gevallen partij te verdedigen. Ook andere hunner medebroeders: Passchier de Fijne en Grevius, maar vooral Telle, Dwingelo en de onvermoeide Slatius lieten zich in dit opzicht niet onbetuigd. In heftige pamfletten, schimpverzen en paskwillen trokken deze laatsten te velde tegen de overwinnaars, „monsterkens van de nieuwe hollandsche inquisitie" ten toon stellend, met „morgenwecker" en „basuyn" optredende tegen hunne vijanden, hunne geloofsgenooten tot verzet, tot oproer aansporend. Van een anderen, beteren aard zijn de treffende zachtmoedige gedichten van den edelen naar Norden uitgeweken Dirk Rafaelsz Camphuysen, den zachtzinnigen dichter der „gewillighe patientie", wiens „victoria victis" en „Godt de wraeck" in „broederlycke eendracht" en „yver tot Godts wet" de redding uit de zware verdrukking zag. Van de anderen lieten slechts enkelen, als de leidsche geleerde Bertius, zich bewegen om tot den katholieken godsdienst over te gaan of zich in bedenkelijke onderhandelingen met sommige hunner nederlandsche vrienden in te laten. De verbannen remonstrantsche predikanten, die zich binnen de grenzen lieten zien, werden scherp vervolgd: enkelen hunner, onder wie de bekende Grevius van Heusden, werden in 1620, dank zij den op het vangen van verbannen predikanten gestelden prijs van *f* 500, gevat en veroordeeld om in de tuchthuizen te Haarlem en Amsterdam als gemeene misdadigers te worden opgesloten; velen ontsnapten dat vonnis alleen door list. En het bleef niet bij de predikanten maar ook gewone kerkeraadsleden, schoolmeesters, kosters van verdachte gezindheid werden door de kerkelijke overheden met steun der plaatselijke regeeringen van hunne ambten en bedieningen ontzet.

Het is natuurlijk, dat deze vervolgingen in remonstrantsche kringen eene hevige verbittering tegen de heerschende partij ten gevolge hadden, eene verbittering, die bij het daarmede in verband staande strengere optreden der nieuwe magistraten ook tegen Roomschen, Doopsgezinden en andere Dissenters op den duur voor de eendracht

in den staat schromelijke gevolgen had kunnen hebben en werkelijk in de eerstvolgende jaren hier en daar gehad heeft. Vooral Sommelsdijk's heftig optreden deed veel kwaad en in 1620 heerschte er in Holland eene bedenkelijke spanning, „desordre" en „confusie", die velen weldenkenden al te groot werd en ook den Prins begon te mishagen [1]), hoewel de sterke garnizoenen in verschillende steden van het gewest de vrees voor arminiaansche oproeren moesten temperen. Te Gouda, Rotterdam, Hoorn, Schoonhoven, Alkmaar en Woerden kwam het tot oproerige tooneelen, uitgelokt door het verhinderen van arminiaansche predikatiën, die in deze plaatsen zelfs openlijk op straat werden gehouden.

Sommelsdijk en zijn vrienden en medestanders in Holland: Pauw, Marquette, Duivenvoorde, Muys van Holy e. a. begeerden hunne staatkundige vijanden uit de stedelijke en plattelandsbesturen te verwijderen. Het college van Gecommitteerde Raden, dat geheel in hunne macht was, toonde zich bereid om zijne toch reeds aanzienlijke bevoegdheden nog te doen uitbreiden en zich het oordeel over de politieke misdrijven der baljuws en verdere rechterlijke ambtenaren te doen opdragen. Het gelukte wel de Staten zoover te brengen maar Gecommitteerde Raden schroomden ten slotte, hoewel door 's Prinsen advies gesterkt, zich met deze zoo hatelijke zaken te belasten. De Staten deden het nu zelf en op advies der benoemde commissie werden den 15 Januari 1621 niet minder dan 28 schouten en secretarissen van steden en dorpen afgezet, terwijl tal van anderen eene ernstige berisping ontvingen [2]). De plaatselijke regeeringen verkregen voor ditmaal het recht om buiten nominatie van Staten en Stadhouder andere ambtenaren aan te stellen in plaats der afgezetten, mits zij waren „liefhebbers en voorstanders van de religie en regeering." Zoo werkte in deze eerste jaren het „schrikbewind" van Sommelsdijk en de zijnen, steunende op 's Prinsen gezindheid om de aanhangers van den Advocaat door strengheid te bedwingen, op de nog steeds krachtig werkende volkshartstochten en op de machtige hulp der rechtzinnige predikanten.

Een aantal Remonstranten achtte het wenschelijk zich aan deze vervolgingen te onttrekken door voorgoed de wijk te nemen naar

1) Archives II, blz. 578 vlg.; Carleton, III, p. 283, 299.

2) Arend, Van Rees en Brill, Algemeene Geschiedenis des Vaderlands, III, 3, blz. 456 vlg.

het buitenland. Enkelen hunner begaven zich naar het holsteinsche, waar de Hertog aan Willem van den Hove, Heer van Wedde en Westerwolde, een neef van De Groot, in September 1619 een octrooi verleende voor het stichten eener nieuwe stad van Remonstranten aan de rivier de Eider, de eenige hollandsche kolonie van beteekenis in dezen tijd in Europa gevormd. Zij mochten hunne religie behouden, die daar zelfs uitsluitend recht op de regeering zou schenken, ook hunne hollandsche regeeringsinstellingen en privilegiën [1]). De eerste bewoners kwamen hier twee jaren later aan en legden den grondslag van de nieuwe Frederiksstad, zoo genaamd naar den Hertog, die Adolf van Moersbergen tot zijn stadhouder aanstelde. Van den Hove zelf, de haarlemsche pensionaris De Haan, Grevinchoven, Grevius en anderen vestigden zich hier maar de kolonie geraakte nooit tot grooten bloei ten gevolge van de watervloeden, die haar teisterden, en de gevaren van den grooten oorlog tusschen den Keizer en Denemarken, die weldra in deze streken werd gevoerd. De aantrekkelijkheid van den vaderlandschen grond, het welhaast afnemen van de vervolgingen in de Vereenigde Nederlanden deed bovendien velen terugkomen op hun aanvankelijk voornemen om het land voorgoed te verlaten en anderen weldra uit de ballingschap terugkeeren. Slechts een zestigtal familiën schijnt zich blijvend te Frederiksstad gevestigd te hebben, meerendeels welgestelde lieden, wier nakomelingen evenwel over het geheel niet op dezelfde hoogte van welvaart bleven staan [2]). Alleen onder den druk der eerste scherpe vervolgingen was deze emigratie begonnen en in den eersten tijd zijn dan ook de meesten de roepstem van Van den Hove gevolgd, hopende elders de vrijheid van godsdienst te vinden, die hun door de partijschappen in het vaderland was ontzegd.

Met het verzetten der regeeringen bleef men evenwel voorzichtig handelen. De argumenten, die in 1618 bij de regeeringsverandering te Dordrecht en Amsterdam tot matiging hadden bewogen, bleven ook elders van kracht: men vreesde onrust te verwekken, men wilde familierelatiën ontzien, men was bang voor de oppermacht van sommigen en zoo bleef menig libertijn in de hollandsche steden

---

1) Brandt, Historie der Reformatie, IV, 134 en 655 vlg.

2) Mensinga, De hollandsche familiën in Frederiksstad aan de Eider, in Nijh. Bijdr., N. R., IX, blz. 331 vlg.

op het kussen. Alleen te Gouda en buiten Holland te Bommel en Kampen scheen eene wetsomzetting nog gewenscht en graaf Ernst Casimir heeft deze dan ook namens den Prins in die plaatsen tot stand gebracht. Maar zelfs te Amsterdam, in Oldenbarnevelt's laatste jaren hoofdzetel van zijne tegenstanders, toonde men zich op den duur afkeerig van al te groote strengheid en onder de regenten aldaar trad reeds in 1622 weder de „arminiaansche" geest stoutmoedig op.

Er was een oogenblik sprake van een algemeenen maatregel om de verschillende provinciale en stedelijke besturen op eenmaal van alle onrechtzinnige elementen te zuiveren door in de Unie van Utrecht een artikel op te nemen, dat in alle gewesten alleen leden der Gereformeerde Kerk tot de regeering bevoegd verklaarde. Maar de schroom om de onafhankelijkheid der gewesten al te zeer te beperken, de vrees voor andere wijzigingen in de Unie met dezelfde strekking, ongetwijfeld ook het verzet van invloedrijke staatslieden, die op het kussen gebleven waren, tegen zulk een maatregel belette op dien weg zoo ver te gaan als de vurigste Calvinisten wel hadden gewenscht. Toch dagteekenen van dezen tijd besluiten, in verschillende gewesten en steden afzonderlijk genomen om andersdenkenden, met name Katholieken, voorgoed bij de wet van de regeering uit te sluiten, wat vroeger niet geschied was. In Friesland werden in 1616 de Katholieken van het kiezen van volmachten voor den landdag en van de behartiging der landszaken in het algemeen uitgesloten, ofschoon geen wetsbepaling verbood Katholieken tot de ambten te laten kiezen; in Overijsel en Gelderland weerde men hen eerst na het Bestand; in Holland, waar tal van niet-Gereformeerden nog in de regentencolleges zitting hadden, duurde het ook na de regeeringsveranderingen van 1618 nog meer dan dertig jaren, eer men zulk een besluit nam, ofschoon in sommige steden, als in Gouda, zij, die „de ware christelijke religie" toegedaan waren, sedert 1619 de voorkeur genoten. Maar in verreweg de meeste steden is toen bij de wet niemand om zijne religie van de uitoefening van staatkundige rechten of van de benoembaarheid tot de posten uitgesloten. Zelfs ter Staten-Generaal konden nog Katholieken en Dissenters worden afgevaardigd en werden dit ook ten minste tot op dezen tijd geregeld [1]).

Maar de overwinning der strengere richting in 1618 en 1619 had

---

1) Naber, Dissenters op 't kussen in Tijdspiegel 1884, blz. 45 vlg.

ook hierin, wat de praktijk betreft, allengs verandering ten gevolge. Kon men vóór 1618 nog wel uit de kerk blijven zonder daarmede ongeschikt geacht te worden voor de regeering, na de gebeurtenissen van dat en het volgende jaar werd dit feitelijk een reden tot uitsluiting. De omstandigheid, dat Maurits' regeeringsveranderingen in Holland, Utrecht, Gelderland en Overijsel de Remonstranten bijna overal van het kussen hadden gedrongen en de vroedschappen in handen der orthodoxen hadden gebracht, werkte hiertoe mede: de orthodoxe familiën, thans oppermachtig geworden, sloten andersdenkenden zooveel mogelijk van de posten uit gelijk dit in Zeeland feitelijk reeds lang, in Friesland en Groningen sedert het einde der vorige eeuw het geval was geweest. Toch duurde het nog bijna eene eeuw, eer de gereformeerde religie overal wettelijk een vereischte was voor benoembaarheid tot ambten en posten.

Op den duur heeft de zegepraal der Contra-Romonstranten dus de overheersching der Gereformeerde Kerk ten zeerste bevorderd, al werd zij niet feitelijk tot staatskerk verheven en moesten zelfs, behalve in Utrecht en Gelderland, de dortsche besluiten ten opzichte der kerkordening door menige restrictie verzacht. De synodale kerkorde, gegrond op de haagsche van 1586, die men in Holland nooit had kunnen invoeren, zou de Kerk te zeer aan den invloed der Staten hebben onttrokken, iets, waarvoor ook de nieuwe regeeringen wenschten te waken. In Holland waren de wijzigingen zoo ingrijpend, dat de beide gewestelijke Synoden weigerden er zich aan te onderwerpen en, bij de weigering der Staten om die restrictiën te laten vallen, de toestand van vóór 1618 onveranderd bewaard bleef; in Friesland en de overige gewesten weigerden de Staten hun gezag in kerkelijke zaken door de dortsche maatregelen van kerkelijke organisatie eenigszins te laten beperken en handhaafden met kracht de reeds door hen ingevoerde ordeningen of stelden later zelf dergelijke vast. Evenmin wilde men hooren van algeheele onderwerping der akademiën aan het toezicht der Kerk, zelfs niet ten opzichte der benoeming van hoogleeraren in de theologie: het eenige, wat de heerschende richting gedaan kon krijgen, was, dat te Groningen van de hoogleeraren in de theologie de onderteekening der formulieren van eenigheid werd geëischt; te Leiden en elders wist men zich ook in dit opzicht meerdere vrijheid voor te behouden.

Maar wat de leer betreft onderwierp men zich geheel en zonder

voorbehoud aan de te Dordrecht aangenomen regelen en dit had ook op het volksleven een grooten invloed. Kon nog in 1619 Carleton [1]) zich er over beklagen, dat de Zondag in dit land geen rust- maar een werkdag was en dat men geen eigenlijken „sabbath" kende, men trachtte thans hierin verandering te brengen. Reeds lang vóór de dortsche Synode hadden de Staten op aandrang der predikanten plakkaten tegen het schenden der zondagsrust uitgevaardigd [2]) maar deze plakkaten hadden over het algemeen weinig uitgewerkt tegenover de neiging des volks om op den Zondag te werken of zich door spel en dans te ontspannen. De reeds hier en daar in zwang zijnde namiddagpredikatie op Zondag, waar de Catechismus werd uitgelegd, werd opnieuw algemeen verplicht gesteld en de daarbij afwezigen werden met kerkelijke straffen bedreigd. Maar het was er verre van, dat deze bepalingen dadelijk het vereischte ontzag wekten. Integendeel de gansche 17de eeuw door ziet men in dit opzicht een voortdurende strijd tusschen de kerkelijke overheid en de zeden der bevolking, die maar niet wilde afzien van hare oude gewoonten en de namiddagpredikatie verwaarloosde. Maar de Kerk hield niet op met haren eisch te doen hooren en bereikte dan ook tegen het midden der eeuw in zekere mate haar doel, doordat men meer dan vroeger den Zondag, soms tot een „sondendag" geworden, eerde.

Ook op het tooneel, op de letteren en de kunst in het algemeen is de invloed der dortsche vergadering zeer voelbaar geweest. De predikanten der strengere richting, van den beginne tegen de rederijkers en hunne „van de heidenen afkomstige" spelen gekant, veroordeelden de „sondige ydelheden ende onvruchtbare werken der duysternisse" van het tooneel, welks „ghemeene stoffe dickmaels gantsch ergerlick, al te stout, onheyligh, onkuysch, valsch ende noch meer superstitieus ende afgodisch" geacht werd. De duivel was hun de vader van het tooneel, in sommige oogen zelfs van de wereldlijke poëzie in het algemeen [3]). Wij zien dan ook in dezen tijd van zegepraal der strengere richting een telkens wederom uitbarstend verzet tegen het tooneel, een afkeer van ongewijde poëzie, van wereldsche letterkunst

---

1) Lettres, III, p. 114.

2) Van Veen, Zondagsrust en zondagsheiliging in de 17de eeuw (Nijkerk, zonder jaartal.)

3) Kalff, Literatuur en tooneel te Amsterdam (Amst. 1896), blz. 155 vlg.

zich verheffen, te eer omdat de „poëten" in den strijd tusschen „Gommer en Armijn" uitteraard in den regel niet op de hand van den eerste waren geweest.

Vooral te Amsterdam met zijn juist in deze dagen bloeiend tooneelleven is de strijd tusschen den kerkeraad en de kunst gevoerd. In Coster's Iphigenia en Polyxena werd de heerschende orthodoxie ten scherpste gegeeseld en met de hatelijkste smaadwoorden overstelpt. Zijne in 1617 gestichte Academie [1]) werd weldra het voorwerp van hevige klachten der amsterdamsche predikanten, onder wie naast Plancius en Trigland de sedert 1620 te Amsterdam opgetreden Adriaan Smout zeker de heftigste was in het klagen over de „ontuchtigheden" bij het „ergerlyck tragedie spelen", over het „schandelyck doorstrycken" der predikanten door de tooneelschrijvers. De amsterdamsche kerkeraad wendde zich in deze jaren onophoudelijk tot de regeering om de uitspattingen der poëten te bedwingen. Een hevige strijd ontbrandde zoo tusschen de predikanten en de dichtersbent, die het antwoord lang niet schuldig bleef, al moest zij zich dikwijls voor de stadsregeering in acht nemen. Deze laatste, ofschoon uit zichzelve niet zeer gezind om streng tegen Coster en de zijnen op te treden, moest nu en dan wel de bij het volk invloedrijke predikanten tevreden stellen door den poëten eene vermaning te doen toekomen. De reactie tegen de „heidensche" Renaissance, die op het einde der 16de eeuw in de nederlandsche letteren steeds krachtiger was gevoeld, ging voora van kerkelijke zijde uit en gaf in de letterkundige voortbrengselen meer en meer aan het bijbelsche element kracht. En zoo was het ook in de muziek, waarin het wereldsche element nog meer dan vroeger voor het religieuse moet wijken, en in de schilderkunst, die hare stof niet het minst in de bijbelsche verhalen zocht.

Zoo heeft de afloop van den strijd tusschen Remonstranten en Contra-Remonstranten er toe medegewerkt om de Vereenigde Nederlanden meer en meer te maken tot een staat, waarin van gelijke rechten voor alle godsdienstige richtingen op de regeering geen sprake was en waar ook in het volksleven het gereformeerde element steeds meer de bovenhand behield.

Het nam sedert dezen tijd ook in aantal zijner volgelingen steeds meer toe. De rekkelijke arminiaansche beginselen hadden velen, die

---

1) Vgl. Gallée, Academie en Kerkeraad (Utrecht, 1878).

tot nog toe ongezind waren geweest om als leden tot de gereformeerde Kerk toe te treden, overgehaald zich in het kerkverband te begeven en vele aanzienlijken zoowel als gewone burgers hadden op die wijze een einde gemaakt aan hunne vroegere afwachtende of onverschillige houding in kerkelijke zaken. En zij waagden het niet na de nederlaag de Kerk te verlaten. De heete strijd der meeningen wederom had anderen er toe gebracht om partij te kiezen. Het aantal der buiten kerkelijk verband levenden nam zoo steeds af, vooral toen bij het begeven van ambten meer en meer op het kerkbezoek werd gelet. Dit laatste bewoog ook tal van weinig ijverige Katholieken om het oude geloof te verzaken en zich door openlijken overgang den weg tot de ambten te banen of zich en de hunnen te vrijwaren tegen de plagerijen en afpersingen der schouten en schoutendienaren, die de plakkaten hadden te handhaven maar voor geldelijke offers bereid waren om veel door de vingers te zien.

Zoo steeg het aantal der Gereformeerden voortdurend en de getalsverhouding tusschen hen en de aanhangers der overige godsdienstige meeningen wijzigde zich steeds meer in hun voordeel, zoodat zij allengs van minderheid tot meerderheid begonnen aan te groeien. In het midden der zeventiende eeuw was er reeds geen sprake meer van, dat de Katholieken, zelfs met de Dissenters onder de Protestanten vermeerderd, in de gezamenlijke gewesten het voordeel van het getal zouden hebben gehad. Maar de toetreding van zoo velen, die krachtens hun verleden, krachtens de redenen zelve, die hen tot toetreding bewogen hadden, geenszins tot de ijverigste leden der Kerk konden worden gerekend, was tevens een waarborg voor gematigde toepassing der te Dordrecht voorgeschreven regelen: hoe meer voormalige onverschilligen, ja tegenstanders zich in den schoot der heerschende Kerk begaven, hoe meer deze zelf in de praktijk hare scherpste vormen moest verliezen, hoe meer zij geneigd moest zijn tot toegefelijkheid, waar het het wezen der religie betrof.

Deze omstandigheden en de reeds dadelijk aan den dag gekomen bewijzen, dat de Statenvergaderingen ook onder het nieuwe régime volstrekt niet gezind waren om volkomen vrijheid aan de Kerk te verleenen doch steeds hun gezag ook in kerkelijke zaken hoog wilden houden en in geen geval van politieken invloed der kerkelijke lichamen en waardigheidsbekleeders wilden hooren, stelden de verwachtingen der streng kerkelijken op den duur bitter te leur.

Zij hadden gehoopt op eene volledige zegepraal, op de bevestiging der Kerk zoo niet als staatskerk dan toch als machthebbende ook op ander dan zuiver kerkelijk gebied en thans zagen zij zich door de staatkundige elementen in hunne eigene partij teruggewezen binnen de beperkte grenzen van kerkelijke leer en kerkelijk leven in engeren zin. Maar in weerwil van die teleurstelling over de houding der regeering, die zich hier en daar niet alleen in woorden maar ook in daden dreigde te uiten, gingen de Staten op den ingeslagen weg voort en bleven na de eerste jaren van strengheid zich feitelijk bewegen in de gematigde richting, waarin ook hunne voorgangers van vóór 1618 het heil van den jongen staat hadden gezocht. In geen land van Europa heeft ook onder de heerschappij der overwinnaars van 1618 en 1619 ten slotte zooveel gewetensvrijheid, zooveel godsdienstvrijheid zelfs bestaan als in de Vereenigde Nederlanden, nadat zij behouden te voorschijn getreden waren uit de gevaarlijke crisis.

* * *

Van groote beteekenis was de afloop der geschetste zaken ook voor de buitenlandsche betrekkingen van den staat.

In het algemeen is hiervan te zeggen, dat de nieuwe bewindslieden weinig of niet afweken van de beginselen, die Oldenbarnevelt en de zijnen hadden geleid. De gevaren, die van de zijde der katholieke mogendheden dreigden, door Oldenbarnevelt zoo helder begrepen en met zooveel standvastigheid bestreden, waren ook door Aerssen en de zijnen met bekommering te gemoet gezien en hunne pogingen om zich daartegen te vrijwaren verschilden wel in kracht maar niet in aard van die, welke de groote Advocaat ook nog in het laatste jaar van zijn bewind niet moede was geweest in het werk te stellen. Maar vooral ten opzichte van de buitenlandsche zaken gold Carleton's klacht tegen de nieuwe mannen: „pour dire la vérité ils n'ont pas encore trouvé quelque bon moyen pour expédier les affaires" [1]).

De eenige verandering, die tot stand kwam ten opzichte der builandsche politiek, was deze, dat de val van Oldenbarnevelt toenadering tot Engeland en daarentegen verzwakking van den band met

---

1) Lettres, III, blz. 147.

Frankrijk ten gevolge had. Toch ging dat laatste weder niet zoo ver als men uit het optreden van Sommelsdijk aan het hoofd der buitenlandsche zaken had kunnen verwachten.

De fransche regeering was nog altijd verre van vast en voorgoed geregeld. De moord op Concini, den tot maréchal d'Ancre verheven almachtigen gunsteling der Koningin-Moeder, in 1617 had hare macht vernietigd; zijne vervanging door den weinig minder hebzuchtigen en zeker meer onwetenden edelman De Luynes, den almachtigen gunsteling van den zwakken jongen Koning, had den toestand niet verbeterd: „les affaires périssaient, ou parce que souvent on ne les entendait pas, d'autres fois on ne les résolvait pas, ou, étant entendues et résolues, on ne les exécutait pas" zooals Richelieu later van dezen tijd zeide. Wel verzoende zich in het voorjaar van 1619 de Koningin met haren zoon, maar de kracht der regeering van de dagen van Hendrik IV was nog niet teruggekeerd.

Du Maurier, diep getroffen door den val van Oldenbarnevelt, koelde zijn wrok jegens Sommelsdijk, hield zich geruimen tijd tegenover de Staten op den achtergrond en verscheen eerst op het einde des jaars weder in hunne vergadering om zich ernstig te beklagen over de schade, door hollandsche zeevaarders in Indië en elders aan fransche handelaars toegebracht. Hij waarschuwde tegen het verslappen der goede betrekkingen met Frankrijk, tegen het drijven van Frankrijk's vijanden, als wier aanvoerder hij Sommelsdijk niet onduidelijk aanwees. Het antwoord der Staten, hem eerst laat geworden en bovendien weder buiten hem om aan zijne regeering toegezonden, was weinig bevredigend. Bij het verloopen van het Bestand was het intusschen van belang Frankrijk niet van den staat te vervreemden en dit land zelf had er wegens de houding der Hugenoten te La Rochelle evenzeer belang bij den boog niet al te zeer te spannen. Vandaar dat men er ernstig over dacht een gezantschap naar Parijs te zenden ten einde de oude alliantie met Frankrijk te hernieuwen, wat prins Maurits met het oog op den te hernieuwen krijg met Spanje begeerde. Maar het groote bezwaar was, dat de fransche regeering Sommelsdijk, die als hoofdleider der buitenlandsche zaken daarvoor in aanmerking zou gekomen zijn, niet wilde ontvangen. Zoo duurde het tot het voorjaar van 1621, eer een gezantschap naar Frankrijk vertrok met het doel om den Koning de vriendschap der Staten te betuigen, de handelsmoeilijkheden op te lossen, de bezwaren tegen Sommelsdijk

en anderen uit den weg te ruimen en ten slotte te verzekeren, dat de Staten geen pogingen zouden doen om de Hugenoten tegen de regeering te helpen, eene verzekering, die bewees, dat de Staten geenszins van plan waren eene uitsluitend religieuse politiek te volgen en de oude alliantie met Frankrijk begeerden te hernieuwen. Jeannin, die weder met de onderhandelingen met deze gezanten belast was, toonde zich weinig bereid om de alliantie formeel te hernieuwen en het gezantschap keerde in April terug met vele goede woorden doch zonder meer te hebben verkregen dan betuigingen van vriendschappelijke gezindheid en van onmacht om voor het oogenblik krachtdadig met geld en troepen te helpen [1]). Op Frankrijk's bondgenootschap tegenover Spanje kon dus weinig worden gerekend, al bracht het belang van Frankrijk en de Staten beiden op den duur eene wederzijdsche toenadering te weeg, wat na de stemming wederzijds een paar jaren te voren van beteekenis was.

Veel beter was de verhouding tot Engeland geworden, niet het minst wegens den steun, door koning Jacobus, den gezant Carleton en de engelsche theologen aan de thans bovendrijvende partij verleend. De verschillen, die men op handelsgebied alom in de wereld met de concurreerende „engelse natie" had, werden door deze betere verhouding werkelijk eenigszins verzacht. En dat dit zeer wenschelijk was, kon door niemand betwijfeld worden, tenzij men de kans wilde loopen om Jacobus, die tegenover Spanje reeds lang eene tegemoetkomende houding had aangenomen, geheel in de armen dier mogendheid te drijven en zoo het machtig opkomende Engeland voorgoed tot vijand te maken.

Met name dreigde de toestand in Indië daartoe te zullen leiden. Hier was de strijd tegen Spanjaarden en Portugeezen voortgezet alsof er geen Bestand in de wereld was en vooral onder de krachtige leiding van den Directeur-Generaal Coen gelukte het overal deze vijanden te verdringen, zoodat zij reeds in 1617 bijna geheel uit den Archipel verdreven waren, al bleven Malakka en de Philippijnen nog in hunne handen. Maar men begeerde de behaalde overwinning niet met de engelsche mededingers te deelen. De in 1609 opgerichte engelsche Oost-Indische Compagnie was al spoedig met groote energie

---

1) Arend, Van Rees en Brill, III, 3, blz. 536 vlg.

opgetreden en had o. a. eene factorij te Makassar op Celebes gevestigd om van daar in de Molukken door te dringen. Overal vond men sedert de Engelschen tegenover zich; ook op Java verrezen hunne factorijen naast de nederlandsche, te Bantam en elders. Overal waar nederlandsche schepen zich vertoonden, zag men ook engelsche, al konden deze nog niet op eene zoo talrijke handelsvloot of op zoo vele geoefende zeelieden bogen. Zij spanden hier en daar met de inlandsche bevolking tegen de Nederlanders samen en vestigden zich in 1616 op Poeloe-Run, een der kleine Banda-eilanden. Wel mocht de gouverneur-generaal Reael schrijven, dat het ontstoken vuur „sonder twyfel een grooten brand met sich trecken" zou, want het veelbegeerde monopolie van den specerijhandel werd ernstig bedreigd en de twisten met de Engelschen te Bantam sloegen reeds tot dadelijkheden, straatgevechten, plundering van de wederzijdsche pakhuizen over, terwijl in de Molukken engelsche schepen door die der Compagnie werden bemachtigd.

Het werd noodig om met eene aanzienlijke macht de nederlandsche factorij te Bantam tegen de aanslagen der Engelschen te beschermen, wat de krachtige directeur-generaal Coen dan ook onmiddellijk doorzette. Coen raadde den Bewindhebbers reeds: „connen wy geen vrienden syn, laet ons d'oorloch publiceeren en laet ons oorloch voeren." Hij, wien de Engelschen „den doot geswooren" hadden, was werkelijk hun doodvijand [1]). Hij ried aan om òf te Bantam òf te Malakka het middelpunt van den nederlandschen handel te vestigen en zich daartoe van een dezer beide plaatsen meester te maken. Verschillende omstandigheden brachten hem er intusschen toe zich op Jacatra, aan Java's noordkust, sterker toe te rusten. „Dispereert niet, ontsiet uwe vyanden niet; daer en is ter werelt niet, dat ons can hinderen noch deeren, wandt Godt met ons is, en trect de voorgaende misslagen in geen consequentie, want daer can in Indien wat groots verricht worden" [2]), zoo riep hij den aarzelenden Bewindhebbers toe. Toen hij dat schreef, 29 September 1618, was hij reeds tot Gouverneur-Generaal benoemd.

Van het tijdstip dier benoeming af (Juni 1618) dagteekent het krachtig optreden tegen de engelsche concurrentie in Indië. Zich

---

1) De Jonge, Opkomst van het Nederl. gezag, IV, blz. 72.
2) Ibid., blz. 207.

weinig storende aan de tot voorzichtigheid manende brieven der Bewindhebbers, greep hij, nog voordat hem de vreesachtige instructie zijner lastgevers ter hand gekomen was, de gelegenheid bij de haren. Op het einde van 1618 was er eene aanzienlijke engelsche vloot, te zamen 15 schepen sterk, voor Bantam gekomen ten einde de engelsche belangen te verdedigen tegen de aanslagen der Nederlanders. Die vloot begon met den roof van een nederlandsch schip en dreigde ook naar Jacatra te zullen komen, waar Coen zich in het fort allengs door engelsche batterijen en bolwerken omringd zag „als in een couwe.” Nog vóór het einde des jaars begonnen de vijandelijkheden, waarbij Javanen en Engelschen samenwerkten. Coen bood krachtig weerstand, en toen nu ook de engelsche vloot kwam opdagen, zeilde hij haar met de beschikbare schepen, zeven in getal, tegemoet en leverde haar den 4den Januari slag. De overmacht der Engelschen bleek echter spoedig en men besloot op de vloot kort en goed, dat Coen zelf met de schepen naar de Molukken zou varen om van daar versterking te halen en dan met de gansche nederlandsche macht in Indië de Engelschen te verdrijven; het fort zou intusschen zoo goed mogelijk verdedigd worden door den opperkoopman Pieter van den Broeck.

Het was een moedig maar gevaarlijk besluit. Alles stond op het spel. Gelukte het thans niet de zege te behalen, dan was het met de nederlandsche heerschappij in Indië gedaan. Hoe bitter beklaagde Coen zich over de nalatigheid der Bewindhebbers, die hem niettegenstaande zijne waarschuwingen en vertoogen geld noch schepen hadden gezonden! „Ick sweer U bij den Allerhoochsten, dat de Generale Compagnie geen vyanden heeft, die haer meer hinder en schade doen dan d'onwetentheyt en onbedachtheyt (hout het my ten beste), die onder UEd. regneert en de verstandigen overstempt” [1]). Zoo klonk zijn scherp verwijt.

Hij regelde zooveel mogelijk schriftelijk de zaken van het fort en zeilde naar Ambon, moedig de feiten onder het oog ziende, ook al gevoelde hij zich een oogenblik bezwaard over de genomen beslissing. De gebeurtenissen te Jacatra bevestigden zijne vrees. Van den Broeck liet zich na een schijnverdrag van vrede door de aanbiedingen der Javanen verlokken om het Hof van den regent van Jacatra te be-

1) Ibid., blz. 133.

zoeken maar werd met een aantal der zijnen verraderlijk gevangen genomen; de anderen bleven zich nog geruimen tijd in het fort verdedigen tegen de verbonden Engelschen en Javanen maar ook zij begonnen weldra met de overmacht te onderhandelen en Van den Broeck liet zich daarbij als tusschenpersoon gebruiken, ja ten slotte door bedreigingen er toe brengen om mondeling den belegerden de overgave aan te raden [1]). Aldus werd dan ook den 31sten Januari besloten en men maakte zich gereed het fort te ontruimen, plunderende wat er viel te plunderen, toen er tusschen de overwinnaars verschil ontstond en de bantamsche regeering hare rechten op Jacatra plotseling krachtig deed gelden. De verwijdering van den regent, die met de Engelschen samenspande, deed de laatsten zich ter bescherming hunner bedreigde belangen met de vloot naar Bantam begeven, waarop de Nederlanders besloten om „de plaetse tegen de heydense Javanen" te houden zoo lang het kon, aangezien van dezen geenerlei genade te wachten scheen. Werkelijk was ook het gevaar niet zoo groot meer en in het den 12den Maart Batavia gedoopte, zoo goed mogelijk weder herstelde fort gevoelde men zich veilig tegenover den inlandschen vijand, die Van den Broeck en de zijnen thans te Bantam gevangen hield. Zoo bleef men tot half Mei in den toestand van halve belegering voortlevend, zorgeloos en feestvierend in het gezicht van den javaanschen vijand, toen plotseling Coen met 16 schepen, waarop eene bemanning van 1200 man, terugkeerde. Thans was alle gevaar voorbij en nadat op de verwarde zaken in het fort orde was gesteld en de nalatigen en plichtverzakers waren gestraft, veroverde Coen 30 Mei 1619 met het zwaard in de vuist het weinig verdedigbare Jacatra, dat hij geheel verdelgde. „In deser vougen", kon hij den 5den Augustus schrijven, „hebben wij voet ende dominie int landt van Java becomen. Het fondament van soo lange gewenste rendezvous is nu geleyt." En met een zegekreet over de „hoochmoedige Engelschen" riep hij fier uit: „siet en considereert doch, wat een goede corragie vermach" [2]). De engelsche vloot zeilde een paar dagen later de Indische Zee in en de onzen namen verschillende engelsche schepen, die nog in den Archipel rondzwierven. Tegen hen richtte Coen voorloopig zijne wapenen om „de onverdraechelyke natie"

---

[1]) Ibid., blz. XCVII vlg.
[2]) Ibid., blz. 179.

geheel en al en voorgoed uit Indië te verjagen en hen te beletten de „indische vaert te bederven." Het bleef intusschen zijn streven om Jacatra „de stapel van de gantsche indische handel" te maken. In den loop van 1619 en 1620 werden op de plek „olim Jacatra" de grondslagen gelegd van eene nieuwe stad, die in 1621 officieel begiftigd werd met den naam Batavia en bestemd was om de Koningin van den Archipel te worden.

En dat alles was door den moed van één man volbracht met eene zwakke „navale macht" van nauwelijks 30 groote en kleine vaartuigen, over Indië en de Philippijnen, tot in China en Japan zelfs verspreid [1]), gesteund door een op een aantal forten verspreid legertje van 15 à 1600 samengeraapte soldaten van allerlei landaard en ras, „welck alle de macht van Indien is." Wel mocht hij uitroepen: „ons en gebreect niet dan alle dinck", maar zijne „corragie" verliet hem niet en met energie en geluk zette hij, hoe slap ook door de Bewindhebbers gesteund, het groote werk voort, dat hij op zich had genomen: de vestiging van de handelsmogendheid der Nederlanders in Indië.

De besluiten, in Europa met het oog op de algemeene politiek genomen, kwamen met zijne daden echter weldra in bittere tegenstelling. Er was reeds vroeger sprake geweest van een ander middel dan Coen had toegepast om de engelsche concurrentie te doen eindigen: de vereeniging namelijk der concurreerende compagnieën. In verband met het voornemen om Jacobus dank te zeggen voor zijn steun in de kerkelijke geschillen besloten de Staten-Generaal in het najaar van 1618 een nieuw gezantschap naar Engeland te zenden om tevens de moeilijkheden tusschen de beide natiën in Indië tot een goed einde te brengen; eenige bewindhebbers der nederlandsche zouden daarover met die der engelsche Compagnie raadplegen. De engelsche Compagnie, tot nog toe weinig geslaagd in hare indische plannen, was naar eene vereeniging met de reeds bloeiende en machtige nederlandsche zeer begeerig, hopende daardoor vasten voet in Indië te verkrijgen. De nederlandsche Compagnie van hare zijde zag in die vereeniging een voordeel in dit opzicht, dat men niet genoodzaakt zou zijn tegenover de Engelschen eene groote krijgsmacht in Indië op de been te houden, integendeel met hen samen

---

1) Ibid., blz. 184.

de Spanjaarden gemakkelijk uit den Archipel zou kunnen weren, al moest men dan ook een deel van de winst derven. De staatsche regeering zelve wilde niets liever dan een einde gemaakt zien aan de gevaarlijke twisten in Indië, nu zij de Compagnie op het oogenblik min of meer in hare macht had, omdat de termijn van het octrooi begon af te loopen. Omtrent de hernieuwing van dat octrooi waren ernstige bezwaren gerezen, daar de andere gewesten, vooral Friesland en Groningen, ook voor hunne ingezetenen aandeel in den voordeeligen indischen handel wenschten en het monopolie niet zonder daartoe strekkende voorwaarden opnieuw aan de Compagnie wilden toestaan; eindelijk begonnen ook de voorstanders der West-Indische Compagnie het hoofd weder op te steken, nu Oldenbarnevelt, haar taaie tegenstander, was gevallen, ja reeds toen hij uit de regeering verwijderd scheen te zullen worden.

In het voorjaar van 1618 waren Oldenbarnevelt en De Groot nog de hoofdpersonen geweest bij de onderhandelingen met Engeland over deze zaken; in het najaar, toen zij in de gevangenis zaten, begon Carleton, sterk door den steun van de thans bovendrijvende partij, een hoogen toon te voeren over de beschadiging der engelsche belangen in Indië door de Compagnie en dreigde zelfs met represailles in Europa, ook voor de schade wegens het vijandig optreden der noordsche Compagnie door engelsche onderdanen geleden, terwijl de oude klachten over de haringvisscherij en den lakenhandel opnieuw door hem werden aangevoerd. Hij dreigde in zijn vertoog bij de Staten-Generaal op den 3den October zelfs met het zenden van oorlogschepen naar Indië en weldra liep het gerucht, dat de oostindievaarders door Engeland in het Kanaal zouden worden aangehouden.

In die omstandigheden vertrok begin December het gezantschap naar Engeland [1]). Het bestond uit vijf bewindhebbers met den advocaat der Compagnie Boreel, vergezeld door drie gecommitteerden der Staten-Generaal, die met den gewonen gezant Caron de onderhandelingen met de engelsche Compagnie moesten bevorderen. Het bleek spoedig, dat zij over de visscherij en de andere zaken niet mochten spreken, en tot ergernis van koning Jacobus weigerden zij

---

1) Kron. Hist. Gen., dl. 22, blz. 385 vlg.; dl. 26, blz. 254. Arend, Van Rees en Brill, III, 3, blz. 254 vlg. In ditzelfde deel ook passim over de andere politieke zaken.

ook te treden in diens voorstellen om gezamenlijk tegen de zeeroovers in de Middellandsche Zee een vloot uit te rusten. Zoo bleven de besprekingen beperkt tot de indische belangen, ten aanzien waarvan het zeer bezwaarlijk bleek om de zaak zoo te regelen, dat beide partijen tevreden konden zijn. Er werd geloofd en geboden, getwist en verhandeld, totdat eindelijk, na een half jaar van onderhandelingen en nadat deze herhaaldelijk op het punt van afspringen hadden gestaan, de zaak beklonken was: den 17den Juli 1619 werd het traktaat van vereeniging der beide Compagnieën geteekend. De Compagnieën bleven ieder hare eigene administratie houden maar zouden, voor eigen rekening handelend, samenwerken ook in China en elders in Oost-Azië, samen den prijs der waren zooveel mogelijk vaststellen, ieder tien oorlogschepen in Indië onderhouden en onder leiding van een gemeenschappelijken Raad van Defensie van 8 leden den krijg voeren tegen den gemeenschappelijken vijand; den peperhandel zou men gelijkelijk verdeelen, in den met „gemeen advies" te drijven handel op de Molukken kregen de Engelschen voor $^1/_3$ deel; het traktaat zou 20 jaren gelden, gedurende welken tijd de beide regeeringen aan de Compagnieën het monopolie zouden verzekeren.

Het bericht van deze overeenkomst, in het voorjaar van 1620 naar Indië gekomen, mishaagde natuurlijk Coen, die de Engelschen juist geheel op zijde had geschoven, ten zeerste. Hij waarschuwde, dat de Compagnie met deze vereeniging zich „tserpent in den boesem geseth" [1]) had, en klaagde, dat de indische handelsbelangen aan de europeesche politiek waren opgeofferd. Maar al moest hij zich voor het oog schikken, hij was volstrekt niet van zins „andre authoriteyt" dan de zijne op Java of elders te gedoogen, eene stemming, die voor de toekomst weinig goeds van de begeerde samenwerking beloofde en reeds dadelijk tot groote bezwaren aanleiding gaf, hoewel moet erkend worden, dat de Engelschen, „superbe natie" als zij waren, ook van hunne zijde door hunne pretentiën en trouweloosheid veel reden tot klachten gaven.

Voorloopig was door deze overeenkomst intusschen een steen des aanstoots uit onze politieke betrekkingen met Engeland verwijderd. Het gelukte evenwel den gezanten niet ook de zaak der walvischvangst in het hooge Noorden tot een goed einde te brengen, al

---

[1]) De Jonge, l. l., blz. 204 vlg.

stemde Engeland er in toe de nederlandsche visscherij aldaar nog voor den tijd van drie jaren ongehinderd toe te laten.

De betere verhouding tot Engeland scheen werkelijk van veel belang te kunnen worden voor de algemeene europeesche politiek, waarin de Vereenigde Nederlanden thans diep gewikkeld waren.

De uitbarsting, die reeds lang in Duitschland gedreigd had, was in Bohemen eindelijk gekomen. De protestantsche boheemsche Stenden hadden in den voorzomer van 1618 naar de wapenen gegrepen tegenover de dreigende heerschappij van den katholieken Ferdinand van Stiermarken en riepen aanstonds de hulp der Staten in. Men vreesde echter in de Staten-Generaal door een optreden ten gunste der Bohemers Spanje tot vijandelijkheden te brengen en bepaalde zich tot eene aanmoedigende verklaring. Maar de Bohemers verlangden meer dan dit: zij vroegen eene leening van 600 000 florijnen en zonden op het einde des jaars een gezant om dit verzoek aan te dringen, terwijl ook de Keurvorst van de Paltz het steunde en Engeland zich tot medewerking bereid verklaarde. Werkelijk besloot men in Mei 1619 de Bohemers voor drie maanden met *f* 50 000 per maand te helpen en, toen zij keurvorst Frederik van de Paltz tot hun Koning verkozen, bleken de Staten geneigd om het subsidie voort te zetten, rekenende op de hulp, die koning Jacobus zelf dezen, zijn schoonzoon, zou verleenen. Maar die hulp bleef uit en de engelsche vorst volhardde ook tegenover zijn schoonzoon in de krachtelooze staatkunde, steeds door hem tegenover de katholieke partij in Europa gevolgd uit vrees voor een oorlog met Spanje, het erkende hoofd dier partij. Noch de smeekbeden van koning Frederik noch de aandrang der Staten, die bereid waren openlijk op te treden, wanneer Engeland zich voor de Bohemers in de bres stelde, kon hem bewegen krachtdadige hulp te verleenen. In deze omstandigheden bleef ook de hulp der Staten aan de Bohemers tot subsidiën beperkt, al waren zij geneigd om meer te doen, zoodra Jacobus zich verklaarde en gaven zij daaromtrent de ondubbelzinnigste betuigingen ten beste.

En zij gingen werkelijk nog iets verder. De duitsche vorsten beschouwden thans de Staten als hun machtigste vrienden en lieten, toen het oorlogsgevaar ook henzelven begon te bedreigen, niet af om hulp in geld en troepen te vragen. Herhaaldelijk verschenen in

1619 en 1620 gezanten der kleine duitsche vorsten in Den Haag en ook hun leende men belangrijke sommen gelds. Prins Maurits was meer dan eens hun raadsman en die der Bohemers bij het in staat van verdediging stellen hunner landen en vestingen. Eindelijk, in het voorjaar van 1620, gaf de houding der Aartshertogen den Prins aanleiding om ook van zijne zijde troepen aan de oostelijke grenzen bijeen te trekken ten getale van ruim 12 000 man.

De Aartshertogen namelijk hadden den loop der zaken in Duitschland evenzeer nauwlettend gadegeslagen en zich gereed gemaakt om tot hulp van de katholieke partij in te grijpen. Spinola had een leger verzameld en het was duidelijk, dat hij met dat leger een tocht naar de Paltz dacht te ondernemen ten einde den naar Bohemen getrokken Keurvorst in diens stamland aan te vallen. Dit voornemen wekte hevige onrust zoowel hier te lande als bij Jacobus, die thans de werving van troepen voor Bohemen en Engeland toestond en sir Horace Vere aan het hoofd daarvan liet optreden. Deze troepen verschenen weldra in de Vereenigde Nederlanden en werden daar in de garnizoenen aan de oostelijke grenzen verdeeld. In Augustus rukte Spinola werkelijk met 2000 man op, maar ook prins Maurits overschreed aanstonds de grenzen en legerde zich voor Wezel. Spinola liet zich daardoor niet weerhouden om zuidwaarts voort te trekken, bemachtigde onderweg Dietz in Nassau en veroverde aanstonds een groot gedeelte van de Paltz, terwijl de altijd voorzichtige prins Maurits, in de toenmalige omstandigheden binnenslands niet geneigd om het leger van den staat zoo ver buiten de grenzen te wagen, zich er toe bepaalde om zijn broeder Frederik Hendrik met de geheele staatsche ruiterij en 2000 musketiers ter begeleiding der engelsche hulpbenden naar de Paltz te zenden en, zonder zich om de rijksrechten te bekommeren, bezit te nemen van een eiland in den Rijn tusschen Bonn en Keulen, waarop hij de versterking Papenmuts liet oprichten. Het leger van prins Frederik Hendrik, dat evenmin rechtstreeks tegen Spinola te velde verscheen, keerde nog vóór het einde des jaars door Keulen en Westphalen terug niet zonder deze streken door brandschatting onderweg ernstig te benadeelen, wat tot hevige klachten van den keulschen kerkvorst aanleiding gaf, evenwel zonder meer resultaten dan zijne protesten tegen de vestiging in Papenmuts.

Intusschen was de jonge Koning van Bohemen in zijn nieuw koninkrijk geheel verslagen. De slag bij den Witten Berg nabij

Praag had in November aan zijne heerschappij een einde gemaakt en vluchtende had de „Winterkoning" Bohemen radeloos verlaten, terwijl ook zijn erfland de Paltz tegen Spinola's benden niet voldoende verdedigd kon worden. Groot was de belangstelling hier te lande in het lot van den verdediger der protestantsche zaak en ijverig werden de talrijke pamfletten gelezen, die den loop dezer gebeurtenissen den volke moesten verkondigen. In April 1621 vestigde de ongelukkige vorst zich met de zijnen in Den Haag onder de de bescherming der Staten en van den Prins, zijn neef.

Zoo was dan in het voorjaar van 1621 de zaak der duitsche Protestanten in een treurigen toestand gekomen, niet het minst ten gevolge van Jacobus' weigering om zich ter wille van zijn schoonzoon in ernstige verwikkelingen op het vasteland te begeven en de gebleken aarzeling der Staten om zich zonder Engeland en Frankrijk bij het naderen van het einde van het Bestand ter wille der protestantsche zaak in een nieuwen grooten oorlog te steken. Wat dit laatste betreft, het was uit de weinig krachtige houding der staatsche regeering duidelijk, dat de vaste hand van Oldenbarnevelt het roer van den staat niet meer bestuurde: men verborg zijne sympathie voor de Bohemers en de protestantsche zaak niet, maar men waagde het evenmin openlijk den door Spanje, den Keizer en de katholieke Stenden van Duitschland begonnen krijg te aanvaarden. Toch werd op het einde van 1620 het staatsche veldleger aanzienlijk versterkt, terwijl de provinciën onder den naam van „garnizoenhouders" een 4000tal waardgelders tot bescherming der steden in dienst namen. Dit en de aanzienlijke subsidiën aan de Bohemers en de duitsche vorsten deden de oorlogslasten, al leefde men voor het oog nog in vrede, reeds weder tot meer dan 8 millioen gulden 's jaars stijgen eene som, die den ingezetenen vooral in Holland zware lasten oplegde, aangezien dat gewest zoowel voor de Generaliteit als voor de andere provinciën in het bijzonder nog steeds de geldschieter was en zich er zorgvuldig van wilde onthouden om zelf geld op te nemen uit vrees voor de gevolgen van het klimmen der leeningen, van ouds het ongeluk der stedelijke financiën en de „kanker van den staat."

Nog ééne poging werd er gedaan om Engeland tot eene krachtiger politiek in de duitsche zaken aan te sporen. Maar het gezag en de diplomatieke ervaring der in het voorjaar van 1621 naar het Hof van koning Jacobus gezonden afgevaardigden was te gering om eenig

succès van deze poging te verwachten. Hoewel de publieke opinie in Engeland evenzeer als hier te lande zich voor een krachtig optreden ten behoeve der Protestanten had verklaard en ook het Parlement in die richting gehandeld wenschte te zien, bleef koning Jacobus bij zijne halve onzijdigheid volharden en maakte alleen van de gelegenheid gebruik om de oude klachten over de visscherij en den handel in Indië te hernieuwen, waartoe de nog altijd voortdurende twisten tusschen de engelsche en hollandsche kooplieden gereedelijk aanleiding gaven.

Wilden de Staten zich tegenover den grooten europeeschen oorlog, die te verwachten was, van bondgenooten voorzien, dan moesten zij elders dan bij Frankrijk en Engeland zoeken, elders ook dan bij de duitsche vorsten, die steeds met subsidiën moesten worden ondersteund of vergunning vroegen en verkregen om op krediet der Staten geld op te nemen. De gemeenschappelijke belangen in Noord-Duitschland leidden dan ook reeds in 1618, nog vóór den val van Oldenbarnevelt, tot betere betrekkingen met Denemarken. Na die gebeurtenis, die ook koning Christiaan IV van een fel tegenstander zijner staatkunde in het Noorden ontsloeg, werden deze steeds inniger, terwijl daarentegen die met de Hanze en met Zweden begonnen te verzwakken. Gezanten werden over en weder gezonden, in 1619 van onze zijde de invloedrijke Vosbergen, door prins Maurits, wien de Staten de leiding dezer zaak geheel overlieten, met eene geheime zending naar Christiaan IV belast om hem over te halen zich met steun der Staten en ten behoeve der duitsche vorsten en van het Protestantisme in den oorlog te begeven. Het gelukte de noordduitsche vorsten en steden gerust te stellen ten opzichte van de deensche veroveringsplannen in die streken en in Mei 1621 werd in Den Haag eene alliantie met Denemarken gesloten, die wel niet bepaalde, dat men elkander zou helpen in den te beginnen oorlog, maar toch eene vriendschappelijke verhouding tegenover elkander waarborgde, iets wat voor onzen handel in de Oostzee van veel belang geacht mocht worden. Zweden kon natuurlijk met deze houding niet ingenomen zijn maar men wist het nog voorloopig gerust te stellen; ook de Hanzesteden zagen thans duidelijk in, dat zij van de Staten voor het oogenblik geene bescherming zouden genieten tegen de heerschappij, waarmede de oude deensche vijand hen wederom bedreigde.

Ook in het Zuiden kregen wij een bondgenoot, misschien van nog meer belang dan Denemarken in het Noorden was. De republiek Venetië, door Oldenbarnevelt van zoo groot gewicht geacht tegenover Spanje, had reeds lang weder op het zenden van een gezantschap tot het sluiten van een traktaat aangedrongen. Sommelsdijk, in 1620 met deze eervolle en schitterende ambassade belast, kweet zich gaarne van de trouwens niet bezwaarlijke taak om de naar eene alliantie zoo begeerige Venetianen zulk een traktaat te doen teekenen maar hij kon niet van hen verkrijgen, dat zij zich nu ook verbonden om de wapenen tegenover den Keizer op te vatten evenmin als hij den Hertog van Savoye of het voor het vervoer van spaansche troepen naar Duitschland zoo belangrijke Grauwbunderland tot een verdrag met de Staten kon brengen.

Het was nu hoofdzakelijk de vraag, hoe men tegenover Spanje en de Aartshertogen zou komen te staan: of het Bestand verlengd zou worden, iets, waarvan nog sprake was, ja dan neen. Uit de algemeene houding van Spanje was reeds te bemerken, dat dit eene verlenging van het Bestand niet begeerde en men bereidde zich dan ook voor op eene hernieuwing van den krijg in het voorjaar van 1621, te ernstiger omdat de thans bovendrijvende partij, van den beginne af tegen het Bestand gekant, de verlenging daarvan of zelfs den vrede onder geene voorwaarden begeerde.

De staatsche grensvestingen en havens werden dan ook voorzien, de vloot werd tot meer dan 100 schepen versterkt, het veldleger op oorlogsvoet gebracht en wederom met 11 000 man vermeerderd door aanzienlijke versterking der compagnieën, later door aanwerving van gewone troepen en weder 5000 man tijdelijke garnizoenhouders. Het gansche leger bedroeg thans 50 000 man voetvolk met 4000 ruiters, waarvan de gezamenlijke kosten $9^1/_2$ millioen bedroegen. Millioenen waren noodig om dit alles te betalen [1]), nieuwe zware lasten werden der bevolking opgelegd en met groote moeite slechts vond men de begeerde sommen, terwijl reeds velen spraken van te wachten „onlusten" wegens de „excessieve taxatiën", die zoowel de vermogenden als den „gemeenen man" troffen maar in deze uiterste noodzakelijk-

---

[1]) Kron. Hist. Gen., dl. 26, blz. 507 vlg.; vgl. den Staat van Oorlog voor 1621 in Kron. Hist. Gen., dl. 30, blz. 74 vlg.

heid wel moesten worden opgelegd en ten slotte ook werden betaald. Er waren er, die spraken van een onvermijdelijk staatsbankroet, dat uit al deze zware lasten zou moeten voortvloeien bij de gebleken onmacht van verschillende gewesten om aan veel mindere verplichtingen te voldoen. De Raad van State hield echter aan en zorgde, dat de tallooze misbruiken bij de heffingen eenigszins werden verbeterd door een scherp onderzoek onder leiding van Sommelsdijk naar de rekeningen der admiraliteiten en der andere colleges. Zoo kwamen eindelijk de benoodigde millioenen in, al klaagden zoowel steden als particulieren steen en been en stegen de geldkoersen op bedenkelijke wijze, terwijl Holland de andere provinciën moest dwingen het slaan van slechte munt te verbieden.

Toch waren er in den lande zeer vele voorstanders van den vrede: vooreerst de aanhangers der gevallen staatspartij, die hier en daar nog in de regeering gebleven waren, maar vooral de landprovinciën, die bij een oorlog het eerst aan een aanval blootgesteld waren. In het vroege voorjaar van 1621 kwam men zelfs eene samenzwering op het spoor om Tiel en het omliggende land in 's vijands handen te brengen. De ambtman van Maas en Waal, Jacob Mom, en eenige roomsche ambtenaren en edellieden uit die streek waren er in betrokken. De zaak werd echter ontdekt, de hoofdleiders, naar Den Haag overgevoerd, werden daar in weerwil van het aanvankelijk verzet der geldersche Staten door eene commissie uit de Staten-Generaal gehoord en door eene uit deze commissie en eenige leden uit Gelderland en Utrecht gevormde rechtbank ter dood veroordeeld, welk vonnis 17 April werd voltrokken. Het bleek intusschen, dat niet alleen de begeerte der geldersche Staten om hunne privilegiën ten opzichte der rechtspraak over ingezetenen van hun gewest te handhaven maar zeker ook hunne gezindheid voor den vrede bij de behandeling dezer zaak een rol had gespeeld.

Van die gezindheid ook bij anderen, met name bij het katholieke deel der bevolking, meende de brusselsche regeering, in afwijking van de spaansche voor zichzelve niet begeerig naar een nieuwen oorlog en in dezen met bijna de gansche bevolking van het Zuiden eenstemmig, gebruik te maken om nog eene verlenging door te drijven van het Bestand, dat haar in haar eigen gebied ten minste rust verzekerde. Er werd in het voorjaar van 1621 zelfs eene poging gedaan om prins Maurits onder de hand door aanbiedingen van deze

zijde tot den vrede over te halen. Eene aanzienlijke brabantsche dame, juffer Tserclaes, die in Den Haag woonde, diende daarbij als tusschenpersoon, maar de Prins, die deze onderhandelingen niet onmiddellijk afsloeg, ja aan den Koning van Spanje een brief schreef, blijkbaar met het doel om de plannen van den tegenstander des te beter te ontdekken, bleek spoedig weinig geneigd zich zelfs door de hem gedane aanbieding van eene feitelijke souvereiniteit over de afvallige gewesten te laten verlokken [1]).

Evenmin hadden rechtstreeksche onderhandelingen tusschen de beide regeeringen eenig gevolg. Op het einde van Maart, dus onmiddellijk vóór den afloop van het Bestand, verscheen in Den Haag de kanselier van Brabant, Pecquius, met een brief van zijne regeering, die hem machtigde om in de vergadering der Staten-Generaal den wensch der Aartshertogen naar het definitief herstel van den vrede uit te spreken. Hem werd daartoe werkelijk de gelegenheid gegeven, hoewel uit de discussiën over zijne aanstaande komst reeds voldoende was gebleken, dat men weinig van de zaak verwachtte. Toen hij dan ook te kennen gaf, dat de Aartshertogen zich nog steeds de vereeniging van alle gewesten onder één hoofd en de erkenning door de Staten van „hunne natuurlijke vorsten" als mogelijk, ja als noodzakelijk voorstelden, bleek het spoedig, dat hiervan voor het Noorden geen sprake meer kon zijn, ook al wilden de Aartshertogen hunne gedachte nog wel in den rekkelijksten zin toegepast zien en aan de „erkentenis" der „natuurlijke vorsten" eene zeer algemeene beteekenis geven. Reeds vóór de maand geëindigd was, vertrok Pecquius weder uit Den Haag. Zijne komst scheen dan ook velen slechts ten doel gehad te hebben aan de naar vrede begeerige bevolking van het Zuiden te toonen, dat de breuk in weerwil van alle pogingen der brusselsche regeering onvermijdelijk was.

De groote krijg zou dus binnen kort weder hernieuwd worden maar thans min of meer als een deel van den algemeenen oorlog, dien Katholiek en Protestant in Europa tegen elkander stonden te voeren. Het was, naar de toenmalige houding der Staten-Generaal in de algemeene politiek van Europa te oordeelen, niet te denken, dat zij in dien oorlog op zouden treden met de energie, met den helderzienden staatsmansblik van den grooten leider harer staatkunde

---

[1]) Gachet, Lettres inédites de Rubens, p. XX suiv.

sedert meer dan vijf en twintig jaren, van den man, wiens thans gesloten oog den brand had voorspeld, die thans Europa aan alle hoeken begon te teisteren. Zij, die in deze dagen de Vereenigde Nederlanden hadden te leiden, misten zijne ervaring, misten zijne bekwaamheid en de gevolgen zouden zich doen gevoelen, zoodra de oorlogsfakkel opnieuw was ontstoken.

VIERDE AFDEELING.

DE TIJD VAN FREDERIK HENDRIK.

HOOFDSTUK I.

DE EERSTE JAREN NA HET BESTAND.

Hoe weinig kracht de nieuwe regeering bezat, bleek in de eerste jaren van den hernieuwden oorlog in verschillende opzichten, zoowel in de buitenlandsche als in de binnenlandsche zaken.

De verhouding tot Frankrijk en Engeland, tot Zweden en Denemarken, tot de vorsten der zoo goed als ontbonden duitsche Unie en tot de Hanzesteden was alles behalve zuiver. De Vereenigde Nederlanden, onder Oldenbarnevelt's krachtige leiding geëerd en gevreesd door geheel Europa, werden wegens de macht, die zij met hunne 50 000 man geoefende troepen en 100 oorlogschepen in de schaal konden leggen, nog steeds als bondgenoot begeerd en als vijand ontzien, maar men waagde het niet die omstandigheden door een kordaat optreden naar buiten tot voordeel van den staat te gebruiken. De Prins en zijne raadslieden toonden zich niet opgewassen tegen de taak, die zij thans hadden te vervullen.

De Hugenoten te La Rochelle vroegen dringend de hulp der Staten tegen hunne regeering, die hen bedreigde, maar al toonden Maurits en de predikanten hun groote sympathie en liet men op aandrang ook van Sommelsdijk, hun ouden vriend, hunne gezanten gereedelijk hier te lande toe, men waagde het tegenover Frankrijk niet hen openlijk in de Staten-Generaal te ontvangen, veel minder hun de gevraagde hulp te verleenen, ofschoon men die ook niet ronduit weigerde. De toon van Maurits en Du Maurier in hunne samenkomsten over de verhouding der Staten tot Frankrijk bleef scherp en onvriendelijk en de herinnering aan Oldenbarnevelt stelde steeds een onoverkomelijke scheidsmuur tusschen hen; maar het bleef bij bittere woorden en wederzijdsche klachten [1]).

---

[1]) Ouvré, l. l., p. 305 suiv.

Tot zulke klachten gaf ook de fransche regeering herhaaldelijk aanleiding, niet het minst bij gelegenheid der ontsnapping van De Groot uit Loevestein. De moedige trouwe echtgenoot van den gevangen pensionaris had niets nagelaten om de vrijlating van haren man van de Staten te verkrijgen. Dringende verzoeken, krachtige protesten en remonstrantiën waren door haar ingediend, bezoeken waren van Loevestein uit herhaaldelijk door haar in Den Haag gebracht; maar haar krachtig optreden had weinig geholpen: men nam haar haren fieren toon euvel af en toonde zich gekrenkt over de hooghartigheid, die zij, overtuigd van de onschuld des gevangenen, in hare aanzoeken en protesten legde [1]). Toen besloot zij een anderen weg in te slaan en op den 22sten Maart 1621 gelukte het haar haren man op de bekende wijze in een boekenkist uit zijne gevangenis te verlossen; de „enkele" vrouw was „duizend mannen te erg" gebleken.

De ontsnapte hield zich niet in de Zuidelijke Nederlanden op, waar men hem met open armen zou hebben ontvangen, maar snelde naar Parijs onder de beschermende vleugelen der fransche regeering, die ook door Du Maurier herhaaldelijk op zijne loslating had aangedrongen. Hij werd er zeer vriendelijk opgenomen, ja als een man van ongewone beteekenis, als beroemd geleerde door de eersten des lands gevierd. De Koning gaf hem een jaargeld van 3600 livres en nam hem onder zijne hoede, met name toen de Staten van Holland, verontwaardigd over de uitgave „met privilegie van den Coningh" van zijne meesterlijke en voor den goeden naam der zegevierende partij doodelijke „Verantwoordingh van de wettelicke regeering van Hollant ende Westfrieslant", dit boek ten strengste verboden en den auteur geproscribeerd hadden. Het werk, in het Latijn, Fransch en Duitsch vertaald, stelde voor gansch Europa de laakbare handelingen tegenover de gevallen staatspartij in het helderste licht; het was eene doorloopende aanklacht tegen de overwinnaars van 1618 en 1619 en deed meer dan eenig ander geschrift om eene ongunstige meening over het optreden tegen Oldenbarnevelt en de zijnen te vestigen. Het verbitterde juist daarom De Groot's vijanden ten zeerste en maakte hem den terugkeer naar zijn vaderland voorgoed onmogelijk, maar hij had zich door niemand, zelfs niet door zijne vrouw willen laten weerhouden om zich en zijne medestanders voor de wereld te recht-

---

1) Fruin, Hugo de Groot en Maria van Reigersbergh, in Gids, XI, blz. 289, 419.

vaardigen, aldus zijne zwakke houding in de dagen zijner gevangenschap goedmakend [1]). Niet alleen dit boek maar ook zijne brieven deden met hulp van Du Maurier hunnen intrek in de Vereenigde Nederlanden [2]), maar de Staten waagden het niet zich al te zeer over de houding der fransche regeering, van den franschen ambassadeur in dit opzicht te beklagen evenmin als zij het deden over de bescherming, in Frankrijk aan vele andere gevluchte Remonstranten, met name aan Uyttenbogaert en Episcopius verleend. Ook durfden zij uit vrees voor Frankrijk's vijandschap zich niet al te zeer beklagen over de moeilijkheden, hunnen kooplieden in Frankrijk in den weg gelegd of over de aanslagen, daar nog steeds tegen de belangen der Oost-Indische Compagnie gesmeed. Het bleef bij zwakke klachten, bij protesten, bij onvriendelijke uitingen tegenover Du Maurier, die op zijn post bleef.

Even zwak was de houding tegenover Engeland, dat wegens de handelingen der kooplieden en visschers maar vooral wegens die van Coen tegenover de Engelschen in Indië een hoogen toon aansloeg en herhaaldelijk dreigde de terugkeerende Oostindievaarders op te vangen. Men trachtte op dezelfde wijze Zweden niet te verbitteren door eene te nauwe aansluiting aan Denemarken, wat dit voor het oogenblik zeer begeerde, en deed zijn best om tegelijk Denemarken zooveel mogelijk te vriend te houden. Dezelfde zwakke politiek werd ook tegenover de duitsche steden en vorsten gevolgd. Men gaf en beloofde aan de eene zijde, nam en weigerde aan de andere en stelde zoo niemand werkelijk tevreden.

Even slap handelde men in den krijg. Den onvertrouwbaren Graaf van Oostfriesland, die de ontruiming van Emden en Leeroort verlangde en in dat verlangen door Engeland werd gesteund, zeide men ten slotte de ontruiming toe, maar de Prins bracht ze niet ten uitvoer. Toen Spinola met een aanzienlijk leger het beleg sloeg voor het gewichtige Gulik, aarzelde men zoo lang met het te hulp te komen, dat de bevelhebber Pithan het in Februari 1622 moest overgeven. Prins Maurits trok nog wel te velde maar bleef werkeloos. Het scheen zelfs alsof men toch nog wel, Oldenbarnevelt's politiek volgend, geneigd zou zijn het Bestand op eenigszins aannemelijke

1) Ibid., blz. 47.
2) Ouvré, l. l., p. 312.

voorwaarden te verlengen en de voorstanders van den vrede staken in het Zuiden en het Noorden weder het hoofd op, te meer omdat de oorlogslasten aan beide zijden niet dan met moeite gedragen werden en de belastingen slechts noode werden opgebracht. De dood van den Koning van Spanje en van aartshertog Albrecht beiden in 1621 belemmerde ook de plannen van den vijand, die anders met zijn door Spinola in weerwil van het voortdurend geldgebrek weluitgerust leger hetzij van het Oosten, hetzij van Vlaanderen uit misschien een goeden slag had kunnen slaan.

Wie bewijs gaven van eene niet uitgebluschte energie, dat waren de kooplieden, die voortgingen met den in de laatste jaren zoo ontwikkelden wereldhandel, ook nu de oorlog hen weder noodzaakte om zich tegenover den vijand krachtiger te wapenen en hunne schepen in admiraalschappen bijeen of ten minste goed ten oorlog „gemonteerd" in zee te zenden. Naast de Oost-Indische Compagnie kwam thans bij octrooi van 3 Juni 1621, nu men niet meer te vreezen had de Spanjaarden daardoor tot het breken van het Bestand te verleiden, ook eene West-Indische tot stand. Beide lichamen waren thans niet maar eenvoudige handelsvereenigingen zooals de oude compagnieën vóór 1602 waren, doch tevens politieke instellingen, bestemd om niet alleen winst te behalen maar ook om den vijand des lands afbreuk te doen en de bronnen zijner wereldmacht te stoppen [1]).

De West-Indische Compagnie is dit van het eerste begin van haar optreden geweest. De onvermoeide Usselincx, zelf vurig Calvinist en overtuigd vijand van alle „ketters ende dwaelgeesten", had na den val van Oldenbarnevelt eene betere kans voor zijne ontwerpen zien komen en keerde reeds in het najaar van 1618 uit Zeeland, waarheen hij voor zijne schuldeischers geweken was, naar Holland terug om de Staten van dat gewest en de Staten-Generaal in de zaak der nieuwe Compagnie van advies te dienen, vooral betreffende het te verleenen octrooi. Hij kon evenwel ook nu nog zijne denkbeelden niet ten volle doorzetten. Hij had eene beperking van de macht der bewindhebbers tegenover de aandeelhouders gewenscht [2]), beter en vollediger rekening, oprichting van nauw met het moederland verbonden volkplantingen van vrije burgers, bevordering van

---

1) Van Rees, Staathuishoudkunde in Nederland, II, blz. 122.

2) Ibid., blz. 408 vlg.

beschaving en christelijken godsdienst onder de inlanders, vooral meerder en beter geregeld toezicht van den staat op de handelingen der kooplieden „die de winste tot noordsterre ende de begeerlickheyt voor compas hebben ende die qualyck souden geloven, dat 't schip synen rechten cours hielde, alst eenichsins van 't profyt wraeckte." Maar men lette weinig op zijne bezwaren en richtte de Compagnie op naar het voorbeeld van de Oost-Indische, hoewel inderdaad de „participanten" in de nieuwe vereeniging iets meer te zeggen kregen, de staat door zijne gedeputeerden in het besturend college van Negentienen en door zijne vereischte toestemming in oorlogsondernemingen hier meer invloed had en van de vijf kamers behalve te Amsterdam, Middelburg, Rotterdam en Hoorn er eene te Groningen gevestigd werd, opdat ook de noordelijke gewesten een vast aandeel in de „vertieringe" zouden hebben. De Compagnie kreeg het monopolie voor de westkust van Afrika tot de Kaap en voor Amerika en de eilanden beoosten Nieuw-Guinea gedurende den tijd van 24 jaren benevens vrijdom van convooien en licenten en subsidie van 1 millioen gulden tegen een aandeel in de winst voor den staat, berekend op een inleg van de helft dier som, toezegging eindelijk van hulp met 20 oorlogschepen in geval van krijg binnen hare „limieten". De zoutvaart op de Kaap-Verdische eilanden werd van het monopolie uitgesloten op aandrang der kleine noordhollandsche zeesteden, die er veel voordeel uit hadden; een jaar later echter werd deze uitzondering ingetrokken, al liet men den invoer van zout van elders in het belang der visscherij en der levensbehoeften toe [1]).

Het is uit de geheele inrichting der Compagnie duidelijk, dat zij om buit en kaapvaart was ingesteld. In den beginne intusschen liepen de inschrijvingen, waartoe ieder binnen en buiten de Vereenigde Nederlanden werd toegelaten, niet vlug, aangezien de aandeelhouders der Oost-Indische Compagnie, naar wier voorbeeld de nieuwe was opgericht, verre van tevreden waren over de werking van hun eigen octrooi. De Staten-Generaal deden allerlei pogingen om de inschrijving te bevorderen en veranderden nog enkele bepalingen van het octrooi, zoodat de aandeelhouders nog iets meer invloed kregen; de Oost-Indische Compagnie werd in verband met de juist op handen zijnde vernieuwing van haar octrooi gedwongen

1) Ibid., blz. 126 vlg.

voor 1 millioen gulden in te schrijven; pamfletten werden verspreid om de zaak te steunen. Zoo kreeg men in den zomer van 1623 eindelijk ruim 7 millioen bijeen.

Usselincx wilde wegens den zoo ingerichten opzet van de zaak, waaraan hij zijn leven en zijn vermogen had gewijd, niet meer weten en begaf zich thans in zweedschen dienst om daar te trachten zijne grootsche plannen te verwezenlijken. Werkelijk heeft hij hier van koning Gustaaf Adolf octrooi gekregen voor eene volgens zijne denkbeelden ingerichte Compagnie, die evenwel wegens gebrek aan fondsen en wegens de omstandigheden, waarin Zweden vooral na den dood des Konings in 1632 verkeerde, nooit tot stand is gekomen. Moedeloos keerde hij eindelijk naar het vaderland terug, waar hij op meer dan tachtigjarigen leeftijd omstreeks het midden der eeuw arm en vergeten gestorven is, tot in zijne laatste dagen niet ophoudend [1]) om te schrijven en te spreken voor zijne geliefkoosde denkbeelden, welker verwezenlijking intusschen niet in den geest zijner dagen lag: humanitaire begrippen en eigenlijke koloniën kwamen niet op in de harten en hoofden der kooplieden, die allereerst op buit en winst uit waren, op oogenblikkelijk voordeel voor zichzelven; zij konden wel door de Staten, van wie hun octrooi afhing, tot zekere beperkingen worden gedwongen maar hun groote invloed ook in de zaken van den staat gaf hun gelegenheid om te zorgen, dat die beperkingen niet al te nauw uitvielen, ja in vele gevallen een doode letter bleven.

In Engeland was de vestiging der nieuwe Compagnie, die het terrein van hare werkzaamheid zou vinden in de streken, die door Raleigh en de zijnen ook aan de engelsche kooplieden als groote winsten belovend waren aangewezen en dan ook door hen reeds werden bezocht, met leede oogen aanschouwd. Hevige klachten werden steeds door koning Jacobus geuit over de benadeeling der engelsche belangen in Oost-Indië door Coen en de zijnen, die het gesloten vereenigingsverdrag geenszins gaarne uitvoerden, ja in weerwil daarvan voortgingen om de Engelschen zooveel mogelijk buiten de zaken van den Archipel te houden. Vooral in de Molukken ontstonden er naar aanleiding van de engelsche vestiging op Poeloe-Run, die na de verovering der Banda-eilanden door Coen in 1621 door hen ont-

1) Ibid., blz. 142.

ruimd was, hevige twisten, waarbij Coen niet naliet te wijzen op de geringe hulp, bij deze en andere expeditiën den onzen door de engelsche Compagnie verleend. Er was in Indië voortdurend wederzijdsch wantrouwen tegenover elkander, overal gehaspel tusschen de wederzijdsche ambtenaren, een „gecrackeel", dat geen einde scheen te zullen nemen.

Intusschen ging Coen met onverflauwde energie te werk. Die energie was wel noodig te midden van eene maatschappij als de indische dier dagen. De onbeschaafde volkeren der indische eilanden, door de toomelooze hebzucht van Nederlanders, Engelschen, Portugeezen en Spanjaarden verbitterd, als wilde dieren gejaagd, van hunne bezittingen, van de voortbrengselen van hun grond beroofd en uit hunne woonplaatsen verdreven, wreekten zich, wanneer zij konden, op hunne verdrukkers, wier op winst gerichte en naar winst alleen strevende heerschappij hen van alle kanten bedreigde, en stonden steeds gereed alle kansen waar te nemen. Hoe Coen en de zijnen den inlander beschouwden en behandelden, is gruwelijk duidelijk uit zijn verhaal [1]) der verovering van Banda in het voorjaar van 1621, een verhaal van moord en doodslag, vernietiging en verdelging, dat in ijselijken eenvoud, in wreede koelbloedigheid alle andere van dien aard overtreft. Met uitzondering van het kleine Poeloe-Run, wegens de verschillen met de Engelschen over het bezit van dat eiland, werden alle bewoonde Banda-eilanden „verdestruweert", de bevolking bij duizenden gedood of uitgehongerd en wat er nog van in leven bleef — een achthonderd mannen, vrouwen en kinderen — naar Batavia overgevoerd, waar de ongelukkigen in armoede en ellende omkwamen. Zoo eindigde het „spel" van Banda, welke eilandengroep opnieuw bevolkt moest worden om de ondergegane bewoners te vervangen — een vreeselijk getuigenis van de wijze, waarop onze voorvaderen bij de vestiging van den indischen handel, van de oppermacht der Nederlanders in Indië te werk gingen.

De schilderij, die Coen zelf ophangt van de manieren en het „quaet leven" der Nederlanders om hem heen, van de dronkenschap, de onzedelijkheid, de hebzucht zijner medgezellen, doet ons zien, hoeveel behoefte er bestond aan eene ijzeren hand als de zijne om die „rauwe gasten" te regeeren. En de vrouwen, die de Compagnie

---

1) Tiele, Bouwstoffen, I, blz. 272 vlg.

in den beginne naar Indië overzond, het „schuym van den lande", waren niet veel beter dan de mannen. Grootsch zijn vele daden der Nederlanders, in Indië ook in deze jaren verricht, ontegenzeggelijk geweest; heldhaftig dikwijls het gedrag van hen, die de vlag der Compagnie over de indische landen en zeeën deden waaien; bewonderenswaardig het talent, waarmede de leiders de zaken der Compagnie hebben gedreven — maar ook op de schaduwzijde van dat alles moet worden gewezen en er moet niet worden vergeten, dat bij het tot stand brengen van zooveel, wat bewondering wekt, er veel is geschied, dat in onze oogen het daglicht niet kan verdragen. Coen zelf heeft door zijne handelingen op de Banda-eilanden getoond, dat ook een groote geest als de zijne in een tijd van bloed en ijzer, in eene maatschappij, waar van alle zijden verraad en misdrijf dreigen, de maat van het geoorloofde te buiten kan gaan. Geen heldendaden, geen talent van regeeren en oorlogvoeren, geen schitterend succès kan ten volle de hardheid goedmaken, waarmede tegen de ongelukkige Bandaneezen is gewoed. En waar de Gouverneur-Generaal zoo voorging, was het niet te verwonderen, dat zijne ondergeschikten volgden. De Engelschen intusschen handelden, waar het te pas kwam, op geene andere wijze en het behoeft ons geen oogenblik te verbazen, dat de verschillen tusschen de beide natiën in deze afgelegen streken dikwijls een karakter droegen, dat aan de toestanden in de meest barbaarsche tijden herinnerde, waarin de vraag van recht eenvoudig een vraag van macht was, waarin de slechtste kanten van het menschelijk leven zich onverhuld aan het oog vertoonden.

Even verklaarbaar is het, dat men in Europa deze dingen met een ander oog aanzag dan in Indië zelf, vooral bij de zwakste partij, in dit geval de Engelschen.

Op aandrang van koning Jacobus verscheen eindelijk op het laatst van 1621 een nieuw gezantschap van onze zijde in Engeland zoowel namens de Compagnie als namens de Staten-Generaal. Sommelsdijk zelf was tegen zijn zin aan het hoofd dezer ambassade gesteld, die weder volstrekt niet alle hangende kwestiën zou mogen behandelen maar hoofdzakelijk de dreigende indische verschillen moest beëindigen [1]). De toon der besprekingen was alles behalve malsch. De Ko-

---

[1]) Muller, Mare Clausum, blz. 191 vlg.; Arend, Van Rees en Brill, l. l., blz. 681 vlg., 740 vlg.

ning veroorloofde zich bij de eerste samenkomsten de hatelijkste opmerkingen over de nederlandsche kooplieden en visschers, „bloetsuygers van myn ryck” zooals hij zeide, vooral met het oog op de visscherijen, waarover onze gezanten niet mochten spreken. Er werd meer dan een jaar lang onderhandeld en gekibbeld, totdat men eindelijk over de indische zaken werkelijk een accoord trof, dat, naar men hoopte, den vrede zou herstellen ten minste in die streken: eene aanzienlijke schadeloosstelling werd den Engelschen voor hunne verliezen toegezegd.

De oorlog met Spanje begon intusschen in het tweede jaar een ernstiger karakter te dragen. Dank zij den steun der Staten kon de verdreven boheemsche Koning in de Paltz een leger onder den Graaf van Mansfeld op de been houden en een ander leger onder hertog Christiaan van Brunswijk in Westfalen bijeen doen komen; de Koning begaf zich weldra zelf naar de Paltz om er eene laatste poging tot herovering van zijn stamland te wagen. Maar ook deze poging mislukte. Zijne troepen leden herhaaldelijk de nederlaag tegenover de door graaf Tilly en den spaanschen veldheer Cordova aangevoerde keizerlijk-spaansche legers en reeds in den zomer dankte de ongelukkige vorst ontmoedigd al zijne benden af. De zoo zelfstandig geworden legers van Mansfeld en Brunswijk, nog 25 000 man tellend, dreigden door Lotharingen heen in Frankrijk binnen te dringen en aan de zaak der Hugenoten nieuwe kracht bij te zetten. Het gelukte den Staten en den Prins onder belofte van nieuwe subsidiën, thans aan Mansfeld zelf te verstrekken, dezen te bewegen zich naar de Nederlanden te wenden ten einde, met het staatsche leger samenwerkend, Spinola's ondernemingen tegen te gaan.

Kort vóór deze overeenkomst namelijk begonnen de plannen van den spaanschen veldheer ongerustheid te wekken in de staatsche grensgewesten, die zich de een met den ander bedreigd achtten. Die plannen hingen samen met den zeer veranderden toestand der spaansche monarchie na den dood van Philips III en dien der zuidelijke gewesten na den dood van den Aartshertog.

De spaansche wereldmonarchie, hoewel lang niet meer wat zij onder Philips II in diens eersten tijd geweest was en onder Philips III en zijne onbekwame gunstelingen steeds meer gedaald, was met diens zoon Philips IV weder met de pretentiën der grootste europeesche

mogendheid opgetreden en had in verband met de katholieke reactie, ja als de leidster daarvan, opnieuw met inspanning van alle krachten aan de europeesche verwikkelingen deelgenomen [1]). In de plaats van den onbeteekenenden hebzuchtigen Lerma was door den jongen Koning dadelijk don Gaspar de Guzman, Graaf van Olivarez, met de leiding der zaken belast, een talentvol en ijverig staatsman, die niets liever wenschte dan Spanje als katholieke mogendheid weder in de banen der politiek van Philips II te brengen en het daartoe in nauwe verbinding te stellen met de duitsche Habsburgers en den pauselijken Stoel. Wel waren, nu nog minder dan vroeger, Spanje's werkelijke krachten voor zulk een taak berekend maar toch kon het nog genoeg te doen geven aan zijne tegenstanders.

Eene nauwere aansluiting van de verschillende deelen der monarchie, met name van de getrouwe Nederlanden, aan Spanje zelf hing met die politiek samen. En aartshertogin Isabella, thans kinderlooze weduwe, was als spaansche vorstin en ingewijde in die politiek zeer geneigd om hiertoe mede te werken. Ofschoon zij uit haars vaders beschikkingen van 1598 eene zelfstandige heerschappij, thans voor haarzelve alleen, had kunnen afleiden, heeft zij nooit neiging vertoond om haar gebied tot een geheel afzonderlijk rijk te maken. Bij het leven van haar man had zij zich reeds, in geval van haar als weduwe overblijven, eenvoudig het ambt van Landvoogdes voor haar levenstijd laten opdragen. Na den dood van den Aartshertog stemde zij er gegereedelijk in toe den Staten in hare verschillende gewesten den eed van trouw aan haren neef, Philips IV, als Hertog en Graaf te doen afleggen, wat in 1623 werkelijk plaats had [2]). De oorlog zou nu van Spanje uit weder worden voortgezet: Spinola kreeg daartoe bepaalden last en werd met geldmiddelen voorzien om dien te volvoeren.

Een korte plundertocht van prins Frederik Hendrik, die in het voorjaar het brabantsche platteland tot voor de poorten van Brussel, Mechelen en Leuven met zijne ruiterij brandschatte, verwekte wel in het Zuiden hevige ontsteltenis maar Drente, Overijsel en Gelderland lagen zoozeer open voor den vijand, die op of zelfs binnen hunne grenzen belangrijke vestingen in handen had, dat men hem er in verschillende streken geregeld brandschatting moest betalen;

---

1) Ranke, Die Osmanen und die Spanische Monarchie, S. 444 ff.

2) Waddington, La République des Provinces Unies (Paris, 1895), I, p. 94.

zelfs Utrecht en het land van Arkel achtten zich niet veilig en van alle kanten kwamen berichten over geheime verstandhouding van sommige roomsche edelen en boeren met den Spanjaard. Bovendien liet de stemming in de zwaar belaste streken van Overijsel, in Gelderland, in Drente, in Friesland, die allen klaagden te hoog in de quoten gesteld te zijn, veel te wenschen over; Friesland klaagde het luidst, ook over Holland's overwicht en de verwaarloozing zijner eigene belangen. De eensgezindheid in het Noorden liet in deze hachelijke omstandigheden werkelijk veel te wenschen over, te meer omdat de Prins, door eene ernstige leverziekte gekweld, slechts weinig kracht ontwikkelen kon.

Plotseling sloeg Spinola in Juli het beleg voor de belangrijke vesting Bergen op Zoom, nadat het nabijgelegen Steenbergen zonder veel moeite door zijn onderbevelhebber Velasco was bezet en terwijl de garnizoenen van Grol, Oldenzaal en Lingen tegelijk een strooptocht naar Friesland ondernamen. Maar Bergen op Zoom hield zich „vroom" en stuitte de „spaansche scharen." Gelukkig was Mansfeld's leger reeds in het begin van September tot bij Tilburg doorgedrongen en kon de Prins zich nog in dezelfde maand uit zijn kamp bij Gennep ook naar den omtrek der bedreigde vesting begeven, zoodat Spinola het beleg, dat drie maanden geduurd had, moest opbreken en den omtrek der onder leiding van den gouverneur Ryhove dapper verdedigde stad verliet tot groote vreugde van het gansche land over het behaalde voordeel, dat Zeeland en Holland beiden ten goede kwam en door Starter [1]) in een juichend lied werd bezongen.

Men had nu hoop, dat koning Jacobus zich eindelijk de zaak van zijn schoonzoon ernstig zou aantrekken en zelf Mansfeld weder in dienst zou nemen, maar hiervan kwam niets. Ook de Staten begeerden de aanzienlijke legermacht van den duitschen veldheer niet gedurende den winter te herbergen en richtten haar op Oostfriesland, welks Graaf nog steeds op de ontruiming zijner vestingen aandrong maar thans zijn grondgebied door de verwilderde benden van den Mansfelder overheerd zag. Langer dan een half jaar bleven Mansfeld's troepen het kleine land en het oldenburgsche brandschatten en de oostfriesche Graaf, op een zijner kasteelen zoo goed als gevangen [2]),

---

1) Vgl. Ten Brink, Geschiedenis der Nederl. Letterkunde, blz. 399.
2) Aitzema, I, blz. 131.

rekende zich ten slotte gelukkig, dat de staatsche garnizoenen ten minste zijne voornaamste vestingen nog tegen de tuchtelooze plunderende benden beschermden: hij bad en smeekte de Staten hem van deze plaag te verlossen maar Mansfeld weigerde heen te gaan, wanneer hem, door wien ook, niet *f* 300 000 werd gegeven om zijne schulden te betalen. In het najaar eindelijk kwamen de Staten er toe deze som aan de Stenden van Oostfriesland te leenen tegen eene door dezen geteekende obligatie, die het land voorgoed van de Vereenigde Nederlanden afhankelijk maakte, waarom dan ook de Graaf ten slotte de onderteekening van zijne zijde afsloeg, bevreesd om zijne zaak bij Spanje voorgoed te bederven.

Eene poging van Maurits nog in December om Antwerpen bij verrassing te nemen mislukte door het slechte weder maar men kon met het tegenover Spinola behaalde succès tevreden zijn. Toch was men hier te lande weinig gesticht over de slappe houding van den Prins, dien men nog altijd in zeer geheime onderhandelingen met den vijand gewikkeld wist, nog steeds door tusschenkomst van juffer Tserclaes, die voortdurend tusschen Den Haag en Brussel heen en weder reisde en rekende op de vervulling van hare hoop, dat de Prins zich door aanbiedingen van spaansche zijde zou laten overhalen om krachtig naar een definitieven vrede te streven. Ook in het buitenland klaagde men over zijne werkeloosheid en over de weinige kracht, die de Vereenigde Nederlanden sedert Oldenbarnevelt's val in hunne buitenlandsche politiek ontwikkelden.

Deze algemeen ongunstige stemming omtrent Maurits verbeterde eenigszins na de ontdekking van eene tegen 's Prinsen leven gesmede schandelijke samenzwering [1]). Eenige vervolgde remonstrantsche predikanten, ambtenaren ten platte lande en particulieren hadden met geldelijken steun van de verbitterde zoons van Oldenbarnevelt en diens neef Van der Dussen het slecht opgezette plan gevormd om den Prins uit den weg te ruimen door hem bij een zijner geregelde bezoeken aan zijne geliefde, de Vrouwe van Mechelen te Rijswijk, te laten vermoorden door eenige ten behoeve eener voorgewende belangrijke landszaak gehuurde zeelieden — een stand, waaronder zich tijdens den duinkerker oorlog vele ruwe voor niets terugdeinzende elementen hadden gevormd. Deze zeelieden, onnadenkend als

---

1) Aitzema, I, blz. 167 vlg.

zij waren, toch de zaak, die hun slechts zeer in het algemeen als in het belang des lands was aangewezen, niet vertrouwende, gingen den Prins om inlichting vragen en brachten het komplot zoo in Januari uit. De aanleggers werden aanstonds vervolgd. De meesten hunner werden gevat; een paar slechts, waaronder Stoutenburg en Van der Dussen slaagden er in te vluchten en vonden bescherming bij de Aartshertogin; vijftien schuldigen, onder wie Reinier van Groenevelt, Oldenbarnevelt's oudste zoon, en Slatius, de bekende remonstrantsche pamfletschrijver, verloren het leven op het schavot, de rechtvaardige straf lijdend voor hun misdadig opzet. Groenevelt, die ernstig berouw toonde, kon ook daardoor en door de voorbede zijner fiere moeder niet gered worden.

De Prins kon uit deze samenzwering zien, hoeveel verbittering de nog steeds voortgaande vervolging der Remonstranten had gezaaid. De vrees, dat deze gebeurtenis tot nog grooter strengheid tegen hen aanleiding zou geven, bewoog de verbannen predikanten in België en Frankrijk zich tot den Prins te wenden met een uitvoerig geschrift, waarin zij zich van alle gemeenschap met de bedrijvers van den als „ongoddelyck, schandelyck ende execrabel" gekenmerkten aanslag losmaakten en aandrongen op vrijheid van godsdienst voor hen en de hunnen. Maar ook dit werkelijk „ootmoedigh vertoogh" [1]) kon den Prins thans niet bewegen om gunstiger over de vervolgden te denken. Integendeel de vervolging werd natuurlijk een tijd lang weder heftiger.

Het schijnt intusschen, dat Maurits in dezen tijd, ziende op den slappen gang der zaken, eene toenemende mismoedigheid heeft gevoeld, die op zijn levensomstandigheden een drukkenden invloed heeft gehad en hem naar rust en vrede deed begeeren [2]). De pogingen, opnieuw uit de zuidelijke gewesten gedaan om hem tot ernstige onderhandelingen over een Bestand te brengen, vonden hem dan ook ditmaal misschien minder ongeneigd dan vroeger om daartoe te komen, te meer omdat men eindelijk ook in Holland zeer luide klachten over de zware oorlogslasten liet hooren. In het voorjaar van 1623 verscheen herhaaldelijk in Den Haag een geheim gezant uit Brabant, de Heer Van Petersom [3]), die in last had om onder-

1) Brandt, Hist. der Reformatie, IV, blz. 1035 vlg.

2) Brandt, Historie van de rechtspleging, blz. 252.

3) Van der Capellen, Gedenkschriften, I, blz. 165, 170.

handelingen te openen en niet dadelijk werd afgewezen. In ieder geval was het duidelijk genoeg, dat zonder bondgenooten de oorlog den Staten op den duur te zwaar zou vallen, eene oude waarheid, die door de feiten telkens weder opnieuw werd bevestigd en altijd weder — gelijk in de dagen van prins Willem — het oog deed slaan op Frankrijk en Engeland, de eenige bondgenooten, waarvan ernstig sprake kon zijn maar op wie men toch „sobere hope" had.

Op Engeland viel minder dan ooit te rekenen, nu de oude Koning eindelijk het doel, dat hem steeds voor oogen had gezweefd, scheen te zullen bereiken en zijn zoon Karel, naar Madrid vertrokken, aan het spaansche hof zoo vriendelijk werd ontvangen, dat diens huwelijk met eene spaansche infante beklonken scheen. De houding van Engeland tegenover de Nederlanden was bovendien steeds zoo dubbelzinnig geweest, dat ook zonder dat aan geene nauwe alliantie met dit rijk viel te denken. Eerder was die met Frankrijk te verwachten. De kans, dat Engeland door een verbond met Spanje òf zelf de Nederlanden zou verkrijgen òf den erfvijand in het bezit daarvan zou trachten te brengen scheen nu voor Frankrijk zoo dreigend, dat de fransche regeering onmiddellijk na het bericht van Karel's aanvankelijk succès [1]) te Madrid terugkeerde tot de politiek van Hendrik IV en den Staten de hervatting der subsidiën toezegde, mits de onderhandelingen met Spanje over een nieuw Bestand geheel werden gestaakt en mits van de zijde der staatsche regeering geen pogingen werden gedaan om de Hugenoten of de ontevreden Grooten tegen de fransche regeering te steunen.

In verband daarmede werd thans hier te lande besloten weder een gezantschap naar Frankrijk af te vaardigen om te gemoet te komen aan de bezwaren dier mogendheid tegen de onderstelde betrekkingen met de Hugenoten en tegen de aangevangen blokkade der spaansche havens. De zoo ingeleide betere verhouding tot Frankrijk scheen zelfs de hernieuwing der oude alliantie binnen korten tijd te mogen doen verwachten, ook al was de veeljarige vriend der Staten, Jeannin, die haar steeds krachtig had voorgestaan, in 1622 gestorven.

Aan dit optreden ook was het merkbaar, dat de fransche regeering met een anderen geest bezield werd: de kardinaal de Richelieu, het

---

[1]) Ranke, Franz. Gesch., II, S. 200 ff.

grootste staatkundig genie van de 17de eeuw, trad in April 1624 voorgoed in den koninklijken raad en beheerschte weldra den gang der zaken in Frankrijk. Op het gebied der binnenlandsche politiek was de handhaving der koninklijke macht, op dat der buitenlandsche de vernedering van het huis Oostenrijk, van het nog altijd machtige Spanje in de eerste plaats zijn doel. Een krachtiger politiek was van nu af van Frankrijk te wachten, ook tegenover de Vereenigde Nederlanden: de hernieuwing der oude vriendschappelijke betrekkingen tusschen de beide regeeringen moest worden voorbereid. Die taak kon moeilijk meer aan Du Maurier worden toevertrouwd, wiens verhouding tot prins Maurits en de hem omringende staatslieden zooveel te wenschen overliet. Dit begreep de gezant zelf en, voordat men hem „fist sauter par les fenestres", verzocht hij zijn ontslag, dat hem dan ook onmiddellijk werd verleend. In April 1624 verliet hij deze gewesten om er niet weder terug te keeren[1]). Hij werd vervangen door den katholiek d'Espesse, een overtuigd dienaar der nieuwe politiek, die Frankrijk onder de leiding van Richelieu weder zulk eene rol in Europa zou doen spelen.

De verbinding tusschen Engeland en Spanje, de blijkbare zwakheid der Vereenigde Nederlanden onder de leiding van prins Maurits was zelfs in het oog van den Keizer bedenkelijk. Zouden de Nederlanden werkelijk op den duur bezwijken, dan wilde ook hij zorgen, dat de oude aanspraken van het Rijk in deze streken niet verloren gingen. In September 1623 verscheen namens hem de prelaat Gramaye, een Zuid-Nederlander, te Wezel en werd weldra in Den Haag ontvangen om aan de Staten-Generaal de boodschap van den Keizer over te brengen, dat deze de oude rechten des Rijks gehandhaafd wenschte te zien, den toestand der oude rijksleenen wilde onderzoeken en als beschermer der vroeger steeds bij het Rijk gerekende streken wilde optreden. Maar de Staten wezen deze weinig begeerde inmenging in de nederlandsche zaken ten eenenmale af en Gramaye keerde zonder eenig resultaat naar zijn meester terug. De Keizer zweeg verder, hoewel het verblijf van Mansfeld's leger in Oostfriesland en het opnemen in Bredevoort van de overblijfselen van het leger van Christiaan van Brunswijk, dat einde Juli bij Stadtlohn op onze grenzen door den keizerlijken veldheer Tilly was

---

1) Ouvré, l. l., p. 315.

uiteengeslagen, reden genoeg gaf tot klachten over de houding der Staten in de duitsche zaken.

Met dat al was de toestand der Vereenigde Gewesten ook nog in 1624 verre van schitterend. De oostelijke provinciën, eensdeels door de garnizoenen der spaansche vestingen en door Tilly's overwinnende troepen bedreigd, anderdeels door de woeste benden van Brunswijk en Mansfeld en de weinig minder tuchtelooze uit de spaansche garnizoenen overgeloopen en bij Huissen gelegerde italiaansche compagnieën overheerd, waren in een ongelukkigen staat. De Veluwe, het Oldambt, het platteland van Drente en Overijsel werden in Februari door spaansche troepen, vooral door de ruiterij onder graaf Hendrik van den Bergh, die tot bij Arnhem en Barneveld doordrong, deerlijk gebrandschat. Watervloeden, sneeuw en vorst teisterden het platteland buitengewoon [1]). Het was al veel, dat men den Achterhoek of Drente niet in handen van den vijand zag vallen.

Ook de europeesche politiek bood weinig lichtpunten aan; al was het engelsche huwelijk te Madrid reeds vóór het najaar afgesprongen, Engeland's houding bleef nog even onvriendelijk jegens de Staten, die intusschen door tegemoetkomingen aan Jacobus' eischen hun best deden om hem in goede stemming te houden. De terugkeer van Coen uit Indië, van waar hij in Februari 1623 naar het vaderland vertrok, scheen ook daar kans op eene betere verstandhouding te geven, al ontving zijn tijdelijke opvolger, De Carpentier, van hem scherpe instructiën om de belangen der Nederlanders tegen de Engelschen te verdedigen [2]) en was hij zelf van plan der Compagnie door de voorstellen, die hij in Europa wilde doen, onder ingrijpende hervormingen de overhand in Indië voorgoed te verzekeren.

De teleurstelling der engelsche regeering over het mislukken der spaansche huwelijksplannen echter was zoo groot, dat zij weldra den Nederlanders een vriendelijker gelaat toonde. Carleton, die nog altijd zijne regeering hier te lande vertegenwoordigde, had met den Prins een zeer ernstig gesprek [3]) over de oorzaken der wederzijdsche vervreemding in de laatste jaren, waarbij het duidelijk werd, dat de Prins de geheime onderhandelingen met Brussel nooit als zeer

[1]) Aitzema, I, blz. 270.
[2]) Coen's Adviezen in Kron. Hist. Gen. 1853, blz. 67, 95 vlg.
[3]) Wagenaar, X, blz. 487 vlg.

ernstig had beschouwd, al had hij ze ook nooit geheel willen afbreken. Kort daarna gingen op verlangen der engelsche regeering Sommelsdijk en Joachimi naar Engeland [1]) en reeds in Juli 1624 kwam er een verdrag tot stand, waarbij Engeland — gelijk in 1585 — beloofde de Vereenigde Nederlanden met 6000 man te helpen, terwijl bij het sluiten van vrede of een langdurig bestand de voorgeschoten penningen zouden worden terugbetaald, doch zonder dat het noodig zou zijn om pandsteden in engelsche handen te stellen. Ongeveer tegelijkertijd sloot een naar Frankrijk vertrokken gezantschap, na heel wat gehaspel over de te benoemen afgevaardigden samengesteld uit de heeren Van Essen en Noordwijk benevens Adriaan Pauw, pensionaris van Amsterdam, te Compiègne met Lodewijk XIII een subsidieverdrag voor drie jaren, waarbij in den geest van het verdrag van 1608 wederkeerige hulp in geval van oorlog werd toegezegd en de Staten beloofden geen vrede of bestand te zullen sluiten zonder raad en tusschenkomst van den Koning. Het subsidie zou voor het eerste jaar 1 200 000 bedragen, voor de beide volgende 1 mill. livres, die de gewesten binnen drie jaren na het sluiten van vrede of bestand zouden moeten teruggeven. De Staten zouden in geval van oorlog Frankrijk met de helft dezer som of met troepen en oorlogschepen moeten helpen, wanneer hun toestand hun dit veroorloofde. Ook de moeilijkheden op handelsgebied werden zoo goed mogelijk beslecht. Het was een duidelijke aanwijzing van den nieuwen koers, dien Frankrijk voortaan dacht te volgen.

Zoo was dan in den zomer van 1624 eene schoone kans op verbetering van den toestand geopend. Frankrijk en Engeland beiden stonden weder tot de Staten in dezelfde verhouding als vóór het Bestand en de vriendschap tusschen deze beide mogendheden onderling scheen voorgoed bevestigd, toen de Prins van Wales, de latere Karel I, met de zuster des franschen Konings, Marie Henriëtte, in het huwelijk trad. Zoo hecht scheen de band, die thans de beide mogendheden en de Vereenigde Nederlanden met elkander verbond, dat zelfs de hoogloopende onaangenaamheden tusschen Engelschen en Nederlanders in Indië, waarvan juist nog even vóór het sluiten der alliantieverdragen het bericht in Europa kwam, de harmonie voor het oogenblik niet konden verstoren. De hoop op eene herleving der Triple Alliantie van

---

1) Arend, Van Rees en Brill, III, 4, 10 vlg.

1596 scheen gerechtvaardigd. Kwam deze tot stand, dan was Spanje's ongeluk niet te overzien en de vrijheid der Vereenigde Nederlanden eene beklonken zaak, ja de verovering van het Zuiden waarschijnlijk.

De onaangenaamheden met Engeland waren anders nog ernstig genoeg. Er was op Amboina op het einde van Februari 1623 eene samenzwering ontdekt, gesmeed door de hier aanwezige Engelschen en eenige Japanners, om zich van het kasteel aldaar meester te maken. De Gouverneur der Molukken, Hendrik van Speult, had door middel van de pijnbank eerst van een paar Japanners, daarna ook van eenige Engelschen onder folteringen bekentenissen verkregen, die de zaak buiten twijfel schenen te stellen, al viel op de regelmatigheid der gevolgde procedure gegronde aanmerking te maken. De Gouverneur liet zich echter door deze bezwaren niet weerhouden maar veroordeelde met zijn Raad de schuldigen ter dood, welk vonnis onmiddellijk ten uitvoer werd gebracht ten opzichte van twintig hunner, voor de helft Engelschen, onder wie ook de agent te Amboina Towerson zelf en verschillende kooplieden en ambtenaren der engelsche Compagnie; slechts twee der voor schuldig gehouden Engelschen werden gespaard om voor de goederen hunner Compagnie te kunnen zorgen en ontvingen later gratie te Batavia [1]).

Dit proces wekte, zoodra men er in Engeland van hoorde, de hevigste verontwaardiging en ook de Gouverneur-Generaal en de Bewindhebbers der Nederlandsche Oost-Indische Compagnie achtten Van Speult's handelwijze wel niet onrechtvaardig maar toch wegens overgroote gestrengheid en wegens de gepleegde onregelmatigheden zeer onvoorzichtig. Carleton protesteerde reeds in Augustus ten ernstigste tegen de jegens engelsche onderdanen gepleegde handelingen en verzette zich ook in verband met de uit deze zaak blijkende verhouding in Indië tusschen Engelschen en Nederlanders tegen de reeds voorgenomen nieuwe uitzending van Coen, den doodvijand der Engelschen, als Gouverneur-Generaal. Hij eischte op hoogen toon een scherp onderzoek door de Staten-Generaal naar de rechtszaak, strenge bestraffing van de hollandsche ambtenaren, vergoeding van de aan de engelsche Compagnie toegebrachte schade, bovendien uitdrukkelijke vergunning om volgens het traktaat van 1619 forten in de Molukken te bouwen, met name op Poeloe-Run. De toon was

[1]) De Jonge, Opkomst, V, blz. V vlg.

zoo hoog en bleef dit bij de nadere onderhandelingen in zoo sterke mate, dat de Staten-Generaal den gezant uitdrukkelijk verzochten zich in te binden. Een tegen de Engelschen gericht en veel gelezen heftig pamflet over de zaak wekte nog meer verbittering van weerszijden. Er was weder een oogenblik zeer ernstig sprake van door Engeland te nemen represailles op de onvoorbereid terugkeerende Oostindievaarders. Het gansche najaar bleef de zaak hangende en de Staten-Generaal zagen zich eindelijk gedwongen om Van Speult en de andere rechters naar Europa te ontbieden, ten einde rekenschap te geven van hun gedrag. Bovendien deden zij hun best om aan de eischen der Engelschen in zake de algemeene verhouding in Indië zooveel mogelijk toe te geven, te meer omdat de Koning verklaard had de indische zaken niet met de belangen der europeesche politiek te willen samenkoppelen, eene geruststelling, die de gevaarlijke tweespalt ten minste voor het oogenblik tot de beide Compagnieën en tot Indië beperkte.

Coen was intusschen ijverig bezig geweest om Bewindhebbers over te halen tot de toepassing der door hem voor Indië aanbevolen maatregelen. Hij wilde bezuiniging en betere regeling van het beheer, bevordering der immigratie van Europeanen, krachtige ontwikkeling van den handel op China, bevordering van den vrijen handel en de vrije exploitatie van grond en producten. Deze beginselen streden met het monopolie zooals het tot nog toe door de Compagnie was in praktijk gebracht, maar Coen's kennis van de indische zaken, gepaard aan zijne overtuigende zeggenskracht, had op de bewindhebbers een grooten invloed, zoodat werkelijk reeds vóór het einde van 1623 een begin gemaakt werd met de invoering van een stelsel, dat den ganschen indischen handel op andere grondslagen vestigen zou. Het was natuurlijk, dat men Coen zelf met de uitvoering zijner denkbeelden wenschte te belasten, en in October 1624 werd hem dan ook „als eersten auteur" der nieuwe regeling het ambt van Gouverneur-Generaal opnieuw aangeboden. Hij weigerde niet maar wenschte uitstel om een huwelijk aan te gaan, een uitstel, nog door eene ziekte verlengd, dat Carleton gelegenheid gaf om tegen zijne benoeming te protesteeren, zoodat de bewindhebbers ten slotte, toen hij in het voorjaar van 1625 gereed was om scheep te gaan, hem nog eenigen tijd tegenhielden en de Staten-Generaal uit vrees voor verwikkelingen met Engeland zelfs zijn vertrek verboden. Van het

hierdoor ontstaan oponthoud maakten de voorstanders van het monopolie gebruik om Coen's plannen te dwarsboomen. Eenige „doleerende participanten", die van de nieuwe plannen kennis droegen, beklaagden zich over de voorgenomen terzijdestelling van het in 1623 met zooveel moeite opnieuw verkregen octrooi, dat het monopoliestelsel huldigde, over de willekeurige en baatzuchtige wijze, waarop de bewindhebbers de Compagnie bestuurden, over den geringen invloed der aandeelhouders enz. Zij brachten het zoo ver, dat de Staten-Generaal, over het algemeen bij de verwikkelingen met Engeland weinig gunstig jegens de voor hunne politiek lastige Compagnie gezind, zich het plan van Coen lieten voorleggen en het tot ergernis van den samensteller en de bewindhebbers aan de voornaamste aandeelhouders opzenden om advies. Dit advies kwam wel niet ter wereld maar de tegenstanders van het plan, door de Staten-Generaal en Carleton gesteund, slaagden er ten slotte in de toch reeds niet zeer ijverige bewindhebbers over te halen het plan voorloopig te laten rusten en toen Coen in 1627 eindelijk mocht vertrekken, werd hem een half jaar later door de bewindhebbers „op tserieuste" verboden „eenige openingen van den vryen handel toe te staen op den voeth van de concepten" [1]) — een besluit, dat den energieken landvoogd de gelegenheid benam om het beheer in Indië naar zijne denkbeelden te hervormen maar juist daarom den Engelschen zeer te pas kwam, in wier kaart de tegenstanders van Coen willens en wetens hadden gespeeld.

In den zomer van 1624 scheen de kans op een met succès gevoerden oorlog voor de Vereenigde Nederlanden niet ongunstig te staan. Met Engeland en Frankrijk in nauwe vriendschap, met Venetië en Savoye, met Denemarken en vorst Bethlen Gabor van Zevenbergen in verbond, zelf met een aanzienlijk leger en een groote vloot toegerust, terwijl Mansfeld met fransche en engelsche hulp weder een leger uitrustte om den krijg in Bohemen en de Paltz te hernieuwen en ook Christiaan van Brunswijk bereid was om nog eenmaal zijn geluk te beproeven, schenen de Staten-Generaal niet alleen in staat om hun eigen gebied te verdedigen maar zelfs om aanvallend op te treden gelijk in Maurits' beste jaren. De berichten

---

[1]) Ibid., blz. 22.

ook uit West-Indië, waar admiraal Willekens en zijn wakkere vice-admiraal Piet Hein zich in dienst der nieuwe Compagnie meester maakten van het belangrijke San Salvador in Brazilië en de vestigingen aan de westkust van Noord-Amerika in beteekenis toenamen, terwijl men van opstanden tegen den Spanjaarden in Mexico en Peru hoorde, klonken gunstig. Die uit Oost-Indië getuigden eveneens van de toenemende macht der Nederlanders in den Archipel. De strijd tegen de duinkerker zeeroovers, in 1621 weder hernieuwd, werd in dezen zomer ook met iets beter gevolg gevoerd [1]) dan in den laatsten tijd het geval was geweest.

Maar ook Spanje was sterk gewapend en na den ondergang van de legers der protestantsche vorsten in Duitschland vol goeden moed. Spinola stond met een aanzienlijk leger in het brabantsche en bedreigde de staatsche grenzen. Bovendien, de Prins, hoe gevreesd ook, was niet meer dezelfde van vroeger en thans afkeeriger dan ooit van een krachtig offensief optreden, vooral in het open veld, waartoe hij nooit zeer genegen geweest was. Deze stemming des Prinsen werd door het leger gedeeld en het begon hier te lande een grondstelling te worden, dat men geene „bataille binnen of buyten de riviere" moest wagen maar liever die rivieren door sterke bezetting der vestingen zoo sterk mogelijk moest trachten te voorzien om ze tegen mogelijke aanvallen des vijands te verdedigen, dus liever defensief dan offensief te werk moest gaan.

Zoo werkte deze stemming, dat men zelfs aan den moed der opperaanvoerders begon te twijfelen [2]) en hen verdacht van de neiging om rustig hunne goede traktementen te genieten, van afkeer van den oorlog na de genietingen van het Bestand, hetwelk de „milicie" werkelijk niet weinig had „verbastert." Vooral den Heer van Marquette, 's Prinsen invloedrijken gunsteling en onderbevelhebber, werd van de moedeloosheid, die zich in het leger begon te vertoonen, niet geheel zonder reden de schuld gegeven, daar bepaaldelijk hij zich uitliet over de noodzakelijkheid om zich tot de defensie der rivieren te bepalen. De staatsche troepen bleven werkeloos, totdat Spinola in Augustus met 18 000 man het beleg sloeg voor het sterke, welgelegene en welvoorziene Breda, eene plaats, die door

1) Van der Capellen, I, blz. 289.
2) Ibid., blz. 290 vlg.

Maurits uitnemend was versterkt, ja als model-versterking was ingericht en als eene krijgskundige academie werd beschouwd en behandeld [1]); de oude en ervaren Justinus van Nassau was er gouverneur aan het hoofd van een garnizoen van bijna 3000 man met 1800 gewapende burgers. De Prins kwam op dit bericht werkelijk te velde maar ook thans werd niet veel uitgericht, ofschoon hij bijna 30 000 man en 200 stukken geschut tot zijne beschikking had [2]). Het leger, dat zich bij Nijmegen verzameld had, ten einde 's vijands mogelijke plannen op de oostelijke grenzen te kunnen verijdelen, trok weldra over de rivieren, schijnbaar om Breda te ontzetten maar inderdaad om een nieuwen aanslag op Antwerpen te steunen, waar zich slechts eene geringe bezetting op het kasteel bevond. Herhaalde pogingen om het kasteel bij verrassing te nemen mislukten echter en de Prins bepaalde er zich ten slotte toe Spinola in den omtrek van Breda op allerlei wijzen lastig te vallen ten einde hem tot het opbreken van het beleg te noodzaken. De stad zelve scheen goed genoeg met troepen, geschut en levensmiddelen voorzien om den vijand geruimen tijd het hoofd te kunnen bieden. Maar Spinola nestelde zich vast om Breda, liet zich niet uit zijne stellingen lokken en versterkte zich door inundatiën en aardwerken of forten zoodanig, dat de maatregelen van den Prins om hem te verdrijven weinig resultaat hadden. De Prins keerde toen knorrig en moedeloos, steeds hevig lijdende aan de leverziekte, die zijn gestel reeds zoo lang had gesloopt, half November naar Den Haag terug, de leiding van de troepen aan zijn broeder en graaf Ernst Casimir overlatend, teleurgesteld in zijne hoop om Spinola te verjagen van voor de vesting, die hij als zijn meesterwerk beschouwde en die hij op den duur toch vreesde te zien vallen [3]). Zoo kwam het voorjaar van 1625. De staatsche troepen leden veel door ziekte ten gevolge van de aanhoudende regens en nog altijd bleef het leger zoo goed als werkeloos, door stormen en regenvloeden belemmerd in zijne pogingen tot ontzet. Ook de aankomst van Mansfeld uit Engeland met bijna 20 000 man bracht geene verandering, te meer omdat 's Prinsen ziekte allengs begon te verergeren en alle actie van staatsche zijde daardoor werd verlamd [4]).

---

1) Aitzema, I, blz. 324.
2) Van der Capellen, I, blz. 312.
3) Aitzema, I, blz. 336.
4) Van der Capellen, I, blz. 344.

Op het laatst van Maart 1625 werd de ziekte zoo ernstig, dat de Prins, steeds erger vermagerd en zwak, zijn einde voelende naderen en de toekomst van den staat willende verzekeren, zijn broeder uit het leger naar Den Haag ontbood. Hij ried dezen, die ook reeds over de veertig jaren oud en nog ongehuwd was, nadrukkelijk aan ter wille van de belangen van zijn land en zijn geslacht zich zoo spoedig mogelijk in het huwelijk te begeven. Nog vóór het einde der maand gaf Frederik Hendrik, die totnogtoe weinig neiging voor het huwelijk had getoond, aan den wensch van zijn stervenden broeder gehoor en bood zijne hand aan zijne nicht, de 28jarige Amalia, Gravin van Solms-Braunfels, eene hofdame en trouwe vriendin der Koningin van Bohemen, bij wie hij haar had leeren kennen. In groote overhaasting en met vrijstelling van den gewonen termijn voor de huwelijksgeboden werd het huwelijk reeds 4 April voltrokken. Frederik Hendrik, met autorisatie van de Staten door Maurits op het einde van Maart voorloopig met de functiën van Kapitein-Generaal belast, vertrok eene week later weder naar het leger, zijn broeder in droeven staat achterlatend maar ter wille van de omstandigheden zijn vertrek niet langer kunnende uitstellen.

Den 23sten overleed de zieke, zwak en uitgeteerd, in zijne laatste dagen bijgestaan door den predikant Bogerman [1]). Zijn sterfbed werd omringd door slechts weinigen, onder hen zijne beminde zuster Emilia, de vrouw van prins Emanuel van Portugal, benevens eenige leden van de Staten-Generaal, de raadsheer Vosbergen en de voornaamste dienaren van zijn Hof. Hij stierf, zooals hij had geleefd, als een eenvoudig, moedig, eerlijk, plichtmatig, christelijk soldaat, den dood niet vreezend maar zich met alle zorg voorbereidend om heen te gaan en tot in zijne laatste uren de belangen behartigend van den staat, aan welks hoofd hij stond, van den krijg, welks leiding hij veertig jaren lang had gehad. Zijn lijk werd eerst den 20sten September te Delft bijgezet.

De laatste levensjaren van den grooten veldoverste waren niet gelukkig geweest. De groote overwinning, in 1618 en 1619 onder zijne aanvoering door eene machtige partij op hare politieke tegenstanders behaald, had hem ontegenzeggelijk eene groote, bijkans monarchale macht in den staat bezorgd, maar zijn helder verstand moet spoedig

1) Aitzema, I, blz. 376 vlg.

hebben ingezien, dat die groote macht voor een van staatszaken zoo afkeerige als hij was alleen dan van beteekenis kon geacht worden, als hij door voortreffelijke dienaren werd ter zijde gestaan, en dat daaraan thans veel ontbrak. Zoo lang de vrede nog duurde, kwam dit niet zoo sterk aan den dag; maar toen in 1621 de krijg weder uitbarstte, bleek het onvoldoende van den toestand. Teleurgesteld, „geheel grynigh ende onverduldigh" [1]), nu de zaken niet naar zijn zin gingen, niet gelukkig in zijne ondernemingen, door zijne toenemende kwaal ondermijnd, zag hij ten slotte zijne populariteit, verkregen door zijn eenvoudig gemeenzaam optreden bij den roem van zijne afkomst en zijne geniale bekwaamheden, afnemen, zijn gesternte dalen te midden van een onzekeren toestand in het gansche land.

Hij had jaren lang in liefdesbetrekking gestaan tot eene gewezen hofdame van prinses Louise, jonkvrouwe Margaretha van Mechelen, bij wie hij twee zoons had, Willem en Lodewijk, wier beider namen in dagen van krijg en vrede gunstig bekend geworden zijn. Bovendien had hij nog twee andere zoons en drie dochters. Deze vijf laatsten beschouwde hij geheel als bastaarden maar de beide genoemde zoons der Vrouwe van Mechelen gedacht hij in zijn testament, hun een aanzienlijk jaargeld en de heerlijkheden van de Leck en Beverweerd met Polanen, Monster enz. schenkende. De moeder zelve ontving een jaargeld.

Het ongeregelde levensgedrag [2]) van den grooten veldheer is niet de donkerste vlek, die op zijne nagedachtenis rust. Veel donkerder is die, welke zijne onverzoenlijke hardheid tegenover Oldenbarnevelt op zijn karakter heeft geworpen, een zedelijke en politieke fout tevens, die voor zijn Huis en zijn land de schromelijkste gevolgen heeft gehad. Zelfs de onwaardeerbare diensten, die hij den lande heeft bewezen in de jaren van schitterenden glans, die hij heeft beleefd, zelfs de welverdiende roem zijner krijgsdaden heeft deze vlek niet kunnen uitwisschen, heeft, zooals Vondel zingt, „de wellen van dien moord" niet kunnen „stoppen", en met weemoed herdenkt de nakomelingschap het feit, dat twee zoo groote geesten, wier samenwerking eenmaal zooveel goeds had gewrocht, op het einde huns levens in zoo bittere vijandschap zijn gescheiden. Maar zij eert tevens

---

1) Van der Capellen, I, blz. 348.

2) Vgl. Van der Kemp, Maurits van Nassau, IV, blz. 165, 171, 394, 400 vlg.

in Maurits den grooten krijgsman, den voortreffelijken wiskundige, den genialen schepper van het leger, dat in zijne hand en die van zijn broeder het voortreffelijke werktuig is geworden, waardoor de vrijheid van den nederlandschen staat, in de eerste plaats huns vaders gewrocht, voorgoed werd verzekerd.

HOOFDSTUK II.

FREDERIK HENDRIK'S OPTREDEN.

De wijze, waarop in de laatste jaren door prins Maurits de zaken des lands waren bestuurd, met name de groote macht, hem zonder verzet van de zijde der Staten feitelijk in den staat toegekend, had velen ontstemd en doen vreezen voor het verder behoud der bestaande staatsregeering. De weinig schitterende gevolgen van den nieuwen koers, voorzoover den nog altijd voortdurenden oorlog betrof, had deze stemming niet verbeterd en het is dan ook geen wonder, dat wij sporen vinden van het streven om de macht van zijn aangewezen opvolger door eene beperkende instructie te verminderen en zoo „remedie" te zoeken tegen de dreigende „grootsheyt" der Oranjes [1]). Dit is niet geschied noch in Holland noch in de andere gewesten, waar prins Frederik Hendrik de stadhouderlijke waardigheid verkreeg. De leidende hollandsche staatslieden, met den toenmaligen toestand tevreden, hadden tijdens de ziekte van den gestorven Stadhouder alle gelegenheid om met hem en zijn broeder den overgang tot de nieuwe periode naar hun zin te regelen. Holland koos den Prins onmiddellijk in zijns broeders plaats en bewoog Zeeland weldra hetzelfde te doen.

De wijze, waarop in de hollandsche commissie [2]) aan den Prins d.d. 24 Mei 1625 gesproken wordt van „de ware Christelycke Religie, soo die tegenwoordigh by publijcke authoriteyt geexerceert werdt", getuigt minder van deze bedoeling dan de overhaaste regeling der opvolging zelve: de commissie toch is eenvoudig eene copie van die

---

1) Van der Capellen, I, blz. 349; Aitzema, I, blz. 384.
2) Aitzema, I, blz. 386.

voor Maurits [1]) van 1585 met deze ééne gewichtige verandering, dat er niet in gesproken wordt van „Edelen en Raden uyt den voorsz. landen", met wier „advys" en „ten overstaan" van wie de nieuwe „Gouverneur" in zaken van oorlog en bestuur heeft te handelen, maar van „deselve Heeren Staten", aan wier „goetduncken" of aan het „advys" van wier „Gecommitteerde Raden" hij thans daarbij gebonden zou zijn. Van eene nadere beperkende instructie, zooals Maurits gehad heeft, is echter bij de benoeming van Frederik Hendrik niets vernomen in overeenstemming met de feitelijke uitbreiding van den stadhouderlijken invloed in de laatste jaren. Aan eene beperking b.v. van zijne macht in zake de magistraatskeuze is wel gedacht [2]) maar zij is niet tot stand gekomen. Zoo is het ook in de andere gewesten gegaan. Alles bleef op denzelfden voet. In Stad en Lande met Drente alleen koos men in de plaats van Maurits den frieschen stadhouder Ernst Casimir, waarschijnlijk ten gevolge van eene vooraf gemaakte schikking tusschen dezen en Frederik Hendrik. De Staten-Generaal hadden, volgens de belofte den stervenden Maurits gedaan, zijn broeder onmiddellijk en zonder eerst de afzonderlijke gewesten te hooren, wat terecht eenige ontevredenheid verwekte [3]), tot Kapitein- en Admiraal-Generaal der Unie verheven; maar in deze omstandigheden, terwijl het leger te velde was, legde men zich bij de eigenmachtige handelwijze neder.

De nieuwe „domineerende persoon" onderscheidde zich in vele opzichten van zijn voorganger. Frederik Hendrik, die van zijn vader het diplomatiek talent, van zijn moeder en vader beiden de hoofsche en welwillende manieren geërfd had, had op krijgskundig gebied van zijn broeder, dien hij zeer bewonderde, veel geleerd. Sedert den veldtocht van 1600 was hij ten volle ingewijd in de militaire plannen en gedachten van den grooten veldheer en had zich geheel in zijne school gevormd. Zorgvuldig opgevoed onder leiding zijner voortreffelijke en beschaafde moeder en van den verstandigen Uyttenbogaert, had hij een ruimer blik dan zijn broeder, een open oog ook voor andere zaken dan die met den krijg in onmiddellijk verband stonden; zijne geestesbeschaving was wel niet zoo uitnemend als sommige

---

1) Vgl. dl. III, blz. 338.

2) Van der Capellen, I, blz. 354.

3) Ibid., blz. 349; Wagenaar, XI, blz. 4.

zijner lofredenaars ons willen doen gelooven maar hij toonde toch, voorzoover het kampleven en de staatszaken hem den tijd lieten, belangstelling in kunst en letteren; wij bezitten zelfs krijgskundige gedenkschriften zoo niet van zijne hand, dan toch door hem ontworpen en nauwkeurig nagegaan. Bedachtzaam, zelfs langzaam in de uitvoering zijner plannen — „ik moet erover slapen", placht hij te zeggen — was hij zacht in zijn oordeel over anderen, zonder partijhartstocht, edelmoedig tegenover zijne vijanden, vrijgevig tegenover hen, wien hij na rijp beraad zijne vriendschap en zijn vertrouwen meende te mogen schenken [1]). Zijne diplomatieke talenten, met name zijne voorzichtigheid in zijne uitlatingen, de kunst om zijne ware meening te verbergen, gaven soms den indruk van geveinsdheid.

Ook zijne gemalin was eene vrouw van uitnemende gaven, al is zij van heersch- en hebzucht, van zekere neiging tot intrigue allerminst vrij te pleiten. De geboorte op 26 Mei 1626 van haar zoon, die den naam van Willem zou dragen, werd als eene gebeurtenis van nationale beteekenis gevierd en Vondel's „Geboortclock" van den jongen Prins scheen te luiden over de wieg van een koningskind. Beiden hadden behoefte aan uiterlijken glans, aan een schitterend Hof. Hunne omgeving toonde dan ook een groot onderscheid met den eenvoudigen hofstaat van Maurits, die voor zulke zaken weinig gevoelde. Hun Hof, door tal van jonge fransche edelen bezocht, door een reeks van jonge duitsche vorstenzonen opgeluisterd, was weldra „l'une des plus polies" van dien tijd; de paleizen, die zij bouwden of verfraaiden, konden de vergelijking met de woningen der souvereinen elders veilig doorstaan. Maar deze in Holland ongewone verschijnselen van een vorstelijk optreden kwamen eerst eenige jaren later duidelijk aan den dag, nadat de Prins door zijne roemrijke veldtochten en belegeringen een grooten naam en aanzienlijke rijkdommen had verworven.

Het begin van zijn stadhouderschap was niet zoo schitterend. Het buitengewoon groote leger, bestemd om het belegerde Breda te ontzetten en met eene machtige artillerie voorzien, slaagde er niet in om den sterk verschansten Spinola uit zijne stellingen te verdrijven en moest weldra terugtrekken, terwijl Mansfeld zich met zijn zeer verzwakte en verloopen benden in het Guliksche legerde. Zoo moest

---

[1]) d'Estrades, Lettres, I, p. 56.

Breda zich nog in Mei 1625 overgeven, het garnizoen met krijgseer de stad verlatende.

Diep was blijkens de pamfletten en andere geschriften dier dagen de indruk van het verlies der belangrijke vesting en men had zelfs een zwaar hoofd in de zaak van de verdediging der rivieren, die nu door den overmoedigen vijand bedreigd werden, te eer toen Mansfeld met zijne troepen in deenschen dienst overging en zich naar Noord-Duitschland terugtrok. Er werd zelfs gedacht aan de mogelijkheid van een vergelijk met Spanje, ja ook de Prins scheen daarvan niet afkeerig.

De dood van koning Jacobus, die eenige dagen vóór Maurits was gestorven en door den op Spanje verbitterden Prins van Wales, thans koning Karel I, was opgevolgd, gaf intusschen beteren moed op de toekomst. Eene buitengewone zending ter gelegenheid van het vertrek van den staatschen gezant Joachimi, Caron's opvolger, had ten doel Engeland tot een gezamenlijk oorlogvoeren te bewegen. Sommelsdijk zelf, nog steeds aan het hoofd der buitenlandsche zaken, nam de leiding der onderhandelingen daarbij in handen en bracht in overleg met Buckingham nog vóór den herfst eene nauwe of- en defensieve alliantie tot stand, waarbij de loopende handelsgeschillen op zijde werden geschoven. Weldra verscheen Buckingham zelf in Den Haag om de gesloten alliantie uit te breiden tot een groot europeesch verbond tegen Spanje en den Keizer, waaraan ook Frankrijk, Denemarken, Zweden, Venetië, Savoye, de duitsche protestantsche vorsten en Bethlen Gabor van Zevenbergen zouden deelnemen.

Deze groote plannen kregen een begin van uitvoering door de feitelijke aansluiting van Denemarken, dat door subsidiën van Engeland en de Staten en door eene gemeenschappelijk uitgeruste vloot in zijn strijd tegen den Keizer zou worden gesteund. Maar Karel's geldgebrek, zijne oneenigheid met het Parlement en de natie, de lichtvaardigheid en onvertrouwbaarheid zijner weinig ernstige raadslieden hebben de groote verwachtingen van die zijde in teleurstelling doen verkeeren.

Meer was er te wachten van Frankrijk, onder den krachtigen Richelieu thans weder geneigd om de Nederlanden tegen Spanje te steunen. Frederik Hendrik en Sommelsdijk beiden hadden hunne hoop vooral op die mogendheid gesteld. Het gansche jaar 1625 was men reeds bezig om de nauwe aansluiting bij Frankrijk voor te be-

reiden door zooveel mogelijk toe te geven aan de eischen der fransche regeering om haar feitelijken steun te verleenen tegenover de Hugenoten te La Rochelle. Maurits had nog in zijne laatste dagen en met weerzin tegen dit loslaten der vervolgde geloofsgenooten toegestemd in Frankrijk's begeerte om 12 nederlandsche schepen te mogen leenen of koopen terwijl 20 andere onder Haultain, bestemd om in de Middellandsche zee tegen de Spanjaarden te ageeren, voorloopig ook voor La Rochelle gebruikt zouden mogen worden. Men liet Haultain werkelijk voorloopig voor de haven der Hugenoten en in November ging Sommelsdijk zelf in ambassade naar Parijs om deze teedere zaak tot een goed einde te brengen, juist toen Haultain bevel had ontvangen om wegens den toestand zijner schepen, die in het gevaarlijke vaarwater der Golf van Biscaye veel geleden hadden, naar de vlaamsche kust terug te keeren. De Staten waren verheugd in deze laatste omstandigheid eene reden te kunnen vinden om aan het hier te lande weinig populaire optreden der staatsche vloot tegen de Hugenoten een einde te maken.

Sommelsdijk moest niet alleen de zaak met de Hugenoten trachten te schikken maar bovendien Frankrijk trachten over te halen in het pas gesloten groote verbond te treden [1]). Richelieu toonde zich daartoe niet ongeneigd, mits de Hugenoten zich onderwierpen. Dit laatste geschiedde werkelijk. Niet weinig ook ten gevolge van Sommelsdijk's bemiddeling en de bemoeiingen van de daartoe overgekomen engelsche gezanten werden de Hugenoten van La Rochelle in Februari 1626 bewogen een voor hen nadeeligen vrede met hunnen Koning te sluiten. Nu scheen de weg gebaand voor de aansluiting van Frankrijk bij het groote verbond tegen het Huis van Habsburg. Maar Richelieu bleek ten slotte weinig gezind zich dadelijk in een grooten europeeschen krijg te steken en onderhandelde heimelijk met Spanje, welke onderhandeling plotseling tot eene vredelievende overeenkomst met die mogendheid leidde. Nog scheen wel een verbond tusschen Frankrijk en de Nederlanden mogelijk maar ook dit bleek weldra een hersenschim en Sommelsdijk verliet Parijs in April zonder zijn doel te hebben bereikt: men had de Hugenoten opgeofferd zonder den daarvoor gehoopten prijs verkregen te hebben; Sommelsdijk

---

[1]) Vgl. over zijne zending: Bronsveld, Het buitengewone gezantschap van Sommelsdijck in 1625 en 1626 (Haarlem, 1896).

had zich laten verschalken door den geslepen Kardinaal, die met de hulp van den staatschen afgezant een voor de binnenlandsche rust van Frankrijk hoogst belangrijke aangelegenheid tot een goed einde had gebracht.

De alliantie met Engeland beantwoordde ook niet aan de verwachting. De Koning van Engeland had haar gesloten eigenlijk meer uit persoonlijke verbittering tegen Spanje dan krachtens politieke overwegingen; het Parlement, dat 's Konings raadslieden wantrouwde, was alles behalve gezind om door krachtigen geldelijken steun den oorlog feitelijk mogelijk te maken. Het geld daarvoor kon niet dan met moeite worden verkregen, zelfs niet door beleening en verpanding van de juweelen der koninklijke familie, waarop men te Amsterdam Buckingham, die ze aanbood, geen geld wilde leenen [1]), en in die omstandigheden moest de krijg van engelsche zijde zich hoofdzakelijk bepalen tot kaperij op weinig uitgebreide schaal. Alle pogingen om geld te verkrijgen mislukten, in het volgende jaar zoowel een verzoek om vrijwillige giften als eene gedwongen leening, het uiterste middel. De engelsche natie wilde niets van den lichtzinnigen Buckingham en zijne monarchale politiek weten. Een gecombineerde zeetocht van engelsche en nederlandsche schepen, in het najaar op de spaansche kust ondernomen om de spaansche zilvervloot uit West-Indië bij Cadix te onderscheppen, leidde niet tot het gewenschte doel, een aanval op Cadix zelf mislukte geheel en de uitrusting eener nieuwe staatsche vloot in het voorjaar van 1626 ging zeer langzaam ten gevolge van het geldgebrek en de slechte administratie der Admiraliteiten, ook ten gevolge van de binnenlandsche oneenigheden in de Nederlanden.

Inwendige twisten in Friesland, waar de vier leden van het gewest voordurend oneenigheden hadden, belemmerden de geregelde invordering der belastingen aldaar. Men stoorde er zich weinig aan de vertoogen en bezendingen der Staten-Generaal, verzette zich tegen de executie der onwilligen en zond zelfs geen afgevaardigden meer naar Den Haag. Met name de friesche steden bleven weerbarstig weigeren zekere belasting te betalen en te Leeuwarden ontstond een formeel oproer; tegen de soldaten, die er de orde moesten herstellen, werden dadelijkheden gepleegd. Reeds dacht men in Den Haag over een

---

1) Van der Capellen, I, blz. 381.

krachtig militair optreden tegen deze beweging, toen de friesche ontevredenen begrepen te ver gegaan te zijn en zich wel nog niet onderwierpen maar toch tot nadere bespreking bereid toonden, mits de zaak aan het gewest zelf werd overgelaten [1]). Ook Zeeland beklaagde zich weder over zijne te zware lasten en verklaarde zijne quote niet te kunnen opbrengen. Het uitblijven van de quoten der beide gewesten had natuurlijk een slechten invloed op den gang der oorlogszaken ter zee zoowel als te lande.

In 1626 evenmin als in 1625 werd zoo van beide kanten iets van overwegende beteekenis uitgericht. Ook Spanje en de Aartshertogin toch hadden met geldgebrek te kampen en de groote oorlog in Duitschland hield hunne aandacht te zeer bezig dan dat ook in de Nederlanden aan belangrijke ondernemingen kon worden gedacht na de buitengewone krachtsinspanning bij het beleg van Breda. Van 's vijands zijde bleef het bij het heffen van contributie in de Betuwe tot Buren en Kuilenburg toe, die zich tegen ruime betaling „sauvegarde" verzekerden. Van staatsche zijde kwam men nog in den zomer te velde maar richtte weinig uit, behalve dat graaf Ernst Casimir Oldenzaal met het nabijgelegen kasteel Lage na een kort beleg wist te bemachtigen, eene zaak van belang voor het platteland van Overijsel en Drente. Een mislukte aanslag van den Prins op het land van Waes met plannen tegen Hulst en Sas van Gent, later eenig heen en weder trekken aan den Rijn besloot den veldtocht van dit jaar op alles behalve schitterende wijze.

Men sprak weder veel van geheime onderhandelingen, van eene mogelijke hernieuwing van het Bestand. Er werd zelfs gemompeld van 's Prinsen vaste begeerte naar vrede, terwijl het bekend was, dat de Aartshertogin daarvan in het minst niet afkeerig zou zijn en dat alleen Spanje's weigering om de onafhankelijkheid van het Noorden te erkennen steeds het groote struikelblok bleef. Men bepaalde zich intusschen tot eene ruime uitwisseling van krijgsgevangenen, die in elk geval tot wederzijdsche beleefdheden en welwillende betuigingen hebben geleid.

De voordeelen, door de keizerlijke wapenen tegen Denemarken behaald, zoodat na de nederlagen van Mansfeld bij Dessau, van koning Christiaan IV zelf bij Lutter en na den dood van vorst Chris-

---

[1]) Arend, Van Rees, Brill, III, 4, blz. 159 vlg.

tiaan van Brunswijk de zaak der Protestanten geheel verloren scheen, deden de Staten voor de oostelijke grenzen vreezen. Gansch Noord-Duitschland toch lag den keizerlijken thans open en ieder oogenblik verwachtte men Tilly of Wallenstein, die zich beiden dreigend over de houding der Staten tegenover het Rijk hadden uitgelaten, naar deze zijde te zien trekken. Friesland en Groningen vroegen met aandrang om bescherming door meerdere troepen en in verband met deze omstandigheden trad men nog in het najaar in Oostfriesland krachtig op tegen de poging van den Graaf om de Staten te bewegen hunne troepen uit zijn graafschap terug te trekken en hun inmenging in het bijzonder te Emden te verminderen. De bedrijvigheid van Spinola in Vlaanderen, waar hij Sluis begon te bedreigen, de overmoed der kapers uit Duinkerken brachten ook in Zeeland onrust te weeg. Dit alles maakte de grensprovinciën meer dan ooit geneigd om bij het dreigende oorlogsgevaar hare verplichtingen zoo goed mogelijk na te komen en een geregelder betaling der quoten te verzekeren, hetgeen voor het volgende jaar werkelijk beterschap in het uitzicht stelde.

Terwijl de buitenlandsche zaken aldus een bedenkelijken keer namen, was het ook in het land zelf alles behalve rustig. De Remonstranten, zoolang Maurits leefde en vooral na den aanslag van 1623, wanhopende aan eenige verbetering in hunnen toestand, hadden al hunne hoop op Frederik Hendrik gesteld. Zij kenden zijne geringe sympathie voor de tegenpartij; zij wisten, hoe hij, ook na de gebeurtenissen van 1618 en het volgende jaar, van zijne persoonlijke denkwijze geen geheim had gemaakt. Zij verwachtten na zijne verheffing alles van hem, hun ouden begunstiger, terwijl hunne tegenstanders verre van gerust waren omtrent diens voornemens ten opzichte der religie. Maar de voorzichtige Prins was te veel staatsman om zich tot ingrijpende maatregelen ten gunste der onderliggende partij te leenen, wel wetende, dat hij daarmede het verzet der predikanten, des volks zou wekken, ja den pas geëindigden kamp weder zou doen uitbreken. En hoe onberekenbaar was het gevaar van binnenlandschen twist bij den loop der zaken buitenslands? De oneenigheid, die gedurende het Bestand den staat zoo deerlijk had geteisterd, zou in tijd van oorlog meer dan iets anders de plannen van den vijand begunstigen.

Zijne politiek was er dan ook van den beginne op gericht om, zonder de belangen der Remonstranten geheel uit het oog te verliezen, tijd te winnen, langzaam aan het denkbeeld van onderlinge verdraagzaamheid ingang te doen vinden en voorloopig niet te tornen aan den bestaanden toestand. Het is duidelijk, dat de hooggespannen verwachtingen der Remonstranten door deze houding van den Prins werden teleurgesteld. Scherp lieten hunne hoofden, als hoedanig Uyttenbogaert en De Groot nog steeds golden, zich uit over zijne „politieke" terughoudendheid, zijne „schoone woorden."

Doch de Prins schreed langzaam maar zeker voort naar zijn doel. Hij steunde bij vroedschapsverkiezingen overal de gematigde elementen, gaf den tegen hun zin medegesleepten moed om voor hunne overtuiging uit te komen, onderdrukte voorzichtig maar krachtig de uitspattingen der ijveraars van beide zijden en bevorderde de verzoening der regenten onderling, zich niet storende aan de verwijten van den eenen of den anderen kant. Hij hield door zijn vriend Van der Myle, dien hij geregeld bij zich ontving en met wien hij veel over de kerkelijke zaken raadpleegde, voeling met de leiders der Remonstranten en wist hen dikwijls tot kalmte en gematigdheid te bewegen. Zoo zag men reeds spoedig na zijne verheffing het lot der Remonstranten feitelijk verbeteren. Te Rotterdam, Gouda, Alkmaar en Hoorn, waar zij nog altijd talrijk waren, maar ook elders schafte men de plakkaten tegen hunne „conventikelen" nog wel niet af maar beschouwde ze toch als „verouderd en verstorven", behandelde ze als doode letter en paste ze niet of met de meeste gematigdheid toe [1]). Zelfs te Amsterdam ging men op deze wijze te werk, tot hevige ergernis intusschen van sommige predikanten, die op de kansels weder tegen de gevloekte aanhangers van Arminius donderden en in pamfletten en vertoogen klaagden over de „exorbitantiën" hunner tegenstanders.

De politiek der Staten tegenover de Hugenoten moest het bij hen evenzeer, ja nog in hoogere mate ontgelden. Was het geen schande, dat men deze arme geloofsgenooten met de wapenen hielp onderdrukken? Laadde men den toorn des Hemels niet op zich door den „Papist" te helpen bij de vernietiging der „ware religie"? De fransche predikant Doucher te Amsterdam gaf eene heftige predikatie tegen

---

1) Uyttenbogaert, Brieven, uit dezen tijd bij Rogge, dl. II en III, 1 passim.

de gematigde regeeringsleden der stad uit, die in verschillende drukken aanstonds ingang vond bij het volk. De synoden van Zuid- en Noord-Holland wendden zich tot de Staten met eene remonstrantie „nopende de groote stouticheit der Arminianen.” Grevinchoven, Uyttenbogaert, Paschier de Fijne en andere Remonstranten bleven niet achter met deze aanvallen te beantwoorden, nu eens met eene „silvere vergulde naelde” begeerende „af te lichten vliesen van de oogen der hollantsche Regenten”, dan weder met een „vertoogh van den contra-remonstrantschen Joabs-kus” of een „wederlegginghe van ’t libel fameux”, zooals Uyttenbogaert genoemde remonstrantie betitelde in zijn tegenschrift. Joost van Vondel’s Palamedes, waarin men niet ten onrechte politieke toespelingen op de tijdsomstandigheden meende te ontdekken, wekte de hevigste ergernis en had zelfs eene vervolging van den dichter ten gevolge, die hem de wraak zijner tegenstanders deed gevoelen. Coster’s Iphigenia met haar scherpen aanval tegen „malle papery” genoot nieuwe belangstelling. De hekeldichten van den thans vrijer dan vroeger „met roskam en rommelpot” [1]) optredenden Vondel verbitterden de tegenpartij meer dan ooit: de machtige Reinier Pauw zelf, het „looze Reintje”, werd niet door hem gespaard. Reeds toonde het oproer tegen de Remonstranten op tweeden Paaschdag 1626 te Amsterdam, hoe ernstig de beweging dreigde te worden, hoe de bevolking door het heftige woord der predikers en de toenemende vrijmoedigheid der Remonstranten in onrust werd gebracht. Maar standvastig bleef Frederik Hendrik bij zijne verzoenende politiek; de stedelijke regeeringen steunden hem en elkander in het voorbereiden eener door zeer vele gematigden gewenschte „amnestie” en het optreden tegen dergelijke volksbewegingen, die Oldenbarnevelt’s waarschuwing in herinnering brachten.

Al heette de meerderheid der Staten van Holland nog contra-remonstrantsch, hare woorden en daden toonden, dat zij verre van den ijver van 1618 was: men bepaalde zich tot het voorbereiden eener nieuwe afkondiging der ordonnantiën op den godsdienst, ofschoon men aarzelde werkelijk daartoe over te gaan en in den zomer van 1627 tegenover den aandrang der heftige Contra-Remonstranten voorloopig alleen besloot tot eene aanschrijving aan de stedelijke regee-

---

[1]) Vgl. Bakhuizen van den Brink, Vondel met roskam en rommelpot, 3de dr. (’s Gravenhage, 1886).

ringen en de rechters om de plakkaten als „eeuwige edicten te observeeren" — eene wijze van handelen, die natuurlijk de ijveraars niet kon bevredigen maar ook den Remonstranten weinig behaagde. In Utrecht werd met kracht aan die plakkaten en aanschrijvingen de hand gehouden maar in Holland weigerden de regeeringen van sommige steden ronduit, die van andere meer bedektelijk streng tegen de ongehoorzamen op te treden.

Zoo was het derde jaar van Frederik Hendrik's bestuur reeds aangebroken en nog was er zeer weinig uitgericht in den krijg. Thans scheen het echter, dat de Prins iets groots in den zin had. Niet minder dan 8000 waardgelders werden in dienst genomen en einde Juli sloeg de Prins het beleg voor het sterke en belangrijke „landbederflijke" Grol, van waar uit de Spanjaarden jaren lang het kwartier van Zutphen hadden geteisterd en dat Maurits tweemaal vruchteloos had zoeken te vermeesteren. In weerwil van 's vijands nadering slaagde de Prins, wiens roem als belegeraar daardoor aanstonds gevestigd was, binnen eene maand in de verovering der sterke vesting. Zoo groot was de geestdrift in den lande bij dit bericht, dat aanstonds alle onzekerheid, alle vrees voor de toekomst week bij de gedachte aan den grooten veldheer, die thans weder als „Holland's stuurman" het vaartuig van den staat „na veilge haven" stuurde en „Spanje's boosheid" zou „temmen." De vrees voor geheime onderhandeling met Spanje was tevens zoo goed als geweken, nu de Staten opnieuw aanvallend waren opgetreden tot verrassing ook van het buitenland, nu „Welhem's dappre zoon" op zijne beurt het bloed zijns vaders had gewroken. De klokken, die ten vorigen jare de geboorte van zijn erfgenaam hadden begroet, juichten nu wederom bij de behaalde zege den overwinnaar toe en voor velen gelijk voor den dichter was voortaan in de duisternis van den grooten oorlog en van de binnenlandsche woelingen „geen leid-ster als 't licht, dat op zijn helmtop blonk" [1]).

Ook het vertrouwen op eigen krachten werd er opnieuw door geschraagd. En dit was wel noodig, want op Engeland en Frankrijk viel minder dan ooit te rekenen, nu de grillige politiek van Karel I en zijne gunstelingen een oorlog tusschen deze beide mogendheden

---

1) Vondel's Verovering van Grol.

had veroorzaakt, die langer dan twee jaren duurde en eerst eindigde, nadat door de verovering van La Rochelle de zaak der Hugenoten in Frankrijk voorgoed verloren was en Buckingham's dood Engeland van zijne beginsellooze staatkunde scheen te zullen verlossen. Ook de Staten ondervonden de nadeelen van dezen krijg, die hen van zoo nabij betrof. Er was herhaaldelijk sprake van eene toenadering tusschen Frankrijk en Spanje. Zouden de Staten dan Engeland steunen? vroeg Carleton namens zijne regeering. Er kwamen bezwaren voor den handel op Frankrijk en Engeland; de nederlandsche schepen leden overlast van de kapers der beide natiën en de zeeuwsche luitenant-admiraal Philips Van Dorp, die met zijn vloot op de Noordzee kruiste om de vlaamsche kust te blokkeeren, geraakte in allerlei moeilijkheden.

Ook de staat van zaken in de Oostzee was alles behalve gunstig voor de nederlandsche belangen, vooral toen Wallenstein, 's Keizers overwinnende veldheer, na zijne zegepralen op Denemarken de hand sloeg aan het vormen eener keizerlijke zeemacht in die streken tot groote onrust zoowel van Zweden als van de Staten. De oorlog tusschen Zweden en Polen duurde nog steeds voort. Tilly's troepen naderden bovendien de oostelijke grenzen en rukten nog vóór het einde van 1627 het graafschap Oostfriesland binnen.

De winter van 1627 op 1628 leverde alzoo velerlei gevaar op. Van staatsche zijde werden pogingen gedaan zoowel om Frankrijk en Engeland als om Zweden en Polen met elkander te verzoenen. Het laatste, voorbereid door een buitengewoon luisterrijk gezantschap, waarvan Andries Bicker, burgemeester van Amsterdam, de ziel was, gelukte ten slotte, al duurde het nog tot 1629, alvorens de vrede werkelijk tot stand kwam; maar de vrede tusschen Denemarken en den Keizer, die nog eerder gesloten werd, gaf den laatste toch gelegenheid zijne troepen in het Westen samen te trekken. De naar Engeland en Frankrijk gezonden ambassadeurs, Randwijk en Pauw bij de eerste, Sommelsdijk en Vosbergen wederom bij de laatste mogendheid, waren minder gelukkig en het vertrek eerst van d'Espesses, die persoonlijke onaangenaamheden in Den Haag had gehad, daarna van Carleton, die na veertien jaren verblijf eindelijk voorgoed naar zijn vaderland terugkeerde, bevorderde de goede verstandhouding met de beide mogendheden niet.

Het vertrek van Carleton bood eene goede gelegenheid aan om in

de verhouding tot Engeland eene gewenschte verandering te brengen. De engelsche gezant had, ofschoon de pandsteden lang waren teruggegeven en het verstrekte geld afbetaald, nog altijd zitting in den Raad van State gehad. Het werd nu tijd dit recht, dat zekere afhankelijkheid scheen te teekenen, op te heffen en reeds eenige jaren te voren was op deze zaak de aandacht gevestigd. Men gaf thans aan de engelsche regeering te kennen, dat Carleton's opvolger niet meer in den Raad van State zou worden toegelaten, hetgeen die regeering wel onaangenaam stemde maar waartegen zij toch redelijkerwijze geen bezwaren kon opwerpen.

De Raad van State schijnt in verband met deze verandering het oogenblik gunstig geacht te hebben om zijn invloed op het staatsbestuur te versterken. Half Maart van het jaar 1628 besloot hij zich naar aanleiding van de vraag der Staten-Generaal, hoe eene nieuwe lichting van 10 000 man te „effectueeren" zou zijn, tot de gewesten te wenden met eene missive, waarin ernstige bezwaren werden ontwikkeld tegen den gang der zaken [1]). Die bezwaren waren verre van ongegrond. De „groote confusien in het stuck van de finantien", waaruit de minder voldoende toestand van leger, vestingen en vloot van zelf voortvloeide, werd volkomen terecht toegeschreven aan de „quade correspondentien" in de landsregeering, waaruit op den duur „dissolutie van den band der Unie" kon worden gewacht. De Raad klaagde, dat de gewichtigste zaken buiten hem om werden behandeld, zoodat de wanorde toenam, het crediet daalde, justitie en krijgstucht verslapten, het staatsgezag zijn klem verloor. Geroepen om „voor de Generaliteyt te zijn", verlangde de Raad den steun der gewesten om in dit alles verbetering te brengen en de woorden, waarin hij dit deed, toonden duidelijk aan, dat hij in de vermeerdering van zijn eigen gezag tegenover dat der Staten-Generaal het aangewezen redmiddel zag. De Prins, in kennis gesteld met het voornemen om dit schrijven af te zenden, ried „by dese gelegentheydt van tydt" het plan niet te volvoeren, vreezende voor daardoor te wekken onrust, aangezien juist in het voorjaar de zaak der Remonstranten te Amsterdam tot hevige woelingen aanleiding gaf, de keizerlijke legers meer en meer de oostergrens naderden en Spinola's

---

[1]) Aitzema, I, blz. 775 vlg., 781; Notulen Raad van State (Rijksarchief) d.d. 14 Maart 1628 vlg.

troepen Zeeland bedreigden. De Raad stelde de zaak werkelijk uit maar gaf toch eene maand later gevolg aan zijn voornemen tot groote ergernis van den Prins en de Staten-Generaal, welke meenden, dat het in allen gevalle voor den Raad niet te pas kwam zich tot de afzonderlijke gewesten te wenden. Een ernstig conflict dreigde, dat door de Staten-Generaal spoedig beslist werd door, onder protest nochtans van den Raad, diens bevoegdheid in dezen te ontkennen, ofschoon men zich bereid verklaarde de aangeroerde punten te „overwegen."

De beroeringen van kerkelijken aard te Amsterdam waren in het voorjaar zoo hoog gestegen, dat de Prins het noodig achtte in April zelf naar de stad te komen om er orde op de zaken te stellen. De stadsregeering had hem daartoe uitgenoodigd, aangezien zij tegenover de door woelige predikanten aangezette menigte haar gezag niet langer scheen te kunnen handhaven. De Prins, door de vrienden der Remonstranten en henzelven met vreugde begroet, gelijk uit Vondel's jubelende „wellecomste" blijkt, beloofde de remonstrantsche conventikelen te doen weren, mits de Contra-Remonstranten ophielden met agiteeren en petitiën op te stellen, maar nauwelijks was hij vertrokken, of de stadsregeering versterkte zich door het vermeerderen harer waardgelders en liet de vergaderingen der Remonstranten wederom oogluikend toe, terwijl op het einde des jaars de Prins, die deze houding der regeering blijkbaar goedkeurde, zelfs zes vendels garnizoen in de stad zond, met bewilliging ook der Staten van Holland. Kort daarop werden eenige raddraaiers tot verbanning en boete veroordeeld. De predikanten durfde men nog niet aan. Eerst in het voorjaar van 1629, nadat de schutterij door een nieuwen eed herinnerd was aan hare verplichting om te gehoorzamen aan hare kapiteins, ook al waren zij Remonstranten of werden zij verdacht het te zijn, om de privilegiën te handhaven en de veiligheid van alle ingezetenen tegen iederen overlast te beschermen, waagde men het door te tasten. De contra-remonstrantsche ijveraars hadden wel beweerd, dat de schutters niet gehouden waren om een eed af te leggen, op grond waarvan zij genoodzaakt konden worden ter bescherming van de „vijanden der hervormde leer" op te treden; ja, zij beweerden zelfs, dat de schutters geen gehoorzaamheid behoefden te bewijzen aan de kapiteins, die gezworen vijanden waren der „ware religie", en hadden deze beweringen door de leidsche theologen en de hollandsche synoden als met de Schrift overeen-

komstig laten waarmerken, maar de stadsregeering zette desniettemin de zaak door.

Dit alles had tot een vinnigen pamflettenstrijd — „het snewt blauboeckjens”, schreef Uyttenbogaert — tot talrijke spot- en hekeldichten, ja tot volksbewegingen aanleiding gegeven. De venijnige antwoorden op Vondel's bittere „vragen” der Amsterdamsche Academie, de felle aanvallen op de remonstrantsche leerstellingen, de „logenkorting” op de „Harminiaansche logentaal” getuigen van de telkens herlevende gisting. Amsterdam verkeerde voortdurend in onrust. Een „bloedbad of ander swaer perikel” scheen niet uitgesloten maar, gesteund door den Prins en de Gecommitteerde Raden van Holland, bleef de amsterdamsche regeering voet bij stuk houden. Er werd in de Statenvergadering van Holland wel af en toe heftig gedisputeerd en de nog steeds calvinistische meerderheid dreigde zelfs met inhouding der consenten, wanneer men hare vrienden ging vervolgen, maar de Prins wist ten slotte de zaken in gematigde richting te drijven, ook al hadden de ijveraars den raadpensionaris Duyck op hunne hand. Ook diens tijdelijke opvolger, die hem bij zijn dood in September 1629 verving, Jacob Cats, pensionaris van Dordrecht, stond aan de zijde der Contra-Remonstranten, maar hij was een verre van krachtige natuur en liet zich gemakkelijk door den Prins overtuigen van de noodzakelijkheid om met matiging te werk te gaan. Met dat al bleven de predikanten woelen, ja spraken van terugkeer hunner verbannen medestanders en van strenge handhaving der plakkaten. Toen eindelijk namen de amsterdamsche heeren, onder wie Dirk Bas, Antonie Oetgens van Waveren, Geurt Dirksz. van Beuningen en Andries Bicker zich in deze moeilijke dagen onderscheidden, het besluit om den woeligsten der predikanten, Smout, die den kerkeraad naar zijne hand placht te zetten en als leider van het rumoer bekend stond, uit de stad te verwijderen en te eischen, dat de kerkeraad voortaan commissarissen van stadswege tot zijne vergaderingen zou toelaten (Januari 1630). Ook Smout's ambtgenoot Kloppenburg werd later uit de stad geleid.

Hevig was de ergernis der tegenpartij. Men hoorde weder roepen om eene provinciale synode ter beslechting der geschillen; elders werd gerept van eene inmenging der beide hooge gerechtshoven. Het gansche voorjaar werd over de amsterdamsche zaak in de Staten van Holland gedebatteerd en de meerderheid, door de ijveraars bewerkt, aarzelde

lang de houding der amsterdamsche regeering goed te keuren. Eindelijk besloot zij tot ergernis van Amsterdam de zaak aan de synode van Noordholland op te dragen. Maar Amsterdam weigerde deze naar zijne meening „politieke" zaak door eene kerkelijke overheid te laten beslissen en verklaarde zich niet aan zulk een besluit gebonden te achten. Toen kwam de Prins tusschenbeiden en deed door zijn invloed het reeds genomen besluit intrekken, maar eerst op het einde des jaars werd hem door de Staten de beslissing overgelaten, waarop hij de zaak zoodanig schikte, dat de kerkeraad voor een jaar niet met de bedoelde commissarissen zou worden lastig gevallen, terwijl Smout met behoud zijner jaarwedde buiten Amsterdam zou moeten blijven. Het garnizoen van den Prins stelde de regeering van Amsterdam in staat te midden van deze bewegingen de rust in hare stad ongestoord te handhaven [1]).

De afloop dezer twisten had natuurlijk op het lot der Remonstranten hier en elders grooten invloed. Ook te Rotterdam schorste in 1630 de vroedschap twee onrustige contra-remonstrantsche predikanten, die in weerwil van de protesten der zuidhollandsche synode voor de macht der tegenpartij moesten bukken, na eene scheidsrechterlijke beslissing van den Prins werden verplaatst en zich later zelfs het verblijf in de stad ontzegd zagen. En zoo ging het ook in andere plaatsen. Welhaast werd overal onder begunstiging van den magistraat door de Remonstranten kerk gehouden, zonder dat aan de plakkaten daartegen aandacht werd geschonken; honderden hunner kwamen soms bijeen, niet bevreesd meer voor de morrende menigte of voor de calvinistische vroedschappen, die zelfs in den zetel der Statenregeering, Den Haag, deze bijeenkomsten niet meer waagden te verhinderen. „Moderatie", „moderatie"! was het gewone antwoord van den Prins, wanneer men hem verzocht zijne militaire macht te gebruiken tot handhaving der kerkelijke plakkaten; „sachte gaen"! luidde steeds zijn vermaning aan de regeeringen. Toen in September 1630 de Staten-Generaal door de heftige Contra-Remonstranten bij rekest in het geding werd geroepen, bleek hunne zaak verloren: van de zeven provinciën waren alleen Friesland en Gelderland geneigd om tot „prompte executie der plakkaten ernstelijk sonder conniventie" mede te werken en onder invloed van den Prins en van Holland

1) Wagenaar, XI, blz. 86.

werd het vinnig gestelde rekest zonder debat in den doofpot gedaan door de beslissing om er „kopie" van te nemen en er dan met de „principalen" over te handelen [1]), een goed middel om eene zaak op de lange baan te schuiven.

Met het begin van 1631 kan men zeggen, dat aan de beroering over kerkelijke zaken een einde is gekomen. De pamfletten op kerkelijk gebied verminderen in getal en in heftigheid van toon, al verdwijnen zij nog niet geheel uit de literatuur dier dagen. Ook de verheffing van den rechtzinnigen maar „politieken" Adriaan Pauw, den zoon van Reinier, tot raadpensionaris in April van dat jaar kon niet meer dienen om de plakkaten te doen herleven. En de vrijheid voor de Remonstranten werkte ook ten voordeele der andere protestantsche dissenters, met name der Mennisten en Lutherschen. Zij hadden met de aanhangers van Arminius geleden onder de vervolging; met hen genoten zij van de meerdere vrijheid van beweging.

Deze uitkomst was verkregen ten deele door de handige medewerking van den Prins, ten deele door de vrees der stedelijke regeeringen voor overheersching van kerkelijke zijde, ten deele door de kalme houding der meeste Remonstranten, ten deele ook door de gematigde gezindheid van de groote meerderheid der bevolking, die, uitteraard afkeerig van uitersten en heftige beroeringen, onder verstandige leiding gemakkelijk tot verdraagzaamheid te brengen was. De blijkbaar begunstigde ontvluchting van de zeven nog te Loevestein gevangen zittende remonstrantsche predikanten in den zomer van 1631 nam ook deze herinnering aan de scherpe vervolgingen van na 1618 weg. Vele bannelingen kwamen met oogluiking der regeeringen uit den vreemde naar hun vaderland terug.

Ook De Groot en Uyttenbogaert hadden gehoopt in dit voorrecht te mogen deelen en reeds lang eene gelegenheid afgewacht om op hunne beurt in het land terug te keeren. Tien jaren lang had De Groot nu te Parijs of op een kasteel bij Senlis doorgebracht, studeerende en schrijvende, dikwijls in bekrompen omstandigheden levende van het fransche jaargeld hem toegelegd, soms opgewekt, dan weder lusteloos en treurende over zijn bedorven leven [2]). Daar zijn eenige der werken geboren, waarmede hij de wetenschap heeft verrijkt: de

---

1) Vgl. over dat alles: Naber, Calvinist of Libertijnsch, Hoofdstuk IX, voornamelijk geput uit Rogge's uitgave der de Brieven van Uyttenbogaert over die jaren.

2) Vgl. Fruin, Hugo de Groot en Maria van Reigersbergh.

Inleidinghe tot de Hollandsche Rechts-Geleerdheyd, de beroemde latijnsche vertalingen uit Stobaeus, de Anthologia Graeca, de grieksche comici en tragici, zijn jubelend Grollae Obsidio, bestemd om de gunst van den Prins te winnen; daar gaf hij nieuwe edities zijne vroegere geschriften. Nog vóór den dood van Maurits slaagde zijne moedige vrouw er in de haar toekomende helft zijner verbeurd verklaarde goederen terug te krijgen. Op eene reis naar Holland zag zij toen reeds de teekenen van eene betere toekomst en vleide zich en haar man met de mogelijkheid van terugkeer in het vaderland, ja van herstel in eer en ambten, wanneer Frederik Hendrik aan het hoofd der zaken zou staan. En het scheen te zullen gebeuren. Nauwelijks was Maurits gestorven, of Van der Myle keerde in Den Haag terug en werd zelfs bij de begrafenis van den vijand zijns schoonvaders genoodigd; Hogerbeets werd uit Loevestein ontslagen en stierf op zijn eigen huis Ter Weer onder Wassenaar; De Groot's eigen zwager werd lid van den Hoogen Raad. Maar de woelingen der volgende jaren maakten Frederik Hendrik spoedig voorzichtiger en de schrijver der geduchte „Verantwoordinghe" moesten dit tot zijn schade ondervinden.

Episcopius en zelfs de thans bijna zeventigjarige Uyttenbogaert waagden het in 1626, Grevinchoven in het volgende jaar om heimelijk naar Rotterdam, den hoofdzetel nog steeds der Remonstranten, terug te keeren. Zij trachtten te vergeefs toegang tot den Prins te verkrijgen en moesten zich langen tijd verbergen voor de nasporingen hunner vijanden, zoodat zij er ernstig over dachten weder heen te gaan [1]). Maar de omstandigheden verbeterden een paar jaar later. De ballingen vertoonden zich in het openbaar, predikten voor hunne geloofsgenooten, organiseerden het jonge kerkgenootschap, verhieven zelfs hun stem opnieuw in pamfletten en leidden voorzichtiglijk hunne vrienden in den strijd om de vrijheid van godsdienst en geweten. Hun werk was ook de organisatie der kweekschool voor remonstrantsche predikanten, die in 1634 eindelijk te Amsterdam tot stand kwam onder begunstiging der welgezinde stadsregeering en in de schaduw van het twee jaren te voren opgerichte Athenaeum aldaar; Episcopius werd er de eerste hoogleeraar.

Maar voor De Groot was nog geen plaats in zijn vaderland, te minder zoolang hij hooghartig eerherstel verlangde en met de afge-

---

1) Rogge, Brieven van Uyttenbogaert, III, 1, blz. 449.

zette regenten in zijn pensionarisambt begeerde teruggeplaatst te worden. Opnieuw bezocht zijne vrouw Holland. Naar aanleiding van de daar opgemerkte stemming verklaarde zij luide, dat haar man tevreden zou zijn met eene terugroeping bij resolutie der Staten, maar ook deze eisch bleek te hoog. Eindelijk besloot hij zich openlijk naar Holland te begeven, van waar zijne vrouw, zijn „Ulysses", hem van eene nieuwe reis bemoedigende berichten had gebracht. Het was herfst 1631, toen hij te Rotterdam aankwam, verre van heimelijk, ja met eenig vertoon optredende. Deze onvoorzichtige houding had slechte gevolgen. Zijne vijanden roerden zich, zijne vrienden steunden hem slechts flauwelijk en in de Staten dreef de meerderheid door, dat men den balling zou trachten op te sporen: eene premie van *f* 2000 werd op zijne aanhouding gesteld. Hij verborg zich te Amsterdam maar weigerde standvastig een verzoek om pardon in te dienen: „noch half noch vierde part noch achtste part van pardon; hij wilde vergeven, die hem misdaan hadden." Wat ook Hooft, Vossius en andere vrienden zeiden of deden, hij sloeg alles af en verliet in April 1632 toornig zijn vaderland, opnieuw uitwijkende, thans naar Hamburg, totdat twee jaren later de zweedsche rijkskanselier Oxenstierna, een plan van zijn grooten Koning weder opvattend, hem in zweedschen dienst nam. En terwijl Episcopius rustig in wetenschappelijke studiën zijne laatste jaren doorbracht, terwijl Uyttenbogaert eindelijk weder tot zijn dood in 1644 in zijne eigene woning te 's Gravenhage zonder bezwaar de belangen van zijn kerkgenootschap kon behartigen, leefde De Groot als zweedsch gezant te Parijs een bewogen leven vol eerbewijzen en beslommeringen van politieken aard tien jaren lang, een leven, niet overeenkomende met zijn aard en aanleg, ten slotte geëindigd met een niet begeerd eervol ontslag. Zijn dood te Rostock in 1645 op eene reis van Zweden uit heeft nog in onze dagen aanleiding gegeven tot een heftigen strijd over de vraag, of hij als Protestant dan wel als Katholiek gestorven is, eene kwestie, die hare oorzaak vond in zijne zwevende idealen omtrent eene Kerk, waarin men beide meeningen zooveel mogelijk zou vereenigen, maar ongetwijfeld den merkwaardigen man niet als katholiek, zelfs niet als geheim katholiek mag doen aanmerken. Zijn „vroom en goed" gemoed, dat onder de spreuk „hora ruit" steeds „waarheid en vrede had gezocht" [1]),

[1]) Fruin, l. l.

had nooit zijn vaderland kunnen vergeten, dat hem als een zijner talentvolste zonen bleef eeren, toen de herinnering aan de heillooze twisten, die zijn leven bedierven, zoo niet verdwenen dan toch verbleekt was.

* * *

Te midden van de woelingen der laatste jaren, te midden van de oorlogsgeruchten was de materieele welvaart der bevolking in alle gewesten ten zeerste geklommen; de bloei der beide compagnieën, die zuilen van den nederlandschen koophandel in Oost en West konden heeten, was buitengewoon toegenomen.

In den strijd met de Engelschen om den voorrang in de oostindische wateren was onder de krachtige leiding van Coen, die in het najaar van 1627 weder den post van Gouverneur-Generaal van zijn zwakkeren maar toch gewoonlijk te laag gestelden plaatsvervanger De Carpentier had overgenomen, eindelijk de zege behaald. De band, in 1619 tusschen de engelsche en de nederlandsche Oost-Indische Compagnie gesloten, had zooveel „dispuut en quaestie" als „met eene moeyelycke vrouwe" [1]) ten gevolge gehad, dat beide partijen eene losmaking ervan als eene verlossing te gemoet zagen. De Engelschen, die eerst het ongezonde eiland Lagoendi in straat Soenda als hoofdpunt van hun handel hadden uitgekozen, vestigden zich weldra geheel afzonderlijk en voor eigen rekening handelende te Bantam en verlieten met hunne kantoren en waren Batavia, waar de handige Coen hun allen handel onmogelijk maakte; de samenwerking met de engelsche Compagnie was daarmede geëindigd.

De Carpentier had met beleid de teedere ambonsche zaak geleid, onderwijs, financiën en rechtswezen georganiseerd, de versterking van Batavia voortgezet en de vooral in verband met de aanspraken der Engelschen toegenomen moeilijkheden met de inlandsche vorsten op Java trachten te regelen. Met het rijk van Mataram werd de verhouding allengs zoo gespannen, dat een aanval op Batavia te wachten scheen. Nog geen jaar na zijne terugkomst had Coen weder het hoofd te bieden aan eene groote javaansche vloot, weldra door legers van de landzijde gesteund. Het gelukte hem den vijand af te slaan,

[1]) De Jonge, Opkomst, V, blz. XLI vlg.

maar in Augustus 1629 verscheen een nieuw leger Javanen voor de stad, te midden waarvan de grootste krijgsman, staatsman en koopman, dien Indië heeft gekend, onverwacht aan eene ingewandsziekte overleed (21 Sept.). De Raad van Indië verkoos tegen de begeerte van den overledene in op eigen gezag den juist uit het vaderland teruggekeerden Raad van Indië Jacques Specx tot zijn opvolger en deze slaagde er in den vijand opnieuw af te weren. Daarmede was de stelling der Nederlanders op Java voorgoed bevestigd en toen in 1632 de Heeren Zeventien in Hendrik Brouwer een nieuwen Gouverneur-Generaal zonden, onder wien de voortreffelijke Directeur-Generaal Antonie van Diemen de zaken zou leiden, kon men aan de verbetering van den bestuurstoestand ongestoord de aandacht wijden, want voor den Spanjaard en den Portugees behoefde men niet bevreesd meer te zijn, al was Malakka nog in hun handen.

Te verbeteren viel in Indië nog zeer veel. Het aantal „onnutte dienaren", die „buiten betrekking en ledig loopend" [1]) de Compagnie meer last dan voordeel bezorgden en op allerlei wijzen fortuin zochten te maken, was zeer groot. Van welk gehalte de europeesche bevolking op Batavia was, blijkt duidelijk uit wat er nog onder Coen in diens eigen woning gebeurde [2]) met Sara Specx, de zeer jonge dochter van den toen nog afwezigen Raad, en den liederlijken losbol Cortenhoeff, die op last van den verontwaardigden Gouverneur hunne zedeloosheid de eene met strenge geeseling, de ander met den dood moesten bekoopen. Er werd door de beambten meer op hun persoonlijk voordeel dan op dat der Compagnie gelet, ja zelfs met den vijand gehandeld en de Kamers in het vaderland hadden daaraan veel schuld, doordat men in die jaren lieden van allerlei slag naar Indië zond, hetzij om van hen af te zijn, hetzij om hun de gelegenheid te geven zich rijkdommen te verzamelen. De samenhang tusschen de verschillende kantoren in den Archipel liet verder nog veel te wenschen over. De instructie van Brouwer schreef hem voor op dat alles te letten, maar de karigheid, die de Compagnie in de betaling harer ambtenaren volhield, de voortdurende begeerte om met zoo weinig mogelijk uitgaven zoo rijk mogelijke retouren te verkrijgen en de aandrang daartoe onophoudelijk van „patria" op het indische

---

[1]) Rapport van Van Diemen 1631.
[2]) Vgl. De Jonge, l. l., blz. LXXXII vlg.

bestuur uitgeoefend belemmerde de verbetering der gebreken in de administratie ten zeerste. De stelselloosheid, waarmede de Compagnie eerst Coen's plannen tot ontwikkeling van den vrijen handel in Indië trachtte te volvoeren maar na den dood van den grooten Gouverneur in tegenovergestelde richting werkte en de uitzending van vermogende volkplanters als „vrijburgers" belemmerde, ja belette en „hun de vetste weiden, alwaar de Compagnie behoorde te grazen, ontzegde" [1]) uit vrees voor hunne concurrentie met de „negotie" der Compagnie, was, zegt ook Van Diemen, voordeelig noch voor Indië's toekomst noch voor de Compagnie zelve, die, meenende daarmede haar „proffyt" te vergrooten, de te wachten aanzienlijke voordeelige baten uit de lasten op dien particulieren handel moest missen.

De dividenden, die den actionarissen konden worden uitgekeerd, waren bij deze richting van het bestuur echter inderdaad buitengewoon en men begrijpt gemakkelijk, dat na 1625 de klachten over te lage dividenden ophielden, wanneer men ziet, dat in dit jaar 20 %, in het volgende 12½ %, in 1628 het dubbele, in 1630 weder 17½ %, in 1632 als normaal dividend voor het vervolg 12½ % werd uitgedeeld, welk laatste cijfer in de volgende jaren meestal werd overschreden, ja met het dubbele overtroffen [2]). De actiën stonden dan ook in deze jaren verre boven de 300 % en werden reeds een berucht artikel van beursspeculatie te Amsterdam met het oog op de afwisselende hooge dividenden.

Ontzaglijk waren de rijkdommen, die op deze wijze in Holland en Zeeland werden verzameld. Bovendien leverden de „buitgelden", het aandeel van den staat en van de bemanning der oostindievaarders in den behaalden buit, groote bedragen op. Van 1621 tot 1635 genoot de staat daarvan bijna ½ millioen gulden, terwijl zijne convooigelden dikwijls een halve ton gouds 's jaars en meer bedroegen. Denkt men daarbij aan de groote sommen, blijkens menig pamflet sedert 1622 langs minder regelmatigen weg zoo door de bewindhebbers en de ambtenaren der Compagnie in het vaderland [3]) als door ambtenaren en anderen in Indië verkregen, aan de millioenen, die

---

[1]) Ibid., blz. CV.

[2]) Vgl. de dividendenlijst bij Klerk de Reus, Geschichtlicher Ueberblick, Beil. VI.

[3]) Vgl. de talrijke pamfletten van Simon van Middelgeest e. a. uit dezen tijd, telkens herdrukt en dus veel gelezen.

voor de uitrusting van de omstreeks 40 groote oostindiëvaarders [1]) jaarlijks vooral in de havens werden uitgegeven [2]), aan de gages der duizenden bootsgezellen en soldaten, door de Compagnie uitgezonden, dan kan men eenig denkbeeld verkrijgen van de welvaart, door het groote handelslichaam verspreid.

Veel minder grootsch waren de resultaten, waarop hare zuster, de West-Indische Compagnie, mocht bogen, maar ook zij zag zeer goede dagen. Hare eerste vloten, onder Lhermite en Willekens in 1623 uitgezeild, richtten den steven naar Zuid-Amerika. De tweede vloot, 26 schepen met 500 kanonnen, met 1600 matrozen en 1700 soldaten bemand, behaalde werkelijk een groot succès door de verovering van Bahia de San Salvador in Brazilië, hoofdpunt van het portugeesch gezag aldaar, waar de vice-admiraal Pieter Pieterszoon Heyn zich buitengewoon onderscheidde [3]) en een ontzaglijke buit de Compagnie en niet minder hare bemanningen verrijkte. Dergelijke tochten hadden sedert jaarlijks plaats en leverden groot voordeel op zoowel door den op de spaansche en portugeesche koopvaarders en aan de afrikaansche en amerikaansche kusten behaalden buit als door de sommen, die voor de uitrusting ook van deze groote vloten in de havens van het vaderland werden uitgegeven. In twee jaren werden 80 schepen met 1500 vuurmonden en ruim 9000 soldaten en matrozen naar den Atlantischen Oceaan gezonden. Toch werd Bahia in 1625 weder door eene spaansch-portugeesche armada veroverd ten gevolge van de onbekwaamheid en lafhartigheid van sommige staatsche bevelhebbers en slaagden de in dit en het volgende jaar uitgezeilde vloten evenmin in de herovering als in het duurzaam bemachtigen van andere vaste punten, hetzij in Brazilië, hetzij in de Caraïbische zee, al werden Pernambuco en Porto-Rico tijdelijk bezet en werd menig rijkgeladen vijandelijk galjoen gekaapt. Suiker, wijn, fijne houtsoorten werden zoo in groote hoeveelheden naar het vaderland gebracht; alleen in 1627 werden vijf en vijftig groote en kleine schepen op den vijand buitgemaakt [4]) en in het volgende jaar stevenden wederom drie groote vloten naar het Westen, gelijk

---

[1]) Vgl. Luzac, Holl. rijkdom, I, blz. 299.
[2]) Vgl. Klerk de Reus, l. l., Beil. V.
[3]) Netscher, Les Hollandais au Brésil, p. 12 suiv.
[4]) Ibid., p. 31.

de vroegere ten deele bestemd om in Brazilië opnieuw vasten voet te verkrijgen, ten deele om door de kaapvaart buit te behalen.

Een van deze vloten, geleid door Piet Heyn, die reeds aan menigen tocht naar deze streken had deelgenomen en nog in het vorige jaar een vergeefschen aanval op Bahia had gedaan, was ditmaal vooral bestemd om de groote „Zilvervloot", die jaarlijks uit Cuba naar Spanje zeilde, zoo mogelijk te onderscheppen. Dit was reeds jaren lang de droom van menig zeevaarder, gewekt door de verhalen omtrent de fabelachtige rijkdommen, aan goud, zilver, edelgesteenten en specerijen, jaarlijks door de galjoenen uit alle spaansche bezittingen in Amerika, ja zelfs uit die in Azië langs den veiliger weg over den Stillen Oceaan naar Spanje overgebracht. Piet Heyn's vloot was 31 schepen sterk met 700 vuurmonden en bijna 4000 soldaten en matrozen. Kruisende op Cuba's noordkust ontmoette Heyn den 8sten September de lang begeerde vloot, 15 groote schepen, waarvan een deel dadelijk door zijn bemande sloepen werd bemachtigd, terwijl een ander deel, in de baai van Matanzas gevlucht, evenzoo met klein verlies in zijne handen viel. Fabelachtig waren werkelijk de veroverde schatten aan zilver, goud, paarlen, indigo, suiker, campêchehout en kostbare huiden, die bij den verkoop in het vaderland niet minder dan 15 millioen gulden opbrachten [1]). De vreugde in de Nederlanden steeg ten top bij het vernemen van deze berichten en Heyn zelf toonde zich geërgerd over de bovenmatige loftuitingen, hem gebracht voor deze gemakkelijke zege, nadat men zijne vroegere meer beteekenende daden in die streken met veel minder geestdrift had begroet. Maar nog steeds is de verovering der „Zilvervloot" het feit, waardoor zijn naam blijft leven bij den nakomeling. De Compagnie vond in dezen rijken buit aanleiding om de ongehoorde uitdeeling van 50 % per dividend aan hare aandeelhouders te doen, dubbel zoo hoog als zij totnogtoe reeds had kunnen uitbetalen.

Met dat al verloor zij het doel eener vestiging in Brazilië niet uit het oog. De tijdsomstandigheden in het vaderland begunstigden dat plan wel niet maar zoodra men in 1629 van het toen te lande dreigende gevaar verlost was, werden opnieuw expeditiën uitgerust, waarvan eene onder admiraal Loncq in het volgende voorjaar slaagde in de verovering van Olinda en het Recife van Pernambuco. Wel

---

1) Luzac, l. l., I, blz. 320.

werd het eerste na eene groote nederlaag weder verlaten maar de Compagnie bleef op het Recife gevestigd, van waar uit voordurend de uitbreiding van haar gezag werd beraamd.

Ook de door haar van eenige reeders overgenomen nederzetting aan de Hudson-rivier in Noord-Amerika begon belangrijke voordeelen af te werpen, vooral door den handel in timmerhout, bever- en ottervellen, die in 1630 ruim *f* 68 000 in opbrengst bedroeg [1]), een cijfer, dat op zichzelf niet veel beteekent maar in beteekenis toeneemt, als men zich voorstelt, hoe klein de bedragen waren, die men daarvoor in de wildernis had te besteden. De leiding der kolonie Nieuw-Nederland, door de amsterdamsche Kamer der Compagnie gevoerd, was voornamelijk op dezen handel ingericht. Een kleine waldenzische volkplanting vestigde zich er spoedig naast de factorij, die na den aankoop van het eiland Manhattan in 1626 door den eersten Directeur Peter Minuit of Minnewit de grondslag werd van het stadje Nieuw-Amsterdam. Later werd de vestiging van ook andere kolonisten daar veroorloofd [2]), hoewel onder zeer beperkende voorwaarden ten opzichte van den handel zelfs met hun eigen producten en onder nauw toezicht van de Compagnie, zoodat aanvankelijk slechts weinigen van die vergunning gebruik maakten.

Op de „Wilde Kust" van Guiana werden door de Compagnie reeds vroeg kleine handelskoloniën gevestigd, het eerst in Essequebo, of Isekepe zooals men toen zeide [3]), op het bevestigde eilandje Kijkoveral, in 1627 aan de Wiapoco en de Berbice — beginselen van vestigingen, die voorloopig nog geene groote winsten opleverden maar zich beperkten tot eenigen handel met de Indianen in de producten des lands. Zoo bleef ook de vestiging op de kusten van Guinea en Sierra Leone nog beperkt tot eenige kleine factorijen en een enkel fort.

De hoofdzaak bleef voor de Compagnie de buit, door kaperij en kostbare expeditiën op den vijand te behalen. Kolonisatie stond geheel op den achtergrond, aangezien noch de participanten noch de bewindhebbers [4]) daarin zooveel onmiddellijk voordeel zagen als

---

[1]) De Laet, Kort verhaal van de diensten en nuttigheden enz., blz. 26; Van Rees, Staathuishoudkunde, II, blz. 332 vlg.

[2]) Van Rees, l. l., blz. 334.

[3]) Netscher, Geschiedenis van de koloniën Essequebo, Demerary en Berbice ('s Gravenhage, 1888), blz. 61.

[4]) De la Court, Aanwysinghe der heilsame politike gronden en maximen enz. (Leiden en Rotterdam, 1669), blz. 147.

in de kaperij of, wil men, de militaire expeditiën tegen den vijand. En dat onmiddellijk voordeel, op deze wijze behaald, werd ook onmiddellijk in dividenden omgezet zonder de vorming eener reserve [1]), die minder noodig scheen wegens den toegezegden militairen steun van wege de Staten. Dit bedenkelijke beginsel van financieel beheer droeg noodlottige gevolgen. Reeds in 1630 had de Compagnie met geldgebrek te worstelen, zoodat men tot leeningen zijn toevlucht moest nemen om op de been te kunnen blijven, terwijl de steun, door de Staten verleend, behalve voorzoover Holland betrof, meer in beloften dan in werkelijke uitkeeringen bestond, ofschoon de Compagnie in 1629 uit hare fondsen groote sommen aan verschillende gewesten had verstrekt in de moeilijke omstandigheden, waarin het land toen verkeerde. Met dat al verrijkten ook de dividenden uit deze Compagnie gelijk hare groote expeditiën velen in den lande.

Veel minder groot waren de voordeelen, die de Noordsche Compagnie behaalde. De prijzen, die zij in den beginne gemaakt had, hadden haren deelhebbers „gouden dagen” doen beleven [2]) maar zij daalden weldra deels ten gevolge van het geringe gebruik van hare kostbare artikelen gemaakt, deels ook door de binnen- en buitenlandsche concurrentie haar aangedaan. De grootscheepsche inrichting van het uit den aard der zaak kostbaar bedrijf, de omslachtige wijze van werken, waaraan zij hardnekkig vasthield, de zware verliezen in menig jaar deden het overige. Voor en na ontbonden zich enkele der kleinere vereenigingen, waaruit zij bestond, en al kwamen nieuwe deelnemers de oude vervangen en werden ongetwijfeld soms groote winsten behaald, deze tak van handel en nijverheid bleef kwijnen: de walvischvangst bleef eene „loterij” [3]), waarin alleen de kapitaalkrachtige reeder op den duur het leven kon houden. De vereeniging in 1622 der groote en kleine Compagnie kon deze bezwaren niet wegnemen evenmin als de inlijving in 1636 van de een paar jaren zelfstandig opgetreden friesche concurrenten en op den duur was de val dezer Compagnie te verwachten.

Maar de aandacht van hem, die het oog wil vestigen op den toestand van handel en nijverheid hier te lande omstreeks 1630 dient wederom niet in de eerste plaats gericht te zijn op de voordeelen,

---

1) Van Rees, l. l., blz. 190.

2) Muller, Geschiedenis der Noordsche Compagnie, blz. 127.

3) Ibid., blz. 132.

door de groote compagnieën behaald maar op den vooruitgang van handel en nijverheid in het algemeen. Want al brachten de compagnieën groot voordeel aan, de hoofdbron van welvaart lag toch elders: in de alom heerschende bedrijvigheid, in de rijke voordeelen van de vrachtvaart in de eerste plaats, die de Nederlanders nog altijd meer maakten tot de vrachtvaarders van geheel Europa. Men rekende, dat de scheepvaart op de Oostzee, op de Middellandsche zee, ook de groote visscherij, ieder op zichzelf het voordeel der vaart op Oost-Indië verscheidene malen te boven gingen. De concurrentie van sommige naburige landen, van Frankrijk en Engeland, van de Hanzestad Hamburg deed zich wel is waar reeds gevoelen en men kon de vrachtvaart alleen behouden door groote zuinigheid — „mesnage" was het gewone woord — te betrachten ten opzichte van de bemanning, hare betaling en haar onderhoud en zich tevreden te stellen met kleine maar vaste winst, doch men slaagde er nog gelukkig in haar te behouden. Die vrachtvaart werd niet alleen rechtstreeks van de nederlandsche havens uit gedreven, zij ging dikwijls ook met nederlandsche schepen tusschen vreemde havens, zoodat een groot aantal nederlandsche schepen van Frankrijk en Engeland uit op het Noorden voer en menig nederlandsch oostzee- of straatvaarder in de havens van Oost- en Middellandsche Zee na het lossen van de eerste lading nieuwe lading naar daar in de buurt gelegen havens placht in te nemen. Het streven was er op gericht om te zorgen, dat de Vereenigde Nederlanden meer en meer werden en bleven een „vrij pakhuis" voor van elders aangevoerde en naar elders te verhandelen goederen, een soort van „kanaal" voor den doorvoer van die goederen. Daartoe was het noodig de lasten op den handel zoo weinig drukkend te maken als slechts mogelijk zou blijken, opdat de handel geen last zou hebben van „diversie" naar andere streken, waarvoor men altijd vreesde. Met name heerschte er steeds vrees voor mogelijke concurrentie van Antwerpen of de vlaamsche steden, die reeds weder eenigen landhandel op het Noorden van Frankrijk hadden verkregen, of van neutrale plaatsen als Hamburg en Bremen, die van de uitsluiting der Nederlanders uit Spanje en Portugal profiteerden en ook op Calais en Rouaan, zelfs op Moscovië eenigen handel dreven [1]).

---

[1]) Vgl. over dit alles de adviezen van Amsterdamsche kooplieden over de geprojecteerde Assurantie-Compagnie van 1629 en 1634 (Amsterdamsch Archief).

Vrijheid van den handel zooveel mogelijk, was dan ook de leuze van de meerderheid onzer kooplieden, die het streven van sommigen hunner naar het oprichten van monopolistische handelscompagnieën, op Moscovië, Afrika, Australië, de Levant, tegenhield.

Het is bijna ondoenlijk voor een zekere periode geheel vertrouwbare statistieken van den nederlandschen handel dier dagen op te stellen. Men dient zich in dit opzicht te bepalen tot de algemeene beschrijvingen, die van den bloei en de welvaart onzer koopsteden en kooplieden door tijdgenooten, zij het dan misschien met eenige overdrijving, worden geleverd. En die getuigenissen, eenstemmig door inwoner en vreemdeling, door vriend en vijand gegeven, laten geen twijfel over, of deze jaren, in het algemeen die van het laatste tijdperk van den langen oorlog, wijzen het hoogtepunt aan der ontwikkeling van handel en nijverheid, van rijkdom en welvaart in deze gewesten. Wat De Groot zeide van den toestand van eenige jaren te voren, geldt nog in hoogere mate van die dagen: wie begeert, dat hem de volkeren en gewesten worden opgeteld, met welken wij handel voerden, „vordert eene beschrijving van den aardkloot", „de namen over alle zeeën en landen verspreid" vermelden „de scheepvaart der onzen" [1]). De groote overdrijving, waarmede de enkhuizer burger Semeyns den onvergelijkelijken bloei der visscherij in zijn dagen, dat is in deze zelfde jaren, schildert, neemt niet weg, dat zijn algemeene beschrijving van dezen belangrijken tak van nijverheid in hoofdzaak juist mag heeten. Denzelfden sterken indruk van grooten bloei verkrijgt men uit de talrijke stedebeschrijvingen dier dagen, waarin burgers, ieder in het bijzonder fier op de ontwikkeling zijner eigen stad, den lof der stedelijke welvaart verkondigen. Zoo Orlers voor Leiden, Ampzing voor Haarlem, Pontanus voor Amsterdam en Nijmegen, Velius voor Hoorn, allen onuitputtelijk in de beschrijving der heerlijkheden, die hunne steden te bewonderen geven, en van hare ontwikkeling in den loop der tijden „totten goeden voorspoet", zegt Velius, „daer inne sy teghenwoordelyck deur de segeninge Gods (sijn) bloeyende." Van dien bloei en die welvaart waren de snel toenemende bevolking en de behoefte aan uitleggen der stadsmuren de bewijzen, die nog steeds in toenemende mate optraden.

Intusschen, veel hing daarbij af van den loop des oorlogs. De

[1]) Parallelon Rerum publicarum, III, c. 21.

„veiligheid der zee" was voor den koophandel zoowel als voor de visscherij eene levenskwestie en deze hing niet alleen af van onze eigene weerbaarheid ter zee maar ook van de verhouding tusschen de mogendheden, in wier gebied onze kooplieden handelden, in de eerste plaats tusschen Frankrijk en Engeland zooals tijdens den oorlog tusschen die landen van 1627 tot 1630 gebleken was, maar ook tusschen de mogendheden van het Noorden, Zweden en Denemarken, die elkander met toenemende jaloezie gadesloegen. Wat Engeland betrof, de visscherijgeschillen sliepen sedert eenige jaren en de Staten vleiden zich met de hoop, dat deze „differenten" van de lijst der vaste bezwaren verdwenen waren, maar de klachten over de niet geheel te ontkennen „insolentiën" van onze visschers op de schotsche kust dreigden opnieuw de oude verschillen te doen herleven. De gezant Joachimi moest sedert 1631 met aandacht op Engeland's handelingen in dit opzicht letten. De moeilijkheden met Engeland en Frankrijk tijdens den genoemden oorlog over het onderzoek naar contrabande in onze schepen leverden allerlei punten van bezwaar op, ook al beletten de binnen- en buitenlandsche gevaren de engelsche regeering in deze jaren hare oude pretentie op het „Dominium Maris" te laten gelden [1]).

De meeste nadeelen werden intusschen van de zijde der Duinkerkers geleden.

Na het einde van het Bestand was de duinkerker kaperij met nieuwe kracht in de Noordzee opgetreden, ijverig gesteund door Spinola, die daarin terecht een machtig middel zag om den tegenstand der Staten zoo mogelijk te breken, in ieder geval hun groote nadeelen toe te brengen.

Oorlogschepen en kapers waren in de vlaamsche havens uitgerust, terwijl de haven van Duinkerken door het fort Mardijk en het „houten wambuis", eene verschansing van palissaden in zee, beschermd werd [2]). Het denkbeeld rees spoedig op om Duinkerken te maken niet alleen tot een middelpunt van actie ter zee maar ook tot een middelpunt van koophandel. De „twaalf apostelen" zooals men de twaalf groote oorlogsvaartuigen noemde, die men er naast de talrijke kapers van partikulieren uitrustte, moesten de kern eener

1) Muller, Mare Clausum, blz. 224 vlg.
2) De Jonge, Zeewezen, I, blz. 234 vlg.

nieuwe zeemacht vormen. Bovendien stichtte koning Philips IV hier reeds in October 1624 in overleg met de Infante eene Compagnie van Commercie, ingericht als eene admiraliteit, die met 24 schepen den handel tusschen de „gehoorzame provinciën" der Nederlanden en de spaansche havens moest doen herleven, terwijl bij nieuwe ordonnantie van 29 Juni 1625 alle verkeer tusschen de genoemde provinciën en de „rebellen" werd verboden als weerklank op het staatsche verbod van allen uitvoer naar Den Bosch en Breda, na het verlies van de laatste stad uitgevaardigd [1]). Van staatsche zijde werden uitgebreide maatregelen genomen om koopvaardij en visscherij te beschermen door oorlogschepen, gesteund door kapers, die voornamelijk in Zeeland werden uitgerust; bovendien werd den koopvaarders, die de „straatvaart" naar de Middellandsche zee onderhielden, bevolen niet dan in „admiraalschap", d. i. in eene geregelde vloot van 30 à 40 zeilen, uit te gaan; hun werd tevens eene bepaalde grootte en in verband daarmede eene bepaalde wapening en bemanning voorgeschreven: de schepen mochten niet minder dan 100 last groot zijn en moesten met 16 tot 28 stukken bewapend worden.

In de eerstvolgende jaren werd dan ook ter zee van beide kanten met groote dapperheid en met hevige verbittering gestreden, het laatste in verband met den hier nog steeds gevolgden en in 1627 ingescherpten [2]) regel van het „voeten spoelen", de barbaarsche wreedheid om den geslagen vijand zonder vorm van proces over boord te werpen. De namen van Mooi Lambert en Houtebeen, Swartenhondt en Alteras, Joost de Moor en Marinus de Hollare staan aangeteekend in de geschiedrollen van den strijd tegen de Duinkerkers en Spanjaarden in deze jaren, de leerjaren van Tromp, Van Galen, De Ruyter, Jan en Cornelis Evertsen en zoo menig ander zeeheld, die in dezen fellen piratenkrijg de zeemanschap leerden, waardoor zij later de wereld verbaasden. Intusschen weerden ook de Duinkerkers zich geducht. Hunne snelle vaartuigen roofden de rijkbeladen koopvaarders, plunderden en vermoordden de visschers op de schotsche kust, loerden voor de zeegaten en zeilden zelfs de riviermonden op om buit te behalen. En dit gelukte hun zoo goed, dat de door hen behaalde voordeelen die der Zeeuwen en Hollanders op hen wel tien maal

---

1) Aitzema, I, blz. 520 vlg.

2) De Jonge, blz. 248.

overtroffen. Zelfs oorlogschepen werden soms door hen genomen en het aantal der gewone koopvaarders, die hun in handen vielen, bedroeg honderden, ongerekend de verliezen, meermalen door de visschersvloot geleden, waardoor alleen Enkhuizen eenmaal honderd buizen in één jaar moest zien verloren gaan.

De reden van deze voor de Staten ongunstige resultaten lag eensdeels in de vlugheid der duinkerker „fregatten" en in het veel grootere aantal onzer koopvaarders vergeleken met die des vijands, waardoor aan de eene zijde de bescherming ons moeilijker viel, aan de andere de door de onzen te behalen voordeelen nooit zoo groot konden zijn. Maar het viel niet te ontkennen, dat ook de inrichting van het zeewezen der Staten veel minder krachtig was dan die des vijands, wiens macht in waarheid geconcentreerd mocht heeten. Men besteedde wel veel geld [1]) maar de inrichting der admiraliteitscolleges liet altijd te wenschen over en ook aan de algemeene leiding ontbrak nog al wat. Er bleef veel in de handen van de leden en ambtenaren dier colleges, die bovendien bij de heerschende verwarring in de financiën zeer ongeregeld van geld werden voorzien, vooral door de slechte administratie der convooien en licenten, met de opbrengst der buitgelden de hoofdbron voor de inkomsten der admiraliteiten. Men trachtte door strengheid wel verbetering aan te brengen: in 1626 werden zoo eenige leden der rotterdamsche admiraliteit wegens malversatie tot boete, verbanning of eeuwige gevangenschap veroordeeld. Men eindigde evenwel spoedig met dit onderzoek, want het bleek, dat men, op die wijze voortgaande, overal straffen en boeten zou moeten opleggen en men vreesde de regeering al te veel „op de tonghe" der gemeente te brengen en oproer te verwekken [2]), een argument, dat weinig eervol voor onze toenmalige regenten maar zeker niet uit de lucht gegrepen was. Eenige nieuwe bepalingen in de instructiën voor de admiraliteiten konden natuurlijk het kwaad niet wegnemen.

Een andere reden van het verval onzer zeemacht was gelegen in de zware kosten van den landoorlog, waarop in Frederik Hendrik's eerste jaren meer werd gelet dan op dien ter zee, die minder oogenblikkelijke gevaren scheen te veroorzaken. Verder was er aanleiding om te klagen over gebrek aan goede kapiteins, over slapheid in de

---

[1]) De la Court, Aanwysingh, blz. 195 vlg.

[2]) Aitzema, I, blz. 530.

krijgstucht, over misbruiken bij het scheepsbeheer. Eindelijk liet ook het opperbestuur der zeezaken veel te wenschen over. Onder den Prins stond in Holland als luitenant-admiraal aanvankelijk de dappere maar met zeezaken weinig bekende Willem van Nassau, Heer van de Leck, zoon van prins Maurits; in Zeeland de dappere maar weinig krachtige Willem de Zoete genaamd Haultain en zijn nog minder energieke opvolger Philips Van Dorp. Na den dood van den hollandschen admiraal voor Grol werd Van Dorp in 1627 ook met de leiding der hollandsche zeezaken belast ten einde meer eenheid in de vloot te brengen maar zijne werkeloosheid tegenover den driesten vijand, die tal van koopvaarders en haringbuizen bemachtigde en vernielde, wekte zooveel ergernis, dat Zeeland hem afzette.

Eindelijk begon men te begrijpen, dat eene krachtige leiding der zeezaken noodig was. Daarom werd, nadat reeds eenige verbetering in het gehalte der kapiteins waren aangebracht, de in dienst der West-Indische Compagnie met roem overladen Piet Heyn in 1629 tot luitenant-admiraal van Holland verheven. Met deze keuze kwam men op den goeden weg. De nieuwe bevelhebber der hollandsche vloot begon aanstonds een aantal belangrijke verbeteringen in te voeren zoowel in de betaling als in het onderhoud van het scheepsvolk, in de rechtspraak op de vloot, de werkzaamheid der kapiteins, de samenwerking der bevelhebbers, de middelen tot handhaving der krijgstucht, tot welk laatste doel een nieuwe „artikelbrief” werd ingevoerd. De „zeeschrick van Delfshaven” heeft, helaas, niet lang de leiding der vloot mogen hebben. Reeds twee maanden na zijne verheffing sneuvelde hij op de vlaamsche kust in een gevecht tegen de Duinkerkers. De roemrijke en onverschrokken zeevaarder, die door zijne hervormingen den grond heeft gelegd voor de grootheid der staatsche zeemacht, werd met groote eerbewijzen in een praalgraf te Rotterdam begraven. Zijn dood was een groot verlies voor het vaderland en nog in datzelfde jaar namen de Duinkerkers weder zestig schepen weg: de thans door de gunst van den Prins herstelde Van Dorp bezat op verre na niet het gezag en evenmin de bekwaamheden van den grooten zeeheld.

Allerlei plannen werden gevormd tot verbetering van de weerbaarheid ter zee. Afgescheiden van de besproken hervorming der admiraliteiten werd in 1631 door Amsterdam, Hoorn, Enkhuizen, Edam, Medemblik en Harlingen een nieuw middel voorgesteld tot betere

bescherming van den Oostzeehandel. Reeds in 1629 was er ernstig sprake van geweest om, nu de admiraliteiten onmachtig bleken om het kwaad te stuiten en de handel de nadeelen daarvan zeer ondervond, door eene particuliere vloot de veiligheid ter zee te handhaven. Eenige amsterdamsche kooplieden hadden eene groote Assurantie-Compagnie uitgedacht [1]), die, op de wijze der andere groote compagnieën en met octrooi voor 24 jaren ingericht, minstens 60 oorlogschepen zou moeten uitrusten om den handel te beschermen, waarvoor dan alle koopvaarders een vast procent aan assurantie-premie zouden moeten betalen, verschillend naarmate van hunne bestemming. Dit ingenieuse plan, hoewel ernstig ter sprake gebracht, kwam evenwel nooit tot uitvoering wegens het verzet der kooplieden tegen de groote en vaste lasten op den handel, die het zou medebrengen. Genoemde steden nu boden aan zelf schepen uit te rusten, mits haar een deel der convooigelden werden afgestaan, waarvoor haar scheepsvolk onder zeker toezicht der admiraliteiten en onder den eed aan de Staten-Generaal zou komen. Deze „directieschepen" zooals zij werden genoemd naar de kooplieden en reeders, die ze als „directeuren" uitrustten [2]), hebben werkelijk veel nut gedaan tegen de Duinkerkers. Bovendien werd om de eenheid in de vloot te versterken de macht van den Prins als Admiraal-Generaal aanzienlijk uitgebreid, met name over de vloot op de vlaamsche kust, die geheel aan het beheer der admiraliteiten werd onttrokken, ofschoon men hem een paar leden daarvan toevoegde om hem te helpen. Maar al bracht dit alles eenige verbetering aan, de bezwaren der duinkerker kaperij bleven voortdurend zeer groot en de klachten over het onvoldoende der weerbaarheid ter zee bleven aanhouden in weerwil van de dappere daden der Evertsens en Banckersen, der De Mooren en Hollares. Te Maassluis alleen had men van 1631 tot 1637 het verlies van 200 visschersvaartuigen te betreuren [3]) en honderden visschers en matrozen vonden den dood in de Noordzee of smachtten in de vlaamsche gevangenissen. Geen enkel zeedorp, of het had te klagen over zware verliezen, en Duinkerken bloeide door de millioenen aan buit, die van alle kanten daarheen werd gesleept. En de lang gevreesde aanval der spaansch-

---

1) Aitzema, I, blz. 812 vlg.
2) De Jonge, I, blz. 256.
3) Aitzema, II, blz. 485.

duinkerksche vloot op Zeeland in September 1631, toen deze provincie door eene nieuwe armada van bij de 100 schepen en een groot leger werd aangetast, toonde duidelijk, hoezeer de vijand in dit opzicht in kracht was toegenomen. Maar de schitterende zege, door Hollare op deze vloot behaald, liet tevens zien, hoe, als het er op aankwam, de zeeuwsche waterwolven nog in staat waren om hun erf te verdedigen tegen een overmachtigen vijand. Op den duur echter mocht eene afdoende regeling van het zeewezen niet uitblijven.

Veel beter was het in deze jaren gesteld met de weerbaarheid te land, waaraan Frederik Hendrik in de eerste plaats zijne aandacht wijdde, ook al verloor hij die ter zee niet zoo ten eenenmale uit het oog als latere schrijvers hem meenden te mogen verwijten, hem de ter zee geleden verliezen en den slechten staat van het zeewezen in die jaren van zijn bestuur wijtende [1]).

Dat de Prins in het voeren van den landoorlog zijne eerste taak zag, was van den leerling zijns broeders waarlijk niet te verwonderen te midden van de groote gevaren, die nog steeds van de spaansche zijde het gebied van den Staat der Vereenigde Nederlanden bedreigden. Zij, die veertig jaren later leefden, ondervonden, wat het zeggen wilde, wanneer de verdediging te land werd verwaarloosd.

Spinola bleef in de eerste jaren onder de Landvoogdes met de leiding der zaken in het Zuiden belast, doch op het einde van 1627 werd hij, naar men meende wegens het verlies van Grol, naar Spanje teruggeroepen en diende sedert de spaansche politiek in den krijg tegen Frankrijk in Italië, waar hij in 1630 na het feitelijk mislukte beleg van Casale in een staat van tijdelijke zinsverbijstering verviel en geheel krankzinnig overleed. Het vertrek van den grooten en machtigen velheer veroorzaakte in de zuidelijke gewesten eene zekere onrust, want niemand kon hem aldaar vervangen: noch de dappere maar lichtzinnige graaf Hendrik van den Bergh, zijn opvolger in het leger, noch de onhandige kardinaal-diplomaat Alonso de la Cueva, markies van Bedmar, spaansch ambassadeur aan het brusselsche Hof, die nu feitelijk het bestuur onder de Infante zou voeren.

Dit bestuur werd thans weder geheel op spaansche wijze ingericht. De oude Raad van State werd na een honderdjarig bestaan opgeheven

---

1) Vgl. vooral De la Court, l. l.

en vervangen door twee „juntas", de eene geheel uit Spanjaarden samengesteld, de andere onder leiding van den Kardinaal en beiden afhankelijk van den Raad van Vlaanderen en Bourgondië te Madrid, die wederom bijna geheel uit voorname Spanjaarden bestond, naast wie de enkele Nederlanders weinig hadden in te brengen. Alleen de latere president van den brusselschen Geheimen Raad, de bekwame Pieter Roose, thans eerste raad voor nederlandsche zaken te Madrid, vormde eene uitzondering op den in eere herstelden regel om de nederlandsche zaken door Spanjaarden te doen leiden, maar hij was geheel in 's Konings plannen ingewijd en volkomen bereid ze te helpen verwezenlijken.

Dit spaansche bewind wekte in de Nederlanden hevige ergernis, ook bij Hendrik van den Bergh en de hooge geestelijkheid, die aartshertogin Isabella van de hiermede samenhangende gevaren op de hoogte stelden, waarop de impopulaire Bedmar nog in 1629 werd vervangen door den markies d'Aytona, een veel handiger en bekwamer man. Deze begreep aanstonds het dreigende gevaar en wees den Koning op de mogelijkheid, dat bij eene dergelijke inwendige politiek, die tijdens Granvelle eene der voornaamste oorzaken van den geheelen opstand was geweest, de getrouwe gewesten opnieuw afvallig zouden worden en zich met de „rebellen" zouden verstaan.

Iets dergelijks was bij den treurigen materieelen toestand dier gewesten volstrekt niet ondenkbaar en onder de Grooten in het Zuiden waren er verscheidene, die, waardige nakomelingen der Croy's en Egmond's uit de dagen van don Jan, er toe komen konden om zich aan het hoofd der ontevredenen te stellen en, schijnbaar getrouw aan den Koning, de Spanjaarden te doen verwijderen om zelf de leiding der regeering in handen te nemen. Jan van Croy, Graaf van Solre; Philips van Aremberg, Hertog van Aerschot; Willem van Melun, Prins van Espinoy; Lodewijk van Egmond; Albert van Ligne, Prins van Barbançon; Alexander van Bournonville, Graaf van Hennin, waren met graaf Hendrik van den Bergh en den Graaf van Warfusée de bekendsten van deze hooge edelen, van welke sommigen zelfs niet tegen vriendschappelijke overleggingen met de opstandelingen in het Noorden overwegende bezwaren zouden hebben, zooals later blijken zou. Voorloopig was het spaansche deel der brusselsche regeering weinig beducht voor dergelijke praktijken en neigingen en hield ze voor een tijdelijk gevolg van den treurigen toestand der

vroeger zoo bloeiende provinciën. Een plan tot gemeenschappelijke verdediging van alle spaansche landen was intusschen reeds in 1627 te Brussel niet gunstig ontvangen en men toonde er weinig neiging om zich ter wille der monarchie groote krachtsinspanning te getroosten zoolang de monarchie zelve niet krachtiger voor de belangen der Nederlanden opkwam. Want de onbeteekenende aanslagen op Bergen op Zoom en Zuidbeveland in 1628 konden moeilijk als ernstige pogingen van dien aard worden beschouwd.

Een geheel jaar ging ongebruikt voorbij: de legers van weerszijden kwamen niet eens te velde, wat bij beiden ongetwijfeld samenhing met het bestaande geldgebrek [1]), ook in het Noorden niet verwonderlijk voor wie in aanmerking neemt, dat de achterstand der gezamenlijke provinciën over de eerste zeven jaren van den hernieuwden krijg op het einde van 1628 op bijna 3 millioen geschat werd [2]). Tegen het volgende voorjaar werden echter door Frederik Hendrik uitgebreide maatregelen genomen om een groote legermacht bijeen te brengen ten einde een aanval te doen op het sterke 's Hertogenbosch en daarmede een groot deel van Brabant onder staatsch gezag te brengen. Deze vesting was bovendien van groot belang voor de op den duur te verwachten samenwerking tusschen de spaansche en keizerlijke legers; eindelijk bezat de vijand van daar uit toegang tot de rivieren. Het belangrijke punt, sterk reeds door zijne ligging te midden van moerassen, werd behalve door 4 à 5000 burgers door eene talrijke bezetting — 3000 voetknechten en eenige honderden ruiters — onder den Heer van Grobbendonck verdedigd, terwijl het spaansche leger onder Van den Bergh bij Wesel stond en Gelderland bedreigde.

Het leger, waarmede de Prins de groote onderneming waagde, was geëvenredigd aan de bezwaren der taak. Niet minder dan 24 000 man voetvolk onder Ernst Casimir, Wolfert van Brederode, de beide Vere's, den Graaf van Châtillon, kleinzoon van Coligny e. a. en 4000 ruiters, de laatste onder den bekwamen Stakenbroek en den jongen Hertog van Bouillon, broeder van den later wereldberoemden Vicomte de Turenne, waren in April op de Mookerheide verzameld en sloegen nog vóór het einde der maand den weg naar 's Hertogen-

---

1) Mémoires de Frédéric-Henri (Amst., 1733), p. 50.

2) De Bordes, De verdediging van Nederland in 1629 (Utrecht, 1856), blz. 272.

bosch in [1]). Honderden boeren werden uit Betuwe, Veluwe en Zuid-Holland gelicht om met de soldaten de schanswerken te helpen opwerpen, wat met groote snelheid in een dag of tien geschiedde. Het was ongeveer alles, waarover de Prins aan troepen beschikken kon, en de oostelijke grens lag voor een aanvallenden vijand zoo goed als open. Bovendien konden de voor deze aanzienlijke troepenmacht benoodigde gelden en levensmiddelen niet dan met groote moeite werden verkregen en het was wederom Holland, dat in de eerste plaats voortdurend om voorschotten werd geplaagd.

De omstandigheid, dat de vijand door geldgebrek verhinderd werd een spaak in het wiel te steken, werkte in het begin zeer mede. Maar weldra ontving men bericht, dat ook hij bijna gereed was en men zich op een aanval van zijne zijde moest voorbereiden. De Prins deed daarop in Holland 6000 waardgelders aannemen, die met een paar duizend nieuw aangekomen Schotten en wat men verder nog bijeen kon brengen of voor Den Bosch kon missen ten slotte een observatieleger van misschien 20 000 man zouden kunnen opleveren. Dit alles kostte ontzaglijke sommen gelds en Holland, hoewel „de buyt van den Generael Heyn het land met geld vervult" [2]) had, kon nauwelijks crediet genoeg vinden om de 45 ton gouds tekort, waarvan men sprak, op te nemen. Boven de gewone petitie van ruim 11 millioen is dit jaar aan buitengewone uitgaven nog ruim 6 millioen noodig geweest, waarvan alleen de onkosten voor de legers voor Den Bosch en bij Arnhem op 3 millioen *f* 300 000 worden gesteld [3]).

De vijand deed wanhopige pogingen om te velde te komen maar week op week verliep, terwijl de Prins steeds voor Den Bosch lag, de rivieren de Dommel en de Aa afleidde en langs kanalen in nieuwe beddingen om zijne eigene kwartieren heen deed stroomen, groote aanvals- en verdedigingswerken aanlegde en de belegerde stad steeds dichter naderde. Zoo werd het einde Juni, toen eindelijk Van den Bergh met niet minder dan 30 000 man en ruim 6000 ruiters de stad rechtstreeks trachtte te ontzetten, hetgeen hem echter niet gelukte: zijn aanvallen op 's Prinsen stellingen en de daarmede verband

1) Mémoires, p. 51 suiv. Over de verdediging van het land: De Bordes, l. l.
2) Van der Capellen, I, blz. 507.
3) De Bordes, l. l., blz. 273.

houdende uitvallen der bezetting werden afgeslagen. Daar kwam half Juli het bericht, dat een keizerlijk leger, vrijgekomen door den vrede tusschen den Keizer en Denemarken, de oostelijke grenzen naderde; in verband hiermede trok Van den Bergh, wanhopende den Prins gewapenderhand van voor Den Bosch te verdrijven, naar die zijde af om zich met de Keizerlijken te vereenigen. Hij meende den val der stad door een krachtig met het keizerlijke leger gezamenlijk optreden elders nog te kunnen verhinderen, hoewel reeds belangrijke verdedigingswerken om Den Bosch in staatsche handen waren.

Werkelijk moest de Prins een deel der zijnen afzonderen om Gelderland te dekken: eerst werd graaf Willem Frederik van Nassau met eenige duizenden soldaten naar den Bommelerwaard, daarna de Graaf Van Styrum met omstreeks 10 000 man naar de zijde van Nijmegen en Arnhem gezonden. Bovendien werden maatregelen genomen om den IJsel, den Rijn en de Waal zooveel mogelijk te beschermen en de oproeping der boeren in geheel Holland en Utrecht voor te bereiden. Nog voordat dit geschiedde, was de spaansche gouverneur van Lingen, Caïro, reeds bij Westervoort over den IJsel gekomen en had, na de zwakke arnhemsche schutterij en eene toesnellende bende Engelschen te hebben teruggedrongen, zich op dat punt verschanst, terwijl Van Styrum nog bij Nijmegen lag om het gros van Van den Bergh's leger in het oog te houden, dat nog niet verder dan Cranenburg gevorderd was. Eene poging van Van Styrum om Caïro te verdrijven mislukte geheel, ook ten gevolge van zijn slecht beleid.

Eene hevige paniek ontstond op dit bericht. Gelderland gebruikte de troepen van Van Styrum om zijne garnizoenen te versterken. Daar er nu geen leger meer voorhanden was om den vijand tegen te houden, zette Utrecht aanstonds de Grebbesluizen open en liet het land tot bij Amersfoort onder water loopen. Men sprak van verraad in sommige gewesten, met name in Gelderland. Maar wie het hoofd niet verloren, dat waren de Prins en de Staten, vooral die van Holland. De eerste bleef onverstoorbaar voor Den Bosch liggen; de laatsten verklaarden, „dat men daer jegens met vigueur ende courage zal gaen" [1]), en wilden niet hooren van opbreken van het beleg. Men nam regimenten van Denemarken en Zweden over, wierf nieuwe

---

1) De Bordes, l. l., blz. 62.

engelsche en schotsche benden, leende geld, voorraad en troepen van de Compagnieën, vooral van de West-Indische, die zich in deze omstandigheden tot alles bereid toonde, zond stedelijke waardgelders en schutters uit de hollandsche steden naar de bedreigde punten in Gelderland, Brabant en Utrecht en wapende duizenden boeren om Utrecht te verdedigen, welks Staten ook bereid waren om „alle particuliere consideratiën" te laten vervallen. Amsterdam toonde zich offervaardig om de Veluwe en de Betuwe te beschermen. Zoo was weldra een en ander gereed en de veldmaarschalk, graaf Ernst Casimir, aan het hoofd van meer dan 20 000 man voetvolk en ruiterij, ten deele uit het leger voor Den Bosch, ten deele nieuw samengetrokken benden, zou bij Arnhem de verdediging aan deze zijde leiden. De vestingen in Holland en Zeeland werden zooveel mogelijk van garnizoen ontbloot om de oostelijke gewesten te kunnen helpen. Maar de Prins bleef voor Den Bosch, van daar intusschen ook de verdediging der bedreigde gewesten leidend in overleg met de gedeputeerden der Staten-Generaal in zijn leger. Intusschen stroopte de vijand, die zich bij Dieren en Brummen gelegerd had, in de Veluwe maar waagde het met het oog op Ernst Casimir's leger, dat zijne flank bedreigde [1]), voorloopig niet zijne sterke stelling aan den IJsel te verlaten en dieper in het land door te dringen. Het geldersche landvolk vluchtte naar de steden; uit deze zelve weken verscheidene familiën naar Holland; enkele dorpen, als Velp en Rheden, werden door de Spanjaarden verbrand; andere boden den vijand aanzienlijke sommen als brandschatting. De tijden van Parma schenen weergekeerd.

Eindelijk kwam begin Augustus van den Rijn het verwachte keizerlijke leger, ruim 14 000 man voetvolk en 2 à 3000 ruiters onder graaf Montecuculi, later nog 10 000 man onder graaf Jan van Nassau [2]). Van den Bergh, de legerplaats van Ernst Casimir links latende liggen, trok nu over de Veluwe naar het utrechtsche, het eerst het oog vestigend op Amersfoort, een zwakke stad met een zwakke regeering, die tot overmaat van ramp slechts weinig garnizoen had

---

1) Ibid., blz. 85.

2) Dit was een kleinzoon van graaf Jan, den broeder van prins Willem. Hij was vroeger in staatschen dienst geweest maar, naar hij meende, verongelijkt en had, katholiek geworden ook in verband met eene huwelijk met eene Prinses van Ligne, bij den Keizer dienst genomen. Later ging hij in het spaansche leger over. Johan Maurits (de Braziliaan) was zijn broeder.

en dus niet lang weerstand zou kunnen of willen bieden. Nog erger was het, dat nu ook de Staten van Utrecht, gelijk die van Gelderland op eigen redding bedacht, begonnen te wankelen. Toen verlegden de Staten-Generaal, waarin de hollandsche deputatie zeer versterkt was, met den Raad van State hunne zittingen naar het bedreigde punt en vestigden zich den 15den Augustus voorloopig te Utrecht. Maar de Prins bleef voor Den Bosch, ook toen Amersfoort den 14den overging na één dag ingesloten geweest te zijn, hetgeen aanleiding gaf tot het gevangen nemen van den kommandant en twee burgemeesters der stad. Thans was de beurt aan Utrecht zelf of wel aan een der geldersche steden, van welke nochtans Hattem een aanval van een naar deze zijde afgezonden vijandelijk legerkorps door zijne kloeke houding voorkwam [1]).

Met wanhopige inspanning werden de Vecht, de Vaart en de kleine wateren om Amsterdam beveiligd, de aarden liniën van de Grebbe en die, waarvan Utrecht het steunpunt was, goed voorzien, de landerijen bij Maarssen, bij Muiden en in de omgeving onder water gezet, later die in bijna geheel Utrecht, dat eene zee geleek, waar „zoute en zoete baren bruisen en weiden over vee en stal", de kleinere steden en Utrecht met aardwerken voorzien, alle beschikbare troepen naar de bedreigde punten gezonden. Geen oogenblik lieten de Staten-Generaal en die van Holland den moed zinken.

Anders was het intusschen in het thans oogenblikkelijk bedreigde Utrecht gesteld, waar Johan Wolfert van Brederode het bevel voerde. De Staten waren er over het algemeen wedsr goed gezind maar in de stad heerschte een ware ontsteltenis [2]), een door alle aanmaningen der landsregeering niet tot bedaren te brengen paniek, zich uitende in de vlucht, in het verbergen of wegzenden van geld en kostbaarheden, in van weinig beraad getuigende besluiten van het verbijsterde stedelijke bestuur. Ten platten lande begon men zoowel hier als in de meer oostelijke provinciën beducht te worden voor de katholieke boeren, die er verreweg de meerderheid uitmaakten en ook hier uit vrees voor den plunderenden vijand voor een deel binnen de steden waren gekomen. De tegenstand der boeren tegen het inundeeren der landerijen op de utrechtsche en geldersche liniën moest worden over-

[1]) Ibid., blz. 201 vlg.
[2]) Ibid., blz. 216 vlg.

wonnen [1]). Ook de houding van sommige edelen gaf reden tot bezorgdheid. En daarbij kwam dan nog de nijpende geldnood [2]), dien Holland met alle inspanning en met hulp van leeningen en voorschotten vooral der West-Indische Compagnie, die meer dan 6 ton gouds ter leen verstrekte, nauwelijks kon bezweren. Zeeland en Friesland, evenals de reeds aangevallen provinciën op eigen veiligheid bedacht, lieten weinig of niets van zich hooren en zonden zelfs geen afgevaardigden ter Generaliteit; ja, de laatste provincie begon er over te spreken om hare troepen onder haren Stadhouder tot hare eigene verdediging op te eischen en naar het Noorden te doen komen, schoon zij reeds evenals andere gewesten een paar duizend man had gelicht om in hare behoefte aan troepen te voorzien. Zeeland begon ongerust te worden over de dreigende bewegingen van het spaansche garnizoen te Breda en de daar allengs door den vijand verzamelde benden, die de rivieren begonnen te verkennen. Holland daarentegen toonde zich onversaagd en met name Amsterdam deed, wat het kon; het zond zijne beschikbare compagnieën naar Kampen, naar Harderwijk en elders en stelde zijn voorraad ten dienste, waar het noodig was. Nog erger scheen het intusschen te zullen worden, toen Van den Bergh met vriendelijke geruststellende brieven de bedenkelijke neigingen in sommige geldersche en utrechtsche steden bleek te willen aanwakkeren, terwijl Montecuculi met de zijnen alom plunderend schrik verwekte.

Plotseling kwam de redding. De gouverneur van Emmerik, Otto van Gent, Heer van Dieden, had reeds lang het oog gevestigd op Wesel, de belangrijke vesting aan den Beneden-Rijn, die wel niet 's vijands basis van operatie mocht heeten maar hem toch zeer in den rug steunde, zijne betrekkingen met Brabant beheerschte en van een grooten voorraad levensmiddelen was voorzien, die hem bij zijn verblijf op de kale Veluwe van veel dienst kon zijn. Van Gent [3]) slaagde er den 19len Augustus in met eenige door graaf Ernst tot zijne beschikking gestelde troepen en de hulp van enkele burgers der stad haar te verrassen, eene gebeurtenis, die den zinkenden moed bij velen deed herleven en daarentegen den vijand ten zeerste

1) Ibid., blz. 155 vlg.
2) Ibid., blz. 270 vlg.
3) Ibid., blz. 230.

deed ontstellen. Want de kans, dat Holland het trotsche hoofd zou buigen en zich tot onderhandeling zou laten vinden, was daarmede geheel verdwenen. Trouwens, die kans, waarmede Van den Bergh zich gevleid had, was toch nog zeer klein geweest, want Holland was besloten tot het uiterste weerstand te bieden en desnoods ook in zijne provincie al het land onder water te zetten. Men rekende er bovendien op het leger voor Den Bosch, dat in het alleruiterste geval — want alleen dan zou men het beleg opgeven — in korten tijd te hulp zou kunnen schieten om den vijand af te weren.

Een paar dagen later ontruimde Montecuculi werkelijk reeds Amersfoort, trok zich naar de Veluwe en met Van den Bergh en diens zeer verzwakt leger nog vóór het einde der maand grootendeels achter den IJsel in de Graafschap terug. Jan van Nassau bleef op uitdrukkelijk bevel der Infante aan het hoofd van twaalf à dertien duizend man van zijne legerplaats bij Steenderen uit nog den IJsel beheerschen ter bescherming van de schipbrug bij Dieren, waarover de arme boeren op de Veluwe aanhoudend konden worden geplaagd en de daar telkens nog rondzwervende troepen zich konden terugtrekken.

Intusschen waren door graaf Van den Bergh, die met het gros van zijn leger tot Bocholt in Westfalen was teruggegaan, namens de Infante onderhandelingen aangeknoopt over een eventueel te sluiten nieuw Bestand, voor de zuidelijke gewesten klaarblijkelijk het beste, wat zij verkrijgen konden bij de gebleken onmogelijkheid om de noordelijke te veroveren of om Spanje te bewegen tot een werkelijken vrede op den grondslag der onafhankelijkheid van het Noorden.

Er bestonden reeds sedert 1628 betrekkingen tusschen de Staten en de brusselsche regeering over de uitwisseling der gevangenen [1]), waarbij door de eersten aan den Prins de vrije hand was gelaten om gebruik te maken van de diensten der uit vroegere onderhandelingen bekende juffer Tserclaes. Haar gaan en komen wekte in het voorjaar van 1629 achterdocht, o. a. bij den oorlogzuchtigen Ernst Casimir, die dien achterdocht zelfs uitsprak en de houding van zijn neef, den Prins, in deze zaken evenmin geheel vertrouwde als vroeger die van Maurits. De vrees was blijkbaar, dat de Prins zich door persoonlijke voordeelen hetzij van 's vijands zijde, hetzij in het Noorden zelf hem in uitzicht gesteld, zou laten overhalen tot een Bestand mede te

---

1) Arend, Van Rees en Brill, l. l., blz. 361, 385, 413.

werken. Er zijn toen werkelijk aanbiedingen gedaan om tot een bestand voor 24 jaren te komen. De aanbiedingen werden thans in September onder de hand herhaald door den Heer van Marquette, die van wege de Infante te Rozendaal de onderhandeling over de uitwisseling had te voeren; de Staten-Generaal, ervan in kennis gesteld, besloten ze niet geheel van de hand te wijzen maar ze aan te houden, totdat de val van Den Bosch, die met rassche schreden naderde, zou zijn beslist.

Met voorzichtigheid maar tevens met toenemend succès had de Prins zijn moeilijk belegeringswerk voortgezet, door middel van watermolens den drassigen grond droogmakend ten behoeve zijner loopgraven en dijken. Toen eindelijk de stadsgracht was bereikt en een groote bres in den muur was gemaakt door het laten springen der mijnen, die de Prins had aangelegd, begon Grobbendonck te onderhandelen. Op dit heugelijk bericht begaven de Staten-Generaal zich uit Utrecht naar Bommel en van daar naar het legerkamp te Vucht om met den Prins te beraadslagen over de voorwaarden der capitulatie, die den 14den September geteekend werd. Bij die capitulatie werd niet meer dan vrijheid van geweten voor de Katholieken in de stad en hare omgeving bedongen maar de geestelijkheid mocht de schilderijen, beelden en sieraden uit de kerken nemen en de kerkelijke goederen ten platten lande en in de neutrale plaatsen der Meierij behouden, terwijl die in de stad aan de Generaliteit zouden vervallen maar de monniken en nonnen aldaar, desverkiezende, voor hun leven uit de inkomsten der kloosters zouden worden onderhouden; de stad behield hare oude privilegiën maar voor de eerste maal zouden de Prins en de Staten-Generaal de regeering aanwijzen. De gunstige bepalingen voor de geestelijkheid had deze te danken aan den Prins, die den ijver der Calvinisten zooveel mogelijk zocht te temperen, hierin weder een bewijs gevend van zijne gematigde gezindheid op kerkelijk gebied, ook ten opzichte der Katholieken.

De val van Den Bosch, met de verrassing van Wezel gevierd op een door de Staten-Generaal uitgeschreven dankdag, gaf verademing na de angst, die men in den zomer had uitgestaan. Men staakte dan ook de verdere oorlogstoerustingen, waartoe men reeds besloten had, en hield alleen den vijand op de Veluwe nauwlettend in het oog. Van den Bergh was snel uit Westfalen naar de Maas getogen om een inval van Frederik Hendrik in Brabant te beletten maar Jan

van Nassau hield stand aan den IJsel. Hij bleef er nog eene maand, ongetwijfeld in verband met de onderhandelingen te Rozendaal, die nog steeds voortduurden en werkelijk niet geheel onvruchtbaar schenen. Ook de Prins zelf toonde zich verre van ongeneigd om een eervollen vrede, zoo die mogelijk scheen, of anders een bestand op langen termijn te bevorderen, tenzij men hem wilde steunen in de verdere verovering van het Zuiden, die thans volstrekt niet onbereikbaar bleek te zijn [1]. Hij antwoordde in dien geest op de vraag der Staten naar zijne meening, waarop deze besloten in ernst het gevoelen der provinciën omtrent de zaak in te winnen en in het voorjaar van 1630 zich nader daarmede in te laten. Toen verliet Jan van Nassau half October den „IJselpas", door Ernst Casimir, die van den Rijn uit tot bij Keppel doorgedrongen was, met algeheele insluiting bedreigd, en trok zich met zijne troepen terug naar het guliksche, waar hij zijne winterkwartieren opsloeg.

Daarmede was het gevaar voorbij en het staatsche leger werd dan ook nog vóór het einde der maand ontbonden met afdanking grootendeels van de in dit jaar buitengewoon in dienst genomen troepen en waardgelders. Grootsch en welverdiend waren de eerbewijzen, waarmede de Prins en zijn neef de veldmaarschalk, de leiders van de schitterende verdediging, den 3den November, „gezeten op den zegewagen", in Den Haag werden ontvangen. Maar naast hen waren het ook de Staten-Generaal, de Staten van Holland en niet minder een aanzienlijk deel der bevolking zelve, die door eene moedige houding te midden van de grootste gevaren het land hadden gered, hetgeen de Prins zelf met dankbaarheid erkende [2]. Alom was de vreugde groot en Vondel zong reeds: „Hier is, hier is het oorlogsende", want „Fredrik heeft het werk volwrocht."

Zoover was men nog niet! De beproevingen van dit op het einde eerst als „geluckig" te beschouwen jaar maakten het ondoenlijk in het volgende te velde te komen. Ook de vijand ondernam weinig en het eenige feit van beteekenis was de gevangenneming van graaf Jan van Nassau bij eene schermutseling voor Wezel, dat in staatsche handen bleef.

Maar ook van de onderhandelingen over een bestand, waarvoor

---

1) Aitzema, I, blz. 900.

2) Mémoires de Frédéric Henri, p. 90.

de omstandigheden nu gunstiger schenen, kwam wederom niets. De zaak was zoo ver gevorderd, dat de duitsche vorsten, vooral de voormalige Koning van Bohemen, reeds verzochten daarbij ook op hunne belangen te letten. Doch men was nog op verre na niet aan deze belangen toe: de machtige West-Indische Compagnie wilde van geen bestand hooren, vreezende voor het verlies harer groote voordeelen uit den buit op den vijand; Amsterdam sloot zich daarbij aan en de noordelijke provinciën en Zeeland toonden zich als vroeger weinig geneigd om in een bestand toe te stemmen. De oude bezwaren werden opnieuw te berde gebracht en hoewel de Prins zich niet ongunstig voor de zaak gestemd toonde [1]) en daardoor weder bij velen in verdenking kwam, bleek het, dat men van staatsche zijde er niet ernstig over dacht. Ofschoon men in April 1630 het uitwisselingstractaat sloot, bleven de besprekingen over een bestand steken, hoeveel moeite Marquette zich ook gaf om ze te hernieuwen en hoe begeerig men in het Zuiden naar iets dergelijks uitzag. De krijg moest wederom beslissen en thans drong de Prins er weder, als vroeger, op aan, dat men dien dan ook met kracht en aanvallend zou voeren, getrouw als hij bleef aan zijn oud beginsel: een duurzame vrede, desnoods een lang bestand, of anders de oorlog met inspanning van alle krachten om den vijand voorgoed te vernietigen, zoo mogelijk met hulp van Frankrijk, dat bereid scheen om met de Staten samen te gaan in den krijg tegen de habsburgsche monarchieën.

Voor 1631 vatten de Staten weder een grootsch plan op: de verovering van het lastige Duinkerken, eene dergelijke onderneming als die van Maurits in 1600 had moeten zijn. Ook Frederik Hendrik ontveinsde zich niet de bezwaren van zulk een tocht maar besloot ten slotte hem te aanvaarden. Het leger werd uit de oostelijke garnizoenen, waar het zich bevond, te Emmerik bijeengebracht en ten getale van 10 000 man infanterie en 3000 ruiters te scheep naar IJzendijke gevoerd, van waar het naar de zijde van Gent en Brugge oprukte. De nadering van een spaansch leger verontrustte evenwel ditmaal de gedeputeerden der Staten-Generaal, die zich bij den Prins bevonden, zoozeer, dat zij hem betoogden, hoe gevaarlijk een verder voortrukken zou zijn, en hem verzochten den tocht te staken, wat hij, gedachtig aan de gebeurtenissen van 1600, schoorvoetend deed, niet

1) Wagenaar, XI, blz. 111; Aitzema, I, blz. 899 vlg.; Res. Holl. 11 Dec. 1629.

zonder zijne verbazing over deze onverwachte aarzeling te hebben geuit [1]). Het leger ging naar Brabant terug.

Nauwelijks was het daar aangekomen, of er verluidden berichten omtrent groote toerustingen des vijands te Antwerpen. Het bleek weldra, dat hier een talrijke vloot met geschut en eene aanzienlijke legermacht werd verzameld met het doel om een aanval te doen op Zeeland, dat langer dan eene halve eeuw geen vijand binnen zijne grenzen had gezien. Inderhaast werden eenige schepen van oorlog in de zeeuwsche wateren verzameld, maar de 12 à 15, die men er ten slotte bijeen had, moesten zich terugtrekken, toen de vijandelijke „armada" zich den 8sten September eindelijk bij Saftingen vertoonde.

Groot waren de verwachtingen der Spanjaarden en Zuidnederlanders van deze laatste groote krachtsinspanning. Er waren vijf en dertig groote schepen met weinig diepgang en een vijftigtal kleinere, allen welbewapend en toegerust met geschut en werktuigen voor schanswerken, bevattende bovendien 6000 man landingstroepen onder leiding van den weder tegen hoog losgeld vrijgelaten graaf Jan van Nassau en den Prins van Barbançon, terwijl de Markies van Aytona met den duinkerker admiraal Boy de vloot bestuurde en de overloopers Stoutenburg en Wissekerke tot gids verstrekten in de zeeuwsche wateren. De armada zeilde voorbij het bijtijds voorziene Bergen op Zoom, waar de Prins zich met eene aanzienlijke macht opgesteld had, naar de zijde van Tholen noordwestwaarts, waarschijnlijk met het plan om Den Briel aan te vallen. De schepen begonnen echter aan den grond te geraken, juist toen de zeeuwsche vloot onder Marinus de Hollare tegen den avond van den 12den September weder met den vloed kwam opdagen, gesteund door schepen met soldaten, uit Bergen op Zoom den vijand nagezonden. Een zeeslag volgde op het Slaak, gedurende den nacht in den maneschijn voortgezet, totdat een herfstnevel opkwam — eene nieuwe romantische bladzijde in de geschiedenis van Zeeland. De vijand werd volkomen geslagen; zijne schepen waren grootendeels vernield of aan den grond geraakt en honderden der zijnen kwamen jammerlijk om in het donkere water, terwijl 4000 gevangenen, onder wie vele officieren van hoogen rang, en de gansche transportvloot den Staatschen in handen vielen. Graaf Jan ontsnapte ternauwernood met Barbançon en den duinkerker admiraal

---

1) Mémoires, p. 126.

in een sloep naar het brabantsche, van waar zij het bij Rozendaal opgestelde spaansche legerkorps konden bereiken, dat nu onmiddellijk aftrok.

Het was de laatste maal, dat spaansche troepen binnen de grenzen der noordelijke gewesten verschenen.

De algemeene toestand in Europa was intusschen ook zeer tot ons voordeel veranderd. Gustaaf Adolf, Koning van Zweden, door den vrede met Polen aan deze zijde de handen vrij hebbende, nam de taak van Denemarken in Duitschland thans op zich en landde in het begin van 1630 in Pommeren. Onder de schitterende leiding van hun grooten Koning drongen de zweedsche legers steeds verder in Duitschland door, versloegen in den herfst de keizerlijke krijgsmacht bij Leipzig en maakten zich gereed om de Paltz en Beieren te gaan veroveren. De Koning van Bohemen begon weder hoop te voeden op zijn herstel ten minste als Keurvorst van de Paltz en ging in het vroege voorjaar van 1632, door de Staten met de som van $1^1/_2$ ton gouds ondersteund, naar het zweedsche leger. Bij dien stand van zaken behoefde men van de keizerlijke troepen niets te vreezen en kon men de oostergrenzen aan de gewone bewaking der garnizoenen in de vestingen overlaten.

Frankrijk, wegens de zegepraal bij Den Bosch thans tot een nieuw verdrag van subsidie geneigd, liet zich ertoe vinden om in den zomer van 1630 zulk een verdrag te sluiten, waarbij het jaarlijks 1 millioen livres toezegde, mits de Staten binnen zeven jaren geen verdrag over vrede of bestand met Spanje aangingen zonder den „raad” (avis) des Konings in te winnen — geheel iets anders dan de vroegere eisch om zijne „bewilliging” (consentement) als voorwaarde aan te nemen. En al sloot Engeland in het najaar weder vrede met Spanje op den voet van dien van 1604, aan Engeland's zwakke medewerking der laatste jaren konden de Staten — en blijkens de verraderlijke houding [1]) van Karel I in het volgende jaar zeer terecht — lang niet zooveel hechten als aan de steeds inniger betrekkingen met Frankrijk. Zelfs het mislukken der heimelijke pogingen van Richelieu om het prinsdom Oranje onder franschen invloed te brengen door omkooping van 's Prinsen gouverneur aldaar, den Heer van Valken-

---

1) Waddington, La République des Provinces Unies etc., I, p. 122.

burg, die er jaren lang eene dubbelzinnige rol had gespeeld en met geweld door Johan de Knuyt, raad van den Prins, moest worden verwijderd, bij welke gelegenheid hij werd gedood — zelfs deze zeer bedenkelijke houding der fransche regeering kon de samenwerking tegenover Spanje niet verstoren. Samen ondersteunden Frankrijk en de Staten den zweedschen Koning met subsidiën, de laatsten trouwens tot ergernis van Gustaaf Adolf in zeer geringe mate. Beider belangen brachten mede om ook de nog spaansche gewesten der Nederlanden, van waar uit Richelieu's talrijke vijanden aan het Hof voortdurend zijne plannen dwarsboomden en waar thans ook zijne grootste vijandin, de koningin-moeder Maria de Medicis, een toevlucht had gevonden, zooveel mogelijk in het nauw te brengen. Er werd dan ook in 1631 vrij wat overlegd tusschen den franschen gezant Beaugy, den Prins en de Staten-Generaal.

De toestand in de spaansche gewesten was thans voor een gemeenschappelijk optreden aldaar — Frankrijk stelde onder omstandigheden de mogelijkheid van een gewapend ingrijpen ook van zijne zijde in uitzicht, hoewel Richelieu daartoe inderdaad den tijd nog niet gekomen achtte — bijzonder gunstig. De overgang van 's Hertogenbosch aan de Staten had de ellende in het Zuiden nog zeer vermeerderd en de begeerte naar een bestand was er na de nederlaag op het Slaak zeer levendig. In December 1631 was de schilder Rubens weder met eene geheime zending van wege de Infante in Den Haag, de oude wegen volgend, maar zonder succès. De ontevredenheid in het Zuiden nam dagelijks toe, vooral onder den adel, verbitterd over den invloed der spaansche regeeringsleden, over beweerde achteruitzetting tegenover gunstelingen der regeering, over de aanstelling van den markies de Santa Cruz aan het hoofd van het leger met voorbijgang van graaf Hendrik van den Bergh. Om dezen laatste, ongetwijfeld den meest beteekenenden man van allen, groepeerden zich vele andere leden van en zuidnederlandschen adel: de Prinsen van Espinoy en Barbançon, de Hertog van Bournonville, de Graaf van Egmond e. a. De meesten hunner, begeerig om een rol van beteekenis te spelen overeenkomstig hun rang, waren zelfs geneigd om in het geheim met de doodvijanden van Spanje samen te werken [1]; anderen echter, als Philips van Aremberg, Hertog van Aerschot, hadden over

[1]) Waddington, I, p. 147 suiv.

achteruitzetting niet te klagen, bleven den Koning getrouw gelijk eenmaal Egmond bij het begin van den opstand, al betreurden zij de ellende, waarin het land verzonken was, en weigerden aan de samenzwering tegen het spaansche bewind deel te nemen. Die samenzwering kreeg in den loop van 1631 eene groote ontwikkeling: de gouverneurs van verschillende grensvestingen aan de fransche zijde, overheidspersonen, geestelijken en gewone burgers uit de vlaamsche en artesische steden sloten er zich heimelijk bij aan. Men stelde zich voor om met hulp van Frankrijk en de Staatschen het spaansche juk af te schudden, des noods met opoffering van grondgebied aan de noorder- en zuidergrens. Sommigen dachten aan eene hernieuwing der Pacificatie van Gent; anderen aan de vestiging eener katholieke Republiek, overeenkomende met de protestantsche van het Noorden en daarmede op de eene of andere wijze verbonden of wel geheel op zichzelf staande.

Richelieu nam met belangstelling kennis van deze plannen en hoopte op eenig voordeel voor de fransche politiek. Hij liet de oude aanspraken van Frankrijk op Vlaanderen en Artois onderzoeken en knoopte door François Carondelet, deken van Kamerijk, dien hij had omgekocht, geheime betrekkingen aan met de hoofden der samenzwering. Hij was beducht voor de grootsche ontwikkeling der bloeiende noordelijke Republiek, die zich reeds tot eene groote mogendheid begon te verheffen en zich met Frankrijk en Engeland op gelijken rang ging plaatsen; hij begeerde haar niet in het bezit der zuidelijke gewesten te stellen of deze te nauw aan haar te verbinden, uit vrees ook voor hare oude betrekkingen met de thans wel onderworpen maar toch nog altijd voor de rust van Frankrijk eenigszins gevaarlijke Hugenoten. Ook op Engeland's plannen was hij niet geheel gerust, toen hij vernam, dat Gerbier, engelsch agent te Brussel, reeds lang in verbinding met de saamgezworenen stond.

In Februari 1632 nu begaf zich een hunner hoofden, René van Renesse, Graaf van Warfusée, die, hoewel president van den Raad van Financiën, dikwijls in geldelijke ongelegenheid verkeerde en thans door verraad zijn fortuin trachtte te herstellen, in overleg met graaf Hendrik van den Bergh naar Bokhoven bij Den Bosch, waar hij zich zes weken lang ophield om daarna naar zijn vriend Bergh te Venloo te vertrekken. Vervolgens begaf hij zich naar Holland en vestigde zich in April te Rijswijk, misschien door anderen — men

spreekt van Van den Bergh zelven — vergezeld [1]). Deze zeer geheimzinnige reizen stonden in verband met een plan om de Staten en Frankrijk gezamenlijk te bewegen tot een inval in de belgische gewesten, die dan door de samenzweerders als het sein voor den opstand zou worden beschouwd. Warfusée onderhandelde te Rijswijk en in Den Haag met den Prins, den raadpensionaris Pauw en den franschen gezant Beaugy, die kort daarop met eene memorie der Staten-Generaal over de zaak zijne regeering op de hoogte ging brengen.

Het plan was, dat Frederik Hendrik uit het Noorden en een fransch leger uit het Zuiden tegelijk een aanval zouden doen. Men zou dan, met de edelen samenwerkend, de Spanjaarden verdrijven en het land verdeelen met behoud der privilegiën en handhaving van den katholieken godsdienst. De Staten zouden de vlaamsche en brabantsche streken met Opper-Gelder en Limburg verkrijgen, Frankrijk de waalsche provinciën. De beide edelen en hunne vrienden zouden met aanzienlijke geldsommen, goederen en ambten worden beloond. Deze eischen waren echter Richelieu voorloopig nog te hoog, ook al stemde hij in beginsel toe [2]). De Staten-Generaal en de Prins waren gretiger om de zaak aan te vatten. Zij maakten in het voorjaar het staatsche leger marschvaardig, schijnbaar met het plan om de aanvankelijk voorgenomen onderneming tegen Antwerpen nog te beginnen, en zonden den Raadpensionaris zelven met *f* 100 000 voor ieder der beide Graven naar Venloo, waar hij hun het geld [3]) overleverde. Zoo geheim was alles gegaan, dat de brusselsche regeering op niets verdacht was. De kans voor de verovering der zuidelijke gewesten scheen beter te staan dan ooit te voren het geval was geweest.

Op het einde van Mei verzamelde de Prins zijn leger bij Nijmegen [4]), van waar hij op den 1sten Juni met ruim 20 000 man langs de Maas op Venloo aanrukte, terwijl zijn neef graaf Willem van Nassau met eene kleine afdeeling de Maas afzakte en in Vlaanderen viel, waar

---

1) Waddington, I, p. 154 suiv.; Aitzema, I, blz. 1188.

2) Waddington, p. 400 suiv.

3) De helft werd „tot notablen dienst van 't lant" van den Prins geleend (ibid., p. 405).

4) Vgl. over den veldtocht: De Boer, Het verraad van Hendrik van den Bergh en de veldtocht langs de Maas, in Tijdschrift voor Geschiedenis, XIII, blz. 17, 88, 145 vlg.; De Boer, Die Friedensunterhandlungen zwischen Spanien und den Niederlanden, S. 21 ff.

hij bij Antwerpen de Kruisschans en andere schansen bemachtigde. Een groot manifest der Staten-Generaal riep de bevolking van het Zuiden tot de verdrijving der Spanjaarden op met belofte van hulp benevens handhaving der privilegiën en van den ouden godsdienst.

Venloo, door Bergh op 's Prinsen nadering verlaten en slechts met een zwak garnizoen voorzien, capituleerde op deze voorwaarden na twee dagen; het kleine Stralen gaf zich dadelijk over. De voorhoede van het staatsche leger onder graaf Ernst Casimir was ijlings voortgetrokken naar Roermond, dat zich evenzoo reeds den 6den overgaf op dezelfde voorwaarden als Venloo. Men had hier het verlies van Ernst Casimir te betreuren, die nog vóór het begin van het beleg bij het verkennen van het terrein sneuvelde. Vier dagen later sloeg de Prins het beleg voor Maastricht, nadat het land onderweg zonder slag of stoot was bezet. Groot was te Brussel de schrik over dezen snellen zegetocht. Het verraad van Bergh en Warfusée werd nu openbaar. De eerste verliet zijn stadhouderschap Gelder en ging naar Luik, waar hij een aantal manifesten aan de Infante, de gewestelijke Staten, het leger en de bevolking uitgaf om zijn gedrag te rechtvaardigen en tot afval van Spanje aan te zetten. De spaansche bevelhebbers zonder veldleger — men had de beschikbare troepen in het voorjaar naar den Boven-Rijn gezonden om tegen Gustaaf Adolf te ageeren — besloten den loop der zaken af te wachten en intusschen de vestingen te voorzien: ook in Maastricht kon nog bijtijds versterking geworpen worden.

Van den opstand in de zuidelijke gewesten kwam intusschen weinig of niets. Aerschot weigerde na eenige aarzeling zijne medewerking en de anderen durfden zonder hem niets wagen; hij stelde zich ter beschikking der Infante en ried haar den adel vriendelijk te behandelen en naar Brussel te roepen; eenige samenzweerders, o. a. Egmond en Carondelet, weken naar Frankrijk. Ook het volk hield zich over het geheel rustig, al heerschte hier en daar eenige opwinding en hoorde men een enkele maal oproerige kreten. En van Frankrijk vernam men in het geheel niets: eene nieuwe opstand der fransche Grooten tegen de regeering, door spaansch geld en spaansche troepen gesteund, gaf Richelieu de handen vol. Het leger keerde van den Boven-Rijn overhaast naar de Nederlanden terug en overal wist de brusselsche regeering door een handig en, zoo noodig, energiek optreden de rust te bewaren, dreigende en belovende naar omstandig-

heden, de persoonlijke populariteit der Infante op allerlei wijzen gebruikende. Te Luik werd krachtig geprotesteerd tegen het verblijf aldaar van de hoofdaanleggers van het komplot en gedreigd met krachtige maatregelen der spaansche regeering tegen zulk eene begunstiging van hare vijanden.

Het beleg van Maastricht ging intusschen voort, ofschoon reeds de teleurstelling zijn invloed ook bij de belegeraars deed gevoelen en de pogingen van Bergh om te Luik een leger te verzamelen geheel mislukten, zoodat hij in het begin van Juli, beducht voor zijne veiligheid en zijn leven, de stad verliet en naar Aken week. Ook hier vond hij geen steun, waarop hij noordwaarts toog om te trachten in het geldersche eene troepenmacht te verzamelen. Zijne rol was echter uitgespeeld.

Het spaansche leger onder Santa Cruz kwam op het einde der maand tot ontzet opdagen maar de Prins had toen zijn legerkamp reeds voortreffelijk beveiligd en naderde op zijne gewone wijze door loopgraven en mijnen de belegerde vesting, die zich dapper verdedigde. Frederik Hendrik hernieuwde voor Maastricht de werken, waardoor hij de verovering van Den Bosch had verkregen; de doolhof van aarden wallen, liniën en schansen, redouten en grachten, traversen en hoornwerken, loopgraven en kunstig gebouwde mijngalerijen in en om de legerplaats van den Prins wekten de bewondering der tijdgenooten [1]). Hij slaagde er bovendien in om Santa Cruz op den linkeroever van de Maas te houden en hem daardoor te scheiden van het naderende keizerlijke leger onder den beroemden Pappenheim, dat werkelijk in het staatsche kamp groote ongerustheid verwekte: men vreesde daar van het vaderland te worden afgesneden, nu men zich, rekenende op een opstand in het Zuiden, zoo ver gewaagd had [2]). De Prins evenwel bleef rustig en kalm zijne werken voortzetten, riep graaf Willem uit Vlaanderen terug en versterkte zich. Begin Augustus kwam eindelijk ook Pappenheim in de buurt van Maastricht en vereenigde zich weldra met Santa Cruz, zoodat de vijand 40 000 man bijeen had en den 18^{den} een hevigen aanval deed, gesteund door een uitval der bezetting van Maastricht. Beide gevechten liepen ten voordeele der Staatschen af, al leden ook zij

---

1) Vgl. daarover: Mémoires de Frédéric Henri, p. 137 suiv.

2) De Boer, l. l., blz. 94.

groote verliezen o. a. door den dood van Robert Vere, Graaf van Oxford. Twee dagen later liet de Prins, wiens mijnen nu de stadsmuren ondergraven hadden, de stad onder zijn oog bestormen door de bres, die zijne mijnwerken hadden gevormd. Storm op storm werd ondernomen maar ten slotte behield de dappere bezetting het veld en dreef de Staatschen terug. Maar de bevolking, voor eene verovering bij stormaanval en daarmede verbonden plundering beducht, drong nu zelve op de overgave aan; de bezetting zou een nieuwe bestorming niet hebben kunnen afweren en zoo kwam de gouverneur De Lede den 22sten tot de capitulatie: een eervolle aftocht voor het garnizoen, vrijheid voor den katholieken godsdienst en behoud der kerkelijke goederen door de bezitters waren wederom de voornaamste voorwaarden, waaronder zij plaats greep. Het oude condominium van Luik en Brabant met gezamenlijke jurisdictie werd ook nu erkend en de Staten-Generaal traden eenvoudig in de rechten van den brabantschen landsheer. Een paar dagen later keerde Pappenheim met zijn leger naar Keulen, Santa Cruz met het zijne naar Brabant terug. Het leger der Staten bleef nog eenigen tijd te Maastricht en in den omtrek, waar de kleinere vestingen en kasteelen van Valkenburg, 's Hertogenrade, Daelhem en Limburg zonder veel moeite werden bemachtigd en de nabijliggende rijke kolenmijnen door den Prins voor de Staten-Generaal in bezit werden genomen.

Reeds vóór den overgang der stad, bij de nadering van het staatsche leger langs de Maas, was de ontevredenheid in het Zuiden zoo hoog gestegen, de ellende in alle gewesten zoo ondragelijk geworden, dat Isabella het niet langer waagde weerstand te bieden aan den algemeenen wensch naar eene bijeenroeping der Staten-Generaal gelijk in 1600 onder dergelijke omstandigheden was geschied [1]). De spaansche Koning had haar wel nog eens ernstig daarvoor gewaarschuwd maar de paniek was zoo groot, dat zij, gehoor gevende aan Aerschot's raadgevingen, besloten had dit uiterste redmiddel aan te wenden. Begin September kwamen zoo de Staten-Generaal te midden van de groote ontsteltenis, door den val van Maastricht veroorzaakt, te Brussel bijeen.

Intusschen waren reeds op allerlei wijzen pogingen gedaan om den Prins te bewegen zijne onderneming, welks voortzetting men vreesde

---

1) Vgl. Gachard, Actes des Etats Généraux de 1632.

— en niet ten onrechte, daar de Staten-Generaal in Den Haag er op aandrongen, hopende nog grooter voordeelen te behalen — te staken voor nieuwe onderhandelingen over een verdrag. In overleg met de ontevredenen edelen was de intrigant Gerbier naar Luik en Maastricht gekomen om engelsche bemiddeling aan te bieden [1]); namens de Infante verscheen ook Rubens daar weder, later Philippe Le Roy. Maar de Prins ging niet ernstig op deze geheime besprekingen in, voordat de Staten-Generaal te Brussel zelf, na verkregen machtiging van de Infante, drie afgevaardigden zonden om over de voorwaarden van een vredesverdrag te handelen. Deze onderhandelingen schenen, gesteund door nieuwe manifesten der Staten aan de bevolking van het Zuiden, een oogenblik werkelijk resultaten te beloven. De brusselsche Staten-Generaal toonden zich bereid om het Bestand te hernieuwen op den grondslag van verwijdering der spaansche troepen, zelfs met afstand of neutraalverklaring van enkele steden nabij de grenzen aan de noordelijke Staten, die de vlaamsche havens onder hun toezicht zouden hebben, terwijl men een of- en defensief verbond zou sluiten tot handhaving van dit bestand „contre tous et chascun, sans exception de personne", dus desnoods ook tegen Spanje.

Zoo ver wilde men, uit vrees voor het leger te Maastricht, in het Zuiden gaan, hoewel men deze voorwaarden zeer hard vond; zelfs Isabella stemde erin toe erover te onderhandelen, bevreesd als zij was voor den dreigenden opstand. Op het einde van September deelde de Prins den Staten-Generaal in Den Haag schriftelijk de door hem met de zuidelijke heeren besproken voorwaarden mede, waarop de zaak in de provinciale Staten van het Noorden werd in behandeling genomen, hetgeen natuurlijk eenige kostbare weken in beslag nam, terwijl later ook de behandeling in de Generaliteit niet recht vlotten wilde wegens den tegenstand van Zeeland, Friesland en Groningen en de opnieuw uitbrekende ergernis der predikanten en kooplieden, die ook in 1609 het Bestand hadden afgekeurd. De Prins werd ongeduldig, omdat er in deze omstandigheden van een afdwingen van den vrede „onder terreur van de wapenen" weldra geen sprake zou kunnen zijn, nu zijn leger door ziekten reeds veel geleden had en steeds meer verzwakte. De zuidelijke afgevaardigden

---

[1]) De Boer, Friedensunterhandlungen, S. 38 ff.

drongen bij hem op geduld, bij de Infante op toegevendheid aan, altijd vol vrees voor 's Prinsen leger. Zij verklaarden aan de Infante den vrede, op welke voorwaarden ook, noodig te hebben en smeekten haar de eischen der noordelijken goed te keuren. Eindelijk kwam bericht, dat men in de Generaliteit ten slotte bij meerderheid van stemmen tot de onderhandeling besloten had, maar.... men wilde ze voeren niet te Maastricht doch in Den Haag zelf.

Deze beslissing mishaagde den Prins, die door de saamgezworen edelen voortdurend werd aangezet om op eigen gezag een inval te wagen, zeer. Zij was blijkbaar uitgelokt door het verzet der oorlogspartij, die door de fransche en zweedsche gezanten gestijfd werd, en misschien voor een deel aan omkooping te wijten [1]). Hoe het zij, de kans voor een inval in Brabant was door al dit uitstel ten eenenmale verkeken en de Prins brak begin November met zijn leger naar het Noorden op, onderweg nog Orsoy wegnemende. Den 24sten November keerde hij op het Binnenhof terug, bij zijne „victourieuse wedercomste" met groote eerbewijzen en vreugdebedrijven onder klokgelui en saluutschoten begroet — een welverdiende eer na den schitterenden veldtocht.

HOOFDSTUK III.

DE PRINS OP HET TOPPUNT ZIJNER MACHT.

De roemrijke zegepralen van den Oranjevorst hadden op zijne positie in den lande, op zijn gezag in de aangelegenheden van staat en maatschappij den grootsten invloed. Frederik Hendrik, met de „stedekroon" der veroverde vestingen gesierd, bekleedde sedert in de Vereenigde Nederlanden feitelijk de plaats van den vorst, voor wiens met inachtneming der bestaande staatsvormen gehandhaafd gezag alles boog, wiens begeerte en wenschen niemand durfde weerstreven. Meer en meer kreeg zijne hooge waardigheid een monarchaal,

---

[1]) De Boer, l. l., S. 57 ff.; Mémoires, p. 157, waar ook gesproken wordt van het „interest particulier", dat de zaak belet had.

in veel sterker mate nog dan dit in Maurits' latere jaren het geval was geweest, ja een dynastiek karakter. Zijn zoon werd op driejarigen leeftijd in het begin van 1630, om den Prins aangenaam te zijn, eershalve begiftigd met den post van generaal der ruiterij, wat zijn vader jaren lang vóór zijn stadhouderschap in werkelijkheid geweest was. Een jaar later werd den jongen „prins" Willem, zooals men placht te zeggen, de „survivance" geschonken, het recht om zijn vader in diens ambten op te volgen. Wel geschiedde dit laatste niet dan met eenig verzet van de zijde van sommige steden [1]) en voornamelijk op sterken aandrang van den adel in de landprovinciën — vooral Overijsel was hierin „vierigh" onder leiding van jonker Sweder van Haersolte — door dien in Holland gesteund; wel behield men in Holland uitdrukkelijk in geval van minderjarigheid bij overlijden des vaders het recht om de zaken van wege de Staten nader te regelen; maar het slot was toch, dat de opdracht werd gedaan, en de Prins toonde er zich zeer voldaan over.

„Zijne Excellentie", in dezen tijd reeds dikwijls als „Zijne Doorluchtigheid" aangesproken en door de Staten als „Doorluchtige Hooch geboren Furst" betiteld, ontving eenige jaren later, als nieuwjaarsgeschenk met Januari 1637, van den franschen Koning het eerbewijs, dat men hem voortaan, op de wijze der kleine souvereinen en der Prinsen van den bloede aan het fransche en spaansche Hof, „Son Altesse", „Zijne Hoogheid", zou noemen; en de Staten-Generaal stemden daarin toe, hoewel eenigszins gevoelig wegens deze buitenlandsche bemoeiingen doende uitkomen, dat de titel van „Doorluchtig Hooggeboren Vorst" reeds feitelijk hetzelfde beteekend had, en een paar jaren later (1639) voor zichzelf den titel „Hoogmogende Heeren", voorheen reeds in gebruik, officieel vaststellend [2]) tegelijk met het ceremonieel voor de gezanten, enz. De titel van „Edelmogende Heeren" bleef sedert voor den Raad van State en de Staten-Provinciaal bewaard [3]); andere titels van minderen aard werden voor andere colleges bestemd. Bovendien boden ook de hollandsche ridderschap den Prins de waardigheid van „Eersten Edele", president, in hun college aan, wat hem grooten invloed gaf op de Statenvergadering, waarin

---

[1]) Aitzema, I, blz. 1132 vlg.

[2]) Aitzema, II, blz. 623.

[3]) Die van Holland heetten nog „Edel Groot Mogende Heeren."

hij overigens reeds sedert 1612 als Heer van Naaldwijk, erfmaarschalk van Holland, zitting had en door den aankoop van de weinig minder aanzienlijke heerlijkheid 's Gravenzande nog meer aanzien verkreeg. In hetzelfde jaar, waarin de Prins den titel van Hoogheid begon te voeren, werd de elfjarige prins Willem plechtig tot Kapitein- en Admiraal-Generaal der Unie aangewezen, in geval zijn vader stierf; kort daarna werd den jongen vorstenzoon een zetel in den Raad van State ingeruimd.

Hoog verhief zich sedert al deze eerbewijzen het prinselijke Huis van Oranje boven alle andere geslachten in den Staat, ook boven de nassausche verwanten in Friesland. Wel is waar had ook graaf Ernst Casimir aldaar de survivance voor zijn zoon Hendrik Casimir verkregen [1]), die hem bij zijn dood voor Roermond dadelijk opvolgde [2]), maar Stad en Lande en Drente gingen niet zoover, al benoemden ook zij den jongen nassauschen Graaf tot hun Stadhouder, blijkbaar om „de autoriteit wat te verdeelen." De zeer beperkte instructie [3]), waarop graaf Hendrik in beide gewesten zijne stadhouderlijke waardigheid verkreeg, verbood hem vaste goederen in het gewest aan te koopen, garnizoenen op eigen gezag te verleggen, versterkingen op te richten, ja zelfs verzoeken omtrent de opvolging in zijne ambten te doen; en hij moest zich dat wel laten welgevallen, omdat de houding van Frederik Hendrik toonde, dat deze, al was het onder beperkende voorwaarden, gaarne ook in de beide gewesten van het Noorden de waardigheden van zijn neef zou hebben bekleed. Toen dan ook in 1640 graaf Hendrik Casimir gesneuveld was, deed de Prins wederom zijn uiterste best om de opvolging in diens stadhouderschappen te verkrijgen en de Staten-Generaal, hem naar de oogen ziende, besloten hem dringend daartoe aan te bevelen; alleen de snelheid, waarmede graaf Willem Frederik van Nassau, jongere broeder van den overledene, die liever „capiteyn als lieutenant" van zijn machtigen neef was, in Friesland te werk ging [4]), voordat de afgevaardigden der Staten-Generaal met de aanbeveling te Leeuwarden kwamen, redde ten minste dit stadhouderschap nog voor den frieschen tak. In Groningen en Drente gelukte het den Prins beter, hoewel

[1]) Aitzema, I, blz. 1225.
[2]) Graaf Willem van Nassau-Siegen werd veldmaarschalk.
[3]) Aitzema, I, blz. 1228 vlg.
[4]) Van der Capellen, Gedenkschriften, II, blz. 49.

niet dan na eenig verzet uit vrees voor zijne al te groote macht; na eenige besprekingen werd de zaak evenwel beklonken en zelfs de survivance ook hier aan den jongen Prins toegekend. Willem Frederik en de zijnen waren over deze zaak zeer ontstemd en de verhouding tusschen de beide familiën liet een tijd lang veel te wenschen over: het regiment van den gestorven vorst werd niet aan den nieuwen frieschen Stadhouder maar aan den Graaf van Solms, een broeder der Prinses, gegeven. Eerst nadat Willem Frederik de „survivance" in Friesland aan zijn jongen neef van Oranje had toegestaan in overleg met de Staten van zijn gewest, verbeterde de verstandhouding. De friesche Stadhouder, jaren lang ongehuwd gebleven en daardoor nog zonder sterke dynastieke neigingen, kon zich echter nooit recht goed schikken in de afhankelijkheid van het prinselijke Huis, terwijl vooral de eer- en heerschzuchtige prinses Amalia hem zijn tegenstand niet vergaf.

Nog hooger steeg het Huis van Oranje in aanzien, toen, dank zij ook de hulp van Maria de Medicis, moeder ook van de engelsche Koningin, tot dankbaarheid jegens de prinselijke familie gestemd door de eervolle wijze, waarop zij, ballinge uit haar land, in 1638 in de Vereenigde Nederlanden en met name aan het Hof in Den Haag ontvangen was, eene aanzienlijke echtverbintenis voor den jongen Willem werd verkregen met de oudste dochter van den Koning van Engeland. Een van 's Prinsen vertrouwden, Johan van der Kerkhoven, Heer van Heenvliet, bereidde de zaak voor en terwijl men eerst alleen op de tweede dochter des Konings het oog had durven vestigen, kwam weldra bericht, dat de trotsche maar in financiëele en politieke moeilijkheden gewikkelde Stuart zijne oudste dochter niet te hoog rekende voor den jongen vorst, den erfgenaam van de rijkdommen en de macht der Oranjes. Een plechtig gezantschap der Staten-Generaal, waarvan, behalve heer Johan Wolfert van Brederode, de oude en nog steeds invloedrijke François van Aerssen en verder Heenvliet met den gewonen gezant Joachimi deel uitmaakten, kwam toen officieel de hand der Prinses vragen en de huwelijksvoorwaarden vaststellen. Kort daarna verscheen de jonge Prins, begeleid door eene vloot van 20 staatsche oorlogschepen, in Engeland om zijne gemalin, die nauwelijks 10 jaren oud was, te bezoeken; twee jaren later kwam zij voorgoed naar Holland. Dit schitterende huwelijk, dat het Huis van Oranje onmiddellijk met de eerste vorstelijke ge-

slachten van Europa gelijk stelde, was wel voor een deel het gevolg van de groote moeilijkheden, waarin de engelsche Kroon zich juist toen bevond en die haar begeerig maakten naar den steun van de Staten en van den Prins, maar ook zoo kon het beschouwd worden als eene erkenning van het hooge standpunt, waartoe zich het Huis van Oranje had weten te verheffen.

Een voorgenomen huwelijk van 's Prinsen jongste dochter met den jongen Graaf van Oostfriesland, dat den invloed van het Huis van Oranje op de oostergrenzen zeer had kunnen versterken in verband met het bezit van Lingen en Bevergern, in 1634 door den Prins verkregen van de Zweden, die het veroverd hadden, kwam niet tot stand; de Prinses huwde later met den Vorst van Anhalt. De oudste dochter, Louise Henriëtte, trad in 1646 in het huwelijk met den Keurvorst van Brandenburg, wiens bezittingen in het Kleefsche ook aan de oostergrens paalden en die de machtigste der Duitsche vorsten kon heeten naast het keurvorstelijke Huis van de Paltz, dat reeds tot de verwanten van het Huis van Oranje behoorde.

Dit Huis, uit den duitschen gravenstand opgekomen, kon zich thans zonder aanmatiging met keurvorstelijke geslachten ten volle op ééne lijn stellen, ja het engelsche huwelijk gaf zelfs hooger aanspraken en de glans van den staat, aan welks hoofd het stond, plaatste het naast de machtigste vorstenhuizen van Europa. De smaak, waarmede het prinselijke paleis op het Binnenhof, het door Frederik Hendrik aangekochte Oude Hof in het Noordeinde, de nieuwgebouwde huizen Ten Bosch, Honselaarsdijk bij Naaldwijk en Nieuwburg bij Rijswijk werden opgesierd met bouwwerken en schilderijen, voornamelijk portretten van familieleden en veldheeren van den tijd, tapijten en gobelins van groote kunstwaarde, verhieven ook uiterlijk den glans der prinselijke omgeving. De letterkundige smaak was er van veel minder allooi: geen der groote vernuften van den tijd zag zich aan het eigenlijke prinselijke Hof op bijzondere wijze geëerd, al liet Frederik Hendrik zich gaarne de hem door letterkundigen bewezen eer welgevallen. De korte, soms geestige, altijd vernuftige versjes, waarmede 's Prinsen secretaris Constantijn Huygens het Hof placht te vermaken; de erotisch-moraliseerende ontboezemingen van den raadpensionaris Cats, die er ingang vonden, waren ongetwijfeld niet de edelste voortbrengselen van de nederlandsche poëzie dier dagen. En wat het tooneel betrof, er was wel een troep, die, zooals ook bij

de fransche Grooten de gewoonte was, het recht kreeg om zich „komedianten van den Prins van Oranje" te noemen maar het waren fransche tooneelspelers, die trouwens niet eens vast in Den Haag gevestigd waren maar er slechts nu en dan kwamen spelen.

Het prinselijk Hof in Den Haag was omstreeks 1640 meer en meer een der aanzienlijkste en schitterendste hoven van Europa, een leerschool voor hovelingen en jonge vorstenzonen gelijk het leger der Staten onder zijn beroemde leiders reeds sedert het begin der eeuw een leerschool voor veldheeren en krijgslieden van hoogeren en lageren rang was geweest. De duitsche vorsten en edelen, de fransche en engelsche, zweedsche en deensche grooten, zonden er hunne zonen heen om er te leeren, wat er voor een edelman te leeren viel. Omstreeks dien tijd stelde men het aantal der hier „en equipage guerrier, le collet de bufle, l'echarpe orangée, la grosse botte et le cimeterre" verkeerende officieren op niet minder dan 2000 [1]). De toon was in deze militaire omgeving, in weerwil van de etikette, die Amalia van Solms wist te handhaven, vrijer, ja ruwer dan aan het fransche of engelsche Hof: de soldateske manieren der talrijke jonge officieren van allerlei natie, die er zich vertoonden; de lichtzinnigheid der jonge edelen en aanzienlijke vrouwen, die er samenkwamen; de kwistige pracht, die er werd ten toon gespreid; de schitterende gastmalen, die er werden gegeven — dat alles schonk aan het geheel een wel verblindenden maar niet altijd zuiveren glans. Bekend is het verhaal van het beruchte gezelschap „Media Noche", waaraan de brave jonge Keurprins van Brandenburg, die ter wille zijner opvoeding in 1634 door zijn vader naar de Nederlanden was gezonden, zich alleen door zijn heengaan uit Den Haag wist te onttrekken [2]). Bekend is het weinig stichtelijke gedrag van de vrouwen en dochters van menig vreemd diplomaat of hooggeplaatst staatsch ambtenaar [3]), van menigeen der op duels en amourettes beluste jonge edellieden, onder wie de „turbulente" jonge prinsen uit het Huis van Bohemen, de Nassau's, Hanau's, Solmsen, Salmen en ook de jeugdige prins Willem zelf de eerste plaats bekleedden.

---

1) Lettres et Discours de Mr. de Sorbière (Paris, 1660), p. 682.

2) Von Raumer, Friedrich Wilhelms des Groszen Jugendjahre (Berlin, 1853), blz. 5.

3) Vgl. de korte biographieën in Fruin's aanteekeningen op Droste, Overblijfsels van Geheuchgenis (Leiden, 1879).

Bekend zijn de schitterende feesten, die hier werden gegeven, de komedievoorstellingen en concerten, maskerades, tournooien en ringstekerijen, bals en jachtpartijen, kaats- en ruiterwedstrijden, waarop de hofkringen werden onthaald. Het huwelijk van Johan Wolfert, laatsten Heer van Brederode, met de zuster der Prinses van Oranje in 1638 maakte werkelijk grooten indruk [1]; de moord op den markies d'Epinay in 1646 in de straten van Den Haag als gevolg eener liefdeshistorie niet minder. Het was hier omstreeks 1640 een vroolijk en rumoerig leven, weinig overeenstemmende met den eenvoud der vroegere tijden, met de degelijke stemmigheid nog der bevolking van de nederlandsche gewesten, die dikwijls met ergernis deze dingen aanzag. Soms steeg deze ergernis zoo hoog, dat de predikanten en kerkeraden zich er mede bemoeiden. Zoo in 1642, toen op de groote zaal van het Binnenhof een luisterrijk bal zou gegeven worden ter eere van de Koningin van Engeland, die in Holland was. De kerkeraad van Den Haag begaf zich naar den Prins om er over te klagen en het te verhinderen, maar werd door hem teruggewezen met de opmerking „dat men alle eerlycke recreatiën niet konde verbieden; dat de kerkelycken self quamen op gastmalen; dat het dansen was een indifferente saeck, waerteghen geen kerkelijck verbod was" [2]. Evenmin als toen die tegen dit bal, hadden de bezwaren van kerkelijke zijde tegen het komediespelen ten Hove veel invloed. De Prins stoorde er zich weinig aan en ging voort met het geven van dergelijke feesten. Hijzelf en zijne gemalin en dochters wisten evenwel te midden van dat alles hunne waardigheid, hun goeden naam ongerept te handhaven [3], wat van den jongen erfgenaam zijner macht niet gezegd kan worden.

Behalve het prinselijk Hof had Den Haag nog twee andere Hoven aan te wijzen: dat der Staten-Generaal, waar men de nederlandsche deftigheid „en habit de velours noir avec la large fraise et la barbe quarrée, qui marchait gravement dans les places publiques" kon ontmoeten, de wereld der gedeputeerden en hooge staatsambtenaren, geschaard om de invloedrijkste leden der Statenvergadering. Eindelijk

---

1) Vgl. Ising, Haagsche schetsen, Nieuwe Bundel ('s Gravenhage, 1885), blz. 82 vlg.

2) Aitzema, II, blz. 846. Vgl. ook blz. 272.

3) 's Prinsen bastaard, Frederik van Zuylesteyn, was reeds geboren vóór 's Prinsen huwelijk.

dat der Koningin van Bohemen op het Voorhout, waar de vier dochters, met name de geleerde prinses Elisabeth, „la princesse palatine”, een „cour des Graces” vormden, waar letteren en wetenschap werden geëerd [1]). Maar deze beide kringen konden toch den glans der prinselijke omgeving niet verduisteren, integendeel verhoogden dien door hunne aanwezigheid.

Die macht zelve was ook na 1632 steeds stijgende en werkelijk zoo groot, dat De Groot kon spreken van het „legitimum imperium principis Arausionensis”, dat in de plaats van het landsheerlijk gezag aan het hoofd der Vereenigde Nederlanden was getreden.

In zaken van militairen aard ligt dit dadelijk voor de hand. De Prins oefende de functiën van Kapitein- en Admiraal-Generaal zoo goed als zonder inmenging van de Staten-Generaal uit. De „gedeputeerden” dier Staten, die hem „te velde” plachten te vergezellen, waren blijkens het verhaalde in ’s Prinsen „Mémoires” weinig anders dan raadgevers, met wie de plannen voor een veldtocht in het algemeen werden vastgesteld maar die het niet dan bij hooge uitzondering waagden in de uitvoering den grooten veldheer te dwarsboomen, laat staan te trachten hun eigen gevoelen tegenover het zijne door te drijven.

En zoo was het in deze jaren ook in de diplomatie. De Prins had feitelijk de leiding der buitenlandsche zaken zoo goed als geheel in handen en kon zijn voornemen om eene innige samenwerking met Frankrijk tot stand te brengen zonder veel moeite doorzetten. In de eerste plaats kon dit geschieden door den met de leiding der buitenlandsche betrekkingen belasten raadpensionaris van zich afhankelijk te maken. De oude prinsgezinde Duyck en na hem de volgzame en zorgelooze Jacob Cats waren in dit opzicht gemakkelijk te bewerken. Veel minder was dit het geval met den bekwamen, handigen en zelfstandigen Adriaan Pauw, in wien sommigen reeds een nieuwen Oldenbarnevelt vreesden [2]). Zoo ver kwam het nu wel niet, want Pauw kon met zijn grooten voorganger niet op ééne lijn staan, maar toch was hij den Prins lastig genoeg en op handige wijze wist deze in 1634, gebruik makende van een gezantschap naar

---

[1]) Lettres et Discours de Sorbière, l. l.

[2]) Lettres de Richelieu, ed. Avenel, d.d. 3 Maart 1634. Vgl. boven, blz. 279.

Frankrijk, dat eene nauwe alliantie moest inleiden, den gevaarlijken staatsman tijdelijk uit zijn belangrijken post te verwijderen. Men wist het verblijf van den Raadpensionaris in Frankrijk zoo lang mogelijk te rekken, ook nadat het vurig begeerde verdrag met deze mogendheid reeds gesloten was, en, voordat hij kon terugkeeren, was de zaak zoover gereed, dat Pauw besloot de eer aan zich te houden en bij het einde van zijn vijfjarige diensttijd uit eigen beweging bedankte (Maart 1636). Toen eerst kon hij terugkomen maar zijn opvolger, Jacob Cats, nu definitief raadpensionaris, terwijl hij, als pensionaris van Dordrecht, het ambt in Pauw's afwezigheid weder twee jaren voorloopig waargenomen had, was bij zijne terugkomst reeds goed en wel in functie.

Cats was een gemoedelijk man, een niet onverdienstelijk dichter, een nuchter, praktisch en gematigd karakter maar weinig zelfstandig, bovendien vreesachtig en verre van onbaatzuchtig, een gewillig werktuig in de hand van den zeer door hem bewonderden Prins. Veel bekwamer maar dan ook veel gevaarlijker intrigant was zijn bekende schoonzoon Cornelis Musch, sedert 1628 opvolger van den ouden Aerssens als griffier der Staten-Generaal en als zoodanig een der invloedrijkste staatslieden in de Geunieerde Provinciën [1]). Ook hij was een gewillig dienaar van den Prins, in wiens omgeving hij eene groote rol speelde, zeer gehecht aan zijn ambt, niet alleen om den invloed, dien het den bezitter verschafte, maar ook om de geldelijke voordeelen, die het hem opleverde. Musch was ongetwijfeld een der baatzuchtigste staatsche ambtenaren van dien tijd, waarin het aannemen van geschenken voor bewezen of te bewijzen diensten ook bij de eerste staatslieden eene gewoonte was; baatzuchtig niet in zooverre, dat hij en zijns gelijken de belangen van den staat zonder gewetensbezwaren voor geld zouden hebben verkocht, maar hierin, dat zij zich lieten betalen door hen, die belang hadden bij het tot stand komen van sommige verdragen of het bezetten van sommige posten — een onderscheid trouwens, dat in de praktijk dikwijls moeilijk vol te houden is. De tijdgenooten wisten hem in het algemeen omkoopbaar, zij het dan niet altijd in den meest ongunstigen zin, en de wanorde, die in zijne administratie [2]) placht te heerschen,

---

[1]) Vgl. over hem Fruin, Aanteek. op Droste, II, blz. 409.

[2]) Van Riemsdijk, De Griffie van H. H. M. (Den Haag, 1885), blz. 16.

was weinig geschikt om deze verdenking weg te nemen. Op het einde van 's Prinsen regeering begon men zich algemeen tegenover hem te stellen, aangezien zijne handelingen te openlijk de aandacht trokken. De beide andere „ministers" van den Staat, de thesaurier-generaal Johan van Goch, later Govert Brasser, en de secretaris van den Raad van State, Maurits Huygens, de broeder van 's Prinsen secretaris, stonden bekend als ijverige en trouwe, ook als bekwame staatsdienaren, die den Prins intusschen geene ernstige beletselen in den weg zouden leggen.

Zoo kon in de leidende ambtenaren van den Staat 's Prinsen invloed geen tegenwicht vinden en werden de zaken zoowel van binnen- als van buitenlandsche politiek in zijn geest behandeld. Nog meer was dit het geval, voorzoover de buitenlandsche zaken betreft, door de in zijne dagen vast geworden instelling van het „Secreet Besogne", waardoor hij de draden van de staatsche politiek voorgoed in zijne handen wist te houden.

Na den dood van Oldenbarnevelt had Maurits ten opzichte van de buitenlandsche zaken steeds in overeenstemming met enkele der invloedrijkste leden der Staten-Generaal gehandeld [1]). Men noemde dit comité van raadslieden des Prinsen in den regel het „kabinet", een naam overgekomen uit Italië en ook in Frankrijk in gebruik; de leden werden „kabinetsheeren" geheeten [2]). Omstreeks 1630 werd het de gewoonte Frederik Hendrik bij resolutie toe te staan voor bepaalde onderhandelingen van belang, „rakende 't beleyt van den oorlogh, correspondentie ende tractaten met uytheemsche" [3]), die ter wille der geheimhouding niet aan alle leden der Staten-Generaal konden bekend gemaakt worden, sommige leden als „gedeputeerden", naar zijne keuze, te „assumeeren" om met hem daarover te raadplegen en te adviseeren, ja besluiten te nemen namens de volle Staten-Generaal. Weldra werd het noodig geacht om van deze afzonderlijke deliberatiën officieele notulen te doen houden door den griffier, die ze dan moest opteekenen in het sedert 1593 bestaande [4]) „secreet register" der Staten-Generaal. De Prins kreeg op die wijze de leiding der buitenlandsche zaken geheel in zijne macht, daar de

---

1) Zie boven, blz. 209.
2) Vreede, Gesch. der Diplomatie, I, blz. 58.
3) Aitzema, II, blz. 108.
4) 1615 voorgoed ingevoerd. Vgl. Van Riemsdijk, l. l., blz. 104.

leden van het Secreet Besogne, gewoonlijk twee of drie uit Holland met den raadpensionaris, een uit ieder der andere gewesten, natuurlijk in den regel tot zijne intiemste vertrouwden behoorden; het opteekenen der genomen resolutiën door den gehoorzamen Musch gaf hem nog meer zekerheid [1]).

In elke provincie had de Prins steeds invloedrijke aan hem verknochte personen, die zorgden, dat de zaken naar zijn zin werden geregeld. Onder hen nam vooral Johan de Knuyt uit Zeeland een belangrijke plaats in. Hij was reeds vroeg lid van 's Prinsen bijzonderen raad, waarin vooral hij de zaken dreef, en vertegenwoordiger van den Prins als Eerste Edele in Zeeland, een stoutmoedig en bekwaam, geslepen en handig man, wiens onbaatzuchtigheid intusschen ook al aan zeer gegronde bedenking onderhevig was. Minder dan hij en Sommelsdijk in Holland beteekenden Johan Wolfert van Brederode, 's Prinsen verwant, Vosbergen in Zeeland, het lid der Staten Ploos en de Heer van Renswoude in Utrecht, de Heer van Randwijk en de Graaf van Kuilenburg in Gelderland, jonker van Haersolte in Overijsel e. a. Ook in Friesland en Groningen had de Prins dergelijke agenten en „favoriten", die zijne wenschen in ijverig dienstbetoon trachtten na te komen. Meestal waren het voormalige officieren en hovelingen, gewoon den vorstelijken veldheer naar de oogen te zien en door gunstbewijzen en posten voor hunne diensten beloond. Ook de Raad van State, waarin Sommelsdijk nog altijd zitting had, toonde zich volgzaam jegens 's Prinsen voorstellen en voornemens.

Inderdaad, omstreeks 1640 was de „quasi monarchyke" regeering der Geunieerde Provinciën, waarvan Aitzema en anderen herhaaldelijk spreken, meer dan schijn en er werd dan ook gesproken van 's Prinsen heimelijke begeerte en die van zijn eerzuchtigen zoon om zich met een werkelijk monarchalen titel begiftigd te zien, waarvoor reeds de steun der talrijke militairen in de Statenvergaderingen gewonnen heette te zijn, vooral in de landprovinciën. In 1644 was er sprake van een plan om den Prins tot Hertog van Gelre te verheffen [2]). Ook Spanje deed herhaaldelijk in deze dagen, o. a. in 1643, pogingen bij den Prins om hem tot het sluiten van vrede of bestand over te halen door het aanbieden van hulp om eene monarchale waardigheid

[1]) Vgl. Van der Capellen, I, blz. 646.

[2]) Van der Capellen, II, blz. 76.

in de noordelijke gewesten te verkrijgen, maar er is geen schijn van bewijs, dat de Prins zich door dergelijke kansen of aanbiedingen zou hebben laten verlokken [1]). Hij zag zeer goed in, hoeveel tegenstand in elk geval zou moeten overwonnen worden om de Staten er toe te brengen hun dienaar wettelijk tot hun meester te verheffen, ook al lieten zij zich feitelijk zijn overwegenden invloed welgevallen. Hij stelde zich ook daarom, gelijk zijn broeder, tevreden met die feitelijke oppermacht, welker glans groot genoeg was om hem en de zijnen tot den kring der souvereine vorsten van Europa te doen rekenen, ten minste om hun aanspraak te geven op behandeling als zoodanig.

Bovendien was van eenige ingrijpende verandering in den regeeringsvorm geen sprake, zoolang de oorlog duurde. Mocht die eenmaal eindigen, dan — zoo bleek herhaaldelijk de overtuiging — zou het wenschelijk kunnen blijken eenige wijziging tot stand te brengen, zoo niet in de positie van den Prins van Oranje dan toch in de verhouding der gewesten onderling, in het staatsrechtelijke zoowel als in het financieele, misschien zelfs in de regeering van sommige gewesten. Dat in dit opzicht de toestand zeer veel te wenschen overliet, werd algemeen erkend en ook in deze jaren hadden de Prins en de Staten menige moeilijkheid van inwendigen aard te bestrijden gelijk aan die in vroeger dagen, het gevolg van de onvoldoende regeling der verhouding tusschen de verschillende staatsrechtelijke bevoegdheden.

Vooral de financieele betrekkingen tusschen de gewesten gaven nog altijd tot velerlei moeilijkheden aanleiding. Het best stond het met de financiën van Holland, dat in 1632 na jaren van overleg en onderzoek, van verzet en vertoogen der belanghebbenden eindelijk was overgegaan tot het herzien der oude en verouderde verponding, waardoor eene nieuwe schatting naar de huurwaarde van huizen en landerijen, zoo noodig na de groote veranderingen in den economischen toestand van het gewest sedert het begin der vorige eeuw, tot stand was gebracht [2]). Het kon nu terecht verlangen, dat ook de andere gewesten, wier financiën op verre na niet zoo goed in orde waren en die zelfs eigenmachtig hunne quoten weder hadden verlaagd,

---

1) Vgl. Fruin in Hand. en Med. Maatsch. van Letterk. 1895/6, blz. 150.
2) Vgl. het „Quohier” daarvan (ms. Rijksarchief).

hun plicht deden ter zake van de betaling der gemeene landsmiddelen [1]), opdat niet langer de ontvanger-generaal Doubleth genoodzaakt zou zijn wegens de achterstallen altijd weder bij Holland om geld te vragen of, wat ten slotte wel moest geschieden, de talrijke leveranciers voor het leger en de vestingen te laten wachten, hetgeen groote armoede en ontevredenheid veroorzaakte. Sedert 1626 waren wel jaarlijks vele millioenen voor de gewone oorlogskosten toegestaan maar Holland alleen was zijne verplichtingen behoorlijk nagekomen; het betaalde grootendeels de interesten der schuld ten laste der Generaliteit, die in 1636 tot bijna 12 millioen gestegen waren [2]). Evenzoo werd vooral met het geld van Holland het leger betaald, terwijl men de hoplieden bij de monsteringen niet al te nauw afvroeg, of de soldaten er wel waren. De klachten van Zeeland, Gelderland, Overijsel, Stad en Lande en Friesland over te hooge quoten, de eeuwige twisten tusschen de leden der beide laatsten gewesten hadden weder aanleiding gegeven tot menig gehaspel en menige bezending der Staten-Generaal daarheen; maar veel verbetering was er niet gekomen en de aanmaningen van Holland en den Raad van State werden in den regel met nieuwe klachten en betuigingen van onmacht beantwoord, vooral wanneer de middelen voor de vloot moesten worden gevonden, waarvoor de landprovinciën, wier ingezetenen in den regel geen of weinig voordeel hadden van de „equipage” der schepen, weinig gevoelden [3]). De meeste gewesten waren er, voorzoover de lasten op de middelen van consumptie en de onroerende goederen betrof, niet dan met veel moeite toe te brengen om hunne ingezetenen even zwaar te belasten als de inwoners van Holland, opdat er overal „ghelycke ende egale opheve” daarvan zou zijn. In 1639 waren eindelijk alleen Gelderland en Overijsel nog weigerachtig om het voorbeeld der andere gewesten te volgen en ten minste de middelen van consumptie gelijkelijk te belasten, hoewel juist zij uit de hier talrijke garnizoenen in dit opzicht veel voordeel konden trekken [4]). Maar men bleef nog altijd traag in het betalen der consenten, zoodat de Raad van State meer dan eens verklaarde geen ander middel te zien om de „totale ruyne” van de

---

[1]) Aitzema, II, blz. 66.
[2]) Ibid., II, blz. 396, 446, 873.
[3]) Ibid., I, blz. 778.
[4]) Ibid., II, blz. 656.

geldmiddelen en daarmede van het land te voorkomen dan door „executie" der weerspannige gewesten, hetzij „by arreste" van hunne ingezetenen, hetzij „by inlegeringh", want „extreme desordren ende confusien konnen niet als door extreme ende harde middels geremedieert werden" [1]).

De twisten tusschen Groningen en de Ommelanden werden in 1638 en 1640 herhaaldelijk aan de uitspraak der Staten-Generaal onderworpen maar het mocht niet gelukken die uitspraken, hoe uitvoerig, hoe duidelijk, hoe billijk zij ook waren, werkelijk door beide leden te doen aannemen. In 1643 liet de stad Groningen zelfs het Ommelanderhuis, waar het plattelandslid vergaderde, door haar eigen krijgsvolk bezetten om sommige jonkers uit de Ommelanden buiten de Statenvergadering te houden. Daarop weigerden de Ommelanders voortaan in de stad te vergaderen en hielden hunne samenkomsten eerst op eigen gezag, later met goedkeuring der Staten-Generaal afzonderlijk in de provincie, totdat in 1645 de Prins en eenige gemachtigden der Staten-Generaal opnieuw eene uitspraak deden, waaraan nu echter de stad zich niet wilde onderwerpen. De rechtspraak, de belasting, de rechten op landen en wadden, de regeling der dijkrechten en waterloopen, de zaak van het stapelrecht der stad, de twisten tusschen naijverige jonkers en burgemeesters, de wederzijdsche belemmering in de regeering — het bleven, gelijk te voren, rijk vloeiende bronnen van tweedracht, allengs de normale verhouding in dit gewest met zijne twee tegen elkander opwegende stemmen. Ook in Gelderland dreigde op den duur het verschil tusschen de kwartieren der provincie over de betaling der lasten — het had in de laatste jaren op $5^1/_2\,^0/_0$ gestaan in plaats van de oude quote van $3\,^0/_0$ in de eerste tijden van den oorlog en begeerde nu te worden „gelicht" — tot dergelijke bezwaren te zullen leiden, in verband met de klachten over te hooge quoten voor het kwartier Zutphen [2]), totdat de Prins in 1642 eene uitspraak deed, ook hier twee jaren later weder door eene „nadere" uitspraak gevolgd.

Maar vooral in Friesland spande het in deze jaren. Reeds tijdens het stadhouderschap van graaf Ernst hadden hier de drie plattelandskwartieren en de steden hevige onaangenaamheden gehad over de

---

1) Ibid., blz. 657, 872.
2) Ibid., blz. 141 vlg.

verdeeling der oorlogslasten en de oligarchische misbruiken, waaraan de friesche adel ten platten lande zich schuldig maakte [1]). Er was in 1626 te Leeuwarden een gevaarlijk volksoproer ontstaan, waarbij zelfs de bezetting door het grauw ontwapend werd in weerwil van het verzet van graaf Ernst, die zich weldra hulpeloos te midden van eene oproerige menigte bevond. Het oproer sloeg over tot de andere steden en de dorpen en ten slotte was de gewestelijke regeering genoodzaakt in eene schikking te treden. De groote macht der grietmannen vooral wekte in Friesland hevige ergernis en men klaagde in eene uitvoerige „doleancie" van 35 artikelen over hunne „kuyperyen, liguen en verbintenissen", over omkooperij, dwang en tirannie dier groote heeren, waardoor alle gewestelijke en stedelijke ambten allengs in de handen van eenige weinige aanzienlijke familiën dreigden te komen en het beheer der geldmiddelen zonder behoorlijke controle aan hen overgeleverd zou zijn [2]). Het waren vooral de heeren Ernst en Douwe van Aylva, grietmannen in Oost- en West-Dongeradeel, die het meest gehaat waren. De in 1627 op verlangen der ontevredenen door de gewestelijke Staten genomen maatregelen van „reformatie" hielpen weinig om het euvel te verhelpen, want de nieuwe regeeringspersonen bleken zeer weinig ervaren en lieten ten slotte aan de vroegere heeren weder, dank zij ook hun persoonlijken invloed, alle macht over [3]). In 1634 ontstond zoo in den omtrek van Dokkum en andere streken opnieuw eene oproerige beweging tegen de pachters der belastingen en tegen sommige buitengemeen gehate regeeringsleden. De Staten-Generaal zonden nu eenig krijgsvolk naar Friesland om het gezag te handhaven. Maar de beweging hield aan en richtte zich weldra uitsluitend tegen den algemeenen ontvanger, Johan van Bootsma, en de leden der voor grootere stadhouderlijke macht ijverende partij in de stedelijke regeeringen en in de Staten, die zich door verschillende „correspondentiën" nauw aaneengesloten hadden en andersgezinden buiten alle posten hielden. Overal ontstonden samenkomsten van ontevredenen, geleid door Abraham Roorda, de Burmania's en anderen, die in de eerste plaats verlangden, dat de steden voortaan hare eigen regeeringen zouden mogen aanstellen. Dit werd bij afwezig-

---

1) Slothouwer, Oligarchische misbruiken in het Friesche staatsbestuur, in Nijhoff's Bijdragen, 3de R., I, blz. 67 vlg.

2) Aitzema, I, blz. 585 vlg.

3) Ibid., blz. 592.

heid des Stadhouders in de Staten doorgedreven en Friesland kreeg nu ook vroedschappen in plaats van de gezworen meenten aan het hoofd der stedelijke regeeringen, terwijl de oude leden van Statenvergadering en stadsregeering overal werden afgezet. Eene bezending der Staten-Generaal, waartoe op aandrang van den Prins besloten was om hiertegen te protesteeren, richtte weinig uit en ook Bootsma werd nu wegens oneerlijk beheer afgezet; een hevige twist in het provinciale Hof gaf den frieschen Staten zelfs aanleiding een geheel nieuw reglement op de justitie te maken.

Eerst in 1637 gelukte het met hulp van het krijgsvolk in de steden aan eene deputatie van zes leden van den Raad van State, „collegialiter" handelende en door de Staten-Generaal op aandrang van den Prins gemachtigd, om de orde in Friesland te herstellen, na een scherpen strijd met de machtige partij van verzet, die met ongewone kracht door den Raad werd teruggewezen. Vooral het bekende geldersche lid van den Raad Alexander van der Capellen maakte zich daarbij zeer verdienstelijk.

De vroedschappen in de steden werden behouden en wel, behalve te Dokkum, als vroedschappen voor het leven; uit hen zouden jaarlijks vijf „electeurs" geloot worden, die de dubbeltallen moesten opmaken, waaruit de Stadhouder den magistraat verkoos. De landelijke kwartieren verkozen op bevel andere gevolmachtigden in de Staten. Bootsma werd als onschuldig vrijgelaten maar wegens zekere onregelmatigheden in het beheer niet meer in zijn post hersteld. Het Hof werd weder tot een gewoon gerechtshof voor het gewest verklaard en in zijne oude instructie bevestigd. De Raad van State bracht ook eene regeling van het financieel beheer in het gewest tot stand. Tot verbetering van de tot „kuiperij" van stemmen aanleiding gevende toestanden ten platten lande werd verder in 1640 een nieuw stemreglement ingevoerd, waardoor men echter de misbruiken niet kon keeren, aangezien de macht der aanzienlijke landheeren steeds den doorslag bleef geven en hunne aaneensluiting alle fraaie bepalingen tot een doode letter maakte. Stedelijk patriciaat en landadel reikten elkander ook hier meer en meer de hand om het gezag te behouden tegenover de pogingen van de „gemeente" om haar ouden invloed op de regeering te herstellen en zich aan de belangzuchtige heerschappij der verbonden stedelijke en landelijke aristocratie te onttrekken. En het zeer beperkte gezag van den gewestelijken Stadhouder

kon onmogelijk als tegenwicht dienen. Nergens was de aristocratie machtiger dan hier en in het naburige Stad en Lande, waar in beide deelen ongeveer diezelfde toestanden heerschten, tot groot nadeel der persoonlijke vrijheid van den „gemeenen man", zoowel burger als boer, overgeleverd aan de willekeur der aanzienlijke koopliedengeslachten in de steden en die van den ouden frieschen en groninger adel, in het bezit van rechtspraak en bestuur beide. Alleen onderlinge twisten van naijverige stedelijke besturen en krakeelende edelen konden nu en dan eenige kans op verbetering aanbieden en aan de sluimerende neigingen des volks, dat zijne traditioneele friesche „liberteyt" nooit geheel vergat, tijdelijk gelegenheid geven zich te uiten.

Het ingrijpen van den Raad van State „met advies en deliberatie" [1]) van den Prins van Oranje toonde intusschen, dat ook in die provinciën, waar Frederik Hendrik geen stadhouder was, zijn sterke arm zich kon uitstrekken, als het gold zoo mogelijk een einde te maken aan eene „confusie", die een gevaar voor het gansche land begon te worden. Zijne „autoriteit" was ook in Friesland „bastant" gebleken om alle „informaliteiten goet te maecken", dat is: voor het oog de orde te herstellen.

Dit optreden in zulke zaken van den Raad van State, waarin de Prins in den regel hen liet benoemen, op wie hij min of meer rekenen kon, en dientengevolge „deed wat hem beliefde" [2]), kon den Staten-Generaal niet in alle opzichten aangenaam zijn. Het zoo hoog gestegen gezag dezer laatsten werd ernstig bedreigd, wanneer men den Prins, toch reeds zoo machtig door zijne vrienden in de verschillende provinciën en daardoor invloedrijk ook bij de samenstelling der gewestelijke deputaties in de Staten-Generaal, het gezag ook op deze wijze tot zich zag trekken. Vooral Holland had het oog op de zaak gevestigd, ofschoon zelfs in die provincie niet alleen het thans geheel van den Prins afhankelijke lid der Edelen maar ook menige stedelijke regeering, vooral in de kleine steden, Frederik Hendrik naar de oogen zag. De verhouding tusschen de Staten-Generaal en den Raad van State was dan ook soms vrij gespannen in deze jaren. In 1639 werd er getwist over het recht van appèl, dat

---

1) Aitzema, II, blz. 388.
2) Ibid., II, blz. 9.

den Staten-Generaal toekwam nopens de vonnissen van den Raad van State maar door dezen betwist werd, daar hij zijne vonnissen zonder appèl wilde uitspreken. Het slot was, dat voortaan in zaken van crimineelen en militairen aard en die betreffende de gemeene middelen geen appèl zou worden toegelaten [1]). Bij deze en andere gelegenheden wees de Raad op zijne rechten volgens de instructie van 1588. Hij liet zich in zijne petitiën [2]) op het einde des jaars aan de verschillende provinciën meer dan vroeger met grooten nadruk, al was het met „retorycksche bloemen", zegt Aitzema spottend, uit betreffende zijne inzichten over den toestand des lands en de ter verbetering en handhaving der Unie noodige maatregelen, met name over de noodzakelijkheid om de „defecten" aan te zuiveren.

Holland was het dan ook, dat in 1643, om de afgevaardigden der gewesten ter Staten-Generaal meer aan de besluiten der gewesten te binden, aandrong op het vaststellen van scherpere instructiën voor die afgevaardigden. Dit was blijkbaar weder tegen den Prins gericht, die op de langen tijd in Den Haag verkeerende, soms jaren achtereen daar in verschillende colleges werkzame heeren grooten invloed placht te verkrijgen. Dat die heeren zoo lang in dezelfde of wel in verschillende colleges werkzaam bleven, lag vooral aan het moeilijk te veranderen feit, dat slechts weinigen niet alleen de noodige bekwaamheid of neiging voor staatszaken maar ook de financieele onafhankelijkheid bezaten, noodig om met de kleine tegemoetkoming, die hun werd verleend, in Den Haag te leven op een grooten afstand van hunne woonplaatsen of hunne provinciën. De Prins deed veel moeite om de zaak tegen te houden, wat ook in verschillende gewesten gelukte, ten minste in Utrecht en Stad en Lande, terwijl Zeeland zijne afgevaardigden niet door een nieuwen eed wilde binden, Friesland en Overijsel verdeeld waren en Gelderland niet dan aarzelend en met weinig ijver Holland's voorbeeld volgde [3]).

Zoo doende bleven de gemaakte bepalingen, hoe scherp ook, in deze omstandigheden werkelijk van weinig invloed, zoo lang de Prins in zijne volle kracht was en de teugels van het gezag goed vasthield. Naarmate hij ouder werd en zijne gewone kwaal, de jicht, in den

1) Aitzema, II, blz. 592.

2) Vgl. Aitzema op het einde van ieder jaar, vooral de petitie voor 1637 (II, blz. 395 vlg.) en 1638 (II, blz. 445 vlg.).

3) Aitzema, II, blz. 938.

jarenlangen moeilijken velddienst opgedaan, hem steeds meer verzwakte, nam evenwel ook zijn invloed af. Vooral omstreeks 1643 was het duidelijk merkbaar, dat hij niet meer zoo krachtig was als vroeger. Holland, door Pauw geleid, begon meer en meer het trotsche hoofd op te steken en zich aan den greep van den machtigen Stadhouder te ontworstelen, bevreesd voor de snel naderende toekomst, wanneer eenmaal de oude Prins zou zijn heengegaan en de jonge de teugels van het bewind zou hebben aanvaard, en besloten om vóór dien tijd maatregelen te nemen, waardoor het gezag der Staten tegenover de wordende monarchie kon worden geschraagd. De beweging voor de vaststelling der instructiën van 1643 was in dit opzicht een merkwaardig teeken des tijds.

En dat teeken stond niet alleen. Holland, en in Holland Amsterdam, had reeds lang het wakend oog op de bedenkelijke vermeerdering van 's Prinsen gezag gevestigd en zag met argwaan iederen stap, die den staat nader scheen te brengen tot de gevreesde monarchale regeering, die aan de Staten het staatsgezag en de daarmede samenhangende voordeelen voor hen en de hunnen voorgoed zou ontnemen. En er was nog meer. Eene monarchale regeering — dat beteekende ook eene buitenlandsche politiek, waarin niet meer de belangen van den handel, van de kooplieden in die mate op den voorgrond zouden staan als thans onder eene Statenregeering het geval was — dat beteekende het meer op den voorgrond treden van dynastieke belangen en inzichten, van persoonlijke neigingen van vorsten, van vorstinnen misschien — dat was het loopen van de kans om eene herhaling te ondervinden van wat eenmaal aanleiding gegeven had tot den grooten opstand tegen Spanje. Men zag in Frankrijk, in Engeland voor zijne oogen, tot welke bezwaren eene monarchie kon leiden en, al zou men er in slagen haar hier te lande op een anderen grondslag te vestigen, haar te beperken, ook dan zou men geplaatst kunnen worden voor groote moeilijkheden bij het natuurlijk te wachten streven der vorsten om hunne macht uit te breiden en zich van de gemaakte beperkingen te ontslaan. Vrees voor inbreuk op de bestaande vrijheden, voor verlies van gezag en invloed, voor persoonlijk nadeel, voor algemeenen stoffelijken achteruitgang — dat alles werkte samen om eene partij te vormen, die steeds machtiger het hoofd opstak, naarmate de Prins ouder werd, zijn gezag verzwakte en de kans, dat een jonger en naar men meende te weten vuriger en eer-

zuchtiger vorst zijne plaats spoedig zou innemen, grooter begon te worden. Hoe meer dit tijdstip naderde, hoe naijveriger Holland werd op zijne rechten, nu eens protesteerende tegen machtsoverschrijding van den Raad van State, dan tegen de jurisdictie van de Staten-Generaal over de leden der admiraliteiten en andere landsdienaren „hebbende commissie van H. H. M. ende staende in haren eedt", dan weder klagende over verwaarloozing der marine ten koste van het landleger en vol argwaan vooral 's Prinsen handelingen op politiek gebied gadeslaande.

Het oppergezag van den Prins kwam, zeiden wij, vooral uit in de macht, die hij uitoefende in zaken van militairen aard, zoowel te land als ter zee.

Het landleger was reeds lang door hem in behoorlijken staat gehouden. De 10 000 man, waarmede in 1628 het leger buitengewoon was versterkt, zoodat in 1632 groote dingen konden worden volbracht, waren in 1639 wel door reductie der vendels van 200 op 120 man tot 6000 man geslonken, maar ook dit getal maakte nog het doen van buitengewone expeditiën mogelijk en de Prins kon in den regel beschikken over een veldleger van omstreeks 25 000 man, bijna dubbel zoo groot als dat, hetwelk Maurits omstreeks 1600 tot zijne beschikking had en aangevoerd door officieren, die met de zijne konden worden vergeleken. Bovendien werden nog telkens waardgelders in dienst genomen ter bezetting der frontiersteden. De vestingen werden niet zoo goed voorzien als het veldleger, niettegenstaande den herhaalden aandrang van den Prins en den Raad van State, die niet ophielden te klagen over het verval der „frontieren", ten gevolge der veroveringen nu zoo veel verder uitgestrekt dan vroeger. Gelukkig was de vijand niet in staat om krachtige pogingen tot verovering van vestingen binnen het gebied der Vereenigde Provinciën te doen, maar de enkele maal, dat hij het deed, bleek aanstonds de gegrondheid van 's Prinsen vertoogen.

Ook ter zee werden nu eindelijk krachtige maatregelen tot verbetering genomen. Het invoeren der Directiën had reeds een gunstigen invloed op den toestand te water gehad, terwijl ook het stellen van premiën op het opbrengen van duinkerker schepen zeer ten nutte van de „veilinge der zee" had gewerkt, ook al werden de beloofde premiën volstrekt niet grif uitbetaald: eenige jaren lang

waren de zeeuwsche „nieuwe geuzen", kaperschepen vooral te Vlissingen door de gebroeders Lampsins uitgerust, de schrik der Duinkerkers. De „commissievaarders" of „kruisers", zooals zij ook wel genoemd werden, namen tal van roovers gevangen en veroverden vele hunner schepen. Maar het oppergezag, aan den Prins en zijne „kabinetsheeren" ook in zeezaken zoo ruimschoots toegestaan, had toch nog niet dien invloed, dien men er van verwacht had, wat vooral geweten werd aan de omstandigheid, dat de Prins jonker Philips van Dorp weder tot zijn luitenant-admiraal had aangesteld en zelf van de zeezaken blijkbaar weinig op de hoogte was. De Duinkerkers hernieuwden weldra hunne rooftochten, soms met geheele vloten de zee onveilig makende, en de Prins [1]), de „miserabele conditie" van den admiraal en de kapiteins betreurende, wier „reputatie hangt aan 't minste viswyf", dat zich beklaagde over de gevangenschap van haar man, kon aan die rooverijen geen einde maken, zeide hij, omdat de „wilde woeste zee" nog veel minder van dieven en roovers te zuiveren was dan eene ommuurde stad, die er ook niet altijd tegen waken kon. Het was intusschen bekend, dat bij de thans door het gezag van den Prins zeer beperkte admiraliteiten nog altijd veel wanorde en malversatie heerschte, dat ook de kapiteins op dit punt lang niet altijd vertrouwbaar waren en dat daardoor de betaling en voeding der zeelieden veel te wenschen overliet, hetgeen weder op de krijgstucht een noodlottigen invloed had. Honderden zeelieden en visschers werden de slachtoffers van de duinkerker roovers en ofschoon de barbaarsche gewoonte van „voetspoeling" in deze jaren meer en meer van weerszijden werd nagelaten [2]) wegens de verbittering, die zij wekte, was de gevangenschap in de duinkerker cachotten voor velen eene zware beproeving.

In deze omstandigheden werd weder gedacht aan de oprichting eener Assurantie-Compagnie en in 1634 werd deze zaak opnieuw ernstig aangevat onder den indruk van de toenemende onveiligheid ter zee. Thans schenen de kansen beter te staan dan vijf jaren te voren en zoowel in den Raad van State als in de Staten-Generaal was de sympathie met het plan stijgende. Maar Amsterdam, beducht voor de zware lasten op den koophandel, die het plan zou mede-

1) Aitzema, II, blz. 342.
2) De Jonge, I, blz. 247, noot.

brengen, en de kooplieden van deze en andere hollandsche steden in het bijzonder verzetten zich met hand en tand. Telken jare kwam de Raad van State op de zaak terug maar telken jare gelukte het den tegenstanders haar op de lange baan te schuiven, totdat omstreeks 1640 de voorstanders het opgaven. Men was genoodzaakt naar andere middelen te zoeken ter beveiliging der zee. De invoering van een nieuwen artikelbrief in 1636 tot verscherping van de krijgstucht; het nieuwe reglement van datzelfde jaar op de bewaking van de vlaamsche kust en het Kanaal door eene opnieuw georganiseerde vloot van 22 groote en 10 kleine schepen, die ruim 11 ton gouds per jaar kostte en geheel onder het gezag van den Prins en de „geassumeerde heeren" zou staan; het streng straffen van de kapiteins, die hun plicht niet hadden gedaan — dit alles kon „de gemeente" geen „contentement" geven zooals men gehoopt had. En het resultaat bleek poover, toen de admiraal Van Dorp in het najaar van 1637 plotseling met zijne vloot van de vlaamsche kust moest terugkeeren wegens gebrek aan victualie. De algemeene ergernis dwong hem en den vice-admiraal Liefhebber ontslag te nemen. De Prins besloot nu volgens den wensch van Holland geen „jonker" maar ervaren „pikbroeken" aan het hoofd van de vloot te stellen en benoemde tot luitenant-admiraal Marten Harpertszoon Tromp en tot diens vice-admiraal Witte Cornelisz. de With, beiden sedert lange jaren bekend als voortreffelijke zeevoogden.

Ook nu nog hielden de klachten niet op en zoodra de Duinkerkers de kans schoon zagen, vertoonden zij zich weder voor de zeegaten, namen de schepen weg en verhinderden visschers en koopvaarders zelfs het uitzeilen [1]). Iederen keer, wanneer Tromp met zijne vloot de havens opzocht om te kalefateren of leeftocht in te nemen, lagen de Duinkerkers tot 30 en 40 schepen sterk voor de hollandsche en zeeuwsche kusten. Toen hij in den zomer van 1639 in den mond van het Kanaal de spaansche armada afwachtte, waagde geen schip het onze zeegaten te verlaten uit vrees voor de overal rondzwervende zeeroovers, nu de vloot door de spaansche vloot werd bezig gehouden en niet meer geregeld kon kruisen.

Het bleek noodig om eene afdoende regeling der zeezaken te doen plaats hebben. Daartoe voornamelijk werd in Februari 1639 eene

---

[1]) Aitzema, II, blz. 589 vlg.

talrijke bezending der Staten-Generaal en van den Raad van State in overleg met den Prins naar Amsterdam gezonden om met de regeering dier stad te raadplegen over ingrijpende hervormingen in het zeewezen. Deze hervormingen zouden vooreerst bestaan in het oprichten van een permanent „superintendent generaal collegie ter admiraliteyt” voor de vloot op de vlaamsche kust, resideerende in Den Haag en samengesteld uit de bekwaamste leden der admiraliteitscolleges of andere in zeezaken ervaren personen; verder zouden de convooien en licenten voortaan door het geheele land heen worden verpacht om een einde te maken aan de fraudes, ten opzichte van deze voornaamste inkomsten der admiraliteiten gepleegd, en aan de verwarring in het beheer der verschillende admiraliteitscolleges; dan zou weder over de veelbesproken Compagnie van Assurantie worden gehandeld en het verhuren of verkoopen van schepen aan den vijand streng worden tegengegaan, terwijl de rechtspraak daarover aan den Raad van State zou worden opgedragen.

De bezending werd door het tegenover zulke bezendingen op zichzelf reeds zeer gevoelige Amsterdam, dat daarbij eene herhaling der of ten minste eene herinnering aan de gebeurtenissen van 1618 vreesde, niet ontvangen maar door de burgemeesters onder goedkeuring der vroedschap kortaf afgewezen. Het geheele plan werd ten slotte door Holland afgekeurd en zoo bleven de zaken zooals zij waren. De rooftochten der Duinkerkers hielden aan, de verliezen werden steeds grooter, bankroeten van aanzienlijke kooplieden en hevige klachten van hunne zijde en die der visschers volgden. In 1642 zeilden de Duinkerkers met 22 snelle fregatten over de Noordzee en veroverden in het Vlie een aanzienlijk deel der moscovische handelsvloot benevens een der convooiers, die haar moesten beschermen. De Prins en zijne gedeputeerden werden onophoudelijk door heftige klachten en adressen aan den treurigen toestand ter zee herinnerd; Holland dreigde met inhouding zijner betalingen voor de in 1628 aangenomen vendels troepen, als men niet beter voor de zeezaken waakte. De groote compagnieën moesten zelf voor zware convooien zorgen; ook de visscherij, de oostzee- en straatvaarders volgden nu dit voorbeeld; de gewone assurantie van de schepen op La Rochelle en Bordeaux steeg van 2 à 3 op 8 à 10 %.

Eindelijk zocht men weder zijne toevlucht in het beloven van premiën voor kaperschepen uit een fonds van *f* 200 000 's jaars, dat

gevonden werd uit een impost op zout en verder uit het kleinzegel en uit eene vaste heffing van $1/2$ % van alle uitgaande, 1 % van alle inkomende goederen [1]). Particulieren in Amsterdam, Rotterdam, de kleine noordhollandsche steden en Zeeland sloegen met subsidie van de Generaliteit voor de uitrusting van kruisers de handen aan het werk en zonden kapers uit, die evenwel te gering in getal waren om de zeeroovers voorgoed te bedwingen. In weerwil van Tromp's waakzaamheid en dapperheid, jaar in jaar uit op de vlaamsche kust en in het Kanaal betoond, viel nog menig schip den Duinkerkers in handen en moest er nog menigmaal zelfs voor de zeegaten met den stoutmoedigen vijand worden gestreden. Nog in 1646 had de dappere kapitein Juynbol voor de Maas, alleen met zijn schip, met zes of zeven duinkerksche roovers te kampen, die hij niet dan met verlies van vier der door hem begeleide koopvaarders kon afweren.

De nieuwe middelen, waarmede men in 1645 de uitrusting van kaperschepen aanmoedigden, deden ze eindelijk in grooter getal opkomen, zoodat ten slotte de veiligheid der zee op deze wijze eenigermate kon worden bereikt. Maar de omstandigheid, dat particuliere krachten verrichtten, wat de vloot van den Staat niet vermocht, deed tegen het beleid van den Prins in zeezaken ernstige klachten opgaan en gaf voet aan de niet geheel uit de lucht gegrepen bewering, dat voor den Prins de oorlog te land hoofdzaak was en bleef.

Er bestond omstreeks 1640 in de Vereenigde Nederlanden nog wel geen eigenlijke anti-stadhouderlijke partij maar de elementen voor zulk eene partij waren ruimschoots aanwezig onder hen, die ontevreden waren over den gang der zaken en vreesden voor nog erger in de toekomst, wanneer eenmaal de jonge en als vurig militair en aanhanger der fransche alliantie bekende prins Willem de waardigheden van zijn vader zou hebben aanvaard. Die elementen stonden tegenover den Prins van Oranje meer en meer in de door Aitzema in deze woorden gekenschetste verhouding, „dat men niet zonder hem kon maar hem toch liever niet had gehad.” Zij reikten de hand aan de overgeblevenen der oude Statenpartij uit de dagen van Oldenbarnevelt, die in de laatste jaren hier en daar weder in de regeering waren gekomen en bij wie de wrok over het in 1618 en 1619 gebeurde nog

---

[1]) Aitzema, II, blz. 919 vlg.

op verre na niet was uitgedoofd. Besnoeiing, beperking van de macht der Prinsen van Oranje, die de handhaving van den bestaanden regeeringsvorm ernstig begon te bedreigen, was het hoofddoel dezer staatslieden.

Zoo lang de zware landoorlog duurde, was daarop weinig kans, want nooit was de macht der Prinsen van Oranje grooter, nooit hun aanwezigheid onontbeerlijker dan in een tijd van oorlog; maar zoodra Spanje kans zou geven op het sluiten van een eervollen vrede, zou het in deze neigingen van sommige der invloedrijksten van Holland's leiders grooten steun vinden. Aan de andere zijde was er ook voor Spanje een kans op voordeel in het onmiskenbare streven van het Huis van Oranje naar de feitelijke oppermacht in de Vereenigde Gewesten en lag het voor de hand, dat Spanje het lokaas dier oppermacht zou gebruiken om te trachten de Oranjes tot het sluiten van een aannemelijk verdrag te bewegen.

Onder deze omstandigheden begon de gedachte aan de mogelijkheid van het sluiten van een eervollen vrede allengs meer en meer bij velen in den lande op te komen. De merkbare uitputting van Spanje kon op den duur doen verwachten, dat het zelf pogingen zou aanwenden om dien vrede te sluiten. Het was slechts de vraag, welke van de beide partijen de overhand zou behouden: zij, die den oorlog in verbond met Frankrijk krachtig wilde voeren om Spanje tot het uiterste te brengen en het te noodzaken tot een voor de beide bondgenooten zoo voordeelig mogelijken algemeenen vrede; of zij, die van Spanje's moedeloosheid gebruik wilden maken om het over te halen tot een afzonderlijken vrede, die in ieder geval de feitelijk reeds lang bestaande onafhankelijkheid der noordelijke gewesten zou waarborgen met behoud van alle totnogtoe gemaakte veroveringen in Europa, Azië en Amerika.

HOOFDSTUK IV.

DE VEREENIGDE NEDERLANDEN IN 1640.

Algemeen gunstig zijn de getuigenissen omtrent den toestand der Vereenigde Nederlanden omstreeks 1640, welke tijd zelfs in de ge-

schiedenis van het nederlandsche volk als „de gouden eeuw" bij uitstek staat aangeteekend.

De petitiën van den Raad van State, waarin voor dezen tijd dikwijls korte algemeene overzichten van den toestand des lands voorkomen, spreken (1633) van den bloei „zedert de expiratie van 't twaelf-jarigh bestandt", waarmede „Godt Almachtich dese landen ten toon van de geheele werelt" heeft willen „zegenen ende met syn weldaden vervullen", zoodat de staat „soo florissant" is geworden, „dat het gheruchte daervan over de gheheele werelt heeft gheesclatteert" (1636). Daartoe werkte in de eerste plaats mede de zich steeds meer over den aardbol uitbreidende handel, de voornaamste bron van het bestaan, van den bloei dezer gewesten, steeds rijker vloeiende zoowel in Europa als in de drie andere werelddeelen, die men toen kende en waarbij door de roemvolle tochten van Abel Tasman, den grooten zeevaarder, in 1642 en 1644 het „Zuydlant" als een nieuw ontdekt werelddeel met een groot vastland en tal van groote en kleine totnogtoe onbekende eilanden kon worden gevoegd [1]). De namen van Nieuw-Holland, Nieuw-Zeeland, Van Diemensland en anderen herinneren nog aan de stoute ondernemingen van dien beroemden Groninger, wiens eenvoudig journaal van zijne reis tot de boeiendste reisverhalen van dien tijd behoort [2]). En, gelijk Tasman in het warme Australië, drongen de nederlandsche walvischvaarders door in het barre Noorden en verspreidden betere kennis omtrent Spitsbergen en de daaromheen liggende eilandengroepen, bezochten andere handelaars en nijveren de afgelegen kusten van Noord- en Zuid-Amerika, waarheen slechts zelden een europeesch schip was verdwaald.

Het hoofddoel van al die tochten was het zoeken van nieuwe banen voor den handel naast de oude, die men met steeds grooter energie volgde, strijdend met den erfvijand en zijne „adherenten", de concurrentie van andere zeevarende natiën, met name van Engeland, zegevierend overwinnend. Vandaar dan ook, dat men, uit vrees voor den concurrent, met de nieuwe ontdekkingen volstrekt niet zoo dadelijk voor den dag kwam en dat b.v. de vondsten in Australië jaren lang het geheim der Compagnie bleven, zoodat anderen zich, soms ter goeder trouw zoowel als met minder goede bedoeling, de

---

1) Vgl. Heeres in Gron. Volksalmanak 1893, blz. 129 vlg.

2) Uitg. in facsimile van mr. Heeres, Amst. 1898.

eer en het voordeel van dergelijke ontdekkingen konden toekennen, voordat zij bemerkten of heetten bemerkt te hebben, dat men hun reeds voor was geweest. Het planten van de vlag en het aanbrengen van andere zichtbare teekenen van bezit was daartegen een niet altijd afdoend middel.

De handel op Japan, vooral door Jacob Specx en François Caron gegrondvest en omstreeks 1634 veelbelovend voor de toekomst in de factory te Hirado gedreven, moest in 1641 wel op verlangen der voor de ondernemende vreemdelingen beduchte, reeds vroeger onvriendelijk ook jegens de Hollanders gestemde Japanners worden beperkt tot het kleine eiland Deshima en werd bovendien onderworpen aan allerlei vernederende en beperkende voorwaarden, maar op die voorwaarden werd ten minste met geheele uitsluiting der Portugeezen, de laatste europeesche concurrenten, het vurig begeerde monopolie van den toch altijd nog voordeeligen japanschen handel voor de Oost-Indische Compagnie verkregen. In 1635 had de zuivere winst op dezen handel vooral in zilver, het voornaamste uitvoerartikel, ruim 1 millioen gulden bedragen [1]) en ook in de eerstvolgende jaren bleef men nog ongeveer op deze hoogte [2]), maar het jaar 1640 wees reeds bijna geen winst aan, hetgeen ook voortaan herhaaldelijk voorkwam, afgewisseld intusschen door enkele voordeeliger uitkomsten. De handel op China en Achter-Indië leverde evenmin de voordeelen op, die men aanvankelijk daarvan had verwacht. Ook hier toch wilden de inlandsche regeeringen van geen sterk ingrijpende handelsbetrekkingen met de Compagnie weten. Deze nestelde zich daarentegen op Formosa, waar omstreeks 1640 eene nederlandsche kolonie werd gevestigd; de talrijke geïmmigreerde chineesche bevolking, maar vooral de Formosanen zelf bekeerden zich meer en meer tot het Christendom. Men vormde er onder de bescherming van het fort Zelandia bij Tayouan zoo een belangrijk steunpunt voor den nederlandschen handel op China in zijde, lakwerken, edele metalen, tapijten enz., gelijk aan de andere zijde Ceilon was voor dien in de eigenlijke indische waren.

Dit groote en rijke, nog aan de Portugeezen onderworpen eiland,

---

[1]) Vgl. Nachod, Die Beziehungen der Niederl. Ostind. Kompagnie zu Japan (Berlin, 1897), S. 226.

[2]) Ibid., S. 289.

zoo belangrijk voor den handel op Voor-Indië, werd onder den gouverneur-generaal Antonie Van Diemen nader in het oog gevat[1]). De zijden stoffen, parelen en tapijten van Perzië, de koffie en reukwerken uit Arabië, de edelgesteenten en het goud en zilver van Voor- en Achter-Indië, de opium, de koffie, de peper, de kaneel werd reeds vroeger door de schepen der Compagnie, die in bijna alle zuid-aziatische kusthavens verschenen, uit dezelfde streken gehaald; maar om den handel daarin geheel in handen te krijgen moesten de hier vooral talrijke Portugeezen van hunne vestigingen aan de kusten van Malabar en Coromandel en op Ceilon worden verdreven. Sedert 1636 voeren telkens de vloten der Compagnie daarheen en het aantal der nederlandsche factorijen nam er steeds toe, totdat twee jaren later eene kleine vloot onder den energieken Westerwolt op verzoek en met medewerking van Radja Singha, den beheerscher van Kandi, de Portugeezen aanviel en na een hevigen strijd van twee jaren hunne voornaamste vestigingen bemachtigde, terwijl de Radja gedwongen werd aan de Compagnie groote voordeelen toe te staan.

Maar in de eerste plaats werd op den indischen Archipel gelet. Na de korte tusschenregeering van Jacques Specx kwam in September 1632 Hendrik Brouwer als Gouverneur-Generaal der Compagnie te Batavia aan. Hij had eene instructie ontvangen, die betrekkelijk de rechtspleging, den particulieren handel der ambtenaren, den handel der kolonisten allerlei beperkingen vaststelde — de laatste zeker niet in overeenstemming met den geest, waarin Coen had gewerkt. Vooral tegenover de kolonisten waren de bepalingen zeer streng; zij werden in den Archipel voortaan alleen op Batavia, Amboina en Banda toegelaten, op welke twee eilanden en eilandengroepen de Compagnie het monopolie van den specerijhandel thans geheel in handen had; ook buiten den Archipel mochten zij lang niet overal komen en alleen daar handelen, waar de Compagnie zelve het niet deed[2]). Brouwer trachtte deze maatregelen zoo streng mogelijk ten uitvoer te brengen en in het algemeen den zin der Bewindhebbers te volgen door de uitgaven in Indië te beperken

[1]) Van Geer, De opkomst van het nederlandsch gezag over Ceilon, I (Leiden, 1895), blz. 30 vlg.

[2]) De Jonge, II, blz. CI.

en de retouren naar het vaderland zoo rijk mogelijk te voorzien; hij handhaafde ook zooveel mogelijk den vrede met de nog steeds tegenstrevende vorsten van Bantam en Mataram om niet genoodzaakt te zijn tot kostbare oorlogen met de inlandsche potentaten maar kon deze toch niet geheel vermijden.

Op zijn van weinig kracht getuigend bewind volgde in 1636 dat van den voortvarenden Antonie van Diemen, die met kracht de bezittingen en relatiën der Compagnie uitbreidde en met den grooten Coen kan vergeleken worden, zoo niet in grootschheid van plannen dan toch in energie en beleid. In de Molukken werd het gezag der Compagnie door hem op hechte grondslagen gevestigd en met onverbiddelijke strengheid gehandhaafd, voornamelijk ook door de regelmatige bestendiging der sedert eenige jaren gebruikelijke vreeselijke jaarlijksche „hongi-tochten” tot systematische verwoesting der naar de behoeften van den handel overtollig geachte nagelboomen, wraaktochten tevens tegen weerspannige inboorlingen. Maar zijn kracht richtte hij vooral tegen Malakka, hoofdpunt van het portugeesche gezag in den Archipel, sedert eeuwen centrum van den oost-aziatischen handel, waar Arabieren, Perzen, Indiërs, Siameezen, Chineezen van alle kanten hunne waren ter markt brachten. De verovering van die plaats zou voor de Compagnie bijna even belangrijk kunnen zijn als de vestiging te Batavia geweest was, omdat de mededinging der Portugeezen in het Oosten daardoor voorgoed zou worden vernietigd en Batavia tot het eenige handelscentrum kon worden gemaakt.

Sedert Matelief's aanval in 1606 had men herhaaldelijk getracht de stad te veroveren of ten minste te blokkeeren en vooral in de laatste jaren was de blokkade met goeden uitslag bekroond, totdat men in het voorjaar van 1640 tot eene werkelijke belegering overging, die den 14den Januari 1641 eindelijk na dappere verdediging den val der stad ten gevolge had. Deze schitterende zege verdreef niet alleen de Portugeezen uit den Archipel maar verhoogde ten zeerste zoowel het prestige als den bloei der Compagnie, die thans den ganschen oost-aziatischen handel ten volle beheerschte: de Nederlanders waren sedert onbetwist de „dominateurs van India.”

Van Diemen, die, naar het voorbeeld van Coen, verlangde, dat den Gouverneur-Generaal met zijn Raad „de saken van Indië moesten vertrouwt worden”, en de inmenging der Bewindhebbers in de indische politiek zooveel mogelijk afweerde, krachtig optreden eischend en

wijzend op de noodzakelijkheid, dat „die mayen wil, eerst dient te sayen", was geen goedkoop landvoogd zooals zijn voorganger had willen zijn. Zijn krachtig en op grootschen voet ingericht beheer heeft aan de Compagnie toch buitengemeen groote voordeelen bezorgd, ook al moest de in Juni 1641 gesloten tienjarige wapenstilstand met Portugal, dat na 60 jaren slavernij het spaansche juk op zijne beurt eindelijk had afgeworpen, een einde maken aan den strijd met die mogendheid. Maar vooreerst zou dit verdrag in Indië niet dan een jaar na de ratificatie in werking treden en was men dus in staat de nieuwe veroveringen, al was het inderhaast, te bevestigen, ja nog uit te breiden; verder bleef de krijg op Ceilon voortduren, zelfs nog nadat in 1644 de officieele ratificatie daar bekend gemaakt was, en bleef de gelegenheid bestaan om hier den Portugeezen afbreuk te doen, wat ook geschiedde, totdat bijna de gansche kaneelproductie in de handen der Compagnie was gevallen. Van Diemen, onder wien de weinig minder beleidvolle Johan Maetsuycker in deze laatste jaren de ceilonsche zaken beheerde, stierf in April 1645 als luisterrijk bestuurder van een grootsch handelsverkeer, dat alle kusten van zuidelijk en oostelijk Azië omvatte, ja in het nieuwe werelddeel Australië nieuwe banen had opgezocht en steunde op een uitgestrekt bezit van landen, havens en kantoren in het zuidoostelijk deel van de oude wereld, beschermd door troepen en schepen, talrijk genoeg om alle mededingers in ontzag te houden en niet alleen de indische maar ook de europeesche vorsten „tot ommesien" te bewegen zooals de energieke man het uitdrukte. En van dat grootsche handelsrijk was Batavia het welbevestigde middelpunt, welks schittering aller oogen tot zich trok, dank zij vooral den twee grooten landvoogden, die er hadden geresideerd en er eene indrukwekkende traditie van macht en kracht hadden gevestigd.

De omstandigheden, waaronder Van Diemen het bestuur voerde, waren weinig gunstiger geweest dan die, waarmede vóór hem Coen had te kampen, maar even gelukkig had hij ze weten te beheerschen. Batavia, de hoofdplaats, was beter versterkt en gebouwd en begon ieder jaar meer te gelijken op eene onder de tropen verplaatste europeesche stad, omringd als het was door een welbebouwden akkergrond buiten de grachten en wallen, en sedert 1642 niet meer bestuurd volgens losse wetsbepalingen maar volgens een op europeeschen voet samenhangend ingericht stadboek, de „Bataviasche

statuten" [1]). Maar de bevolking, hoofdzakelijk Javanen en Chineezen, met een aantal europeesche ambtenaren en soldaten en een klein getal „vrijburgers", was nog geheel van denzelfden aard; de laatsten waren daarheen gekomen alleen met het doel om winst te behalen, om in korten tijd veel geld te verdienen en dan als vermogend man naar Europa te keeren, om verloren fortuin of goeden naam, hoe dan ook, te herstellen, om wanneer dit niet mogelijk scheen, het geleden ongeluk in deze verre gewesten te verbergen of te vergeten. Vooral aan goede europeesche kolonisten was gebrek en zoolang de toestand van het moederland zoo bloeiend bleef als hij in die jaren was, kon er weinig verwacht worden, dat daarin verbetering zou komen: er was in de Vereenigde Nederlanden geen neiging tot vaste emigratie te wachten, hoogstens tot het verdienen van nog meer geld in nog korter tijd dan dit in Europa mogelijk was — zeker niet een der motieven, die de beste elementen der maatschappij plegen te lokken. Bovendien wilde de Compagnie om de bekende redenen voortdurend niets weten van begunstiging der vrije emigranten, zoodat dezen de toch reeds moeilijke concurrentie met de Compagnie zelve en met de Chineezen niet konden volhouden. De in weerwil der vertoogen ook van Van Diemen, die evenals Coen met nadruk op de gevolgen wees, nog steeds in praktijk gebrachte zuinige betaling der ambtenaren was ook al niet bevorderlijk aan den goeden toestand der europeesche bevolking in Indië, een mengelmoes van ruwe, krachtige, energieke of lichamelijk en geestelijk verloopen elementen, die het aanzien van den nederlandschen naam in deze streken moeilijk konden verhoogen, al konden zij er in slagen dien naam gevreesd te maken.

Rijke retouren en in verband daarmede groote dividenden met weinig uitgaven in Indië en Europa — dat was en bleef de leus der Bewindhebbers in „patria." En ook in dit opzicht konden zij met het beheer van Van Diemen tevreden zijn. De met spanning hier te lande afgewachte terugkomst der rijkbeladen oostindievaarders leverde in zijn dagen slechts zelden teleurstelling op. De retouren, die hij overzond, waren millioenen waard; de dividenden bedroegen door elkander 25, in 1642 zelfs 50 % — dit laatste buitengewoon hooge bedrag zeker uitgekeerd met het oog op het naderend verstrijken

---

1) De Jonge, l. l., blz. CXXXI.

van den tweeden octrooi-termijn der Compagnie. En al was er veel aan te merken op de wijze, waarop deze groote dividenden werden uitbetaald, en kon men niet zeggen, dat zij de zuivere winst aanduidden — dat door de werkzaamheid der Compagnie groote rijkdommen in het moederland werden verspreid, leed geen twijfel en de omstandigheid, dat hare aandeelen in dezen tijd tot 500 $^0/_0$ rezen, zegt genoeg omtrent haren bloei.

Vandaar eene groote begeerte om het octrooi voortaan te binden aan andere voorwaarden, die nog meerderen in het vaderland deel zouden doen hebben aan deze rijke goudmijn. Friesland vooral, dat vele scheepsreeders telde, verlangde mede eene kamer te hebben of anders zelf eene Compagnie te mogen oprichten; andere provinciën wenschten in ieder geval eenig aandeel in de zoo voordeelige uitrusting der schepen; sommige steden in Holland begeerden actiën voor zichzelf; bovendien maakte men verre van ongegronde aanmerkingen op de „exorbitante provisiën" der Bewindhebbers en hun niet afleggen van behoorlijke rekening tegenover de aandeelhouders, die voor zich terecht meerder toezicht op het beheer eischten; eindelijk wenschte de op dat oogenblik noodlijdende West-Indische Compagnie vereeniging met of ten minste steun van hare bloeiende zusterinrichting. Jaren achtereen werd over dit alles onderhandeld en in adressen en pamfletten geschreven: het stroomde geschriften over deze punten, over vrijen handel en monopolie, over misbruiken en hervormingen. Hangende deze kwestiën werd het octrooi telkens voor een jaar, ja eenmaal slechts voor zes weken verlengd, totdat men het in den zomer van 1647 eens werd over een nieuw octrooi voor 25 jaren, waarbij aan de bewindhebbers een vast inkomen werd gegeven en aan de aandeelhouders eenig toezicht op het beheer werd gegund met de belofte van rekening om de vier jaren aan de Staten-Generaal. Daarvoor betaalde de Compagnie $1^1/_2$ millioen gulden ten behoeve der West-Indische Compagnie. Aan Friesland werd de opneming in de Compagnie niet toegestaan maar voortaan zouden de hollandsche steden gezamenlijk en de gewesten buiten Holland en Zeeland ieder een bewindhebber mogen benoemen, wat trouwens voor Gelderland, Utrecht en Friesland reeds in 1614, voor Overijsel in 1638 was toegestaan en nu dus ook op Stad en Lande werd toepasselijk verklaard [1]),

---

[1]) Vgl. Heeres in Nijhoff's Bijdragen, Derde Reeks, VII, blz. 305.

hetgeen ten minste ook aan de andere gewesten nu en dan gelegenheid gaf de belangen hunner ingezetenen te doen gelden bij de veel vertier gevende uitrustingen, terwijl ook sommige ingezetenen dier „uytheemsche provincies” reeds te voren hunne kapitalen in de Compagnie hadden gestoken.

Veel minder gunstig was de toestand der West-Indische Compagnie, die in den hevigen strijd met de Portugeezen om Brazilië reeds zeer spoedig een einde zag komen aan haren hoogen bloei van de eerste jaren. De verovering van de havenstad Olinda door Loncq in 1630, weldra van andere streken op de noordoostkust van Brazilië tusschen de Rio Francisco en de Rio Grande, met het door de Portugeezen versterkte Recife en Fernambucq als hoofdpunten, had haar veel geld en veel moeite gekost, vooral onder leiding van den in staatschen dienst getreden poolschen kolonel Artischowsky, den eigenlijken grondlegger van het nederlandsch bezit in „de Brasyl.”

Aan het hoofd der nieuwe kolonie werd echter in 1637 voor vijf jaren niet deze maar graaf Johan Maurits van Nassau gesteld [1]), een der vele kleinzoons van Jan van Nassau en totnogtoe evenals zijn broeder, den veldmaarschalk graaf Willem, een met lauweren overdekt veldoverste in staatschen dienst. Hij ging er heen met eene kleine macht van bijna 3000 man en 12 schepen, vol moed op de verdere verovering van het schoone en uitgestrekte gebied en begeerig om den roem en het aanzien van zijn geslacht ook daar te vestigen. Hij begon met in de reeds verkregen streken van zijne residentie, het Recife, uit de regeering op vasten voet in te richten, wetgeving en krijgstucht te verbeteren; hij regelde de kerkelijke toestanden van Katholieken en Protestanten in verdraagzamen zin, verbeterde de verkeerswegen, stichtte scholen en kerken, liet de landstreek met het oog op verdere ontginning en handelsvestiging tot diep in het binnenland wetenschappelijk onderzoeken, deed predikanten, onderwijzers, schilders en bouwmeesters overkomen om ook de geestelijke belangen te verzorgen en toonde zich in alle opzichten een voortreffelijk landvoogd. Ook de verovering in 1637 van St. George del Mina op de kust van Guinea, de bevestiging van het drie jaren vroeger veroverde Curaçao, de bemachtiging eindelijk van

---

1) Netscher, Les Hollandais au Brésil, p. 83 suiv.

Angola en St. Thomas in 1641 was zijn werk en stond met zijne grootsche plannen voor het braziliaansche rijk in verband, aangezien Afrika de negers moest opleveren voor de bewerking der braziliaansche plantages en Curaçao een voorpost in Spaansch West-Indië kon worden. Een nieuw Indië scheen zich hier onder hollandsche vlag te verheffen, waar handel en nijverheid, machtsbetoon en beschaving hand aan hand zouden gaan, de nijverheid met behulp van de ook hier zeer gewenschte immigratie van kolonisten, voor wie de landvoogd het rijke en onafzienbare land wilde openstellen.

Het zou zoo niet zijn. In het begin scheen alles naar wensch te gaan. Het werk der beschaving van inboorlingen en immigranten maakte groote vorderingen tegelijk met de uitbreiding van het gezag der Compagnie, zoodat de Gouverneur op aandrang der Bewindhebbers in Europa zelfs het beleg van het goed versterkte San Salvador, den hoofdzetel der Portugeezen, durfde ondernemen; de vrije handel op Brazilië werd op zijn raad, hoewel tegen den zin der Compagnie en niet dan na heel wat geschrijf, door de Staten-Generaal aan alle Nederlanders onder zekere voorwaarden toegestaan en wederkeerig ook die der Brazilianen op de Vereenigde Nederlanden, terwijl de Compagnie haar monopolie alleen voor slaven, krijgsvoorraad en verfhout behield [1]). Maar het onvoorzichtige drijven der ijverende calvinistische predikanten tegenover de katholieke en joodsche bewoners van portugeeschen oorsprong verwekte, zooals Johan Maurits wel gevreesd had, reeds spoedig bij dezen eene groote ontevredenheid tegen het nederlandsche gezag; de verschillende opvattingen ook hier van het bestuur der Compagnie in Europa, dat evenzeer dividenden en weinig uitgaven begeerde als dat der Oost-Indische Compagnie, en van den Gouverneur, wiens denkbeelden veel grootscher en ruimer waren en die niet in de eerste plaats handelsvoordeel maar het doen van afbreuk aan Portugeezen en Spanjaarden en de vestiging van een groot west-indisch rijk ten hunnen koste op het oog had, gaven tot groote onaangenaamheden aanleiding. De Compagnie steunde des Gouverneurs plannen, die haar op zware kosten kwamen te staan, slechts zwak en tot op zekere hoogte; de Portugeezen spanden bovendien al hunne krachten in om het overschot hunner kostbare bezittingen in deze streken te

---

[1]) Ibid., p. 93.

behouden. De mislukking van het beleg van San Salvador, dat na eenigen tijd moest worden opgebroken; de oneenigheden tusschen Johan Maurits en de Negentienen en tusschen den Gouverneur en zijn onderbevelhebber Artischowsky, die na eene korte afwezigheid in Brazilië teruggekeerd was maar zijn superieur op allerlei wijze tegenwerkte, zoodat hij spoedig, niettegenstaande den steun van sommige bewindhebbers, die hem als een remmend element tegenover den lastigen Gouverneur hadden willen gebruiken, opnieuw de kolonie verlaten moest; de slappe wijze, waarop de ten gevolge van hare slechte algemeene administratie, vooral wegens de veel te groote dividenden en te zware uitrustingen ter zee en te land der laatste jaren, in ongunstige financieele omstandigheden verkeerende Compagnie den oorlog voerde tegen de groote armada's des vijands — alles te zamen deed het nauwelijks opgekomen koloniale rijk spoedig wankelen en ten slotte ineenstorten. Dapper streed de Gouverneur met betrekkelijk geringe middelen tegen het noodlot. In Januari 1640 sloeg zijne kleine scheepsmacht nog eene dubbel zoo groote en sterke armada voor de Rio Grande, een schitterend wapenfeit, dat door een nieuwen aanval op San Salvador werd gevolgd.

De opstand van Portugal tegen Spanje tegen het einde van 1640 had op den gang van zaken in Brazilië grooten invloed, maar niet ten gunste van het gezag der West-Indische Compagnie. De bevrijding van het moederland gaf ook den braziliaanschen Portugeezen hoop op het herstel van den vrede en op den terugkeer van het portugeesche bewind ook hier. Er ontstond een halve oorlogstoestand in Brazilië, die Johan Maurits' positie nog moeilijker maakte, te meer omdat de Negentienen hem drongen om den krijg voort te zetten met de zwakke krachten, waarover hij kon beschikken. De onderhandelingen met het vrije Portugal leidden eindelijk in Juni 1641 tot een vrede, die onmiddellijk na de afkondiging der ratificatie ook voor West-Indië zou gelden: een bestand voor 10 jaren zou voor de koloniën worden aangenomen op den grondslag van het bezit van het oogenblik; in Europa zou men gezamenlijk tegen Spanje strijden. De aandeelen der Compagnie daalden dadelijk van 128 tot 114 % [1]), op welke hoogte, die men minder aan werkelijken bloei dan aan de nog altijd aanzienlijke dividenden mag toeschrijven, zij zich ook niet

---

[1]) Netscher, l. l., p. 123.

lang meer konden staande houden. De vijandelijkheden in Brazilië tusschen Portugeezen en Nederlanders hielden aanvankelijk op, maar de gisting onder de portugeesche bevolking van het in staatsche handen gekomen gebied nam hand over hand toe en de nauwelijks 5000 man waren met eenige schepen, die de Gouverneur tot zijne beschikking had, volstrekt onvoldoende om in de uitgestrekte afrikaansche en braziliaansche bezittingen de rust te bewaren, laat staan ze tegen aanvallen van buiten te beschermen. Hij drong dan ook herhaaldelijk op zijn ontslag aan, tenzij men hem beter steunde; maar de Compagnie, begeerig naar inkrimping van uitgaven, luisterde weinig naar zijne vertoogen en waarschuwingen, hoewel opstanden in allerlei deelen van het onderworpen gebied de waarheid zijner woorden bewezen, en verminderde zelfs nog het aantal der troepen, ja liet hem en de zijnen te midden eener ontevreden en trouwelooze bevolking aan hun lot over, zoodat zij herhaaldelijk zelfs gebrek aan leeftocht hadden. De Compagnie liet duidelijk blijken, dat zij dezen „duren" Gouverneur kwijt wilde zijn, hopende, op de oude vóór zijn tijd gevolgde manier van rooven en buitmaken ten koste van de spaansche handelsvloten uit Amerika, hare aandeelen, die steeds meer daalden, weder in de hoogte te brengen. Daartoe wilde Johan Maurits zich niet leenen. Met toestemming der Staten-Generaal keerde hij in Juli 1644, bitter klagende over de ondervonden tegenwerking, naar het vaderland terug met eene rijke vloot — de laatste uit deze streken.

Zijn vertrek uit Brazilië, door Hollanders, Portugeezen en Indianen om strijd betreurd, was het begin van een tijdperk van verwarring en toenemend verzet, weldra leidende tot een openlijken opstand tegen de Compagnie, waardoor sedert 1645 aanzienlijke deelen van het bezette gebied achtereenvolgens weder onder portugeesch gezag terugkeerden. De langdurige onderhandelingen over eene samensmelting der beide groote Compagnieën waren evenmin bevorderlijk aan den krachtigen voortgang der zaken en het bleek eindelijk hoogst noodzakelijk om de zwakke krachten der Compagnie, die in 1647 niet zonder moeite ook haar octrooi voor 25 jaren verlengd zag, te schragen door hulpbetoon van den Staat zelven. De Staten-Generaal trachtten opnieuw Johan Maurits voor het gouverneurschap in Brazilië te winnen maar hij stelde, uit vrees voor nieuwe bezwaren, zulke hooge voorwaarden van militairen en financieelen aard, dat

men meende hierin niet te kunnen treden. De Staten-Generaal hielpen toen de Compagnie met eene vloot van 12 oorlogschepen en 6000 man onder den in deze streken bekenden Witte Cornelisz. de With, bestemd om te redden wat er nog te redden viel van het groote braziliaansche bezit, dat toen ten gevolge van afval en verraad nog slechts alleen uit het Recife met drie forten op de kust bestond. De With kwam in Maart 1648 voor het Recife aan, maar het was te laat om het verlorene te herwinnen en de staatsche troepen leden nederlaag op nederlaag, ook ten gevolge der oneenigheden tusschen de bevelhebbers en wegens het geldgebrek der Compagnie. De tijd naderde, waarop de nederlandsche vlag geheel uit Brazilië zou verdwijnen.

Het geldgebrek der Compagnie, reeds in 1636 zoo benauwend, dat zij bij hare aandeelhouders opnieuw fondsen had moeten opnemen, belette haar ook om voor hare andere koloniën en bezittingen iets te doen. Berbice ging onder het bestuur van Abraham van Pere, wien het gebied eigenlijk in leen was gegeven, weinig vooruit en met Essequebo was het niet veel beter gesteld [1]). De kleine handel aldaar in zout, tabak, katoen, suiker en verfhout leverde eenige winst op maar van beteekenis was deze niet evenmin als die in Nieuw-Nederland, waar het aantal kolonisten zich, ook door immigratie uit de naburige engelsche koloniën, allengs uitbreidde maar de herhaaldelijk uitgebroken indianenkrijg de ontwikkeling der kolonie zeer belemmerde. De invoering alhier (1629) van het zoogenaamde patroonstelsel, waarbij aan vermogende „patronen” de gelegenheid werd geopend om sommige streken als leenen der Compagnie in eigen beheer tot ontwikkeling te brengen, had aanvankelijk eenig succès; de twisten tusschen de patroons en de Compagnie maar vooral de indianenoorlogen troffen ook deze ondernemingen ten zeerste [2]). Eerst het openen van den vrijen handel op Nieuw-Nederland in 1639, wat de vestiging van emigranten aldaar zeer bevorderde, maar vooral het optreden van den krachtigen gouverneur Peter Stuyvesant in 1646 opende hier een beteren tijd. Ook het in Afrika veroverde, dat ten deele weder aan de Portugeezen kwam,

1) Netscher, Geschiedenis van Essequebo en Berbice, blz. 60 vlg.

2) Vgl. O'Callaghan, History of New Netherland (New York, 1846); de Roever, Kiliaan van Rensselaer en zijne kolonie Rensselaerswijk, in Oud-Holland, VIII, blz. 32 vlg.

leverde weinig voordeel op, nu Brazilië aan de Compagnie ontviel en hare slavenmarkt dientengevolge begon te verloopen. De achteruitgang van den spaanschen handel op de Antillen had bovendien de kaperij, van dien achteruitgang zelf eene voorname oorzaak en in de eerste jaren der Compagnie hare grootste bron van inkomsten, bijna geheel doen ophouden.

Zoo kon dit handelslichaam op den duur niet dan met de grootste moeite blijven bestaan; de dividenden en, in verband daarmede, de aandeelen der Compagnie daalden aanhoudend, de eersten tot ongeveer 5 %, de laatsten verre beneden pari — een sprekend bewijs voor haren achteruitgang, wisse voorbode van haren val.

Evenmin als de West-Indische bleef ook de Noordsche Compagnie op den duur groote voordeelen afwerpen. Krampachtig hield zij vast aan haar monopolie, dat haar de walvischvangst geheel toewees, en bij hare hernieuwing in 1633 wist zij het nog voor acht jaren tot het einde van 1642 te behouden [1]). Maar de zware kosten van het bedrijf, de wisselvallige loop der vangsten, de concurrentie eerst van Engelschen en Denen, en, toen deze eindelijk was afgeweerd of liever wegens de binnenlandsche moeilijkheden in Engeland en de afhankelijkheid der Denen van de Nederlanders in de Oostzee van zelf ophield dreigend te zijn, van ondernemende zaansche en friesche kooplieden, eindelijk de aanhoudende met hare eigenaardige inrichting samenhangende twisten in den boezem der Compagnie zelve deden haar grooten afbreuk, totdat de „competiteuren” in het vaderland en de gebleken bezwaren zoo sterk werden, dat de verlenging van het octrooi bijna ondoenlijk scheen. De Compagnie, die eerst alleen in Holland en Zeeland zetelde, had reeds vroeger Friesland moeten opnemen; de vier „landprovinciën” eischten nu hetzelfde, terwijl ook sommige hollandsche steden en eene machtige combinatie van concurreerende kooplieden te Amsterdam het octrooi bestreden. Zoo kon men het in de Staten van Holland niet eens worden over de hernieuwing van dat octrooi en was er in de Staten-Generaal zelfs geen sprake van maar werd het stilzwijgend afgeschaft. De walvischvaart was voortaan geheel vrij maar in de eerste jaren leverde zij voor de particuliere ondernemingen, die haar nu dreven, nog te

---

[1]) Muller, Noordsche Compagnie, blz. 98.

veel risico op om haar te noemen onder de bronnen van de groote welvaart, waarop de Vereenigde Nederlanden omstreeks 1640 konden bogen, alhoewel nog steeds deze voortreffelijke leerschool van zeelieden, die zij te midden van ijs en sneeuw in het Noorden vormde, van groot gewicht bleef voor de nederlandsche zeevaart in het algemeen.

De „Oosterse negotie" daarentegen was in deze jaren bloeiender dan ooit te voren. De honderden nederlandsche schepen, die meestal drie, viermaal per jaar de Sont passeerden om in de oostzeehavens „met proffijt" te verkoopen of lading in te nemen, soms drie, vier havens bezoekende en de groote rivieren opzeilende om de voordeeligste markt te vinden [1]), overtroffen in 1645 wel twintigmaal in getal de schepen van andere natiën, die door de Sont voeren [2]). Het voortreffelijke scheepsvolk, waarover de nederlandsche reeders beschikten en dat zij, bij den overvloed van matrozen in het vaderland, ook niet duur hadden te betalen, maakte het hun mogelijk zuiniger te varen dan hunne concurrenten elders en zoo steeds meer voordeel te behalen. Koopmansgenieën als Lodewijk de Geer, Gabriel Marcelis, Elias Trip exploiteerden op groote schaal de bergwerken van Zweden en de deensche vetweiderijen, traden op als leveranciers van de zweedsche en deensche regeeringen voor geschut, troepen, schepen en voorraad van allerlei aard, als bezorgers van in- en uitvoer, weldra als bankiers der noordsche regeeringen, als hare agenten in moeilijke omstandigheden. De beide noordsche mogendheden waren zoo van de Nederlanders geheel en al afhankelijk. De goede verstandhouding tusschen de Staten en Zweden, welke laatste mogendheid tijdens Gustaaf Adolf en, na zijn dood in 1632, gedurende de minderjarigheid zijner dochter Christina onder den kanselier Oxenstierna op politiek gebied nauw met de Staten verbonden was, had bij de toenemende macht van Zweden in de Oostzeelanden goede gevolgen voor den nederlandschen handelaar. De verhouding tot Denemarken daarentegen, dat in den Sonttol van ouds een machtig middel bezat om de Nederlanders te belemmeren [3]), was dikwijls

---

1) Kernkamp, De sleutels van de Sont, blz. 3 (noot).
2) Ibid., blz. 5.
3) Vgl. dl. II, blz. 500 vlg.

zeer gespannen, ten deele door de schuld der voor tolontduiking niet schromende nederlandsche schippers, ten deele door de willekeur der deensche tolbeambten, die met stilzwijgende toestemming der deensche regeering zich allerlei knevelarijen veroorloofden en de op snelle vaart gestelde schepelingen deerlijk plaagden door onnoodig oponthoud te veroorzaken. Maar men moest Denemarken te vriend houden, wilde men het niet drijven tot de van ouds gevreesde [1]) samenwerking met Spanje en daardoor onzen handel aan nog grooter gevaren blootstellen. Een in 1640 met Zweden gesloten tractaat tot verzekering der handelsvrijheid in Oost- en Noordzee, desnoods door een gezamenlijk gewapend optreden, toonde, dat men van plan was om den Deen ten slotte de tanden te laten zien. De voortdurende onderhandelingen in Kopenhagen, Den Haag en elders, waarbij vooral de staatsche resident te Elseneur, Van Cracauw, zich verdienstelijk maakte, konden op den duur de dreigende verwikkelingen niet bezweren, vooral niet toen Zweden in 1644 op eigen hand den lang voorbereiden krijg tegen Denemarken aanving.

De staatsche regeering, die inzag, hoe schadelijk iedere oorlog in de Oostzee voor hare belangen moest zijn, deed haar best om tusschen de beide mogendheden te bemiddelen, terwijl Frederik Hendrik zelf weinig neiging gevoelde om ter wille van Zweden een oorlog met Denemarken te beginnen, welks Koning, Christiaan IV, de neef en bondgenoot was van Karel van Engeland, den schoonvader van den jongen prins Willem. Zweden daarentegen verlangde krachtens het traktaat van 1640 de hulp der Staten tegen den trotschen Deen, die van zijne zijde alle middelen in het werk stelde om hen op het belang van een vrijen doortocht door de Sont en derhalve van eene vriendschappelijke verhouding tot Denemarken te overtuigen. Het gansche voorjaar van 1644 verliep in onderhandelingen met beide mogendheden, die ieder voor zich schepen, geschut en troepen in de Nederlanden wilden koopen. Eerst in Juli mocht de in deze omstandigheden in de havens gehouden „oosterse vloot" van 700 koopvaarders, die gewoonlijk half April het Vlie uitliep op een dag, sedert omstreeks 1640 door de Staten-Generaal vastgesteld, ten einde niet door een te vroege komst der schepen de prijzen in de Oostzeehavens te doen stijgen [2]), onder bescherming van 40 oorlogschepen

1) Vgl. dl. III, blz. 307.

2) Kernkamp, l. l., blz. 51.

met Witte de With als admiraal het Vlie verlaten — tot groote ergernis van de kooplieden, die klaagden, dat het jaargetijde verliep, de lading bedierf en hunne schade op een ton gouds per dag kon worden geraamd, terwijl zij nu wegens het gevorderde saizoen slechts tweemaal heen en terug zouden kunnen varen. De hier aangegeven cijfers toonen, hoe belangrijk het handelsverkeer naar de Oostzee was maar ook hoe noodig het voor den nederlandschen handel mocht heeten, dat de vrede in het Noorden werd hersteld.

Aanvankelijk werd aan Zweden, ook door de bevolking hier, die van ouds de Denen als vijanden beschouwde, meer sympathie betoond. Beide partijen voorzagen zich in de staatsche havens oogluikend van schepen, troepen en krijgsvoorraad; de Denen met hulp van Marcelis, de Zweden onder medewerking van De Geer en Trip, die zelfs eene geheele met nederlandsche matrozen bemande vloot van 30 schepen van nederlandschen oorsprong onder den nederlandschen admiraal Maarten Thijssen uit het Vlie naar de deensche kust konden doen zeilen. Deze „zweedsche hollandsche vloot”, aan welker uitrusting echter veel ontbrak, werd wel in het Listerdiep op de sleeswijksche kust tweemaal door de sterkere deensche onder koning Christiaan IV zelven verslagen en moest, gelukkig nog niet in het nauwe sleeswijksche zeegat ingesloten te zijn, reeds in Juni naar het Vlie terugkeeren, maar te land leden de Denen zware verliezen. Geheel Holstein en Jutland werden door de Zweden onder den dapperen generaal Torstenson, den grootsten der veldheeren uit de school van Gustaaf Adolf, veroverd evenals Schonen door den weinig minder beroemden Horn. Wel moest Torstenson, door keizerlijke troepen bedreigd, ten slotte Jutland ontruimen maar Thijssen zeilde einde Juli weder met 22 groote schepen uit het Vlie naar het Noorden, passeerde de Sont in het gezicht van de die zeeëngte bewakende deensche vloot, vereenigde zich met de eigenlijke zweedsche scheepsmacht en versloeg onder het opperbevel van den zweedschen admiraal Wrangel de Denen bij het eiland Femern. Onder den naam van Anckarhjelm in den zweedschen adelstand verheven, trad Thijssen nu voorgoed in zweedschen dienst en deed veel tot hervorming der zweedsche vloot, die geheel op hollandsche leest werd geschoeid en nog vele jaren later voor een groot deel met hollandsche matrozen bemand en door hollandsche officieren gekommandeerd werd.

De staatsche convooivloot onder De With kruiste intusschen in het

Skagerrak, terwijl staatsche gezanten in Zweden en Denemarken — drie [1]) in beide landen — trachtten te bemiddelen: de aanwezigheid van De With's vloot zou dienen om aan hunne bemiddeling kracht bij te zetten. De Denen namen in hun nood de bemiddeling gereedelijk aan maar de Zweden verlangden veeleer krachtens het gesloten verbond samenwerking tegen Denemarken en dreigden anders de zaak alleen te zullen afmaken.

Nu kwamen de handelsbelangen van Holland, van Amsterdam met de politiek van Frederik Hendrik in strijd [2]). Het eerste zag kans om met zweedsche hulp zoo niet den Sonttol af te schaffen dan toch voorgoed de daarmede samenhangende bezwaren voor zijn handel te doen verdwijnen — een onberekenbaar geldelijk voordeel! De Prins daarentegen, reeds om de boven aangegeven redenen gunstig voor Christiaan IV gestemd, wenschte de toch reeds beperkte geldmiddelen van den staat niet door een nieuwen oorlog in het Noorden aan het groote nationale doel, den krijg tegen Spanje, te onttrekken. Terwijl hij in samenwerking met Frankrijk tegenover Spanje de leidende gedachte der staatsche politiek zocht, wenschte Holland, en in Holland Amsterdam, niets vuriger dan ter wille van zijn handel een krachtige politieke en militaire actie in het Noorden; de beraamde verovering van Antwerpen, of van welke andere plaats in de Spaansche Nederlanden ook, woog bij Amsterdam op verre na zoo zwaar niet als het fnuiken van Denemarken's overmoed zonder daardoor Zweden al te machtig te maken, als het bewaren dus van een zeker evenwicht tusschen de twee noordsche staten, die beiden zoo veel mogelijk afhankelijk van de Staten moesten blijven, opdat deze den evenaar in het huisje konden houden door de kracht van hun zwaard.

Voor het oogenblik wilde daarom Holland krachtens het verdrag van 1640 Zweden met de vloot helpen om het weerspannige en met Spanje reeds over de sluiting der Sont onderhandelende Denemarken tot rede te brengen; de Prins daarentegen wilde de vloot, na haar terugkeer tegen den winter, in het voorjaar weder hoogstens als dreigement

---

[1]) Het waren: De Witt, Bicker en Stavenisse voor Zweden, Schaep, Sonck en Andreae voor Denemarken. Holland had er, zooals gewoonlijk voor oostersche zaken, verreweg de meerderheid met 4 van de 6 gezanten; alleen Stavenisse uit Zeeland en Andreae uit Friesland waren van elders; Schaep en Bicker waren uit Amsterdam (Kernkamp, l. l., blz. 67, noot).

[2]) Ibid., blz. 181.

voor de Sont laten kruisen. De strijd tusschen de beide inzichten, in de provinciale vergaderingen en in de Staten-Generaal zelf, hield aan tot in het voorjaar van 1645. Twee der gezanten, Bicker en Stavenisse, keerden uit het Noorden terug met geheime voorstellen van Zweden over eene krachtige samenwerking tegenover Denemarken. Frankrijk en de Prins, welke laatste evenwel lichamelijk en geestelijk zeer verzwakt bleek, stelden alle pogingen in het werk om een krachtig militair optreden aan de zuidelijke grens voor te bereiden; Holland bewerkte van zijne zijde de andere gewesten voor een optreden in de Oostzee met de vloot. Eindelijk sloot men een soort van overeenkomst, waarbij Holland beloofde de verplichtingen jegens Frankrijk te doen nakomen, terwijl de Prins zich niet langer verzette tegen eene krachtige vlootdemonstratie in de Oostzee. Alle pogingen van Denemarken, om de Staten over te halen eene afzonderlijke onderhandeling over den Sonttol te openen en hen daardoor van Zweden af te trekken, mislukten tot groote verbittering der Denen: den 19den April 1645 besloten de Staten-Generaal als gevolg van Zweden's aandrang eene vloot van 50 schepen met 5000 man naar de Oostzee te zenden „ter beveiliging van de koopvaart", waarvoor de daarheen varende schepen het gewone bedrag van den Sonttol, die onder bescherming der vloot ditmaal geweigerd zou worden, als „veilgeld" zouden betalen [1]) tot tegemoetkoming in de kosten. Tegelijk wijzigden de staatsche gezanten in het Noorden hunne totnogtoe bemiddelende houding en stelden zich schrap tegenover Denemarken, dat van zijne zijde nog alle moeite deed om hen door concessiën betreffende den Sonttol te vermurwen. Met dat al begeerde men ook in Holland nog geen feitelijken oorlog met Denemarken maar hoopte het door deze demonstratie ter zee tot toegeven te dwingen zonder zich al te nauw met Zweden in te laten.

Aan het hoofd der „armada" zeilde half Juni 1645 de vechtgrage De With, die zich verbeten had over de taak van „doodeter", door hem, zooals hij klaagde, het vorige jaar in het Skagerrak vervuld, naar de Sont ter begeleiding van 300 koopvaarders en om, voor het geval van oorlog, in samenwerking met de zweedsche vloot de Denen te bevechten. De veel zwakkere deensche scheepsmacht voor Kopenhagen belette hem den toegang tot de Oostzee niet en onder de

---

1) Vgl. over dit alles Kernkamp, l. l.

saluutschoten der verheugde Zweden zeilde de gansche vloot van 350 vaartuigen in schoone slagorde statig door de Sont, terwijl aan geen tolbetaling gedacht werd en de Denen van de forten aan de kust wrokkend toezagen, tot de tanden gewapend en vol verbittering over deze ongehoorde schending der deensche rechten maar het niet wagend den machtigen vijand te bestrijden. De With voer met onovertroffen zeemanschap langs de in het nauwe vaarwater gemaakte versperringen in het gezicht van Kopenhagen voorbij en kwam, in weerwil van het ontbreken der door de Denen weggenomen bakens, zonder eenig bezwaar tot in de Oostzee, waar hij de koopvaarders hun weg liet gaan. Hij zelf bleef in de Sont liggen, het vaarwater beheerschend en dreigend voor Kopenhagen kruisend, in het bezit als hij was van „de sleutels" der zeeëngte. Onder zijne machtige bescherming zeilden de nederlandsche schepen het gansche saizoen ongehinderd heen en weder door de Sont, waar thans ook andere natiën den tol voorbijvoeren. De deensche vloot waagde het niet hare ankerplaatsen voor de hoofdstad te verlaten, ja De With dwong zelfs het verlof af om zich op de naburige deensche eilanden van water en levensmiddelen te voorzien.

Het nauwkeurig toezicht, door De With op het door de voorbijgaande schepen betaalde „veilgeld" gehouden, geeft gelegenheid om de handelsbeweging door de Sont voor dezen tijd nauwkeurig na te gaan [1]). Van de 1035 schepen, die sedert 19 Juni, toen de vaart geopend werd, tot 16 November een of meermalen naar de Oostzee voeren, waren er 49 niet uit staatsche havens afkomstig. Van de omstreeks 700 nederlandsche vaartuigen behoorde verreweg het grootste gedeelte te Amsterdam thuis, de overigen in de noordhollandsche havens en te Harlingen, waar evenwel vele amsterdamsche reeders hunne schepen bevrachtten, slechts enkelen te Rotterdam, Schiedam enz. De lading naar de Oostzee bestond uit haring, zout en stukgoederen, de eerste door nederlandsche haringbuizen, de beide andere soorten van artikelen door nederlandsche schepen uit fransche, spaansche, portugeesche havens en uit Afrika in de Nederlanden aangevoerd of uit de Nederlanden zelf afkomstig; zeer vele schepen — bijna $^{1}/_{4}$ ditmaal, gewoonlijk veel grooter percentage, tot $^{2}/_{3}$ toe — zeilden zonder lading met ballast uit. Uit de Oostzee kwam geen enkel

---

[1]) Kernkamp, l. l., Bijlage I, blz. 259 vlg.

zonder rijke lading, bestaande in rogge, tarwe, haver, gerst, boekweit, mout, lijnzaad — alles onder den naam „granen" vervat — hennep, vlas, hout van allerlei soort, verder potasch, salpeter, huiden, wol, veeren, zeep, teer, pik, ijzer, koper, koperdraad, geschut, kogels enz. Het koren alleen uit de Oostzee werd op 40 000 last jaarlijks geschat, het salpeter op meer dan 1 millioen pond [1]). Hoofdhaven voor granen was Danzig, voor teer en pik waren het de finsche havens, voor metalen, hout enz. de zweedsche. Vele nederlandsche schepen dreven bovendien een voordeeligen tusschenhandel van de eene oostzeehaven na de andere, die aan nauwkeurige waarneming ontsnapt, ofschoon wij weten, dat de zweedsche in- en uitvoer geheel in hollandsche handen was. Het veilgeld bracht dit jaar meer dan *f* 400 000 aan den Staat op [2]), hetgeen, in verband met de opgave omtrent de geleden schade in 1644, eenig denkbeeld kan geven van de waarde in geld, die de handelsbeweging door de Sont vertegenwoordigde.

Het dreigend maar toch voorzichtig optreden van De With en de nederlandsche gezanten deed het beoogde doel werkelijk bereiken. De Denen toonden zich weldra tot toegeven bereid en sloten 23 Augustus met de daar samengekomen staatsche ambassadeurs het tractaat van Christianopel (niet ver van Calmar), dat den Sonttol wel niet stelde op den lagen voet van het voordeelige erftractaat van Spiers van 1544 [3]), hetwelk bij de onderhandelingen den gezanten steeds voor den geest had gestaan, maar toch na heel wat loven en bieden de tollijsten vòor den tijd van 40 jaren op eene gemiddelde hoogte bracht; na die 40 jaren zouden de bepalingen van Spiers weder gelden, wat bij de misschien 8 maal verminderde geldswaarde der daarin genoemde „rosenobels" [4]) zeer voordeelig zou zijn; de in den laatsten tijd onwettig geheven bijtollen werden afgeschaft, waartegenover evenwel de deensche Koning verklaarde nu geen toezicht meer te willen houden op de zeeroovers in de noorsche havens, op de havenwerken te Elseneur en de bakens in die streek, waar de tol werd geheven en de schepen dus wel moesten komen; de lastige visitatie in de Sont, waardoor veel oponthoud veroorzaakt werd,

---

1) Klaer Bericht ofte Aenwysinge, Pamfl. Bibl. Thys., no. 3531.
2) Kernkamp, l. l., blz. 282.
3) Vgl. dl. II, blz. 501.
4) Kernkamp, l. l., blz. 221.

werd daarentegen zeer beperkt; ook de tollen in Noorwegen en de visitatiën aldaar werden verlicht; verder zouden de nederlandsche koopwaren in het deensche rijk voortaan niet hooger worden belast dan inlandsche; de nieuw opgerichte tol te Glückstadt aan de Elbe werd voor Nederlanders opgeheven; de doorvoer door de Sont zou voortaan onbelemmerd blijven; nederlandsche goederen in vreemde schepen zouden als in nederlandsche schepen worden belast.

Het doel van Amsterdam en Holland was daarmede grootendeels, niet geheel, verkregen. Dat men niet meer bereikt had en de gepretendeerde „volcomen vrijdom van navigatie", op grond van „het natuyrlick ende aller volckeren recht" op de „vrye" zee, niet had kunnen doorzetten tegenover het van ouds gehandhaafde „jus haereditarium regum Daniae", lag ten deele aan de verschillen over de politiek in de Oostzee in den boezem der Staten zelf, ten deele aan de vrees voor de toenemende zweedsche aanspraken, ten deele aan de omkoopbaarheid van sommige staatsche ambtenaren, die zich, den ongunstigen dunk der Denen over het in de Nederlanden regeerende „canalie" rechtvaardigend, door geld lieten bewegen om aan de deensche regeering te doen weten, hoever men desnoods wilde gaan, zoodat de Denen bij hunne onderhandeling de instructie der staatsche gezanten nauwkeurig kenden [1]). Holland was dan ook alles behalve voldaan over den afloop der zaak, die, in verband met de navale macht in de Sont, veel voordeeliger had kunnen zijn. Het had herstel van het tractaat van Spiers gewild maar de instructiën aan de staatsche gezanten hadden dezen niet veroorloofd aan die voorwaarde „tot breeckens toe" vast te houden.

De op denzelfden 23sten Augustus door bemiddeling der staatsche gezanten gesloten vrede van Brömsebro tusschen Zweden en Denemarken herstelde de rust in het Noorden. Het laatste kon door den thans verkregen steun der Staten een groot deel van zijn zweedsch bezit nog redden: alleen Halland met Gothland en Oesel moest het afstaan aan zijn tegenstander, maar de beide oevers van de Sont bleven deensch. De Zweden weten dezen voor hen minder gunstigen afloop van den oorlog aan de Staten, die, bij krachtiger steun aan hunnen bondgenoot, dezen bij zijne gelijktijdige onderhandeling zeker beter voorwaarden hadden kunnen verschaffen. Maar men begeerde

---

[1]) Ibid., blz. 228.

ook Zweden niet al te machtig te maken, vertrouwde den loop der zweedsch-deensche onderhandeling weinig en was tevreden met het feit, dat werkelijk de „houten sleutels van de Sont" geacht konden worden „voor de palen van Amsterdam" te liggen [1]). In deze stemming van en tegenover Zweden lag intusschen de kiem voor latere moeilijkheden met deze mogendheid, totnogtoe den bondgenoot der Staten in de Oostzee gelijk Denemarken de vijand was geweest.

De With keerde niet naar het vaderland terug, alvorens de oostzeevaarders dit jaar hunne reizen hadden afgedaan, opdat zij niet in het najaar door Denemarken zouden worden gedwongen nog tol te betalen, terwijl zij reeds in het vaderland het veilgeld tot hetzelfde bedrag hadden opgebracht. Hij belette dus alle tolheffing, tot ergernis van de Denen, wien hij zijne aanwezigheid trouwens ook overigens niet bijster aangenaam maakte, hen op zijn gewonen sarrenden toon plagende, met name toen hij in zijn afscheidsbrief spottend wees op „de diensten", die hij „in dit zaysoen" aan de Denen had bewezen, hoewel zij „seer onrustigh over zijn verblijff waren geweest." Uit zijn toon bleek, wat de Vereenigde Nederlanden in de Oostzee vermochten en hoe hun „stalen kling" daar alles kon bedwingen. De handelsbelangen in de Oostzee waren voorloopig buiten gevaar en met fierheid konden de staatsche kooplieden toch nog op het verkregen resultaat zien.

Veel minder belangrijk dan de „moederhandel" op de Oostzee was omstreeks 1640 de Levanthandel, die zich evenwel, dank zij de langjarige werkzaamheid van den bekwamen „oratoer" bij het turksche Hof, Cornelis Haga, die er 28 jaren — tot 1639 — de nederlandsche belangen met groot talent verdedigde, snel uitbreidde. Ook hij verbond krachtige diplomatieke actie aan bevordering der handelsbelangen en dezen zelf hingen nauw samen met den loop der staatkundige verwikkelingen tusschen de Porte en het habsburgsche Huis in Spanje, Italië en Hongarije. Geen ambassadeur stond bij de Porte in zoo hoog aanzien als Haga [2]). Hij verkreeg voor de Christenen in het algemeen en voor de Protestanten in het bijzonder in het

---

1) Vgl. over deze in later tijd verkeerdelijk aan Van Beuningen toegeschreven uitdrukking: Fruin in Bijdr. N. R., VI, blz. 214 vlg. en Kernkamp, l. l., blz. 336.

2) Vreede, Gesch. der ned. Diplomatie, II, 1, blz. 401.

Oosten allerlei vrijheden en bewoog zelfs den Sultan aan zijne grieksche onderdanen zekere vrijheid van godsdienstoefening te vergunnen, waarop van de Nederlanden uit zoowel bijbels als andere kerkelijke benoodigdheden aan die Grieken werden verhandeld. De studie van Erpenius, Golius, Warner en anderen in de oostersche talen werd ook door de Turken met welwillendheid gesteund. De verhouding tusschen de Staten en Turkije was zoo bij voortduring zeer vriendschappelijk, hetgeen o. a. bleek uit de overkomst in 1641 van een buitengewoon turksch gezant, die aandrong op de zending van een vasten ambassadeur naar Constantinopel. Deze goede verstandhouding was hier voor den handel van meer belang dan die met het verzwakkende Venetië, dat de barbarijsche roovers niet meer in toom kon houden en de bij het verdrag met de Staten van 1619 bedongen subsidiën voor den gemeenschappelijken krijg tegen Spanje zeer slecht betaalde. Ook met het machtige rijk van Marocco werden herhaaldelijk betrekkingen aangeknoopt ten behoeve van de veiligheid des handels in deze streken, ja een vast marokkaansch agent resideerde in Den Haag. Met Algiers en Tunis werd evenzoo nu en dan gehandeld, meestal over de loslating van geroofde zeelieden en dikwijls onder den indruk van een of meer daarheen gezonden oorlogschepen.

Van Haga's tijd dagteekent dan ook de grootsche ontwikkeling van den Levanthandel [1]), waarvoor hij door de „capitulatie" met Turkije van 1612 den grondslag legde en die thans onder eigen vlag kon worden gevoerd. Hij vestigde nederlandsche handelsconsulaten in de voornaamste havens van Italië, Dalmatië, Griekenland, Turkije, Klein-Azië, Syrië en Egypte, ook in Algiers en Tunis. De oprichting door de regeering van Amsterdam (1625) van eene „Directie van den levantschen handel en navigatie in de Middellandsche zee", door dergelijke vereenigingen of „kamers" in andere hollandsche steden en te Middelburg gevolgd, gaf aan de samenwerking van particuliere kooplieden grooter kracht. Van eene samenhangende en met monopolie voorziene Levantsche Compagnie is nooit iets gekomen: men wilde den particulieren handel niet al te zeer aan banden leggen, nu Oost- en West-Indië, een tijd lang ook het Noorden, feitelijk daarvoor was gesloten. De Staten-Generaal lieten aan de bezoldigde directeuren het toezicht op den handel, de betaling van den gezant te

---

1) Vgl. Sloet, Tijdschrift voor Staathuishoudkunde, Dl. 16, blz. 178 vlg.

Constantinopel en van de consuls en agenten in de havens, van de geschenken aan turksche en italiaansche ambtenaren en aan de daardoor minder lastige zeeroovers, het berechten der handelsgeschillen, de beslissing omtrent de voor de veiligheid noodige convooien enz. Op de voorstellen der directeuren werden ook reglementen vastgesteld betreffende de zwaarte en het zeilen in admiraalschap der gewapende koopvaarders naar deze streken. De Levanthandel werd dus verre van geheel zonder toezicht aan particuliere krachten overgelaten, integendeel aan vaste regels gebonden. Aangevoerd werden hier vooral indische waren, hollandsche en vlaamsche linnens en garens, visch, verfstoffen, granen, pelzen en andere voortbrengselen van Scandinavië en Rusland, ook van Frankrijk en de kusten van Italië en Dalmatië, waar Marseille, Livorno en Zante hoofdpunten waren voor den hollandschen handel, die ook hier een deel der lading placht te lossen om er nieuwe uit deze streken voor in de plaats te nemen en bovendien gelijk in het Noorden tusschenhandel dreef. De uitvoer uit den Levant omvatte de oostersche voortbrengselen in hun vollen omvang, van koren en tapijtwerk tot kemelshaar, opium, koffie, paarlen en reukwerken.

De „straatvaart” nam in deze jaren zeer toe. Uit Hoorn alleen wordt ons bericht, dat in 1627 van 50 tot 70 schepen jaarlijks geregeld langs Gibraltar voeren, ofschoon dit getal wel te groot zal zijn in verband met het feit, dat de schippers ook hierheen meestal twee reizen per jaar deden [1]). Wij weten van elders, dat de zeeroof in de Middellandsche zee tusschen 1641 en 1650 jaarlijks bijna een millioen gulden schade berokkende, wat eenig licht werpt op de beteekenis van een handel, die zulke verliezen dragen kon.

En in verband met dien zich over Europa en Azië uitstrekkenden wereldhandel ontwikkelde zich de vrachtvaart op de naburige kusten, op Engeland, Schotland, Frankrijk, Duitschland, Denemarken, Noorwegen steeds krachtiger en omvangrijker. Om van slechts ééne zaak te spreken, de vaart van Hamburg op de Nederlanden omvatte in 1625 ongeveer $^1/_3$ van den tonneninhoud, $^1/_2$ van het aantal der te Hamburg thuisbehoorende schepen; in 1642 werd het getal der tusschen Hamburg en de Nederlanden heen en weder zeilende vaar-

---

1) Velius, Hoorn, uitg. 1648, blz. 338.

tuigen, waarschijnlijk zonder te rekenen dat vele schepen de reis drie of viermaal deden, op 3000 geschat. Een druk beurtveer onderhield bovendien sedert 1613 wekelijks een vasten dienst tusschen Hamburg en Amsterdam [1]). Ook met Bremen werd in 1647 zulk een beurtveer ingesteld, dat van evenveel beteekenis beloofde te worden en den handel op Noordduitschland zeer bevorderde.

De zeehandel op Spanje en Portugal en op de zuidelijke Nederlanden daarentegen, vroeger belangrijk in verband met sommige industrieën als den zouthandel voor de visscherij, den wolhandel voor de lakendraperie, kon door de sluiting der licenten, in dezen tijd herhaaldelijk van wege de spaansche regeering verordend, door de duurte van het koren, dat daarheen in groote hoeveelheden verscheept placht te worden, door de werkzaamheid der duinkerker roovers niet dan zonder groote gevaren en dientengevolge slechts met groote onkosten werden aangehouden, zoodat de beteekenis van dezen vrachthandel — op Portugal voeren eerst 2 à 300 korenschepen [2]) — allengs geheel verviel. Van groot belang was daarom ook voor den handel in het algemeen de bevrijding van Portugal sedert 1641, waardoor dit land opnieuw geregeld in de nederlandsche vrachtvaart kon worden opgenomen. De rivierhandel langs Maas, Rijn en Schelde, evenzoo met licenten gevoerd, leverde, in weerwil van de herhaalde sluiting dier licenten in deze jaren, soms voor levensmiddelen en ammunitie alleen, soms zelfs, in verband met de oorlogsplannen op de zuidelijke gewesten, voor alle artikelen, groote winsten op en hield honderden kleine schepen in de vaart.

Hoeveel voordeel dit alles den inwoners, hetzij door den handel zelf, hetzij bij het uitrusten der schepen of de vaart daarop bezorgde, is vooral voor dezen tijd weder moeilijk te berekenen. Slechts enkele cijfers staan in dit opzicht tot onze beschikking en onder die cijfers trekken de aanwijzingen omtrent de toeneming der inkomsten uit de convooien en licenten onze aandacht, ofschoon men ze, met het oog op de knoeierijen daarbij, niet zonder voorbehoud mag gebruiken. In 1628 bedroegen die inkomsten ruim $1^1/_2$, in 1642 ruim $2^1/_2$ millioen

---

[1]) Baasch, Die Börtfahrt zwischen Hamburg, Bremen und Holland (Hamburg, 1898), S. 6, 7.

[2]) Klaer Bericht, als boven.

gulden, terwijl alleen te Amsterdam de som van *f* 800 000 tot *f* 1 200 000 was gestegen [1]). Door elkander kon men de opbrengst der convooien en licenten volgens de toenmaals geldende lijsten op 2 % van de waarde der goederen stellen, hetgeen voor ± 1640 tot ± 100 millioen zou brengen als waarde van in- en uitvoer samen — wat zeker veel te weinig is, ook buiten het door de compagnieën ingevoerde. Wanneer men verneemt [2]), dat te Hoorn in den winter van 1618 niet minder dan 200 grootendeels hoornsche schepen alleen voor de buitenlandsche vaart in de haven lagen, afgezien dus van de bloeiende visscherij en binnenvaart, terwijl nog 100 hier behoorende schepen „uyt" waren, d. i. elders overwinterden, dan behoeft het ons niet te verwonderen, wanneer wij den koophandel steeds als de voornaamste bron der welvaart in de Nederlanden hooren roemen.

Een adres [3]) van 1637 spreekt van de scheepvaart als van „het rechte element onses levens, de substantiele qualiteyt onses staets, des gemenen Vaderlandts ziele, de principaeltste myne der oorloghe, de zenuwe onses machts, het ware steunsel onser saeken ende tot nu toe, naest Godt, onse eenige behoudenisse"; het wijst op de „sooveel duysenden kooplieden, reders, buiten ende binnen 's lants varende schippers, cagenaers ende ventjagers, handtwerckers, scheepstimmerlieden, smeden, lyndrayers, zeylmaeckers, blockmaeckers, kuypers, hoeckmaeckers, duysenden familien haer met netten ende want te brejen, item snoen te slaen generende, backers, brouwers, insghelycks alle die groote houtkoperyen, die aen 't scheepstimmeren, mastmaecken ende blockmaecken vast zijn, alle die groote yserkoperyen, die aen 't ancker ende ander scheepsyserwerck maecken, alle die hennipkoperyen, die aen 't lyndraeyen en kabeldraeyen, alle die groote kanefaskoperyen, die aen 't zeylmaecken, alle die overgroote soutkoperyen, die aen de bereydinghe des harincks, abberdaens ende lenge etc. dependeren, alle die groote laeckenslytinge ende leerslytinge, die de vischvaert in zeecappen, schansloopers, schorten, zeemouwen, zeehosen ende zeewanten van nooden heeft." De provincie Holland stond bij dit alles wel bovenaan maar ook de andere gewesten, met name Zeeland en Friesland, die beiden weinige

---

1) Pringsheim, Beiträge zur wirtsch. Entwickelungsgeschichte (Leipzig, 1890), S. 12 ff.

2) Velius, l. l.

3) Aitzema, II, blz. 484.

reederijen maar zeer vele matrozen en schippers telden, deelden meer en meer in de groote voordeelen van den handel en de scheepvaart.

Dat de nijverheid in verband daarmede eveneens bloeide, behoeft na het gezegde geen betoog. De visscherij intusschen beleefde, ofschoon de vroeger zoo hinderlijke tegenwerking der Engelschen grootendeels was verdwenen, moeilijke dagen wegens de rooverijen der Duinkerkers op de Noordzee, die vooral in dezen tijd ten gevolge van de, zooals wij zagen, onvoldoende beveiliging tot eene ongekende hoogte klommen, zoodat de visschers het dikwijls weken achtereen niet waagden de hollandsche en zeeuwsche kusten te verlaten of, wanneer zij het deden, zich blootstelden aan zware verliezen, aan gevangenschap in de duinkerker holen of aan hooge losgelden. De haring- en labberdaanvisscherij, die, naar men schatte, 100 000 huisgezinnen voedde [1]), de kabeljauw- en schelvischvangst, die andere duizenden bezighield, leden er ernstig onder en op de zeedorpen heerschte dikwijls de grootste ellende. Van Maassluis wordt gezegd, dat het in den herfst van 1636, in plaats van 50, slechts 10 schelvischvaarders uitzond, waarvan nog twee den Duinkerkers in handen vielen, terwijl de vroeger bloeiende labberdaanvisscherij er bijna geheel dreigde stil te staan, nu in zes jaren meer dan 200 schepen, ieder *f* 5000 waard, waren verloren gegaan, zoodat „het gemeene gekrijt is ten hemel toe." Eerst na 1645 kon deze tak van nijverheid zich weder tot de oude hoogte verheffen, toen de veiligheid grooter, de vrees voor de Duinkerkers minder werd.

De sedert omstreeks 1580 in verscheidene hollandsche steden, zelfs in stadjes als Schoonhoven en Oudewater, door de vestiging van vele uit het vlaamsche, artesische, henegouwsche en brabantsche gebied verjaagde of geweken handwerkersfamiliën tot nieuwen bloei geraakte lakennijverheid, linnenweverij en verwante industrieën handhaafden zich daar langen tijd op het hooge standpunt, dat zij, dank ook den zorgen der stedelijke regeeringen voor de uitoefening dier bedrijven, hadden weten te bereiken [2]). Sommige takken van laken- en wolnijverheid mochten dalen om voor andere plaats te maken, de eigenlijke lakennijverheid en de saainering mochten in Leiden, de

---

[1]) Aitzema, l. l.

[2]) Vgl. de lijsten betreffende de leidsche nijverheid bij Pringsheim, l. l., S. 72 ff.

linnenweverij in Haarlem tijdelijk de andere neringen overvleugelen, de concurrentie mocht tot allerlei bedenkelijke middelen de toevlucht doen nemen zooals b.v. te Leiden tot het laten weven der leidsche lakens in grooten getale in het goedkoope werkkrachten leverende Tilburg, Eindhoven en andere plaatsen in de Meierij [1]); dezelfde concurrentie mocht ook in die plaatsen zelve en in Aken en andere steden nabij de grens lakenindustrieën doen ontstaan, welker producten alleen voor de hier te lande bloeiende kunst van verven naar Holland werden vervoerd en daar als hollandsche lakens verkocht; de gildendwang, die met zijne nog steeds gehandhaafde strenge bepalingen de vrijheid van beweging belemmerde, mocht soms veel nadeel veroorzaken; de opperheerschappij van den handel mocht de belangen der nijverheid dikwijls aan die van haren mededinger ondergeschikt maken; de oude vlaamsche fabrieksplaatsen mochten bij het sluiten der licenten weder eenige opkomst ondervinden en hare producten naar de zuidelijke gewesten, zelfs naar Frankrijk en Engeland uitvoeren — over het algemeen kan men zeggen, dat de laken-, wol- en linnennijverheid, nog altijd niet in groote fabrieken maar als huisnijverheid beoefend [2]), omstreeks 1640 ten zeerste bloeide. De toeneming der bevolking in de hollandsche centra der fabrieksnijverheid in weerwil van de pestziekten, die omstreeks dezen tijd herhaaldelijk duizenden bij duizenden inwoners wegsleepten [3]), wijst, evenals de bouw in deze jaren van menige groote saai-, grein- of lakenhalle, waar de gefabriceerde goederen moesten verkocht worden op de krachtige ontwikkeling van die industrieën, die door de nog steeds, hoewel minder talrijk, toestroomende emigranten uit het Zuiden werden beoefend.

Een der belangrijkste bronnen voor de kennis van de lakenindustrie in deze dagen is de Deductie (van 1647) der gezamenlijke nederlandsche „laeckendrappiers", die, onder herinnering dat hunne industrie „onder de neringen van de manufacturen wel de considerabelste" is, zoowel ten aanzien van het daarbij noodige werkvolk van wasschers, wevers, pluizers, spinners, kaarders, volders, ververs enz. als wegens

---

1) Deductie van 1647, aldaar, S. 75 ff.

2) Pringsheim, l. l., S. 30 ff.

3) In Leiden stierven in 1624 10 000, in 1636 13 000 inwoners daaraan op eene bevolking van 40 à 45 000 zielen. Vgl. Dozy, Catalogus der Tentoonst. van Leidsche Nijverheid (Leiden, 1889), blz. 28.

de daarop gelegde lasten voor den staat, vragen o. a. om bescherming door belasting van den uitvoer der „oostersche” en spaansche wol, van welke kwaliteit ook, of door belemmering van den invoer van vreemde lakens, hetgeen evenwel door Amsterdam werd belet als schadelijk voor den lakenhandel en wolhandel [1]) — een bewijs wederom van den voorrang, in de Vereenigde Nederlanden steeds den handel boven de nijverheid toegestaan.

Omstreeks 1630 waren het vooral de fijne laken- en wolindustrieën, de passementwerkerij, de kunstvolle gobelijnarbeid, die zich in verband met den zich verheffenden algemeenen rijkdom en het daarmede samengaande weelderiger leven begonnen te ontwikkelen. Dezelfde oorzaak werkte ook bij de ontwikkeling der diamantnijverheid te Amsterdam, der goud- en zilversmidskunst in vele steden, der tegelbakkerij in Delft en andere plaatsen. De herinnering aan de groote amsterdamsche juweliersfirma's, de Rensselaer's, de Van Wely's en anderen, die de voornaamste Hoven, de rijkste edelen en koopliedengeslachten van Europa van juweelen en paarlen, van diamanten en andere edelgesteenten voorzagen, de beschrijving van de schitterende voortbrengselen der amsterdamsche diamantslijperijen in dezen tijd getuigt van den hoogen bloei dezer takken van nijverheid gelijk de fraaie gouden en zilveren voorwerpen voor huiselijk gebruik en tot sieraad bestemd, die, thans nog in sommige oude familiën en in enkele musea bewaard, het gevaar der versmelting zijn ontsnapt, voor de kunstvaardigheid onzer vaderen een sprekend bewijs opleveren. Maar het meest ook in onze dagen nog bekend zijn wel de fraaie tegels uit dit bloeitijdperk der platteelbakkerij, die te Delft haar voornaamste middelpunt vond maar in vele andere hollandsche steden en die der andere gewesten spoedig navolging zag opkomen [2]).

Zoo werkte de nijverheid met den handel samen om den Nederlanders ontzaglijke rijkdommen in den schoot te werpen.

Die rijkdommen gaven intusschen ook tot schromelijke misbruiken aanleiding. Had het succès der groote compagnieën de gedachte aan nieuwe ondernemingen van dien aard, op andere deelen van de wereld gericht, van Moscovië en de Levant tot Abyssinië toe, doen

---

[1]) Pringsheim, l. l., S. 84 ff.

[2]) Vgl. Havard, Les faïences de Delft.

ontstaan en menige handelsonderneming doen opkomen, die haren deelhebbers — want „beursgeloof is eb en vloed" [1]) — op groote verliezen kwam te staan, de neiging om op lichtvaardigen grondslag veel te wagen ten einde veel te winnen, de verderfelijke speculatiegeest, die welhaast in de wisselende waarde van de actiën der bestaande compagnieën een ruim veld van werkzaamheid vond, heeft ook in deze dagen vele slachtoffers gemaakt.

De neiging tot speculeeren, die zich reeds lang ook op het gebied van den korenhandel, dien in traan en baleinen, indische specerijen en andere dergelijke artikelen, evenzoo aan groote wisseling der prijzen onderhevig, had geworpen, vond in het najaar van 1636 in Holland een nieuw veld in den tulpenhandel. Zij maakte gebruik van de in de laatste jaren opgekomen mode der bollen- en bloemkweekerij ten behoeve der sierlijke tuinen in de stad en op het land, waar men in sommige streken bijna geen vruchtboomen en heesters meer zag doch overal alles had uitgeroeid om kleurige bloemen, vooral tulpen, te kunnen kweeken [2]). De „colleges" der „floristen", waar dezen in de hollandsche steden bijeenkwamen om hunne bollen te verhandelen, werden welhaast middelpunten van speculatiezucht, eerst onder de floristen zelf, daarna onder andere burgers; die „kamers" werden belegerd door armen en gegoeden, hopende in een ommezien rijk te worden bij de kolossale prijzen, waartoe de bollen, op levering tegen den volgenden zomer verkocht maar nu nog nauwelijks te veld staande, allengs stegen. Honderden, duizenden guldens werden voor sommige bollen in groei, toekomstige planten, besteed. In eene enkele stad ging voor meer dan 10 millioen om. Grof geld werd er, op papier, verdiend maar ook, toen in het begin van Februari 1637, op een oogenblik van bezinning bij de toenemende „bollenrazernie", eene plotselinge daling kwam, verloren door menschen uit alle standen, mannen en vrouwen, regenten en burgers, boeren en ambachtslieden, schippers en voerlieden, die hun werk verlaten hadden om door den bollenhandel snel rijkdommen te verzamelen. Met name te Leiden, Haarlem, Alkmaar, Hoorn, Enkhuizen en Amsterdam werd veel gewonnen en verloren, ten slotte

---

[1]) Vondel, Aan de Beurs van Amsterdam.

[2]) Vgl. hierover het merkwaardige pamflet: „Op ende ondergangh van Flora", eene zoogenaamde „samenspraeck tusschen Gaergoed en Waermond" (Bibl. Thys., no. 4146 vlg.), met de vervolgen.

menig huishouden bedorven, menig leven verwoest, meer dan cijfers ons kunnen melden. Bij de plotselinge daling trachtten de belanghebbenden de zaak nog te redden door te bepalen, dat men van alle prijzen, na ultimo November besproken, bij de levering slechts 10 % feitelijk zou hebben te betalen; maar ook dit bracht geen redding, want velen hadden voor groote bedragen gekocht en waren daarvoor op de kunstig ingerichte schuldbekentenissen spelend in het daarop aangebrachte „ootje" of cirkeltje gekomen zonder zelf genoeg middelen te hebben: allen hadden gerekend op de groote winsten van later, en velen, die werkelijk iets bezaten, zagen zich plotseling van alles beroofd — een „breynelooze coopmanschap", die duizenden tot den bedelstaf heeft gebracht. De hollandsche Staten en de vroedschappen der verschillende geïnteresseerde steden deden al het mogelijke om door opschorting der betalingen de grootste schade nog te verhoeden maar konden den geldelijken ondergang van talloos velen niet voorkomen [1]), aangezien koop en verkoop in de gewone vormen en in schriftelijke verbintenissen hadden plaats gevonden. Zoo eindigde in April 1637 deerlijk de „rasernie van Flora" onder de vervloekingen der honderden, die in hunne verwachtingen waren teleurgesteld of reeds op de groote gewachte rijkdommen hadden geanticipeerd naar het klassieke voorbeeld, toen tot leering ook hier te lande in de pamfletten zeer verbreid, waaraan Lafontaine later de historie van zijn melkmeisje ontleende.

Deze uitwas van het handelsgenie der vaderen is niet het eenige schadelijke gevolg van de grootsche ontwikkeling van handel en nijverheid in de „gouden eeuw" der Vereenigde Nederlanden geweest. Nog viel er niet te klagen over schromelijke weelde en verkwisting; integendeel, spaarzaam, zuinig zelfs verzamelden honderden nijvere burgers meer dan zij konden of wilden besteden en zorgden, al sparende, voor de toekomst. Maar de nadeelen van eene in zulk eene mate op geldverdienen ingerichte maatschappij, van een kooplieden-staat als die der Vereenigde Nederlanden, bleven ook nu niet uit in den vorm van overwegenden invloed der materieele belangen met geringschatting der geestelijke, van neiging tot omkooping bij regeerenden en geregeerden, van ongeoorloofd winstbejag bij het beheer der lands- en stadszaken, van schaamtelooze smokkelarij, „lorren-

---

1) Aitzema, III, blz. 503.

draaierij" zooals men toen zeide, van nauwe beperking van den kring der regeerende geslachten met het oog op het uit de regeering voor zich en de zijnen te behalen voordeel. De „mercator sapiens", aan wien Barlaeus zijne bekende redevoering van 1632 bij de stichting van het athenaeum van Amsterdam wijdde, was, wat de redenaar ook in zijne toehoorders mocht prijzen, in het minst niet kieskeurig op de middelen, waarmede hij zijn geld verdiende: zonder schroom verkocht hij den erfvijand desnoods de kostbare schepen, dikwijls zelfs ze voor de leus latende opbrengen om ze in 's vijands haven tegen een overeengekomen prijs van de hand te doen of met de zeeroovende Duinkerkers, die hier hunne geheime agenten hadden, samenspannend; hij zou, zeide men, „in de hel" gevaren zijn, totdat „de zeilen brandden" [1]), als daar eenige winst te behalen viel. De omkoopbaarheid der nederlandsche diplomaten was spreekwoordelijk bij den buitenlander en de geregeerde landzaat zelf wist opperbest, wat de weg was om bij stadsregeering en Staten, voor wie „'t gemeenebest een koopmanschap geworden was" [2]), zoodat „frauden en dieverijen" aan de orde van den dag waren, de behartiging van zijn belang te verzekeren. De schandelijke knoeierijen bij het beheer der admiraliteiten konden door het bestraffen der meest in het oog vallende schuldigen niet worden verhoed; vele kapiteins van oorlogschepen waren evenmin van schandelijke financieele misbruiken ten koste van den Staat en van hunne schepelingen vrij te pleiten als vele hoplieden en hoogere officieren in het leger. De bewindhebbers der compagnieën stonden, wat hunne ongeoorloofde winsten betreft, in even slechten reuk als de „swackheyt in de justitie" der schouten ten platten lande en in de steden met betrekking tot de handhaving der plakkaten van allerlei aard, waarbij „haet of gunst" het recht beheerschten of, in het geval der maatregelen tegen de roomschgezinden, onverschilligheid onder den dekmantel van verdraagzaamheid uit de slappe handhaving dier plakkaten geld sloeg.

Bovendien, naast de toenemende welvaart der gegoede burgerij en der hoogere standen valt te wijzen op eene betrekkelijk groote armoede onder de talrijke ambachtslieden, op meer ongelijkheid in de verdeeling van het bezit dan vóór het Bestand door velen was opge-

---

1) Fruin, Tien Jaren, blz. 232.
2) Velius, Hoorn, blz. 319.

merkt [1]). Wie leest, dat in 1621 in Drente een formeele hongersnood heerschte, zoodat de menschen er van gebrek stierven en men het riet van de daken der huizen als veevoeder moest gebruiken, terwijl de heerschende veeziekte in dat gewest 2500 paarden, 10 000 runderen en 50 000 schapen wegsleepte; dat $^1/_3$ van het bouwland wegens gemis aan mest er onbebouwd moest blijven, terwijl $^5/_6$ der bewoners pachters waren; wie denkt aan de zware pestziekten, die herhaaldelijk, maar vooral omstreeks 1625 en 1635, de hollandsche steden teisterden en duizenden bij duizenden wegsleepten; wie hoort spreken van de overal toenemende bezwaren der armenbedeeling, die „swaere subventiën" noodig maakten; wie de klachten nagaat over het voortdurend toenemen der bedelarij ten platten lande, vooral in jaren van duurte van granen zooals voor 1626—1630 te vermelden vallen; wie verneemt van de zware uitgaven der gildekassen in de steden ten behoeve der talrijke arme gildebroeders; wie het aantal der bedeelden te Amsterdam op ongeveer $^1/_7$, dat te Leiden op $^1/_3$ der bevolking ziet begrooten, ook al houdt hij in het oog, dat daar en te Haarlem, de groote fabrieksteden, betrekkelijk de meeste armen woonden [2]) — hij zal erkennen, dat naast den grooten rijkdom van velen de diepe armoede van talloos meerderen een der karaktertrekken van dezen tijd is geweest [3]). En het valt niet te ontkennen, dat de „schamele gemeente" weinig te roemen had op de zorg, in die rumoerige tijden door de toenmalige regenten voor haar en hare nooden gedragen. De weeshuizen en armhuizen, gasthuizen en werkhuizen waren in de steden alle nog ingericht op eene veel minder talrijke bevolking en konden aan de zware eischen, thans aan hen gesteld, onmogelijk voldoen; de particuliere liefdadigheid nam wel toe en de kerkelijke en stedelijke armenkassen deden, wat zij konden, maar in de telkens optredende ongunstige omstandigheden, bij herhaaldelijk voorkomende „dierte", bij zware ziekten, bij stilstand van visscherij door den zeeroof der Duinkerkers, in koude winters als in dezen tijd herhaaldelijk voorkwamen, moet de ellende werkelijk onbeschrijfelijk geweest zijn onder de lagere volksklassen, die geen middelen bezaten om de ongunst der tijden te verdragen. Vooral was

---

1) Vgl. boven, blz. 10.

2) Klaer Bericht, als boven.

3) Vgl. De Bosch Kemper, Geschiedk. Onderzoek naar de Armoede in ons vaderland (Haarlem, 1851), blz. 80 vlg.

die ellende groot, wanneer duurte van levensmiddelen heerschte, zooals in de aangegeven jaren het geval was, toen het koren, dat in de 16de eeuw *f* 24 per last had gegolden, wegens schaarschte van den oogst, snelle aanwas der bevolking, oorlogsgeruchten in het Noorden, concurrentie der korenkoopers of welke oorzaken ook, maanden, jaren achtereen tot vier- of zesmaal dien prijs gestegen was. De arme handwerkslieden leden werkelijk hongersnood, de scheepvaart in verschillende richtingen stond stil, omdat het dure koren niet naar de gewone plaatsen van uitvoer in Spanje, Portugal en Italië kon worden uitgevoerd, daar men het, afgezien van het sluiten der vaart op Spanje en Portugal na het Bestand, in die streken niet zoo duur wilde betalen en naar andere voor de kleine behoeften der zuidelijke bevolking voldoende voedingsmiddelen omzag. Men dacht aan het oprichten eener „Coren-compagnie" met monopolie, over Archangel op Rusland, niet meer op de Oostzee handelend, maar men zag de bezwaren daarvan spoedig in, met name tegenover de „corenotters", de groote korenkooplieden, die dan ieder oogenblik ten koste der bevolking hun slag konden slaan [1]). Maar de samenwerking van betere omstandigheden deed welhaast de duurte weder afnemen, al werd het koren nooit zoo goedkoop meer als vroeger.

Valt er dus op den glans van het materieele leven in dit gedeelte onzer „gouden eeuw" vrij wat af te dingen, wanneer men niet de regeerende klasse en de gegoede burgerij alleen in het oog vat, op het gebied van kunst en wetenschap was deze tijd werkelijk die van den hoogsten bloei.

Onder de kunsten spant hier ongetwijfeld de schilderkunst de kroon in de dagen van den grooten „prins der schilders", wiens gelijke de wereld nog niet heeft gezien, wiens roem die van alle andere genieën van nederlandschen landaard verduistert. Rembrandt heeft omstreeks 1648 de middaghoogte van zijn talent ten volle bereikt en met bewondering staart de nakomeling op het stralende licht van de „Nachtwacht", op het liefelijke beeld van de schoone Saskia, op de fiere troniën der „Staalmeesters", op de meesterlijke groep der „Anatomische les", op zoo menig treffend portret, zoo menig in het diepste van het gemoed dringende kunstgedachte, den

---

[1]) Teghenbewijs op het Klaer Bericht (Pamfl. Thys., no. 3532).

grooten meester waardig, tegenover wien geen zijner tijdgenooten en geen van hen, die na hem kwamen, de vergelijking kan doorstaan. En naast dezen grooten der grootsten, den toovenaar met het licht, noemt ons de historie van dezen tijd eene reeks, zoo aanzienlijk als geene natie heeft aan te wijzen, van andere groote schilders, allen uitmuntend in eene of andere richting, soms in meer dan eene, allen een algemeenen karaktertrek vertoonend: scherpe realiteit van voorstelling verbindend met bijna volmaakte technische vaardigheid, gevormd in de school eener strenge teekenkunst. Wie telt de scholen, wie de namen, wie de meesterwerken, door al deze roemrijke en minder beroemde, allen merkwaardige kunstenaars in het leven geroepen om uiting te geven aan de gedachten, die rondwaarden in de zielen dezer eenvoudige burgers, getroffen door het schoone in hunne omgeving of scheppend uit de volheid hunner edele fantasie?

En op welk een klein gebied bloeiden zij! Een kring [1]), waarvan Dordrecht, Delft, Haarlem, Amsterdam en Utrecht de hoofdpunten zijn, omvat, behoudens enkele uitloopers, de streek, waar zij leefden, soms in ééne stad vast of voor langeren tijd gevestigd, dan weder afwisselend hier en daar verblijf houdend. Zij onderscheidden zich niet in streng plaatselijk te verdeelen scholen, hoewel nu en dan de invloed van een machtig genie op eene bepaalde plaats onmiskenbaar mag heeten. Jan Lievensz. en Gerard Dou, Rembrandt's tijdgenooten en onder zijn invloed de stichters van het beroemde leidsche Lucasgilde, de laatste tevens die van eene roemrijke school van fijnschilders, zetelden in Rembrandt's vaderstad, die de traditie van haren Lucas van Leyden niet geheel had zien verdwijnen; de oude Frans Hals, naast Rembrandt de eerste der portretschilders, vormde te Haarlem een Adriaan van Ostade en een Adriaan Brouwer, de onnavolgbare kunstenaars van het vroolijke hollandsche boerenleven. Te Amsterdam bloeiden naast den grooten meester en de talrijke leerlingen, die hij er sedert 1631 vormde en die zijn roem en zijne traditie tot het einde der eeuw voortzetten, zelfstandige talenten als Bartholomeus van der Helst, de vermaarde schilder van schutters- en regentenstukken; te Haarlem leefden de voortreffelijke landschapschilders Jan van Goyen en Salomon van Ruysdael, de fijne kenners van de kleuren en schaduwen der hollandsche duinen en

---

[1]) Vgl. Hofstede de Groot in Verslag der alg. vergadering Hist. Gen., 1897, blz. 55.

velden; te Dordrecht zetelde Aelbert Cuyp, die de breede rivier, de kanalen en huizen zijner schilderachtige vaderstad vereeuwigde gelijk Cornelis Saftleven van Rotterdam de veerijke weiden van het zuidhollandsche platteland. Zoo leefden te Delft de vaardige portretschilder Michiel van Mierevelt, in Den Haag de in dezelfde richting werkzame Johannes van Ravesteyn, in Utrecht de door italiaansche invloeden beheerschte landschap- en historieschilder Abraham Bloemaert, het hoofd eener talrijke school van „caravaggisten"; stillevenschilders als Abraham van Beyeren, als David de Heem, kerkschilders als Gerard Houckgeest, dierenschilders als Paulus Potter staan naast hen. En behalve al die namen zou eene reeks van andere, dikwijls weinig minder groot, te noemen zijn, allen uitmuntend, velen vergeten tot op onze dagen, nu de trots op den schilderroem der vaderen hen heeft doen opdelven uit de registers der archieven en de kelders der musea om te getuigen van den kunstzin, die toen in Holland's steden leefde en tot in Groningen en Leeuwarden, Deventer en Middelburg zijn invloed krachtig deed gelden.

Vele van die schilders, de allergrootste niet het minst, waren tevens voortreffelijke teekenaars, krachtvolle etsers, fijngevoelende graveurs; hunne teekeningen, etsen en gravures behooren tot het beste, wat in dit genre geleverd is, en kunnen met die der beroemde teekenaars van beroep van hun tijd, den schepenteekenaar Willem van de Velde, den ouden, die der etsers en graveurs Matham, Chrispijn de Passe en Le Blond de vergelijking doorstaan. De medailleerkunst, de kunst van goud en zilver te smeden begon hare beste dagen te naderen. De architectuur vond in Jacob van Campen, den stichter van Amsterdam's schouwburg en stadhuis, in Pieter de Keyser, des beroemden Hendrik's zoon en opvolger, in Daniël Stalpert, in Pieter Post, den bouwmeester van de goudsche Waag, van de Oranjezaal in het Huis ten Bosch, van het Mauritshuis, de waardige opvolgers der groote architecten van omstreeks 1600. De beeldhouwkunst had te Amsterdam naast den jongen Artus Quellinus in den genoemden Pieter de Keyser een roemvol vertegenwoordiger.

En de kunstzin lag in gansch het volk: de schoone gevels en betimmeringen der huizen van regenten en kooplieden, de fraaie torens en poorten der steden, de tallooze teekeningen in albums en teekenboeken, de beeldhouwwerken aan kerkborden, preekstoelen en zitplaatsen, de sierlijke patronen voor zilver- en goudsmeden, wevers

en borduurwerkers, voor de smaakvolle gobelijns in woonhuizen en openbare gebouwen getuigen nog heden van de rijpe ontwikkeling der hollandsche Renaissance. De kunst was diep in het volksleven doorgedrongen, tot zelfs ten platten lande, en vormde een onmisbaar element in het maatschappelijk leven meer dan in eenig ander land toenmaals het geval was. „Le moindre villageois de Hollande n'a-t-il pas plus de balustres, de contrefenestres, de chassis de verre et de peintures que la plus part de nos bourgeois et de nos plus riches marchands"? vraagt, met eenige overdrijving trouwens, een Franschman dier dagen [1]), die Holland en de Hollanders goed kende en zich thuis gevoelde in de zindelijke huizen, op den „chemin pavé de briques entre des vergers et de fort jolies maisons toutes pleines d'emblèmes et de devises" tusschen Vlissingen en Middelburg zoo goed als in het hoofsche Den Haag, „le plus beau village de l'Europe", in het geleerde Leiden, het bedrijvige Amsterdam zoo goed als op de trekschuiten onzer kanalen en de schoone door prachtige boomerijen beschaduwde straatwegen van het eigenlijke ietwat stijve en overdeftige Holland, in vergelijking waarmede het opkomende Parijs, hoe verfijnd ook, in deze opzichten „barbare" scheen. In de massieve meubelen van het eenvoudig maar solied ingerichte koopmanswoonhuis met zijn marmeren stoepen en zijn fraai gekleurde sierlijke trapleuningen, in de versierselen van den boekband, in den zang der jonge vrouwen in het huisgezin toonde zich de kunst in het dagelijksch kleed, levende en bloeiende te midden der levende, bloeiende maatschappij. Geen onderscheid van geloof of herkomst geldt daarbij: de katholieke priester Ban, de protestant Sweelinck blonken naast elkander uit op het gebied der muziek, vele kunstenaars behoorden tot de oude Kerk of klommen op uit de onderste lagen des volks.

Ook op letterkundig gebied heerschte in deze dagen een opgewekt leven. Vondel troonde hier thans als de eerste der poëten en verrijkte de nederlandsche letteren met de rijpe werken van zijn machtig genie, dat naast de groote dramatische en epische kunst van streng klassieken aard ook de kleinere kunst der lyriek van het dagelijksch leven, ook de elegische stemming, ook de snerpende satire beoefende, ook de historische motieven van den eigen tijd gebruikte, ja het gelegenheidsgedicht bij bruiloft of huiselijk feest niet

---

[1]) Sorbière, Lettres et Discours, p. 584.

versmaadde, gelukkig beoefenaar van alle litteraire genres, toovenaar met de taal gelijk Rembrandt met het penseel, sedert zijne bekeering in 1641, „vermoeit van ijdel dolen", tot het Catholicisme en reeds eenige jaren vroeger, in de dagen van twijfel en aarzeling, zich bij voorkeur in bijbelsche, in theologische motieven vermeiend en daarin kracht puttend voor het scheppen van nieuwe meesterwerken. Zijn overgang verwijderde hem tijdelijk van velen zijner vroegere vrienden en medestanders en deed wezenlijk afbreuk aan zijne populariteit, aan zijn invloed op zijn volk. Hooft, Cats en Huygens, alle drie, hoewel in stand boven den kousenkooper verheven, in talent zijne minderen, spraken eer tot het gemoed der protestantsche meerderheid, schoon de fijn beschaafde en geleerde Drost van Muiden, wiens later leeftijd de poëtische beloften zijner jeugd niet ten volle vervulde, hoe groot taalkunstenaar het proza zijner „Historien" hem toont, den eigenlijken volkstoon meestal niet te treffen wist; hij veel minder dan de schalksche Huygens, die, al spelende, de taal hanteerde als een volmaakt virtuoos maar met zijn veelzijdigen geest, zijn veelomvattende geleerdheid, zijn scherp vernuft en zijn vroolijke satire zijne armoede aan echt dichterlijke stemming in den regel niet kon vergoeden; veel minder vooral dan de deftige erotisch-moraliseerende raadpensionaris, de vaderlandsche volkspoeëet bij uitstek, die de gebeurtenissen van het dagelijksch leven, de lyriek, epiek en dramatiek van den huiselijken haard, van het landleven, van de echtkoets in rijmen omzette, dichter alleen naar den vorm, zonder verheffing, zonder geestdrift, vol platte moraal en deftige leerzaamheid. En om hen heen een aantal „planeten" [1]), Vondels, Catsen, Huygensen in het klein, bewonderend opziende tot die grooten, die zij niet konden evenaren, tenzij in de alle perken te buiten gaande „boeck-maeck-lust", waarvan de dichterlijke Camphuysen spreekt en de talentvolle Westerbaen spot: de Vlaming Van Zevecote, dichter van het „Belech" en van het „Ontzet van Leyden"; de geletterde Hagenaar Westerbaen, die levendig aan Huygens herinnert; de amsterdamsche kruidenier Jeremias de Decker, wiens „cierlijke netheid" door Vondel werd geprezen; de Catsiaan Jan Hermansz. Crul; de jonge dichters uit Vondel's school: Anslo, Brandt en Oudaen, de klassiekgevormde Jonctys en Broekhuizen.

---

1) Jonckbloet, Geschiedenis der Nederl. Letterk., II, blz. 107 vlg.

Tot de zelfstandiger geesten moet naast de ouderen, naast Coster en Rodenburgh, Pels en eindelijk de jonge glazenmaker Jan Vos gerekend worden, die in tegenstelling tot de klassieke richting op het tooneel door zijn Aran en Titus in 1641 den stoot gaf tot het opkomen eener nieuwe romantische school, die veel meer dan het classicisme der mannen uit de eerste helft der eeuw het volk vermocht te boeien.

Coster, die in 1622 het gebouw zijner Academie aan het Weeshuis had moeten verkoopen en voor den tegenstand der rechtzinnige predikanten scheen te moeten wijken, terwijl niet alleen de Brabanders hunne afzonderlijke Kamer moesten opgeven maar ook de Oude Kamer een kwijnend leven leidde, beleefde toch nog vele jaren den triomf der Rederijkers over hunne felle vijanden, sedert de mildere geest der gematigde amsterdamsche regeering de bovenhand had behouden. De Rederijkers gingen na den moeilijken tijd van Smout en Trigland ongestoord voort met het opvoeren hunner tooneelspelen, totdat zij zich in 1634 in ééne „amsterdamsche Kamer" vereenigden. De stichting in 1637 van een grooten „kunsttempel" door de stadsregeering zelve, toen het oude houten gebouw van Coster's Academie, waar die Kamer hare vertooningen gaf, niet voldoende meer bleek, was van groot gewicht voor het tooneel, dat in den „stadsschouwburg", 3 Januari 1638 met Vondel's Gijsbrecht van Aemstel ingewijd, een middelpunt vond. Dat was eigenlijk het einde van het oude rederijkerdom, want tooneelspelers van beroep traden meer en meer in de plaats van de dilettanten der rederijkerskamers, zeker niet het minst onder den invloed van de vertooningen der engelsche en fransche gezelschappen, die sedert het begin der eeuw herhaaldelijk de Vereenigde Nederlanden bezochten en het voorbeeld gaven van vrijer en moderner opvatting der kunst dan zich in de aan de oude vormen zich bindende rederijkerskamers kon ontwikkelen. Coster, die door zijn optreden in de rederijkerskamers zelf den weg daarvoor had gebaand, moet deze ontwikkeling met voldoening hebben gadegeslagen.

Ook het proza, vroeger alleen als middel tot stichtelijke ontboezeming of tot tijdkorting beoefend, begon zich thans tot een kunstvorm te ontwikkelen op den grondslag door Marnix en Coornhert gelegd [1]). Volksboeken als Amadis de Gauwele en de Vier Heems-

---

[1]) Vgl. Kalff, Litteratuur en tooneel te Amsterdam, blz. 14 vlg.

kinderen, als de oude verzamelingen van anecdotes werden thans verdrongen door in navolging van het buitenland samengestelde „romans" als de Batavische Arcadia van 1637, het werk van Johan van Heemskerk. Grootscher, oorspronkelijker, nationaler van opvatting toont zich Hooft's groot werk de Nederlandsche Historiën, het gewrocht van zijn rijpen leeftijd, door de glorie van het vaderland en Tacitus' klassieken arbeid geïnspireerd en diens puntigen gedrongen schrijftrant navolgend na langjarige oefening en voorbereiding, waarvan naast het Leven van Henrik den Groote ook de later uitgegeven vertaling van den ganschen Tacitus getuigt.

Middelpunt van het letterkundig leven was tot Hooft's dood in 1647 nog steeds zijn Muider slot, het in 1609 door hem betrokken „hooge huis", waar de Drost zijne talrijke gasten van allerlei stand met gastvrije hoofschheid ontving, waar eerst Roemer Visscher en de zijnen, vertegenwoordigers van het oude Holland, later de fijnste hollandsche geesten van den jongeren tijd zich lieten zien [1]: de geleerde Casper van Baerle, de beschaafde Laurens Reael, de geniale Gerard Vossius, de veelzijdige Van der Burgh, de nog ongelijk veelzijdiger Constantijn Huygens zelf, 's Prinsen raadsman in zaken van kunst en letteren, diens zwager De Wilhem, de dochters van den „ronden Roemer", hare zanglustige vriendin Francisca Duarte, De Groot's zwager Nicolaas van Reigersbergen, de Doubleths, Plemp, Daniël Mostert, Brosterhuyzen, Hooft's zwager Joost Baeck, Vondel, Cats, Coster, Sweelinck, allen gewaardeerde gasten in dien kring; zelfs de Prinsen van Oranje bezochten er den Drost. En gelijk Hooft's huizinge voor het nabijgelegen Amsterdam, was Huygens' fraaie woning in Den Haag eene plaats van samenkomst voor wat in Holland vernuft en letterkunst liefhad, ofschoon de „Muiderkring" in dat opzicht ongeëvenaard bleef.

Zoo heerschte in het Holland dier dagen een opgewekt geestesleven onder de hoogere standen, waar kunst en wetenschap elkander de hand reikten.

Op wetenschappelijk gebied spande in „la nouvelle Attique" [2], zooals men de Nederlanden soms betitelde, het geleerde Leiden ongetwijfeld de kroon. Daar bloeide in dezen tijd de beroemde stam

---

[1] Ibid., blz. 106 vlg.

[2] Sorbière, Lettres et Discours, p. 445.

der Vossiussen, welks schitterendste vertegenwoordiger, Gerard Vossius, de vader van Dionysius, Matthaeus, Isaac en Cornelia, allen beroemd in de republiek der letteren, evenwel in 1631 naar Amsterdam verhuisde om er naast Barlaeus en Episcopius den luister der nieuw gestichte „illustre school" te doen rijzen. Salmasius, uit Frankrijk overgekomen en de traditiën van zijn landgenoot Scaliger voortzettend, nam te Leiden zijne plaats in naast den vriend van De Groot's jeugd, den beroemden philoloog Daniel Heinsius, die het gemis van den beroemdsten der hollandsche geleerden, balling uit zijn land, ten deele vergoedde. Scriverius en Boxhornius, ook de Duitscher Hornius, vertegenwoordigden er de studie der geschiedenis; Jan de Laet die der aardrijkskunde; l'Empereur en Golius hielden er de studie der oostersche talen hoog; de veelzijdige, uit Duitschland overgekomen Frederik Spanheim, de wiskundige Van Schooten, de natuurfilosoof Burgersdijck, de theoloog Trigland, de wijsgeer Heereboort en vele andere beroemde hoogleeraren trokken er tal van studenten tot zich. De Elzeviers gaven er de werken uit, die hun naam over de gansche geleerde wereld vestigden; hun huis te Leiden was een middelpunt voor de geleerdheid van alle natiën; te Amsterdam, Rotterdam en Den Haag bloeiden takken dezer beroemde firma. Ook te Groningen, waar de historicus Emmius, de wijsgeer Schoockius, de jurist Matthaeus leefden; te Utrecht, waar in 1636 eene hoogeschool werd opgericht en naast den Cartesiaan Regius de beroemde rechtzinnige theoloog Gisbertus Voetius leeraarde; te Deventer, waar Gronovius aan het daar opgerichte athenaeum doceerde; te Harderwijk, te Franeker aan de friesche hoogeschool, beroemd door hare voortreffelijke juristen, bloeiden de geleerde studiën in hooge mate en honderden vreemdelingen — Franschen, Engelschen, Schotten, Duitschers, Zweden — zetten zich naast de zonen des lands aan de voeten der hollandsche geleerden aan al deze inrichtingen voor hooger onderwijs, ook buiten welke mannen als de rector Beeckman en de wijsgeer Van Beverwijck te Dordrecht, als de veelzijdige katholieke priester Marius en de rabbijn Menasseh ben Israël te Amsterdam den roem des lands aanzienlijk verhoogden.

Grooten invloed op het wetenschappelijk leven in Holland had het verblijf aldaar van René Descartes, die er van 1629 tot 1649 een toevlucht voor de vervolgingen zijner katholiek-rechtzinnige tegenstanders in Frankrijk, rust voor zijn wijsgeerigen arbeid zocht en

welhaast het middelpunt werd eener beweging op wijsgeerig, op algemeen wetenschappelijk gebied, die zich in de leidende hollandsche kringen zeer uitbreidde. De geleerde „princesse Palatine” Elizabeth, oudste dochter van den Winterkoning; de befaamde geleerde en kunstvaardige Anna Maria Schuerman; Constantijn Huygens en 's Prinsen raad De Wilhem, beiden aan het Hof zeer invloedrijk; tal van geleerden aan de athenaea en de universiteiten der Nederlanden, theologen, medici, wiskundigen, natuurvorschers ondergingen den machtigen invloed der beroemde werken, die hij hier in die jaren schreef en waaronder vooral het Discours de la Méthode moet genoemd worden. Hij zwierf van Amsterdam naar Utrecht, van Franeker naar Leiden, van Deventer naar het kleine Egmond, ten slotte zijne geliefkoosde woonplaats, overal zijne denkbeelden verkondigend. Met name zijn verblijf in het levendige Amsterdam en op het stille buitengoed Endegeest bij Leiden [1]), het laatste vlak bij het middelpunt der hollandsche geleerdheid en niet verre van dat van het hollandsche staatsleven en dat van den hollandschen handel, heeft zeer sterk op de denkwijze der hollandsche geleerden en staatslieden gewerkt. Ook hier intusschen had hij weldra een hevigen strijd te voeren tegen de rechtzinnigen, die zijne philosophische stellingen, zijne leeringen omtrent de verhouding van ziel en lichaam, omtrent God en de wereld vreesden en in hem een roomschen Vorstius of Arminius bekampten, wiens denkbeelden in hunne oogen verderfelijk waren voor het godsdienstig leven. Vooral Voetius en Schoockius deden zich als heftige tegenstanders van Descartes en zijne leer kennen en bestreden den „mendax Gallus”, wiens wis- en natuurkundige studiën intusschen ook aan de takken van wetenschap in Holland een nieuw leven gaven, niet het minst door de betrekkingen, die hij en zijne hollandsche vrienden onderhielden met Gassendi en Mersenne, beroemde fransche wis- en natuurkundigen van dien tijd, van wie ook de laatste deze gewesten had bezocht.

Het tijdperk van Frederik Hendrik was inderdaad, zoo niet in alle opzichten een „gouden eeuw”, toch eene periode van grootsche ontwikkeling van materieelen zoowel als van geestelijken aard en verdient aangemerkt te worden als het schitterende begin van een

---

1) Vgl. daarover Sorbière, l. l., p. 679 suiv.

bloei, die in deze dagen ergens werd geëvenaard en aan het volk der Vereenigde Nederlanden een machtigen invloed op de lotgevallen der wereld, op de ontwikkeling van staatkundige en maatschappelijke toestanden verzekerde. De Vereenigde Nederlanden waren omstreeks 1640 voor het overige Europa niet alleen een voorwerp van bewondering, waarheen aller blikken zich richtten, maar ook in vele opzichten een voorbeeld ter navolging geworden. „Quel autre lieu", schrijft Descartes uit Amsterdam in een zijner brieven aan Balzac [1]), „pouroit-on choisir au reste du monde, où toutes les commoditez de la vie et toutes les curiositez qui peuvent estre souhaitées, soient si faciles à trouver qu'en cettuy-cy? Quel autre pays, où l'on puisse iouyr d'une liberté si entière, où l'on puisse dormir avec moins d'inquiétude, où il y ait toujours des armées sur pied exprès pour nous garder, où les empoissonneurs, les trahisons, les calomnies soient moins connues et où il soit demeuré plus de reste de l'innorence de nos ayeulx?" En al valt hierbij ook te denken aan eenige overdrijving bij de vergelijking met het verschrompelde Italië der 17de eeuw, waar Balzac toen reisde, het was naast de welvaart vooral die vrijheid, die nog steeds den vreemdeling trof, die persoonlijke vrijheid om te denken, onder zekere voorwaarden ook te schrijven en te doen, wat men wilde, mits men zich onderwierp aan de wetten des lands, wier handhaving aan eene onbekrompen regeering was overgelaten. De ongekende welvaart, de schitterende resultaten der krijgs- en handelsondernemingen, de glans van geleerdheid en kunstzin, de kracht, die deze kleine, wat ruwe en lompe maar juist in haren eenvoud oorspronkelijke en vrijheidlievende natie op haar klein stukje grondgebied ontwikkelde, deed de andere volkeren tot haar opzien met een gevoel van minderheid, dat misschien ook ijverzucht maar ongetwijfeld ontzag moest wekken. En met spanning werd afgewacht, welke rol die kleine natie zou spelen in de politieke omstandigheden, die toen Europa den ondergang nabij schenen te zullen voeren of ten minste tot groote veranderingen zouden kunnen leiden.

---

1) Correspondance, I, p. 202.

HOOFDSTUK V.

DE FRANSCHE ALLIANTIE.

De veldtocht van den Prins langs de Maas had in nauw verband gestaan met de beweging onder den adel in de zuidelijke gewesten en kon, juist naar aanleiding dier beweging, het belang van eene nauwere verbintenis met Frankrijk duidelijk in het oog doen springen. Kon men Frankrijk brengen tot eene krachtige gemeenschappelijke actie, zoowel van de staatsche zijde als van zijne noordergrenzen uit, dan zou het spaansche gezag in de zuidelijke gewesten bij de daar reeds heerschende ontevredenheid en ellende ernstig bedreigd kunnen worden. Kwam er krachtdadige medewerking van de zijde dier gewesten zelve, dan zou men hun de onafhankelijkheid kunnen laten ongeveer op de wijze zooals kort vóór het Bestand tusschen Frankrijk en de Staten was besproken; in het tegenovergestelde geval zou eene gemeenschappelijke verovering en dientengevolge eene min of meer evenredige verdeeling in het oog gevat kunnen worden.

Richelieu, door binnenlandsche moeilijkheden met de ontevreden fransche Grooten en de partij der naar Brussel uitgeweken Koningin-Moeder tot voorzichtigheid genoodzaakt, bleef wel geheime betrekkingen onderhouden met sommige der leiders in het Zuiden, ja hen heimelijk met geld steunen en door zijn gezant in Den Haag, De Beaugy, de handelingen der Staten in deze zaak opmerkzaam nagaan, maar hij was nog niet gereed om „la moisson qui s'offrait du côté de Flandre" [1]) binnen te halen en trachtte tijd te winnen om, wanneer eenmaal de omstandigheden gunstiger waren, zijn slag te kunnen slaan en de Hollanders niet in de gelegenheid te laten den geheelen aan dezen kant te verwachten buit tot zich te nemen: de vrees van de belgische geestelijkheid voor den katholieken godsdienst in geval van vereeniging met of afhankelijkheid van de noordelijke Staten werkte zijne plannen in de hand en deed ook haar naar de fransche zijde neigen.

De weinige ijver, in het Noorden betoond, om krachtig in de

---

1) Waddington, I, p. 161, 171.

zuidelijke gewesten aan te sturen op het doel, dat de Prins zich voorstelde, uit vrees voor eene te aanzienlijke versterking der katholieke elementen in den staat zoowel als uit vrees voor de concurrentie van Antwerpen met Amsterdam en voor de toenemende macht van het Huis van Oranje, verzwakte ook in dit opzicht de positie der ontevredenen uit het Zuiden, ook al toonden de Staten-Generaal door hunne nieuwe proclamatie van den 11den Augustus 1633 om het Zuiden tot opstand aan te zetten, dat ook zij de gedachte aan het wederopvatten der plannen van 1632 nog volstrekt niet geheel op zijde hadden gezet. Maar van de zending van een machtig leger om aan deze handeling kracht bij te zetten was geen sprake.

De hooggeplaatste samenzweerders, zoo feitelijk aan zichzelf overgelaten, zonder energie, zonder geld, zonder troepen, zonder werkelijken invloed op de bevolking, omringd door verraders in hunne eigene omgeving, werden door de houding van Frankrijk en de Staten in groote ongelegenheid gebracht. De brusselsche regeering waagde het spoedig Carondelet, die naar Brussel was teruggekeerd en omtrent wiens handelingen zij geheel was ingelicht, te vatten, en den gouverneur van Bouchain, die deze plaats aan Frankrijk wilde brengen, te overvallen; Warfusée werd in het voorjaar veroordeeld en zijne goederen werden verbeurd verklaard. Het schandelijk verraad, voor geld gepleegd door den engelschen agent Gerbier [1]), die van alles op de hoogte was, deed het overige: de brusselsche regeering was in November 1633 geheel onderricht, overlegde met die te Madrid en richtte den blik vooral op den zwakken Hertog van Aerschot, die van wege de nog steeds te Brussel vergaderende Staten-Generaal naar Spanje was gereisd, waar hij half April 1634 werd gevangen genomen [2]). Men had weinig moeite om hem tot bekentenis te brengen van alles, wat hij wist: zijne bekentenissen toonden duidelijk aan, dat hijzelf zich buiten de zaak had gehouden, maar konden hem niet dadelijk uit zijne gevangenschap verlossen; hij bleef onder scherp toezicht te Madrid, waar hij in 1640 stierf.

De dood van aartshertogin Isabella op den 1sten December 1633 leverde de gecompromitteerde edelen geheel aan Spanje's wraak over en Aytona's krachtig optreden aan het hoofd der brusselsche regee-

---

1) Ibid., p. 173 suiv.

2) Gachard, Actes des Etats-Généraux de 1632, II, p. 566 suiv.

ring belette iedere gedachte aan feitelijk verzet. De Graaf van den Bergh werd wegens landverraad door het Hof van Mechelen bij verstek ter dood veroordeeld; de Prins van Barbançon werd bij Antwerpen gevat; Epinoy en Bournonville ontsnapten hetzelfde lot alleen door overhaaste vlucht naar Frankrijk, waar Egmont zich reeds bevond. Barbançon bleef lang gevangen, de drie anderen werden een paar jaren later ook bij verstek ter dood veroordeeld. Overigens werd wijselijk door middel van eene algemeene amnestie over het gebeurde een sluier geworpen ten einde het pas herstelde spaansche gezag niet door overgroote gestrengheid onmiddellijk weder bij de steeds wantrouwende bevolking in discrediet te brengen.

Intusschen waren ook de onderhandelingen over den vrede tusschen de Staten-Generaal van het Zuiden en die van het Noorden op niets uitgeloopen [1]. Aytona en zijn trouwe helper, de president van den Geheimen Raad Roose, hadden alle moeite in het werk gesteld om de „in alle tijden en voor alle monarchieën verderfelijke" Staten-Generaal te dwarsboomen, ja hen zoo spoedig mogelijk weder te doen verdwijnen; van een door dezen gesloten vrede wilden zij in den grond der zaak niets weten. Toch maakten de brusselsche Staten zich in dit opzicht langen tijd illusiën. Hunne afgevaardigden — Schwartzenberg, de Blasere en Edelheer — onderhandelden sedert einde September 1632 in het leger voor Maastricht met den Prins van Oranje over eene hernieuwing van het Bestand met bepalingen omtrent het vertrek der spaansche garnizoenen, vernietiging der citadellen in de steden, organisatie der regeering in de vlaamsche zeeplaatsen bij onderling overleg, neutraalverklaring van sommige steden in het Zuiden, terwijl andere aan de Staten van het Noorden zouden worden overgeleverd, onderlinge alliantie der beide Nederlanden — eene voor Spanje's belangen weinig gunstige regeling, nog onaangenamer voor Spanje wegens de hooghartigheid, waarmede men in het Noorden de geheele zaak behandelde, ten slotte Den Haag als zetel der verdere besprekingen aanwijzend.

Hadden de onderhandelingen te Maastricht het officieus karakter

---

[1]) Vgl. daarover Gachard, Actes des Etats Généraux de 1632, passim; De Boer, die Friedensunterhandlungen zwischen Spanien und den Niederlanden; Waddington, l. l., I, p. 186 suiv.

van voorloopige „discoursen” gedragen, de sedert begin December in Den Haag gevoerde schenen zeer ernstig gemeend en zoowel de geallieerden der Staten als de verder belanghebbende mogendheden werden thans officieel van de zaak onderricht. Zestien afgevaardigden, onder wie Adriaan Pauw en Johan de Knuyt de voornaamste waren en naast hen eenige invloedrijke, in stand en waardigheid uitmuntende leden der Staten-Generaal, zouden van staatsche zijde de onderhandeling voeren [1]); van de andere zijde kwamen Jacob Boonen, aartsbisschop van Mechelen, de drie bovengenoemden en vier anderen, eindelijk Aerschot; de geestelijken onder hen waren op verzoek der haagsche Staten-Generaal niet in ambtsgewaad ten einde de calvinistische bevolking niet te ontstemmen.

Het had veel moeite gekost om den tegenstand van het bij den kaperoorlog zich welbevindende Zeeland, dat ook zijn beweerd stapelrecht op de Schelde erkend wilde zien, en dien van de op Holland ijverzuchtige en jegens Spanje buitengemeen wantrouwende gewesten Friesland en Groningen tegen het aanknoopen der onderhandelingen te overwinnen, ja ten slotte had men bij de standvastige weigering der beide laatste provinciën met de meerderheid van vijf gewesten ertoe besloten. Bovendien was de vrees voor het overwicht der katholieke elementen, ten minste voor den eisch tot concessies aan de katholieke religie, het ingekankerde wantrouwen tegenover Spanje bij de overgroote meerderheid der bevolking nog steeds levendig; dan nog hadden velen belang bij het voortduren van den krijg, met name het leger en de vele kooplieden, die van den oorlogstoestand leefden, ook de op oorlogsbuit gegronde West-Indische Compagnie en hare aandeelhouders; eindelijk had het veel moeite gekost om de verhouding van het getal der in de vredescommissie te deputeeren vertegenwoordigers der provinciën vast te stellen. Maar in Holland was eene sterke vredespartij, geleid door den raadpensionaris Pauw zelven, de partij der „Trevisten”, die op hernieuwing van het Bestand aanstuurde en dus weder de oude politiek van Oldenbarnevelt volgde, ja zelfs op de zuidelijke afgevaardigden werkte om hen tot toegefelijkheid te bewegen. Die partij dreef de zaak met

---

[1]) Noch Drente noch het thans staatsche deel van Brabant, beiden begeerig om bij deze gelegenheid toegang in de Staten-Generaal te verkrijgen, werden tot de onderhandeling toegelaten.

energie door, geholpen door de voor 's vijands invallen beduchte landprovinciën en door de vredelievende gezindheid des Prinsen, die aan zijn oud alternatief — een aannemelijken vrede of een krachtig in verbond met Frankrijk gevoerden oorlog — nog steeds vasthield.

De bezwaren bleken intusschen van den aanvang af steeds grooter te worden. Dit deed weinig goeds van de zaak verwachten en de geheime onwil van Spanje om thans, nu de gevreesde Koning van Zweden in November 1632 bij Lützen gesneuveld was, toe te stemmen in een nadeeligen vrede met de Staten, die bovendien niet van de spaansche regeering maar, als bij de Pacificatie van Gent, van de Staten-Generaal der gezamenlijke gewesten uitgegaan zou zijn, verbeterde de uitzichten niet. Het bleek weldra, dat de zuidelijke afgevaardigden eigenlijk geen volmacht hadden om namens hunne Staten-Generaal of namens Spanje te onderhandelen, maar dat zij alleen namens hunne gewestelijke Staten kwamen, terwijl zij bezwaar maakten om op de basis van het te Maastricht, naar zij beweerden, losweg als beweringen op een „papier volant" besprokene verder te gaan en vooral om zich tegenover hun landsheer tot handhaving van het te sluiten verdrag te verbinden. Deze houding dreigde onmiddellijk te zullen leiden tot een afbreken der zaak, waarop Friesland, Groningen en Utrecht reeds aandrongen. Met moeite gelukte het den Prins de gemoederen tot bedaren te brengen en de eischen van het Noorden te doen belichamen in 20 artikelen [1]), in het algemeen overeenkomende met de te Maastricht besproken punten, waaromtrent thans bepaalde voorstellen werden gedaan, bestemd om door de afgevaardigden uit het Zuiden aan hunne regeering te worden voorgelegd. Betreffende de religie werd verlangd, dat de Gereformeerden in het Zuiden op dezelfde wijze zouden mogen leven als de Katholieken in het Noorden en dat zij ook in Spanje geduld zouden worden. Vijf der afgevaardigden, onder wie Aerschot en Boonen, gingen met deze artikelen naar Brussel terug, tevens met de bedoeling om machtiging van Spanje op sommige punten te verkrijgen; maar, ofschoon de brusselsche Staten-Generaal zich tot concessiën bereid verklaarden, wilden de spaansche raadgevers der Infante vol-

---

1) Een artikel over den Indischen handel, dat bovendien was vastgesteld, werd voorloopig niet in de reeks opgenomen (vgl. De Boer, l. l., S. 67).

strekt niet zoo ver gaan en de nieuwe instructie der afgevaardigden uit het Zuiden was dientengevolge weinig bemoedigend voor de hoop op een goeden uitslag der onderhandelingen, terwijl het ten slotte opgeworpen plan om ook Rubens, den vroegeren geheimen onderhandelaar, weder naar Den Haag te zenden als een vertrouwd en met den Prins persoonlijk bekend dienaar der Infante, die de andere afgevaardigden zoo kunnen controleeren, weinig in den smaak van Aerschot en de zijnen viel [1]). Eene rechtstreeksche volmacht des Konings kon overigens bij de terugkomst der afgevaardigden in Februari 1633 ook thans niet in Den Haag worden getoond, tenzij die van 1629 aan de Infante, welke door haar aan de afgevaardigden heette te zijn overgedragen, als zoodanig zou kunnen beschouwd worden. Bovendien was ook deze niet in den juisten vorm, hetgeen de ergernis van den Prins en de Staten ten zeerste opwekte evenals de weldra bij geruchte bekende pogingen tot omkooperij, in het algemeen tot bewerking in de richting van den vrede, tegenover sommige leden der vredescommissie aangewend door de zuidelijke heeren, die met dat doel ook gaarne eene rondreis door de noordelijke gewesten zouden gemaakt hebben. Het kostte veel moeite de Staten te bewegen voorloopig, op grond van de verzekeringen en beloften der afgevaardigden, met de volmachten genoegen te nemen.

De onderhandelingen hadden zeer weinig voortgang, waarom Holland erop aandrong om van deze zijde de werkelijk niet geringe eischen wat te verminderen; slechts met de meerderheid van vier tegen drie stemmen besloten in het begin van Maart de haagsche Staten-Generaal de besprekingen nog niet te doen eindigen en dit magere resultaat was alleen aan de bemiddeling des Prinsen te danken. Zeeland, Friesland en Groningen vormden de genoemde minderheid en vooral Zeeland toonde zich uiterst heftig, ook in de onderhandsche besprekingen tusschen de zeeuwsche afgevaardigden en die der zusterprovincie, welker belangen in zoovele opzichten met de zeeuwsche overeenkwamen [2]); Friesland en Groningen dienden eene krachtige remonstrantie in zoowel tegen de geheele onderhandeling met deze „gemasqueerde Spaignaerts”, zooals zij de Staten van het Zuiden noemden, als tegen het beslissen in zulke zaken met meerderheid van stemmen.

---

1) Ibid., S. 73. Gachet, l. l.

2) Ibid., S. 85 ff.

Het doorzetten der onderhandelingen begon intusschen Richelieu ongerust te maken over den afloop: een vrede of bestand in de Nederlanden diende zijn politiek volstrekt niet. Hij zond daarom half Februari 1633, tot steun van den ouden en weinig krachtigen Beaugy, die een wakend oog op de onderhandelingen had gehouden en de Staten dringend om inlichtingen had verzocht, den bekwamen en in de fransche politiek volkomen ingewijden Hercule de Charnacé naar Den Haag om den Prins hoogere subsidiën en zoo noodig, „met discretie", zelfs een korps hulptroepen onder een franschen maarschalk aan te bieden, ja desnoods, mits de oorlog krachtig werd voortgezet, een verdrag van samenwerking tot verovering van het Zuiden om zoo den vrede te verhinderen, tenzij Frankrijk zelf daarin werd opgenomen [1]).

Deze houding van Frankrijk en de sterke aandrang van Zweden in dezelfde richting [2]) had natuurlijk invloed op de oorlogspartij en zelfs op den Prins, die nog wel weigerde om zich openlijk tegen den vrede te verklaren maar aan de andere zijde de fransche aanbiedingen niet geheel wilde afslaan, te minder omdat het voorjaar en daarmede de tijd voor een veldtocht naderde. Charnacé wist intusschen op handige wijze van den stand der zaken gebruik te maken en hield de aanbiedingen, die hij kon doen, zoo lang mogelijk terug ten einde Frankrijk niet onnoodig te binden. Zoo kwam men begin April van wege de haagsche Staten tot het aanbieden van een ook aan Frankrijk en de andere bondgenooten medegedeeld ultimatum van 18 artikelen, die wezenlijk veel zachter klonken dan de vorige maar waaraan dan ook weinig meer te veranderen viel; alleen was er aan toegevoegd, dat de oorlog in Oost- en West-Indië zou worden voortgezet, tenzij Spanje den Nederlanders ook in zijne koloniën den vrijen handel veroorloofde. Deze laatste zaak nu dreigde alle concessiën onvruchtbaar te maken, want het was niet te verwachten, dat Spanje daarin zou toestemmen; bovendien vroegen de Staten binnen 14 dagen reeds antwoord, wat onmogelijk kon worden verschaft bij den grooten afstand van Spanje, dat natuurlijk niet buiten de zaak kon worden gehouden. Om het opnieuw rekken der onderhandelingen te beletten, verklaarden de Staten besloten te zijn om tegen het einde der maand een veldtocht te beginnen.

---

1) Waddington, l. l., I, p. 211.

2) Arend, Van Rees en Brill, l. l., blz. 658, 678.

De zuidelijke afgevaardigden vroegen nu opnieuw te Brussel om instructiën maar de beraadslagingen aldaar duurden zoo lang, dat de Prins, aan den goeden afloop wanhopende, in weerwil van de pogingen van Holland om hem tegen te houden, reeds te velde getrokken was, voor de afgevaardigden uit het Zuiden terugkeerden, en zich voor Rijnberk had gelegerd, dat ook begin Juni in zijne handen viel. Eerst half Mei konden de onderhandelingen in Den Haag weder hervat worden maar de instructie der zuidelijke heeren bleek weder niet voldoende, vooral ten opzichte van 's Konings volmacht en den indischen handel, om tot een goed einde te komen en men moest in het Noorden òf de voorwaarden nog zachter stellen òf den oorlog weder met kracht opvatten. Zeeland wilde het laatste, maar Holland wist nog eenig uitstel te verkrijgen om met de beide groote compagnieën in het belang van den vrede te overleggen en te raadplegen. Dit uitstel hielp echter weinig, want vooral van de West-Indische Compagnie was geen steun voor den vrede te verwachten. Bovendien was nu Charnacé, den tijd gekomen achtende, met aanbiedingen van veel verder strekking dan zijne vroegere voorstellen opgetreden.

Hij had reeds in verschillende particuliere gesprekken, zoowel met den Prins als met invloedrijke leden der Staten-Generaal, laten doorschemeren, dat Frankrijk tot een feitelijken gemeenschappelijken oorlog tegen Spanje bereid zou bevonden worden, mits de onderhandelingen dadelijk werden afgebroken [1]). Deze algemeene verklaringen werden nu door hem in een ontwerp van verdrag belichaamd, waarbij eene verdeeling van de gezamenlijk te veroveren gewesten van het Zuiden werd voorgesteld en Frankrijk voor zijn deel Luxemburg, Fransch-Vlaanderen, Artois, Namen, Henegouwen, Doornik en Kamerijk met omliggend gebied verlangde, terwijl in de overige gewesten de katholieke godsdienst moest blijven bestaan en zij overigens onvoorwaardelijk aan het Noorden zouden komen — een voorstel, dat op de stemming der staatsche afgevaardigden grooten invloed had. Het ultimatum van 5 Juni bleef dientengevolge bij deze eischen: voortzetting van den oorlog buiten Europa, volmacht van Spanje voor het sluiten van den vrede in Europa op den aangegeven voet, sluiting der Schelde, afstand van Breda en Gelder benevens van eene andere stad in de plaats van het vroeger gewenschte maar thans reeds veroverde Rijnberk.

---

1) Vgl. over deze handige diplomatie: Waddington, l. l., p. 212 suiv.

Dit ultimatum beloofde weinig goeds: Zelfs de ijverigste aanhangers der vredespartij — Pauw, de Graaf van Kuilenburg, Ploos uit Utrecht, Haersolte uit Overijsel — maakten zich weinig illusiën meer [1]) en Charnacé achtte het feitelijk aanbieden van hulptroepen namens zijne regeering niet eens noodig om zijn doel, het afbreken der onderhandeling, te bereiken, ofschoon hij de intrigues der Trevisten vreesde en de oorlogspartij steeds trachtte te versterken, ook door ruime geschenken in geld aan De Knuyt en anderen.

Zoo deed men in Den Haag weinig anders dan „amuser le tapis." Aerschot bood nog wel aan naar Spanje te gaan om den Koning volmacht te verzoeken en hem ten volle in te lichten, maar de Prins van Oranje, thans tot den oorlog besloten, rukte in Augustus over den Rijn Brabant binnen en bedreigde langs Boxtel met zijn door zweedsche en hessische ruiters versterkt leger het belangrijke Breda, ja zelfs het hart der vijandelijke provinciën. De maatregelen van Aytona, die een aanzienlijk leger bijeen had getrokken, beletten hem verder te gaan en de houding van den zuidelijken adel, door Gerbier toen in het algemeen reeds verraden, wekte de verdenking der Infante; de stemming des volks in het Zuiden, duidelijk ook door den diepen indruk, dien het vredelievende en den Staatschen welgezinde geschrift van den leuvenschen hoogleeraar Puteanus maakte, de „Statera belli ac Pacis", „des Oorlogs ende Vredes Waegschale", bleek ook weinig vertrouwbaar: de „Anti-Puteanus" van Barlaeus daartegen viel nog minder in den smaak.

Nog waren wel de gezanten uit het Zuiden in Den Haag maar de onderhandelingen stonden stil bij gebrek aan de noodige volmachten uit Spanje, terwijl de gewestelijke Staten in het Noorden inmiddels de antwoorden der onderhandelaars op de verschillende voorstellen nader onderzochten en in het Zuiden de onrust steeds toenam, ook al liep de veldtocht van den Prins van Oranje op een terugtocht naar de Maas uit. De waarschuwingen en beloften van den geslepen Charnacé, die verontwaardigd klaagde over den weinigen ernst, waarmede men zijne voorstellen scheen op te nemen, en aanhoudend op gunstig antwoord aandrong, zonder intusschen feitelijk het voorgestelde verdrag te begeeren, tenzij op voor Frankrijk minder bezwaarlijke voorwaarden dan nu te verkrijgen waren, be-

---

[1]) Waddington, l. l., I, p. 221.

reikten intusschen haar naaste doel: ook de Prins zelf, door Charnacé voortdurend op de fransche hulp gewezen, zag thans de nutteloosheid van verdere onderhandeling in, terwijl 's Konings volmacht nog steeds op zich liet wachten en Aerschot, die ze uit Spanje halen zou, na lange aarzeling eerst half November op reis ging. Veertien dagen later werd de samenzwering in het Zuiden geheel ontdekt en stierf de Infante, waarmede ook de beteekenis verviel van de volmacht van 1629, waarmede men zich totnogtoe had beholpen.

Ofschoon de vredelievende gewesten Holland en Overijsel, waar intusschen zelfs de vurigste „Trevisten" de onmogelijkheid van een vrede of bestand begonnen in te zien [1]), ook thans nog de onderhandelingen niet ten eenenmale wilden eindigen, besloten de Staten-Generaal, onder aandrang van Charnacé, met de meerderheid van de vijf andere tegenover deze twee de gezanten van het Zuiden te doen vertrekken: den 16den December werd hun dit besluit kenbaar gemaakt; zij kregen slechts vergunning om nog tien dagen te blijven ten einde hunne zaken in orde te brengen. Vóór het einde des jaars hadden zij het grondgebied der Vereenigde Nederlanden voorgoed verlaten en had alle onderhandeling opgehouden.

Ook de Staten-Generaal te Brussel hadden thans alle beteekenis verloren. Bij de onzekerheid der toestanden na den dood der Infante bleven zij nog eenigen tijd bijeen, nog steeds hopende op 's Konings volmachten, op den vrede. Toen deze onbereikbaar bleek, gingen zij 10 Juli 1634 op bevel des Konings uiteen, tot verlichting ook hunner eigene regeering, die hunne werkzaamheid met wantrouwen gadesloeg, thans nog meer dan te voren.

Zoo mislukte de laatste krachtige poging uit het Zuiden om den vredestoestand te herstellen door eene onderhandeling tusschen de beide vaneengerukte deelen der oude bourgondische landen. Spanje kon trouwens onmogelijk toestemmen in een verdrag, dat alle Nederlanden buiten zijn invloed zou hebben gesteld en het in West-Indië zeker op het verlies van het rijke Brazilië zou zijn gekomen [2]). Thans stond Aytona voorloopig alleen aan het hoofd der nederlandsche gewesten, in afwachting van den nieuwen spaanschen Landvoogd van koninklijken bloede, den kardinaal-infant Ferdinand van

---

1) Waddington, l. l., I, p. 206.
2) Waddington, l. l., I, p. 204.

Oostenrijk, 's Konings broeder, die nog in Zuid-Duitschland oorlog voerde. Zoowel van Aytona als van Ferdinand, den trouwen dienaar der spaansche wereldstaatkunde, kon men in Brussel een gouvernement verwachten, dat de traditiën van de oude spaansche politiek zou voortzetten, en met hulp van Roose verdween spoedig alle herinnering aan de schijnbare onafhankelijkheid, die het Zuiden nog in de laatste jaren van Isabella had bezeten; het mislukken der haagsche onderhandeling tegelijk met dat der samenzwering van den adel maakte het spaansche bewind krachtiger dan ooit en „vertrouwbare" spaansche en italiaansche officieren en ambtenaren zagen zich weder met de hoogste posten bekleed. De onder spaansch gezag verkeerende gewesten kwamen weder terug onder den scepter, waaraan zij 35 jaren te voren gehoopt hadden zich voorgoed te zullen onttrekken. Het noodlot van het Zuiden had zijn voortgang en steeds dieper zonk het ongelukkige gebied neder in den poel van maatschappelijke en politieke ellende.

Daarentegen lag eene nauwere verbintenis tusschen Frankrijk en de Vereenigde Nederlanden nu voor de hand, vooral ook in verband met de reeds door Charnacé gedane aanbiedingen, die intusschen meer en meer inkrompen, naarmate de kans op den vrede afnam. In het voorjaar van 1634, toen de zaak der onderhandeling nog min of meer hangende was, boden de Staten hem in antwoord op zijne vroegere voorstellen aan een subsidieverdrag te sluiten voor drie jaren, gedurende welke Frankrijk telkens 3 millioen livres zou betalen en zij zich wederom zouden verbinden geen vrede te sluiten zonder toestemming des Konings. Eene sterke anti-fransche partij, nog altijd in de Nederlanden aanwezig en kracht puttende uit de dubbelzinnigheid der fransche politiek, ook die van de laatste 25 jaren, verzette zich tegen een nieuw verdrag met deze mogendheid en de vrees voor geheime begunstiging der katholieke bevolking uitte zich herhaaldelijk bij de nu volgende onderhandelingen, die echter, dank zij Charnacé's onvolprezen handigheid, het fransche geld, den steun van den Prins en de oorlogspartij in weerwil van Amsterdam's verzet half April leidden tot een subsidieverdrag, waarbij de Staten in hoofdzaak beloofden acht maanden lang niet te onderhandelen over vrede of bestand en dit niet te sluiten binnen een jaar, terwijl Frankrijk in dien tijd evenmin eene overeenkomst met Spanje

mocht treffen; daarvoor zou Frankrijk, tenzij het zelf een oorlog met Spanje begon, behalve het gewone millioen subsidie nog een millioen geven benevens 300 000 livres voor een regiment fransche troepen in dienst der Staten. Beide partijen waren tevreden over dezen afloop der zaak: Frankrijk was van de voortzetting van den krijg in de Nederlanden voorloopig zeker zonder zelf onmiddellijk daaraan deel te nemen; de Staten hadden een aanzienlijke geldsom bedongen. En het meest tevreden was de oorlogspartij in de Vereenigde Gewesten, die den tegenstand van Amsterdam had kunnen overwinnen. Hoog geëerd zoowel door de Staten als door zijne eigene regeering keerde Charnacé naar Frankrijk terug, niet zonder aan zijne vrienden in de Statenregeering, met name aan Musch en De Knuyt, aanzienlijke geschenken te hebben vereerd [1]).

De oorlog leverde intusschen in dit jaar nog weinig voordeel op. Aytona sloeg het beleg voor Maastricht, de Prins voor Breda, maar geen van beiden slaagde in de bemachtiging der belegerde vesting en toen Aytona Breda kwam ontzetten, trok Frederik Hendrik, die zijn leger te zwak achtte voor een veldslag, terug naar de Maasstreek, van waar hij de winterkwartieren betrok.

Nog voordat dit alles zijn beslag had, kwam de nieuwe Landvoogd, gelauwerd door de roemrijke victorie, die hij in September bij Nördlingen op de Zweden had behaald, langs den Rijn naar de Nederlanden, waar hij begin November te Brussel zijn intocht deed. Don Ferdinand was een intelligent en bekwaam jonkman van 25 jaar, handig en energiek, welwillend en vroom, in de verte herinnerend aan aartshertog Albertus maar meer krijgsman en doortastender dan deze, een der beste vorsten uit het habsburgsche Huis. Niet op een bestand of een vrede maar op een krachtig te voeren oorlog richtte hij het oog. Maar ook Richelieu was toen tot de overtuiging gekomen, dat de oorlog het eenige middel, ook voor Frankrijk, was om tot eene goede regeling der nederlandsche zaken te komen. Deze regeling intusschen kon, naar hij meende, niet zonder groote gevaren in eene verdeeling der te veroveren landen tusschen Frankrijk en de Staten bestaan. „Il pourroit arriver bientost après que, n'y ayant point de barre entre nous et les Holandois, nous entrerions en la mesme guerre, en laquelle eux et les Espagnols sont maintenant", zeide hij

1) Waddington, l. l., I, p. 230.

met ver vooruitzienden staatsmansblik. Beter zou de vorming van een katholieken tusschenstaat beiden belanghebbenden dienen en deze zou ook met hulp der bevolking zelve gemakkelijker kunnen worden tot stand gebracht dan eene gewelddadige verovering en verdeeling, die Engeland's jaloezie zou opwekken [1]).

Deze overwegingen stonden in verband met de overkomst naar Frankrijk van een aanzienlijk staatsch gezantschap, dat bij ontstentenis van een gezant — Langerak was gestorven — de ratificatie van het verdrag zou overbrengen en de samenwerking, door Charnacé ingeleid, nader zou vaststellen. De ambassadeurs, Pauw, of Heemstede, zooals men hem naar zijne heerlijkheid noemde, en De Knuyt, aanzienlijke vertegenwoordigers der beide partijen, als raadpensionaris en vertegenwoordiger van den Prins in Zeeland beiden tot de eerste staatsdienaren behoorend, ontvingen behalve eene gewone instructie nog eene geheime [2]), beiden tegen de gewoonte in overleg met den Prins en zijn kabinet „op de Camer" van Zijne Excellentie en niet in de vergadering der Staten-Generaal vastgesteld, die hun voorschreef om Lodewijk XIII zoo mogelijk tot een feitelijken oorlog met Spanje te bewegen en de eventueele verdeeling van het Zuiden te doen plaats hebben volgens de taalgrens, zoodat Frankrijk de streken zou verkrijgen, „in welcke de france tale doorgaens wert gesproocken", en het overige aan de Staten zou komen, die dan „naebuyr ende vast bolwerck" van Frankrijk zouden worden. De Prins zou de leiding dezer zoo belangrijke zaak geheel in handen krijgen en heeft zich daaraan ook gehouden in overleg met slechts enkele vertrouwde leden der Staten-Generaal, die hij daarin begeerde te moeien, hetgeen veler ergernis wekte [3]) maar toch werd doorgezet — een nieuw bewijs voor zijne groote macht in die dagen.

Einde Juni kwamen de gezanten over zee te Parijs aan en begonnen dadelijk de onderhandelingen, die reeds eenige dagen later volgens het gemelde plan van Richelieu tot een concept-tractaat leidden, waarbij Frankrijk beloofde met 8000 man Duinkerken en Grevelingen, vervolgens samen met den Prins Breda, Hulst en Gelder te veroveren, de Spanjaarden te helpen verjagen en het Zuiden niet te verdeelen maar, met afstand van enkele steden en haar gebied aan de beide

---

1) Mignet, Négociations relatives à la succession d'Espagne, I, p. 174 suiv.

2) Waddington, l. l., I, p. 430 suiv.

3) Van der Capellen, Gedenkschriften, II, blz. 7.

mogendheden, het te maken tot een „pays libre et souverain.” De Knuyt, die evenals Pauw liever het verdeelingsplan op den voorgrond had gesteld, ging met dit ontwerp half Augustus naar huis terug en Pauw bleef achter te Parijs, waar men zich intusschen spoedig, vooral onder den indruk van den slag van Nördlingen, tot alles, ook tot eene verdeeling bereid toonde. De Knuyt kwam spoedig gereed en keerde einde September te Parijs terug, maar moest in het begin van November opnieuw naar huis om nieuwe instructiën te halen vooral op het punt van de katholieke religie in de te veroveren gewesten, waarover men nog langen tijd haspelde, totdat eindelijk ook hierin door de Staten werd toegegeven. Het was intusschen, tot ergernis zoowel van Richelieu als van Pauw, die zeer verlangde terug te keeren, 8 Februari 1635 geworden, voordat werkelijk het of- en defensief verbond was gesloten, volgens hetwelk men, ieder met 30 000 man, den gemeenschappelijken oorlog zou voeren om de zuidelijke gewesten te bevrijden, wanneer zij binnen drie maanden [1]) zelf daartoe wilden medewerken, of ze anders samen zou verdeelen volgens eene lijn, die van Blankenberghe tusschen Damme en Brugge door over Rupelmonde langs de zuidergrens van Brabant en Limburg zou loopen; de katholieke religie zou in de te verdeelen streken gehandhaafd blijven zooals zij er bestond; onderhandelen met Spanje zou men alleen „conjointement et d’un commun consentement.”

Het was de vraag, of deze alliantie werkelijk een voordeel voor de Vereenigde Nederlanden mocht heeten — eene vraag, die ook in onze dagen herhaaldelijk is opgeworpen en bevestigend of ontkennend is beantwoord, al naar het standpunt, dat men innam.

Het valt niet te ontkennen, dat het gevaar om Frankrijk tot nabuur te hebben groot was, maar ook van deze zijde werd het ingezien [2]) en meende men terecht, dat het zoover nog niet was. Bovendien, een behoorlijke vrede kon thans niet worden verkregen, wat duidelijk was gebleken. Wat kon men dan meer wenschen dan de krachtige hulp van Frankrijk tegen Spanje, waarop men sedert prins Willem’s dagen had aangedrongen en die alleen in 1596 wegens de ongunstige omstandigheden was toegezegd? Al kan men het tractaat, waarin het denkbeeld van Richelieu omtrent de vorming van een souve-

---

[1]) Bij geheim artikel werd bepaald, dat men dezen termijn kon verlengen.
[2]) Archives, III, p. 73.

reinen katholieken staat in het Zuiden — het oude plan van Jeannin en Oldenbarnevelt — op den voorgrond stond, niet zonder meer een volledig succès der staatsche politiek noemen, het was dit toch in zekere mate, doordat men Frankrijk tot den oorlog had bewogen [1]). Zelfs Holland moest voor dit argument buigen.

Toch was er nog veel zeemanschap noodig om de calvinistische staatslieden te brengen tot goedkeuring van de in hunne oogen verfoeilijke, met de „oude maximen" strijdige bepaling omtrent de handhaving van het roomsche geloof in de veroverde plaatsen en streken. De Prins kon die ratificatie alleen verkrijgen door te wijzen op het dulden der veel „ergere" heidensche godsdiensten in Oost-Indië [2]) en op de vrijheid om ook den gereformeerden godsdienst in de staatsche deelen van het Zuiden ingang te doen vinden, hetgeen door den franschen Koning nog uitdrukkelijk werd bevestigd — eindelijk op de noodzakelijkheid om in dezen Frankrijk tegemoet te komen ten einde het groote doel, dat men alleen niet kon bereiken, naderbij te komen. Hij bleef daarmede geheel in de lijn der verdraagzaamheid, die hij op het voorbeeld zijns vaders, ook tegenover de katholieke ingezetenen der Vereenigde Nederlanden, zoo gaarne volgde. En dat in dit opzicht de tijden gunstig waren, blijkt uit het feit, dat behalve Gelderland „geen van dandre Provintien bij haar advisen eenigh gewagh van de Religie gemaeckt hebben."

Reeds in Mei verklaarde Frankrijk plechtig den oorlog en zond zijne troepen onder de Brézé en Châtillon naar de grens om in overleg met den Prins te ageeren; de Prins zou in geval van samenwerking het opperbevel over de gezamenlijke troepen voeren, behalve als de Hertog van Orleans of de Kardinaal de Richelieu in het fransche leger kwam.

* * *

Acht jaren lang heeft deze intieme samenwerking, dit samengaan van den grooten kardinaal-diplomaat en den grooten diplomaat-krijgsman, aangehouden onder voortdurende wisseling van vriendschapsbetuigingen, onderhouden door vertrouwde agenten van Richelieu in 's Prinsen leger als Charnacé, den ambassadeur, die Beaugy nu

1) Vgl. intusschen Fruin in Alg. Kunst en Letterb. 1859, blz. 204, 209, 218 vlg.
2) Van der Capellen, Gedenkschriften, II, blz. 8 vlg.

was opgevolgd, als sedert 1637 D'Estrades en andere fransche officieren in staatschen dienst, een samengaan, gekenmerkt door vriendschappelijke brieven en wederzijdsche geschenken en beleefdheden, waaraan ook de invloedrijkste staatslieden niet weinig deel hadden [1]). De wederzijdsche belangen werden meer door den Prins en in zijn kamp behandeld dan door den in 1636 benoemden nieuwen gezant te Parijs Willem van Lier, Heer van Oosterwijk, die eigenlijk slechts de functiën van consul vervulde.

De gezamenlijke macht was groot genoeg. Reeds in Mei 1635 was een fransch leger van 20 000 man in Luxemburg, om over het Luiksche de hand te reiken aan het even sterke leger van den Prins. Maar Spanje had in don Ferdinand en Aytona bekwame en energieke verdedigers zijner belangen in de Nederlanden, terwijl de fransche generaals verre van bekwaam en energiek, hunne troepen verre van deugdelijk konden heeten. De bondgenooten slaagden er in hunne legers bij Maastricht te vereenigen en rukten nu gezamenlijk Brabant binnen, maar de verwachte opstand in het Zuiden bleef uit niettegenstaande alle manifesten en beloften, die trouwens met de roofzucht en onordelijkheid der troepen niet geheel in overeenstemming waren en dan ook weinig vertrouwen konden wekken bij de voor de spaansche wraak beduchte bevolking. Men drong roovend en plunderend tot bij Brussel door en verwoestte het stadje Tienen, maar don Ferdinand volgde de oude strategie van Alva, leverde geen slag, voorzag de steden van sterke garnizoenen en dwong zoo het vijandelijk leger, na een kort en vruchteloos beleg van Leuven, tot een smadelijken en wanordelijken terugtocht naar de Maas. Ziekten en gebrek teisterden het fransch-staatsche leger, dat in Juli weder bij Roermond lag. Nog erger was, dat op het einde der maand eene spaansche bende het sterke en goed gelegen Schenkenschans aan den Rijn verraste, zoodat de Betuwe ernstig gevaar begon te loopen, te meer toen don Ferdinand Goch, Kleef en Gennep bezette. In glorie keerde de Landvoogd in het najaar naar Brussel terug; het verlies van Aytona, die aan de koorts gestorven was, was het eenige nadeel van beteekenis, dat hij had geleden.

---

[1]) Herhaaldelijk werden hun duizenden francs uitbetaald. Musch, Cats, Ploos, Haersolte, De Knuyt, Noordwijk e. a. worden met name genoemd onder hen, die zich zonder schroom lieten betalen voor aan Frankrijk te verleenen of verleende diensten bij het sluiten van overeenkomsten en verdragen (Waddington, I, p. 283).

De herovering van Schenkenschans werd nu het hoofddoel, dat intusschen eerst na ontzaglijke moeite in April 1636 werd bereikt. Groot was de teleurstelling na dezen eersten veldtocht en de Franschen klaagden steen en been over de verwaarloozing, over de ellende, die hun ten deel gevallen was en ten slotte eene pestziekte deed ontstaan; deze teisterde ook de hollandsche steden zelve gruwelijk, terwijl de slecht georganiseerde, slecht aangevoerde, slecht betaalde en slecht gevoede fransche troepen bij honderden op de Veluwe en in de garnizoenen omkwamen. Natuurlijk wierp men de schuld der teleurstelling op elkander maar ook fransche schrijvers erkennen den slechten toestand van het fransche leger in die dagen vóór Turenne en Condé [1]), niet te vergelijken met het staatsche onder Frederik Hendrik, wiens talenten overigens minder in het open veld uitblonken dan in den vestingoorlog.

Het volgende jaar was evenmin voordeelig voor de bondgenooten. Een spaansch leger deed een gevaarlijken inval in Picardië, drong, schrik verwekkende in Parijs zelf, tot Corbie door en werd met moeite afgeweerd. Een poging van den Prins om Breda te nemen mislukte door de nadering van een spaansch leger onder Feria. Men begon in Holland reeds te klagen over de geldelijke bezwaren, eischte vermindering van de troepen tot 22 000 man en toonde neiging om deel te nemen aan de te Keulen voorbereide onderhandelingen over een algemeenen europeeschen vrede, waaraan men van alle zijden begon te denken om een einde te maken aan den krijg, die geheel Europa zoo lang reeds teisterde. Toen Frankrijk dit tot zijn ergernis bemerkte en het tevens bleek, dat Spanje wel met de Vereenigde Nederlanden afzonderlijk wilde onderhandelen maar niet op een algemeen congres, zooals te Keulen bijeen zou komen, waarschuwde Richelieu den onvermoeiden Charnacé op zijne hoede te zijn voor dergelijke plannen en protesteerde deze met kracht daartegen. De oorlog had echter voorloopig nog voortgang.

Voor 1637 zou men na een aanval op Hulst, die mislukte, gezamenlijk Duinkerken trachten te belegeren, maar storm en tegenwind hielden de reeds ingescheepte troepen in Zeeland op en de Prins sloeg 21 Juli plotseling het beleg voor het sterke en veelbegeerde Breda, dat hij onmiddellijk, op dezelfde wijze als in 1629 Den Bosch, met een

1) Waddington, I, p. 278.

geretrancheerd kamp omgaf. Het leger van don Ferdinand trachtte hem door een veldtocht aan de Maas van de met een talrijk garnizoen voorziene vesting af te trekken en heroverde werkelijk Venloo en Roermond. Het beleg van Breda, dat eerst den 10den October met de overgave eindigde, behoort tot de schitterendste wapenfeiten van dien tijd, tot de merkwaardigste belegeringen van Frederik Hendrik [1]) „selon sa mode” zooals Richelieu zeide; het kostte intusschen veel geld en veel dooden en gewonden, onder de eersten Charnacé, dapper strijdend gevallen bij het forceeren van een gracht der standvastig verdedigde stad, die volgens alle regelen der kunst moest worden bedwongen.

Deze schitterende zege was intusschen het belangrijkste, bijna het eenige voordeel, dat men aanvankelijk aan deze zijde door het verbond behaalde. Jaar op jaar werd overleg gepleegd over den te openen veldtocht aan de fransche en de staatsche grenzen. De nieuwe fransche gezant in Den Haag d'Etampes, in 1640 weder door den bekwamen La Thuillerie vervangen, ook de genoemde militaire agent, Godefroy d'Estrades, sloten overeenkomsten met den Prins, die, gesteund door den ouden Sommelsdijk, handelde namens de Staten, over de van weerszijden te leveren troepen, over de door Frankrijk te verleenen subsidiën, over de door de Staten in zee te brengen vloot. Maar de resultaten bleven verre beneden de verwachting: de zware nederlaag der staatsche troepen voor Calloo in 1638 bij gelegenheid van een der telkens hernieuwde aanslagen op Antwerpen; de herhaaldelijk mislukte aanvallen van den Prins op Gelder en Hulst, waar in 1640 de friesche stadhouder Hendrik Casimir sneuvelde; de gecombineerde fransch-staatsche operatiën aan den Beneden-Rijn in 1642, waarin de fransche generaal De Guébriant, na eene glansrijke overwinning op de keizerlijke troepen bij Kempen, ten slotte toch weinig kon uitrichten, deden de teleurstelling van Frankrijk steeds grooter worden en gaven aanleiding tot hevige klachten van die zijde over de weinige kracht, door de Staten en den Prins ontwikkeld. Men spotte met de besluiteloosheid, de langzaamheid van den Prins, die met de jaren niet afnamen en hem steeds huiveriger maakten om grootsche ondernemingen op touw te zetten zooals de Franschen verlangden en met fransche onstuimigheid eischten [2]). Alleen Gennep,

---

[1]) Vgl. Mémoires de Frédéric Henri, p. 200 suiv.

[2]) Waddington, I, p. 340.

„vilain trou" in het Kleefsche, werd in 1641 na een kort beleg door 's Prinsen leger bemachtigd. De magere resultaten van de veelbegeerde alliantie wekten ook in de Vereenigde Nederlanden ergernis en versterkten de partij, die den vrede wenschte, steeds meer; de toenemende slechte gezondheid van den door hevige jichtaanvallen geplaagden Frederik Hendrik maakte ook bij dezen de neiging tot den oorlog steeds geringer. De veroveringen der Franschen zelf in Artois, welks hoofdstad Arras in 1640 in hunne handen viel, op de grenzen van Henegouwen en in het Kamerijksche gingen grootendeels weder verloren en ook de dood van den jongen don Ferdinand in 1641, die door den even energieken Francisco de Melo als landvoogd en kapitein-generaal der Nederlanden werd opgevolgd, veranderde den stand der zaken niet.

Grooter was het voordeel in 1639 ter zee behaald. Aan het hoofd der staatsche vloot stond thans Marten Harpertszoon Tromp, de waardige opvolger van Piet Heyn en door dezen reeds als den voortreffelijkste zijner zeeoversten aangewezen. Onder zijne leiding werden groote verbeteringen in het zeewezen aangebracht en de schitterende overwinning, in Februari 1639 door hem voor de haven van het roofnest Duinkerken met een smaldeel van 11 staatsche vaartuigen op eene sterke vloot van 20 vijandelijke schepen behaald, beloofde veel voor de toekomst. En die toekomst zag men niet zonder eenige onrust tegemoet, want reeds jaren lang was er weder sprake van eene groote armada, die in de spaansche en portugeesche havens heette uitgerust te worden met bestemming naar de vlaamsche kust ten einde, met de Duinkerkers — gelijk in Parma's dagen — samenwerkend, een aanzienlijk leger naar de Nederlanden over te brengen en dan terug te keeren [1]). Een aantal duinkerker schepen was reeds naar Spanje vertrokken om de armada, over welks grootte men door spionnen vrij wel onderricht was, door het Kanaal te geleiden. Tromp kreeg bevel om met 13 schepen in en voor den mond dier zeeëngte te kruisen en naar aanleiding van de onbestemde, eerst half Augustus met meerdere zekerheid optredende geruchten omtrent 's vijands plannen de te wachten armada in het oog te houden, terwijl de commandeur Banckerts met 12 andere de haven van Duinkerken zou gesloten houden en Witte de With met vijf schepen in

1) Vgl. Ising en Fruin in Nijhoff's Bijdr., N. R., IV, blz. 99, 206, 255 vlg.

de buurt zou blijven. Deze zwakke en verdeelde macht werd half September verrast door de nadering van eene groote vloot uit Coruña onder den spaanschen admiraal d'Oquendo, die niet minder dan 67 zware galjoenen met 1700 kanonnen en 24 000 matrozen en soldaten tot zijne beschikking had.

D'Oquendo's vloot had bevel een slag te vermijden [1]) en zich volgens eene zeer algemeene afspraak met de engelsche regeering, die evenwel eene zoo groote macht niet verwachtte [2]), in geval van nooddwang door de staatsche of fransche vloot aan de engelsche kust bij Duins binnen te loopen om van daar uit zijne troepen onder bescherming der engelsche vloot met de duinkerksche schepen naar Vlaanderen over te doen brengen, daar zijne galjoenen te veel diepgang hadden voor een der nederlandsche havens.

Onmiddellijk na de ontvangst van bepaalde berichten omtrent de armada had de Prins de admiraliteitscolleges aan het werk gezet om zooveel schepen als slechts mogelijk was bijeen te brengen tot versterking van Tromp, die van zijne zijde de drie reeds in zee zijnde eskaders bijeen moest trekken. In koortsachtige haast werd op de werven gearbeid, vooral toen het bericht kwam, dat de armada reeds bij Duins was. Aan de West-Indische en Oost-Indische Compagnie, aan de Directiën, aan de eigenaars van kapers en kruisers werden schepen ter leen gevraagd, werd munitie afgekocht; naar gelang zij gereed kwamen, werden de snel uitgeruste schepen in zee gezonden.

Tromp was intusschen reeds met den vijand slaags geweest en had, nog voordat Banckerts zich bij hem had gevoegd, met zijne schepen en die van De With den 15den bij Bevesier des vijands aanval niettegenstaande diens enorme overmacht afgeslagen en wel zoo, dat d'Oquendo, beducht voor een ernstigen slag, onder de engelsche kust was geweken. In den nacht van den 16den op den 17den hernieuwde Tromp onversaagd den ongelijken strijd en dreef den wijkenden vijand al schietende tot bij de Hoofden voort. Toen voegde zich Banckerts bij hem en stelde de vloot, na zich te Calais van amunitie voorzien te hebben, zich den 19den op voor Duins, waarheen d'Oquendo den steven had gewend. Onmiddellijk zond Tromp bericht naar Hol-

---

1) Fruin, l. l., blz. 207.

2) Ibid., blz. 208.

land met verzoek om versterking vooral door branders maar ook om aanwijzing, hoe hij zich te houden had tegenover de Engelschen. De Staten-Generaal besloten zonder aarzeling of zelfs deliberatie [1]) den 21sten hem te bevelen in afwachting van versterking voorloopig de Spanjaarden „beset te houden" of, „in cas d'occasie sich ondertusschen daartoe soude mogen presenteren", den vijand aan te vallen, „sonder eenig aenschouw oft reguardt te nemen op de havenen, reeden ofte bayen van de coninckrycken, waer deselve sullen syn te becomen" en — maar dit moest hij zoo lang mogelijk „secreet houden" — als hij sterk genoeg was, „sich jegens de voorsz. natien respectieve met de wapenen te defenderen", wie hem ook mocht willen beletten zijn voordeel op den vijand te behalen.

De houding der Engelschen was werkelijk verdacht. De engelsche admiraal Pennington lag met eenige, weldra tot een dertigtal gestegen schepen tusschen de beide vloten in en waarschuwde Tromp ernstig voor de gevolgen van een aanval op den onder de bescherming der engelsche kanonnen van Duins liggenden vijand. Ook Tromp's krijgsraad aarzelde daartoe over te gaan, al ontsnapte reeds dadelijk een dertiental Duinkerkers en staken tal van spaansche soldaten van andere punten der engelsche kust heimelijk naar Vlaanderen over. Maar de Staten-Generaal hielden zich aan hun besluit, ofschoon de Engelschen, die van Spanje eene goede som voor hunne bescherming wilden verkrijgen [2]), dreigden en betoogden, dat zij iedere schending van hun recht zouden wreken op den bedrijver. Een oogenblik heeft men ook in Den Haag geaarzeld, te meer omdat de Prins, die juist in onderhandeling was over het engelsche huwelijk van zijn zoon, het engelsche Hof niet te zeer wilde ontstemmen [3]) en „scrupuleus" begon te worden. Tromp kreeg echter door een toeval een hem gezonden dubbelzinnig nader bevel niet en intusschen begon de engelsche natie zich zeer ten gunste van de staatsche zaak te uiten, zoodat de de wapening der engelsche vloot zelfs moest worden gestaakt [4]). Half October werd definitief besloten de „vigoureuse" resolutie te handhaven in verband ook met de stemming in Engeland en op de vloot voor Duins, die allengs, dank zij de krachtige werkzaamheid op alle

---

1) Van der Capellen, II, blz. 32.
2) Fruin, l. l., blz. 211.
3) Van der Capellen, l. l., blz. 33 vlg.
4) Ising, l. l., blz. 126 vlg.

werven en kaaien, die „woelden en grimmelden" van de oorlogstoerustingen, tot meer dan 60 schepen en 11 branders uitgebreid was en voorzien van een steeds aangroeiend getal matrozen, saamgestroomd op den klank van Tromp's naam, die de victorie waarborgde. De staatsche vlootvoogd deed nog alle moeite om den vijand van Duins weg te krijgen, hetzij door vrijwilligen aftocht, hetzij gedwongen door de Engelschen. Hij liet voor d'Oquendo een aantal benoodigde stengen en masten door een zijner eigene schepen uit Dover halen en bood op aanvraag der Engelschen den spaanschen admiraal eene hoeveelheid buskruid aan; hij sloeg het aanbod evenwel beleefdelijk af en weigerde Duins te verlaten. Toen besloot Tromp den aanval te doen, zoodra de wind naar het Westen draaide. Dit had den 21sten October plaats, waarop hij zijne thans tot 95 schepen en 11 branders geklommen vloot in slagorde schaarde, den engelschen admiraal van zijn plan kennis gaf en bij het krieken van den morgen den vijand aanviel, terwijl een sterk smaldeel onder De With op de engelsche vloot paste. Een hevige strijd volgde, die, dank zij vooral de welbezeildheid van Tromp's schepen, de dapperheid van Jan Evertsen, Houtebeen en andere onderbevelhebbers, de bevarenheid en zeemanschap van kapiteins en matrozen, afliep met den algeheelen ondergang der spaansche vloot. D'Oquendo zelf kon met een tiental zijner schepen onder begunstiging van een zwaren mist naar Duinkerken ontsnappen; 40 zijner schepen vernield of verbrand, 14 in triomf medegevoerd, ruim 5000 dooden en 1800 gevangenen vormden het verlies van spaansche zijde, terwijl van de staatsche slechts één schip en een honderdtal menschenlevens verloren gingen. Op „Tritons zeegewagen" keerde de dappere admiraal in Den Haag terug, geëerd en begroet door het gejuich van het gansche land, dat op een bededag lucht gaf aan het allen bezielende gevoel van dankbaarheid voor de grootsche zegepraal, die Spanje's krachten had gesloopt.

Het leger van don Ferdinand was intusschen door de van Duins en de nabijgelegen kustplaatsen overgestoken troepen, later door d'Oquendo's overgebleven manschappen aanzienlijk versterkt — het hoofddoel van den ganschen tocht. Tot groote ergernis der Franschen kregen zij dit ook onmiddellijk te gevoelen door het krachtig voortdringen der Spanjaarden in Picardië.

En zij hadden meer redenen van ergernis. Het bezoek van de

Koningin-Moeder Maria de Medicis, die in 1638 onverwacht uit Brussel naar de Vereenigde Nederlanden was gereisd en er zeer eervol was ontvangen, had Richelieu en den Koning zeer ontstemd, vooral toen Frederik Hendrik daarin aanleiding vond om zijn vertrouweling De Knuyt naar Parijs te zenden ten einde eene poging tot verzoening te beproeven, die evenwel reeds van te voren tot mislukking veroordeeld was en dan ook beleefdelijk maar beslist werd afgewezen. De instructiën van La Thuillerie, die in last had de Staten te „consoler de ce que leurs armes n'ont pas réussy cette année et non pour se plaindre de ce qu'elles n'ont pas fait tout ce qui avoit été promis à S. M." [1]), getuigen ook van zekere gevoeligheid, die nog toenam, doordat in de eerstvolgende jaren onder den grooten veldheer en den grooten admiraal te land en ter zee weinig werd uitgericht. Bovendien wantrouwden de Franschen niet ten onrechte nog altijd de vredespartij, die steeds krachtiger het hoofd opstak, met name te Amsterdam, waar men ernstig beducht was voor eene verovering van Antwerpen en op vermindering der strijdkrachten te land aandrong.

Spanje trachtte van deze stemming aan staatsche zijde gebruik te maken door opnieuw onderhandelingen aan te bieden. Onophoudelijk waren spaansche en keizerlijke agenten in de weer om de Vereenigde Nederlanden te bewegen zich met besprekingen over bestand of vrede in te laten en zoodoende de beide verbondenen van elkander te scheiden of ten minste onderling wantrouwen bij hen te wekken. Reeds in het najaar van 1635 hadden de Staten door hun griffier Musch, wiens persoonlijkheid alles behalve geschikt was om de Franschen gerust te stellen, eerst te Arnhem daarna te Cranenburg, aanvankelijk buiten weten van Frankrijk, ernstig met spaansche agenten onderhandeld. De „pratique de Cranenburg" was meer dan eene losse bespreking. Wel was deze onderhandeling op aandrang van Frankrijk afgesprongen, ten deele ook omdat Spanje de onafhankelijkheid van het Noorden niet wilde erkennen, maar zij werd door tal van andere gevolgd en er verliep geen jaar [2]), of Spanje deed de eene of andere poging om de Vereenigde Nederlanden tot afzonderlijke onderhandeling te bewegen of den Prins de ook voor

---

[1]) Waddington, I, p. 325.
[2]) Waddington, I, p. 353 suiv.

hem en zijn Huis daarbij te behalen voordeelen voor oogen te stellen. Nu eens was het een brabantsche pastoor, dan weder een aanzienlijke monnik, een der tegen Richelieu opgetreden fransche Grooten of de deensche gezant, die als tusschenpersoon werd gebruikt. In 1641 verscheen zelfs een keizerlijk ambassadeur, graaf Auersperg, vergezeld door den spaanschen agent Friquet, in Den Haag tot diepe ergernis der fransche regeering, vooral toen zij hoorde, dat Friquet tusschen Brussel en Den Haag heen en weder reisde. Spanje maakte zich echter veel te veel illusiën van de voorwaarden, die het in geval van vrede of bestand zou kunnen bedingen, en van de macht van zijn geld en zijne beloften bij de leiders der staatsche politiek. Van eene ernstige afzonderlijke onderhandeling tusschen Spanje en de Vereenigde Nederlanden was voorloopig nog geen sprake, maar Frankrijk begreep toch, dat het een oog in het zeil moest houden, te meer omdat de voorloopige onderhandelingen over een algemeenen europeeschen vrede, thans te Hamburg gevoerd, daar tegen het einde van 1641 uitliepen op preliminaires, waarbij de voorwaarden werden vastgesteld, waarop afgevaardigden door de verschillende regeeringen naar een te Munster en Osnabrück te houden vredescongres zouden worden gezonden. Wel was er nog veel te doen, voordat dit congres werkelijk kon bijeenkomen, maar de grondslagen waren gelegd.

Juist stierf in December 1642 de oude Richelieu en hoewel zijn geestverwant Mazarin aanstonds door Lodewijk XIII met de leiding der zaken werd belast, waren de Staten toch zeer verontrust over den loop der dingen in Frankrijk, te meer toen in Mei daaraanvolgende ook de Koning zelf overleed en zijne weduwe voor haren minderjarigen zoon de regeering in handen nam. Hiermede opende zich in Frankrijk weder een tijdperk van binnenlandsche woelingen, weinig geschikt om een toch reeds wankelend bondgenoot te bewegen tot krachtige samenwerking en standvastige trouw aan de gesloten verdragen. De vredespartij begon van toen af ernstig op onderhandeling, desnoods op afzonderlijke onderhandeling met Spanje aan te sturen; Spanje zelf zou op den duur gaan inzien, dat het zijne voorwaarden zou moeten matigen om den verderfelijken krijg met Frankrijk en de Vereenigde Nederlanden of met een van beiden te doen eindigen.

HOOFDSTUK VI.

DE LAATSTE JAREN VAN DEN KRIJG. DE VREDE VAN MUNSTER.

De Vereenigde Nederlanden waren thans een staat geworden, die zich onmogelijk weder zou kunnen buigen onder den scepter des Konings van Spanje. De wet voorschrijvend in Noord-Europa, welks vorsten de kracht van hun zwaard gevoelden; hun overwicht toonend in de kleine duitsche staten aan hunne oostergrenzen, die hun naar de oogen zagen en de gunst van hunnen staatkundigen en militairen leider zochten, wien zij zelfs een soort van militair opperkommando schenen te willen geven in den nieuw te regelen westfaalschen kreits [1]); bovendien bemiddelend optredend in het door de twisten tusschen Koning en Parlement tot een burgeroorlog gedreven Engeland en de zeeën beheerschend in Oost en West, stonden zij als de machtigste mogendheid van Europa naast Frankrijk en tegenover Spanje, geëerd of gevreesd door wie hunne hulp noodig had of hun vijandschap had te duchten.

En de aartsvijand zag zijn eigen wereldomvattend rijk ineenstorten. Portugal ontviel hem; Catalonië dreigde met afval; Italië was in gisting; in Oost-Indië waren alleen nog de Philippijnen in spaansche handen; in West-Indië leden alle deelen van het spaansche gebied overlast van de staatsche vloten; de zeehandel was vernietigd, de nijverheid voorgoed gebroken, het staatsbankroet steeds voor de deur. Toen kwam den 19den Mei 1643 de groote nederlaag van Rocroy, waar de jonge Hertog van Enghien aan het hoofd van een fransch leger de oude spaansche terzio's vernielde en den oorlogsroem van Spanje voorgoed deed tanen, aanstonds Henegouwen en Luxemburg grootendeels veroverend. Spanje's ondergang scheen nabij.

Maar Philips IV liet den moed niet zinken. Zijn minister Olivarez zag zich bij het falen der totnogtoe gevolgde politiek tot aftreden gedwongen en sleepte ook De Melo in de Nederlanden mede in zijn val. In den zomer van 1644 verscheen in diens plaats de voortreffelijke diplomaat Manuel de Moura-Cortereal, markies van Castel-Rodrigo,

---

1) Waddington, II, p. 4.

naast wien de dappere en in den krijg vergrijsde keizerlijke veldheer Ottavio Piccolomini den glans der spaansche wapenen zou herstellen. Als landvoogd in naam boven hen zou later de jonge bastaardzoon des Konings, don Juan van Oostenrijk, overkomen om toch een opperbestuurder „van koninklijken bloede" te hebben; Castel-Rodrigo zou dan slechts zijn luitenant-generaal wezen.

Deze veranderingen behaagden den inwoners der zuidelijke Nederlanden weinig. De onwettige geboorte van den te wachten landvoogd in naam, en zijne minderjarigheid schenen hun vernederingen toe en de nieuwe italiaansch-spaansche regeering herinnerde levendig aan de duisterste jaren van den oorlog, aan de meest impopulaire bestuurders der ongelukkige gewesten. De adel begon het hoofd weder te verheffen; in Brussel, Gent en Brugge hadden oproeren plaats; opruiende pamfletten, uit Frankrijk en het Noorden afkomstig, stookten het vuur aan [1]); Mazarin trachtte zelfs De Melo tot afval van Spanje over te halen. Maar bij het toenemen van Holland's invloed in het Noorden en het afnemen der macht van den ziekelijken en verouderden Prins wilde men in het Noorden steeds minder hooren van eene gezamenlijke verovering der spaansche Nederlanden, ja begon men zich in het algemeen ongerust te maken over de pretentiën van Frankrijk in Europa, weinig begeerig om den bondgenoot te maken tot de eerste mogendheid van Europa en dan zich door hem de wet te zien voorschrijven. Het „Gallum amicum, non vicinum" werd meer en meer de grondstelling van Holland's staatslieden met Pauw, vroeger een vriend van Frankrijk, aan hun hoofd en steunend op het machtige Amsterdam. Ook het door Mazarin een oogenblik gekoesterde plan om den Hertog van Orleans in het bezit der zuidelijke Nederlanden te stellen en daarvan een tusschenstaat te vormen, die dan onder het toezicht der beide naburen zou staan, lachte hun om dezelfde redenen weinig toe.

Het wantrouwen tegenover elkander nam werkelijk onrustbarende vormen aan en Frankrijk was even bevreesd, dat de Vereenigde Nederlanden op een voor hen gunstig oogenblik den vrede zou sluiten, als deze beducht waren voor de houding der fransche regeering, die bovendien verre van vast in den zadel zat en iederen dag de ontevreden Grooten tegenover zich kon zien. Geheime onderhandelingen

---

1) Waddington, II, p. 13.

tusschen Brussel en Parijs, waarbij de intrigante madame de Chevreuse de tusschenpersoon was, schenen die vrees der staatsche politici te wettigen, vooral toen zij en hare „importants", na den dood van Lodewijk XIII uit Brussel teruggekeerd en aan het Hof opgenomen, een oogenblik in hooge gunst waren bij de Koningin-Regentes, zelve de zuster van den spaanschen Koning en met dezen door persoonlijke genegenheid verbonden, terwijl daarentegen de oude vrienden van Richelieu werden achteruitgezet. Bovendien bleken de katholieke sympathieën van het fransche Hof onder de nieuwe regeering vrij sterk en men wachtte van die zijde de eene of andere poging om in de Vereenigde Nederlanden aan de Katholieken, wier getal nog weinig minder dan $^1/_3$ van de bevolking uitmaakte [1]), uitbreiding hunner rechten, ten minste vrije uitoefening van hun godsdienst te verzekeren. En het was niet onbekend, dat het fransche gezantschap evenals die van Portugal en Venetië in Den Haag deze katholieke plannen gaarne steunde [2]).

De krachtige werkzaamheid van katholieke zijde gelijk overal ook hier te lande sedert het begin der eeuw ontwikkeld, de verdubbeling onder den in 1614 opgetreden vicaris-apostolicus Rovenius van het aantal der heimelijk rondtrekkende wereldlijke, de vertienvoudiging der reguliere geestelijken [3]); de geruchten omtrent den ijver der overal in de steden en op het platteland in wereldlijke kleeding rondzwervende „klopjes", geestelijke zusters, die de katholieke bevolking tot trouwe deelneming aan hare kerkelijke plechtigheden, tot trouw aan hare kerkelijke plichten vermaanden; geruchtmakende bekeeringen als die van Vondel wekten de hevigste ergernis. Zij gaven aanleiding tot menige klacht van de zijde der calvinistische synoden en kerkeraden over „paepse stouticheden" en „roomsche exorbitantiën" en weldra tot tijdelijke strengheid in het handhaven der plakkaten tegen de „roomsche superstitiën." Rovenius zelf werd krachtens het in 1629 onder invloed van de toenmalige omstandigheden hernieuwde strengere plakkaat der Staten-Generaal in 1640 te Utrecht vervolgd, ja bij verstek verbannen met verbeurdverklaring van al zijne goederen. Holland kondigde dit plakkaat eerst niet

---

1) Ogier, Journal du Congrès de Munster (Paris, 1873), ed. Boppe, p. 33. Vgl. Knuttel, De toestand der Ned. Katholieken, I, blz. 117.

2) Knuttel, l. l., blz. 163 vlg.

3) Ibid., blz. 61.

af maar begon er ten slotte toch toe te neigen en deed het werkelijk, toen de Staten-Generaal het in 1641 met eenige wijziging opnieuw uitvaardigden. Al bleef aan de uitvoering dezer strenge bepalingen nog veel ontbreken en werkten daarbij de hebzucht der ambtenaren, die zich „bij compositie" de handen lieten stoppen, en de gematigdheid van vele regenten, die bij den Prins steun vonden, zeer ten voordeele der Katholieken, men moest toch — zoo bleek uit alles — voorzichtig zijn en den protestantschen geloofsijver ontzien, die zich op den duur niet tevreden zou willen stellen met huiszoekingen en veroordeelingen tot boete, waarmede men van staatswege de katholieke bevolking binnen de perken eener enge persoonlijke gewetensvrijheid wilde houden, maar op een algemeen verbod van het katholieke geloof aandrong. Ook in dit opzicht liet de overeenstemming tusschen de beide bondgenooten dus veel te wenschen over, ook al begrepen de kooplieden het gevaar van een te streng optreden tegen zooveel nijvere en kapitaalkrachtige inwoners en vreesden zij daarmede den handel te benadeelen — een argument, dat bij de regeerders der machtige provincie Holland in ieder geval zwaar woog.

Het bondgenootschap bleef intusschen bestaan. Nog vijf jaren lang — Mazarin's „felix quinquennium" — duurde de gemeenschappelijke krijg, jaar op jaar door d'Estrades met den zeer met dezen bevrienden Prins van Oranje zorgvuldig voorbereid. Maar het staatsche leger richtte weinig uit. In 1643 dreef Holland zelfs eene aanzienlijke troepenvermindering door met aanzienlijke beperking van het aantal der in de compagnieën opgenomen manschappen, zoodat het geheele leger der Staten tot 46 000 man slonk. Een overeengekomen aanval op Vlaanderen werd door den lusteloozen en koortsachtigen Prins in die omstandigheden met weinig energie uitgevoerd en vroeg in den herfst keerde het leger naar zijne winterkwartieren terug, tevreden met de schrale voldoening Enghien zijne zegepralen in Luxemburg en Henegouwen mogelijk gemaakt te hebben. Ook de vloot had weinig succès op de vlaamsche kust.

Beter waren de resultaten der campagne van het volgende jaar, toen Sas van Gent, de sleutel van het land van Waes en van de Scheldestreek, na een moeilijk maar schitterend geleid beleg in het ondergeloopen moerasland den Prins in handen viel. Doch van deze zege werd tot ergernis der Franschen geen gebruik gemaakt om

Vlaanderen, Brabant en Henegouwen allen toevoer af te snijden, wat in verband met de gelijktijdige verovering van Grevelingen door den Hertog van Orleans, wiens leger, door hollandsche ingenieurs en hollandsche watermolens gesteund, dit beleg met succes ten einde bracht [1]), en met de aanwezigheid der vloot van een krijgskundig oogpunt wenschelijk scheen maar voor den bloeienden licenthandel der Hollanders en Zeeuwen op deze streken doodelijk zou geweest zijn. „L'intérêt était violent dans l'esprit de la pluspart des particuliers", zeide Mazarin vol ergernis [2]), maar zelfs de Prins durfde daartegen niet in te gaan.

Nog veel glansrijker was de veldtocht in Vlaanderen van 1645, toen aan de fransche zijde eerst met hulp van Tromp's vloot Mardijk, het bolwerk van Duinkerken, daarna Yperen, Cassel, Comines, Meenen, Bethune en andere plaatsen in Vlaanderen werden veroverd, zoodat dit gewest zoo goed als voor Spanje verloren was, men zich gereed maakte thans gezamenlijk Gent of Brugge te bemachtigen en zelfs Antwerpen bereikbaar scheen. De beide legers, dat van den Prins en dat der fransche maarschalken Gassion en Rantzau, die na het vertrek van Orleans de leiding der fransche troepen hadden, naderden elkander in September bij Gent maar konden het niet eens worden over de samenwerking en scheidden weder, waarop de Prins het beleg sloeg voor Hulst en binnen eene maand die stad (5 November) met eenige forten in de omgeving innam.

Nog eenmaal is de groote krijgsoverste te velde gekomen en wel toen hij in 1646 met een aanzienlijk leger, in weerwil van een aanval van beroerte en met eene laatste inspanning van zijne nog overgebleven zwakke lichaams- en geestkracht, Antwerpen bedreigde. Maar hij was niet meer in staat die zware onderneming met beleid tot een goed einde te brengen en keerde in deerniswaardigen toestand, eene ruïne gelijk, in Den Haag terug, terwijl de Franschen van hunne zijde Kortrijk, daarna het weder door de Spanjaarden heroverde Mardijk met Wynoxbergen en Veurne bemachtigden en ten slotte door de verovering van Duinkerken binnen eenige dagen in October, met hulp van Tromp's vloot, een schitterend einde aan den veldtocht bereidden, een einde, dat intusschen den voor de ontwikkeling der

---

1) Waddington, II, p. 72.

2) Ibid., p. 77.

fransche macht in deze streken allengs ernstig beduchten Staten maar half aangenaam kon zijn [1]). De val van het geduchte roofnest veroorzaakte wel een uitbarsting van vreugde in de Nederlanden maar aan de andere zijde waren in de laatste jaren zooveel handelsmoeilijkheden [2]) met de fransche regeering voorgekomen, voornamelijk wegens den handel van nederlandsche kooplieden met den vijand en wegens fransche kaperijen, dat men zich afvroeg, of Duinkerken in fransche handen niet een middelpunt van gevaarlijke handelsconcurrentie of van nieuwe rooverijen kon worden.

Vlaanderen lag nu aan de voeten van den jongen franschen Koning, die van Artois en een deel van Henegouwen, Namen en Luxemburg absoluut meester was, terwijl Brabant, Limburg en het noordelijk deel van Vlaanderen den Staten op dezelfde wijze ten deele reeds onderdanig, ten deele aan hunne invallen blootgesteld waren. De spaansche troepen stelden zich onder de muren van Gent, Brugge, Antwerpen, Brussel, Namen en Bergen op om ten minste de hoofdsteden zoo lang mogelijk te verdedigen, gesteund door lotharingsche benden, in dezen uitersten nood door den Hertog van Lotharingen ter beschikking der brusselsche regeering gesteld. De armoede van het platteland, de ellende ook ten gevolge der plunderingen van het eigen zoowel als van het vijandelijke krijgsvolk was onbeschrijfelijk [3]), de financiën waren uitgeput. Maar in weerwil van dit alles en niettegenstaande allen aandrang ook van de zijde der Staten van Brabant op het aanknoopen van onderhandelingen met het Noorden, bleef de bevolking haren ouden landsheer onverstoorbaar getrouw en wilde van geen afval weten, zoodat de ontevreden adelspartij het niet waagde opnieuw het hoofd te verheffen. De Staten van de zuidelijke gewesten toonden zich ten slotte tot nog meer opofferingen, tot nieuwe beden bereid. De verheffing van aartshertog Leopold Willem van Oostenrijk, 's Keizers broeder, tot landvoogd der Nederlanden, een bekwaam en energiek veldheer, een goed administrateur en devoot Katholiek, verlevendigde de hoop van het ongelukkige land, waar hij in April 1647 zijn intocht deed.

Maar het was toen reeds bijna vrede zooals de Prins in het najaar

---

1) Waddington, II, p. 155.
2) Ibid., p. 27 suiv.
3) Ibid., p. 108 suiv.

van 1646 den hem in Den Haag begroetenden heeren had verklaard [1]): „maar 't is vrede" had hij gezegd als troostgrond voor het weinige, dit jaar door het leger der Staten verricht.

En zoo was het werkelijk.

Nog bij het leven van Richelieu had de fransche regeering er eindelijk in toegestemd om te Munster en Osnabrück in overleg met hare geallieerden, de Staten-Generaal en Zweden, vredesonderhandelingen te openen met Spanje, den Keizer en de katholieke duitsche vorsten. De pauselijke nuntius Chigi en de venetiaansche gezant Contarini zouden als bemiddelaars optreden. Na heel wat besprekingen kwamen de keizerlijke gezanten in Juli 1643 ter bestemder plaatse aan en langzaam volgden de anderen. Het duurde intusschen nog tot November, voor en aleer Mazarin twee fransche ambassadeurs, Claude de Mesmes, Graaf d'Avaux, en Abel Servien, Graaf de la Roche, over de Republiek naar Munster zond om de onderhandelingen te voeren. Zij kwamen den 23sten November uit Delft bij de Hoornbrug aan, werden door den jongen Prins op de gewone plechtige wijze naar Den Haag geleid en weldra door de Staten-Generaal ontvangen [2]).

Wat de beide heeren hier kwamen doen, was spoedig duidelijk. Mazarin begeerde thans vurig het aan Frankrijk toegewezen stuk, zoo mogelijk nog meer, te bezitten en hoopte eensdeels de Republiek over te halen tot krachtige oorlogvoering, waartoe de nog altijd zeer invloedrijke Frederik Hendrik wel genegen scheen, anderdeels de Staten te bewegen met Frankrijk vast verbonden te blijven en niet dan in voortdurend overleg met de fransche gezanten den vredehandel aan te vangen, waarvoor gemeenschappelijke voorwaarden moesten worden vastgesteld.

Het resultaat der fransche ambassade was, hoewel langzaam en met moeite verkregen, geheel naar zijn wensch. Einde Februari sloot men in Den Haag twee tractaten. Het eene had betrekking op den eerstvolgenden veldtocht. Het andere tractaat, dat van „garantie", betrof de onderhandelingen te Munster, waaromtrent werd bepaald,

---

1) Aitzema, III, blz. 113.

2) Aitzema, Verhael van de Nederlandsche Vreedehandeling, I, blz. 457 vlg.; Waddington, II, p. 46 suiv.

dat men „conjointement et d'un commun contentement" met Spanje zou onderhandelen, bij die onderhandeling gelijk op zou gaan met behoud van alle veroveringen aan beide zijden en evenzoo geen tractaat van vrede zou sluiten dan „conjointement et d'un commun contentement", zoodat de Staten zich opnieuw vast aan Frankrijk verbonden — een triomf voor Mazarin en de oorlogspartij, voor de fransche diplomatie allereerst. Den 3den Maart namen de gezanten hun plechtig afscheid, doch niet zonder een „coup de théatre."

Reeds vóór hunne komst waren hier te lande twee heftige pamfletten tegen den vrede verschenen, getiteld „Noodige Bedenckingen der trouhertige Nederlanders" en „Bedenckingen over het thienhoornigh en sevenhoofdigh Treves ofte Pays Munsters—Monster."

Het eerste [1]) betoogt de wenschelijkheid om „volgens het ghevoelen en de oude maximen van onse Voor-ouders" de wapenen niet neder te leggen, voordat de „Zeventien Provinciën" bevrijd zijn, ten einde gezamenlijk „den tuyn te bewaren." Wat zegt men, dat de oorlog te veel geld kost! De weelde en de pracht der „Groote", die „veel knechts en meysjens, pagien en karossen houden, duysenden met hare kinderen ten huwelijck geven", bewijzen duidelijk, „dat het Lant geen raet met sijn gelt weet." Onze handel op Spanje zou door den vrede vermeerderen? „Het is waer, ons landt bestaet by de negotie" maar de handel op Spanje bloeit toch al clandestien. Laat men liever de balearische, italiaansche en canarische eilanden veroveren, wat men met eene groote vloot, hetzij door den staat, hetzij door eene „Oranje-Compagnie" uitgerust, gemakkelijk kon doen en waardoor men Spanje „armen en beenen zou afsnyden." Geen bestand met zijne onderlinge kibbelarijen tusschen de gewesten en de factiën in de steden, waar reeds de oude regeeringspersonen hier en daar voor nieuwelingen moesten wijken, met zijne kerkelijke twisten en het gevaar van de „paepsche religie", die dreigend het hoofd opsteekt en zich gereed maakt tot algemeen verzet! Waarlijk, de oorlog is „de remedie van al onse sieckten." De aanzienlijken willen den vrede alleen om te genieten van hunnen rijkdom en op hun gemak hunne aangekochte zeeuwsche schorren te ontginnen. Wel drijft de algemeene stilstand van zaken ook de andere ingezetenen tot vredelievendheid maar het is ook in dit opzicht verkeerd

1) Pamfl. Bibl. Thys., no. 4715.

te zeggen: „laet ons altyts noch wat rust hebben voor ons doot", want de vorige Trèves hebben ook geen meerdere nering opgeleverd. Neen! God heeft ons land gesteld „tot een wonder van de gantsche Werelt", daar het bloeit door den krijg. Hij make daarom „de bij-eenkomste te Munster als een Babel, opdat Munster dit Monster niet en magh voortbrenghen."

Nog scherper is het tweede geschrift, de „Bedenckinge" [1]), ijverend tegen de „Belialskinderen" en met heftige scheldwoorden tegen Spanje en den Paus de leus „bellum securitas" latende klinken. Merkwaardig is intusschen in deze oorlogzuchtige manifesten de onomwonden verklaring, dat vooral de aanzienlijken, d. i. de regentenstand, naar vrede verlangen, al is dit verlangen volgens de schrijvers dan ook tegen het welbegrepen belang van allen in.

Met de tractaten van het voorjaar van 1644 behaalde de oorlogspartij, gesteund door den Prins van Oranje, eene overwinning, die evenwel door de schromelijke onhandigheid van een der fransche gezanten zeer werd verkleind.

D'Avaux toch, zelf ijverig katholiek en „pressé par quelques zélés (catholiques) du pays" [2]), veroorloofde zich tegen den zin van zijn ambtgenoot Servien [3]) bij de afscheidsaudientie van de Staten-Generaal ten aanhoore van een talrijk publiek, op zijn verlangen in de vergaderzaal toegelaten, in een scherpe „harangue" aan te dringen op meerdere vrijheid voor de Katholieken in de Nederlanden. Groot was de indruk dezer onvoorzichtige en ook door Mazarin scherp afgekeurde handeling, die aanstonds in de gewesten een hevige storm deed opsteken en het bondgenootschap met Frankrijk in groot gevaar bracht. Daar had men nu juist de zaak, waarop de vijanden van Frankrijk sedert 1572 steeds hadden gewezen! De predikanten ijverden op de kansels tegen den „Paapschen bondgenoot"; de regenten in Holland werden erdoor versterkt in hunne meening, dat men Frankrijk als buurman niet kon vertrouwen; een tiental pamfletten tegen de Katholieken verscheen aanstonds [4]). Met name de „Anatomie ofte Ontledinghe van 't verderffelijck Deseyn der heden-

[1]) Knuttel, no. 5015.

[2]) Négociations secrètes de Munster, I, p. 194. Vgl. Waddington, II, p. 46 suiv.

[3]) Ibid., I, p. 75, 79, 92, 207; II, 1, 38, 193. Vgl. Aitzema, Saken v. Staet, II, 965—966; Vredeh., I, blz. 478 vlg.

[4]) Vgl. Knuttel, no. 5133—40.

daegsche Paepsghesinde" [1]) was fel in zijne beschuldigingen. Het krachtig optreden der Staten-Generaal, welks voorzitter op staanden voet d'Avaux' aanzoek afsloeg, dadelijk eene „vigoureuse" anti-katholieke resolutie deed nemen en in scherpe termen op het onvoegzame van deze „kittelachtige" handeling wees, bracht wel de onrust tot bedaren maar het eenmaal gewekte wantrouwen bleef bestaan en deed Frankrijk's zaak hier te lande meer nadeel dan iets anders: d'Avaux' toespraak werd herhaaldelijk herdrukt en bij iedere gelegenheid door de voorstanders van den vrede aangehaald. De uitgave van eenige „pièces touchantes les Catholiques sujects des Estatz" [2]), waarmede de fransche gezant het goed recht zijner handeling trachtte te staven, deed slechts olie in het hoog opvlammend vuur van den calvinistischen godsdienstijver. Een scherp plakkaat tegen de „Papisten", meerder en scherper toezicht op hunne godsdienstoefeningen, ook op die in de woningen der vreemde gezanten, waren er de onmiddellijke gevolgen van, terwijl de talrijke katholieke ambachtsheeren, die de predikantsplaatsen in hun ambacht soms jaren lang open lieten staan of ze door onnutte personen vervulden, voorzichtiger werden [3]).

Ook de lust om met Frankrijk, hetzij in den krijg, hetzij bij de vredesonderhandeling, samen te werken werd er niet grooter door.

Met de onderhandelingen te Munster ging het nog zeer slap. Tot diepe ergernis van de fransche regeering weigerden de Staten-Generaal standvastig afgevaardigden naar Munster te zenden, wanneer deze er niet, overeenkomstig de macht der gewesten en volgens de gewoonte der laatste jaren, op gelijken voet met die van Venetië als „Excellentie" werden toegesproken en met dezelfde beleefdheden werden ontvangen en behandeld als den Venetianen werden gegund. Die veel bespotte etikettekwestiën zijn in de diplomatie meer dan eenvoudig een vorm: deze vorm moest onzen staat tegenover het diplomatieke Europa als volkomen onafhankelijk, ook van Frankrijk, als „souverein" doen eeren. Het monarchale Frankrijk, dat nog de gewoonte had om zich min of meer als de voogd van den jongen staat, ten minste als zijn redder van het spaansch geweld voor te

---

1) Knuttel, no. 5137.

2) Knuttel, no. 5134.

3) Vgl. Knuttel, De toestand der Nederlandsche Katholieken, I, blz. 158 vlg. Vgl. Waddington, II, p. 62 suiv.

doen, aarzelde langen tijd hierin te treden [1]), maar gaf ten slotte toe „pour lever aux ennemis l'espérance de nous diviser, à quoi ils travaillent incessamment" [2]). En dat dit laatste waar was, bleek uit de telkens herhaalde pogingen om den Prins van Oranje door voorspiegeling van de souvereiniteit over enkele gewesten voor de spaansche plannen te winnen en uit de aanzoeken van den Markies de Castel Rodrigo om niet te Munster maar in Den Haag te mogen onderhandelen, wat telkens werd afgeslagen [3]).

Het was er evenwel verre van af, dat de zaken reeds zoo ver waren, dat de staatsche gezanten van deze ceremoniën genot hadden. Nog het gansche jaar 1644 door werd in de provinciën gehandeld over de samenstelling van het gezantschap der Staten-Generaal te Munster, zoowel wat betreft het aantal der te zenden personen en hunne betaling als den staat, dien zij zouden hebben te voeren, eindelijk niet het minst over de hun te verstrekken instructie. De langzame wijze van werken bij deze zaak, waaraan alle gewesten en alle leden daarvan in het bijzonder te pas kwamen, wekte hevige ergernis bij onze fransche bondgenooten, die bevreesd waren voor spaansche intrigues en . . . . spaansch geld. Bij de zaak der instructiën was het vooral de vraag, of men deze zou inrichten met het oog op een bestand dan wel op een definitieven vrede, beiden in verband met het in overleg met Frankrijk te sluiten nieuwe garantie-tractaat. Zoo ging niet alleen het jaar 1644 maar ook het volgende in ellenlange onderhandelingen en langwijlige besprekingen voorbij en nog altijd verschenen de staatsche gezanten niet te Munster om volgens afspraak met die van Frankrijk samen te werken.

Spanje, sedert lang begeerig om de Staten tot een afzonderlijken vrede te bewegen, trachtte handig van dit uitstel gebruik te maken. In het voorjaar van 1645 kwam de Heer van Noirmont uit Brussel in Den Haag, voor het oog om te spreken over het aan een der spaansche afgezanten te Munster van staatswege te verleenen vrijgeleide door de streken tusschen Maas en Rijn, maar inderdaad met het doel om te zien, of hier werkelijk geen neiging bestond tot

1) Négociations, I en II, 1, passim.

2) Ibid., II, 2, 1, d.d. 9 Jan. 1645. Eerst Febr. 1645 bracht d'Estrades de toezegging over (Aitzema, Vredeh., I, 500).

3) Vgl. Van der Capellen, Gedenkschriften, II, blz. 122, 123; Waddington, II, p. 81 suiv.

een afzonderlijk verdrag buiten Frankrijk om. Hij „proponeerde" openlijk niets van dien aard maar zijne komst gaf toch zooveel „ombragie", dat Frankrijk om inlichting verzocht en eene officieele verklaring noodig scheen om het gerust te stellen [1]). Ook dezen spaanschen afgezant moet evenzeer als anderen mannelijken en vrouwelijken, geestelijken en wereldlijken emissarissen uit Brussel spoedig duidelijk geworden zijn — wat hier te lande voor niemand een geheim meer was — dat de Staten van Holland een einde aan den krijg wenschten te zien en dat daarentegen de Prins van Oranje zich nog altijd veel voorstelde van eene krachtige oorlogvoering in samenwerking met het fransche leger.

Het op diplomatiek gebied krachtig werkzame Spanje, door Noirmont's bezoek en de mededeelingen van sommige spaanschgezinden van de stemming in Holland op de hoogte, trachtte dadelijk door allerlei intrigues de beide bondgenooten van elkander te verwijderen en dan de Staten, eenmaal wantrouwend geworden tegen Frankrijk, tot een afzonderlijken vrede te bewegen. Frankrijk alleen, waar tijdens de minderjarigheid van Lodewijk XIV hevige binnenlandsche onlusten ieder oogenblik schenen te zullen uitbreken, dacht Spanje wel tot rede te kunnen brengen: de Staten schenen voor het oogenblik de meest te vreezen vijanden, die men na den langen vruchteloozen en, naar men werkelijk aan het Hof te Madrid sinds eenigen tijd meende, Gode onwelgevalligen oorlog door eene erkenning zijner onafhankelijkheid hoopte tevreden te stellen, zonder meer verlies van grondgebied dan feitelijk reeds was geleden.

Tot het midden van 1645 waren zoo niet alleen de Staten-Generaal maar ook de Spanjaarden in gebreke gebleven om gezanten naar Munster te zenden. In Juli verscheen daar eindelijk namens Spanje de Graaf de Peñaranda, op het uiterlijk een grande van den ouden stempel, koel, trotsch en afgemeten, maar toch een handig diplomaat, ervaren in de oude spaansche kunst van onderhandelen op den langen weg. Naast hem stonden de Aartsbisschop van Kamerijk, een geslepen geestelijke, die reeds vroeger aan de geheime onderhandelingen met Frederik Hendrik had deelgenomen [2]), en de Bourgondiër Antoine Brun, vaardig met de pen en met het woord, de

---

1) Aitzema, Vredeh., I, 502.

2) Vgl. Bussemaker in Historische Avonden (Gron., 1896), blz. 148 vlg.

schrijver van verschillende belangrijke pamfletten, ook een geboren diplomaat. In overleg met den naar vrede begeerigen Castel Rodrigo te Brussel trachtte men eerst Frederik Hendrik, evenals vroeger, door in het oog van Spanje verleidelijke aanbiedingen tot een voor hem voordeeligen vrede te bewegen: dom Miguel de Salamanca, een monnik van goede geboorte, vertoonde zich daartoe in September in het leger van den Prins. Maar noch hij noch andere geheime onderhandelaars slaagden erin den Prins van Frankrijk af te trekken: „il ne se separeroit jamais de la France", betuigde hij [1]), evenals hij reeds in het vorige jaar tegenover eene dergelijke manœuvre had gedaan [2]).

Meer succès hadden deze spaansche intrigues bij het vredelievende Holland. Het doorzetten van Holland's plannen tot een gewapend optreden in den oorlog tusschen Zweden en Denemarken tegen den zin des Prinsen, die de krachten der Staten niet wilde verdeelen; de weigering van Holland om iets te doen voor koning Karel I van Engeland; de onmogelijkheid om in het veroverde Hulst de overeenkomst omtrent de vrijheid voor de Katholieken door te zetten tot ergernis van den Prins, die wel wist, dat de verovering van het Zuiden daardoor zeer bemoeilijkt zou worden — al die feiten toonden, dat de Prins „ne manie Messrs. les Estatz comme il veut."

Van deze geschillen maakte Spanje gebruik. Terwijl de beide fransche gezanten te Munster, onderling steeds oneenig, zoodat de Hertog de Longueville moest gezonden worden om als derde persoon de rust te herstellen, „'t Balet van de Vrede" dansten, zette Spanje in den winter van 1645 op 1646 eene intrigue op het getouw, die den man van het vak, Mazarin, eene betuiging van ongeveinsde bewondering afperste [3]).

De zaak der onderhandelingen van staatsche zijde was te Munster een groote stap verder gekomen. De afgevaardigden der Staten-Generaal, acht in getal, twee voor Holland, een voor ieder der zes overige gewesten, waren den 11^{den} Januari 1646 te Munster aangekomen. Zij vormden een statige commissie, bestaande uit: Barthold van Gent, Heer van Meinerswijk, die, als vertegenwoordiger van Gelderland,

1) Négociations, II, 2, 155.
2) Ibid., II, 1, 175.
3) Ibid., III, p. 127.

het presidium voerde; Johan, Heer van Mathenesse, en Adriaan Pauw, Heer van Heemstede, voor Holland; Johan de Knuyt, raad van den Prins, voor Zeeland; Godard van Reede, Heer van Nederhorst, voor Utrecht; Frans van Donia voor Friesland; Willem van Ripperda, Heer van Hengeloo, voor Overijsel; Adriaan Clant van Stedum voor Stad en Lande. De invloedrijksten van het gezantschap waren ongetwijfeld Pauw en De Knuyt, ook de bekwaamsten. Pauw vertegenwoordigde met Mathenesse de partij van den vrede; De Knuyt, werd geacht in deze en andere zaken tegenover hen te staan maar deelde met den griffier der Staten-Generaal, Cornelis Musch, den roep van de meest omkoopbare staatsman in de gewesten te zijn. Nederhorst was een groot vriend van Frankrijk en den Prins; de anderen lieten zich gemakkelijk leiden en waren, behalve Donia, allen vrienden, ja creaturen van Frederik Hendrik [1]). Het gezantschap was onder eede gebonden aan eene uitvoerige instructie, niet minder dan 116 artikelen lang, waarvan de hoofdzaak was, dat men moest arbeiden voor een bestand van minstens 12 jaren met volkomen erkenning van onafhankelijkheid en op den grondslag van de nog in 1644 met Frankrijk gesloten overeenkomst om „conjointement et d'un commun contentement" te handelen, zoodat de heeren „nauwe correspondentie" moesten houden met de gezanten van den bondgenoot [2]). Ook dezen hadden van hunne regeering eene aanschrijving ontvangen „de bien ménager les esprits des députez et rien oublier pour les tenir en bonne assiette" [3]).

Juist deze „correspondentie" wilden de Spanjaarden verstoren, zoowel door op de Staten als door op het volk der Nederlanden te werken.

Reeds onmiddellijk na de komst der staatsche afgevaardigden toonden de spaansche gezanten te Munster zich uiterst toeschietelijk, brachten den Staatschen beleefde bezoeken en begonnen met hun eene vernieuwing van het bestand van 1609 voor te stellen. Maar tegelijk zetten zij iets anders op.

Herhaaldelijk was er in de geschiedenis van den opstand der Nederlanden reeds sprake geweest van eene schikking tusschen de

---

1) Vgl. de schets, door beide partijen van de gezanten gegeven: Négociations, III, p. 12 door Mazarin; Doc. ined. 82, p. 183 door den Aartsbisschop van Kamerijk.

2) Aitzema, Vredehand., I, blz. 606, 607.

3) Négociations, III, p. 12.

spaansche en de fransche kronen door een huwelijk van een lid van het fransche koningshuis met een spaansche infante, die dan de Nederlanden als bruidsgift zou ontvangen. Nog in 1644 had de venetiaansche gezant te Munster, Contarini, den franschen ambassadeur d'Avaux over zulk eene toenadering tot Spanje gepolst en reeds in het laatst van dat jaar hadden de Spanjaarden te Rome bericht, dat de Franschen te Munster iets dergelijks in den zin hadden. In den zomer van 1645 kwam Contarini er op terug, maar de fransche regeering bleef voorzichtig alle onderhandeling daarover zoo niet weigeren, dan toch uitstellen [1]). Kon men nu deze zaak weder handig op het tapijt brengen en het doen voorkomen, alsof Frankrijk zelf een dergelijk voorstel had gedaan van een huwelijk tusschen den jongen Lodewijk XIV en eene spaansche infante, dan zou het bestaande wantrouwen tegen Frankrijk zeer toenemen en zouden onder den indruk daarvan de Staten, ja zelfs de Prins misschien, om Frankrijk te voorkomen, aanstonds gebracht kunnen worden tot een afzonderlijk verdrag met Spanje. Vooral wanneer men het kon doen schijnen, alsof Frankrijk bij de voorgenomen „entente" met Spanje zich de souvereiniteit niet alleen over de nog spaansche maar over alle Nederlanden had bedongen, zou het wantrouwen groot worden [2]).

In het diepste geheim werd alles voorbereid en door de spaansche gezanten te Munster met Castel Rodrigo besproken. Zelfs naar Madrid werd er niet van gerept. Waarschijnlijk was daarentegen iets uitgelekt van een ander plan, door Mazarin reeds lang te voren gesmeed, om namelijk Spanje, dat door een hevigen opstand in Catalonië ook deze provincie voorgoed dreigde te verliezen, te bewegen tot afstand van de spaansche Nederlanden aan Frankrijk, dat daartegenover den opstand in Catalonië niet meer zou steunen en zelfs Roussillon zou willen afstaan, ja voor dit geval van een huwelijk des konings met eene spaansche infante niet geheel afkeerig zou zijn.... [3]). Dit plan was den franschen ambassadeurs te Munster niet naar den zin, maar Mazarin hechtte er zeer aan en zond in Februari d'Estrades

---

1) Négociations, II, 1, 13; II, 2, 35, 119, 145.

2) Vgl. over het plan vooral Mazarin's brief in de Négociations, III, p. 127, d.d. 17 Maart 1646; Waddington, II, p. 116 suiv. geeft eene eenigszins afwijkende voorstelling.

3) Négociations, III, p. 21, 31, 44, 49, 56, 70, 81, 103, 112.

naar Den Haag om er den Prins voorzichtig over te polsen: de Staten zouden dan Antwerpen kunnen krijgen, hetzij voor den Prins van Oranje, hetzij voor zichzelven. Tegelijk moest d'Estrades de zaak van het huwelijk voorzichtig ter sprake brengen, altijd alleen met het oog op het bezit der spaansche Nederlanden, terwijl dan Spanje en Frankrijk de noordelijke gewesten vrij verklaren zouden [1]).

Terwijl nu d'Estrades op reis was, zond ook Castel Rodrigo uit Brussel, blijkbaar van die reis onderricht, den Prins bericht [2]) van de voorgewende fransche aanbieding aan Spanje betreffende eene bemiddeling door de Koningin-Regentes van Frankrijk. De Prins begon werkelijk argwaan te koesteren en ontving d'Estrades aanvankelijk koeltjes. Toch was de zaak juist omgekeerd en had Spanje ditmaal het eerst van het huwelijk gesproken. D'Estrades deelde den Prins, al vragend naar zijn gevoelen en voorzichtig, het plan van Mazarin mede en Frederik Hendrik bleek ten slotte niet ongeneigd erin te treden, zoodat de Kardinaal zich reeds verheugde in het welgelukken van zijn opzet. Den 28sten Februari gaf de Prins, gerustgesteld en zelf ter vergadering van Holland en die der Staten-Generaal verschenen, opening van wat d'Estrades hem had gezegd en drong erop aan, dat men van de zijde der Staten, onder goedkeuring in beginsel van het voorgestelde, meer van Frankrijk zou vragen, n.l. de verdeeling der spaansche Nederlanden volgens het verdeelingstractaat van 1635, waarbij, behalve Antwerpen en het Overkwartier van Gelderland, ook een goed stuk van Vlaanderen en Brabant aan de Staten was toegezegd.

Terwijl de zaak zoo stond, verscheen een handig in elkander gezet en voor het volk bestemd pamflet van spaansche zijde [3]), getiteld „La descouverte des Proffondeurs d'Espagne cachées sous ceste proposition de donner au Roy de France en mariage l'Infante d'Espagne avec les dix sept Provinces des Pays-Bas en constitution de dot", waarin, onder den schijn van heftig optreden tegen Spanje, Frankrijk tegenover de Staten zeer werd gecompromitteerd als begeerende de souvereiniteit ook daar.

Werkelijk ontstond er in de nederlandsche gewesten aanstonds „groote

1) Vgl. Van der Capellen, II, blz. 141 vlg.

2) Chéruel, Minorité, II, p. 276.

3) Négociations, III, p. 131, waar Mazarin dit zegt in een brief aan zijne Plénipotentiaires te Munster.

alteratie" [1]) onder den indruk van de thans van alle zijden komende en door Spanje ijverig verspreide geruchten omtrent de eigenlijke plannen van Frankrijk. Men wist niet meer, waaraan zich te houden; de twijfel aan den verraderlijken bondgenoot nam zoowel in de Statenvergadering als onder „de gemeente" hand over hand toe. De Prins van Oranje zelf „en a été fort altéré", schreef d'Estrades [2]), en begon gehoor te leenen aan de vertoogen zijner gemalin, die, bij den wankelenden toestand van 's Prinsen gezondheid en weinig rekenende op haren onervaren zoon, naar vrede verlangde. De Prins zelf geraakte wegens zijne verhouding tot d'Estrades bij de Staten een oogenblik in verdenking heimelijk met Frankrijk en Spanje te hebben samengespannen, terwijl Pauw, door Spanje gewaarschuwd, onmiddellijk van de gelegenheid gebruik maakte, uit Munster toesnelde en meende snel een afzonderlijk verdrag met Spanje door te drijven. De onmiddellijk naar Parijs teruggekeerde d'Estrades trachtte den verontwaardigden Prins nog wel door schriftelijke vertoogen tot bedaren te brengen maar de toestand was inderdaad bedenkelijk.

In voorzichtigheid en volkomen oprechtheid lag in het oog van Mazarin de eenige redding: geen „reproches inutiles, qui les engageroient à faire pis", zeide hij, maar ronde verklaringen zoowel te Munster als in Den Haag. Nog vóór het einde van Maart werd zulk eene verklaring namens de fransche Koningin-Regentes afgelegd: zij betuigde alle spaansche aanbiedingen af te zullen wijzen en te willen handelen overeenkomstig de gesloten verdragen met de Staten, „conjointement et avec satisfaction de cest Estat" [3]). Mazarin had den Spanjaarden geen enkel schriftelijk stuk over de zaak in handen gegeven, waarmede hij zichzelf gelukwenschte.

Het was hoog tijd, want Holland had, „vol achterdencken" [4]), reeds geweigerd geld te geven voor den nieuwen veldtocht in Vlaanderen. Thans verbeterde de stemming onmiddellijk en reeds in het begin van April werd weder een verdrag betreffende den veldtocht van 1646 geteekend. De spaansche „praktyken" waren ditmaal mislukt.

Toch had het gebeurde weder eene sterke uitbarsting van wantrouwen tegen Frankrijk ten gevolge gehad. Op de kansels had men

---

1) Van der Capellen, II, blz. 142.
2) Lettres de Mazarin, II, 737.
3) Aitzema, Vredeh., II, blz. 29.
4) Van der Capellen, II, blz. 144, 147.

tegen Frankrijk geijverd, wijzende op den Bartholomeusnacht en de fransche Furie, op de vervolging der Hugenoten door Richelieu en den afzonderlijken vrede, door Hendrik IV in 1598 te Vervins met Spanje gesloten. Dezelfde zaken werden onophoudelijk in de pers tegenover Frankrijk gebruikt en eene serie van anti-fransche pamfletten verscheen in dit en het volgend jaar, waarbij ook de dubbelzinnige houding van Mazarin weder herhaaldelijk ter sprake kwam, natuurlijk in verband met beweerde katholieke plannen en deze wederom met de bovenvermelde harangue van d'Avaux. Een enkel pamflet wijst waarschuwend op de monarchale plannen van den Prins en de zijnen.

Belangrijk tot kenschetsing van de heerschende volksstemming is het „Munsters praetje" [1]), waarvan in 1646 minstens zes drukken verschenen en dat raadde tot „particuliere Treves" zoowel in het belang van den handel — en „alst den coopman welgaet, dan gaetet hondert duysenden van gemeene arbeytslieden oeck wel" — als tegenover de nu weder gebleken gevaren van fransche zijde. Frankrijk, zegt het „Praetje", begint ons met zijne connectiën van alle zijden te omringen en geheel Europa te overheerschen. Staat het niet met de duitsche vorsten ook aan de oostergrens in nauwe betrekking? Het was alsof men in Mazarin's brieven had gelezen, die als voordeel bij het bezit der spaansche Nederlanden, zonder nog te denken aan verovering van de vrije gewesten, wier „assiette" (landsgesteldheid) zoo iets ondoenlijk maakte, gewezen had op de „dissensions intestines" hier en de mogelijkheid om door deze oneenigheden overwegenden invloed te krijgen of als buurman iets voor de Katholieken te doen. Juist op de laatste gevaren wees het pamflet met grooten nadruk.

Tot dezelfde categorie behoort het pamflet „St. Annens droom", waarin eene vrouw haren man des morgens op bed het noodige mededeelt over de gevaarlijkheid van Frankrijk als buurman en de „heeren met het cussen" waarschuwt; het „Fransch Praetje" herinnert in denzelfden zin aan de huwelijksplannen en werd minstens driemaal gedrukt; het scherpe anti-fransche pamflet „Hollandsche Sybille", ook minstens driemaal gedrukt, doet een fellen aanval op „Ryckstadt" (Richelieu) en „Zamarin", herinnerend aan het lot van

---

[1]) Knuttel, no. 5289—95.

Coligny en aan den verraderlijken Anjou; de „Copie d'une lettre envoyée à la Haye" schildert als gevaarlijk voor den staat de eerzucht van den Prins van Oranje, „qui n'a autre dessein que d'eslever sa fortune sur noz ruines."

Tegenover dien breeden stroom van libellen vloeiden de franschgezinde pamfletten slechts traag. Mazarin noodigde zijne ambassadeurs te Munster uit om op een dier pamfletten, „Le caquet françois", een „réponse succincte" te geven, waartoe dan ook de in April 1646 verschenen „Lettre d'un gentilhomme Vénitien à un sien ami de Turin" [1]), met eene hollandsche vertaling, dienen moest. Deze zoogenaamde brief wees uitvoerig op de spaansche intrigues van het voorjaar en de spaansche begeerte naar „la monarchie universelle", het oude schrikbeeld, dat evenwel thans Spanje, den „zieken man" van toen, treurig zal hebben doen glimlachen bij de gedachte aan zijne vroegere aanspraken, zoo droevig afstekend bij zijne feitelijke onmacht op dit oogenblik. Van denzelfden aard zijn het „Suchtig en Trouwhertich Discours" en het „Hollands Praetje", een samenspraak tusschen een Franschman en een Nederlander, die elkander als „trouwe vrienden" begroeten, en een spaanschen „sinjoor", die „quaet vyer tusschen beide rocken" wil maar wiens kwade praktijken blootgelegd worden; de vleiende woorden en „caressen", onzen gezanten te Munster dagelijks door de Spanjaarden toegevoegd om hen te winnen, doen dezen den door Spanje gevoerden krijg als een „onrechtveerdige oorloge" brandmerken zonder evenwel het algemeene wantrouwen tegen den Spanjaard te kunnen wegnemen. Het laatste pamflet wil met Frankrijk samen den erfvijand gewapend den vrede afdwingen en is blijkbaar van fransche herkomst; eindigt met een „begheeft u int veld", d. i. tot de campagne van 1646. Zoo spreekt ook het „Antwoordt" op het „Munsters Praetje", opkomende tegen de bewering, dat de lasten van den oorlog zoo zwaar drukken op den „ghemeenen man", die immers vrij is van de vooral de aanzienlijken treffende „capitale schattinge."

Een enkel pamflet houdt „de intressen van syn Vaderlandt" staande tegen „alderley opposanten", die de voor- en nadeelen van vrede en oorlog tegenover elkander stellen. Het is het merkwaardige veelgelezen boekje „Den Ongeveinsden Nederlandschen Patriot", her-

---

1) Négociations, III, 410 suiv.

haaldelijk gedrukt en later nog vervolgd, waarin de veelgesmade Musch aan de kaak wordt gesteld [1]) en zoowel Spanjaarden als Franschen worden uitgemaakt voor alles wat leelijk is om tot het besluit te komen, dat men „trèves" en niet meer dan dat moet sluiten. Het toont aan, dat onze neutraliteit tusschen de groote mogendheden moet worden gehandhaafd en kan als de eerste ruwe schets van de latere politiek der Staten tegenover Europa gelden.

Te midden van al dien „hollen wind", uit meer dan 25 pamfletten dit jaar over de gewesten loeiende, gingen zoowel de onderhandelingen te Munster als de oorlog in Vlaanderen voort. Het bleek bij beiden, dat het zaad van het wantrouwen welig was opgeschoten tusschen Frankrijk en de Staten; de zwakheid van geest en lichaam, waarin de Prins meer en meer verviel, deed ook nadeel bij het heerschende wantrouwen in de bedoelingen der Prinses en de onzekerheid omtrent die van haren zoon.

Het gebeurde van het voorjaar van 1646 had zelfs de beste vrienden van Frankrijk doen wankelen: de „blaeuwe boecxskens onder de gemeente gestroyt" toonen het duidelijk aan. De over het algemeen nog steeds den Spanjaard als landsvijand beschouwende volksmeening, die zich in menig veelgelezen pamflet van 1643 tot 1646 en ook van de beide volgende jaren nu en dan nog zwak laat hooren, is in het voorjaar van 1646 geheel en voorgoed omgeslagen [2]): de talrijke antifransche pamfletten, de steeds krachtiger daarin optredende zucht naar den vrede getuigen ervan. Zelfs de Prins had zijne oude sympathie voor het geboorteland zijner moeder niet kunnen bewaren en in arren moede had hij zich van zijne oude vrienden afgewend, vooral toen Spanje zijne eigene hooge eischen scheen te willen bevredigen [3]). Wel was hij weder met d'Estrades verzoend en had zich tusschen de hevige aanvallen zijner ziekte in weder geneigd betoond om met Frankrijk samen te werken, maar het oude vertrouwen was geweken — dat bleek den franschen gezant in Den Haag maar al te zeer, ook uit de houding van 's Prinsen vrienden en uit den toenemenden

[1]) Een aantal heftige pamfletten tegen hem bij Knuttel, no. 5360—5375. Hem werden in dit jaar door eene nauwkeurige instructie voor het vervolg de handen zeer gebonden.

[2]) Vgl. Doc. ined. T. 82, p. 356.

[3]) Zij noemden ze wel „bien insolentes" maar onderhandelden toch te Munster met De Knuyt heimelijk daarover (Doc. ined. T. 82, p. 327, 338, 356).

invloed der Prinses, wier sympathieën voor Frankrijk in weerwil van alle geschenken in paarlen, diamanten en geld, nooit sterk waren geweest. Maar de grootste vijanden van Frankrijk waren de „principaelste Regenten" van Holland, zooals „uyt alle hare acten genoechsam is gebleken" [1]): zij zouden gaarne onmiddellijk bestand of vrede met Spanje hebben gesloten.

Op den ouden Prins viel voor Mazarin sedert 1646 niet meer te rekenen en daardoor ook niet op zijne vrienden onder de gezanten te Munster, die in deze omstandigheden meer en meer neigden naar de zijde van Pauw en de vredespartij. Vooral de houding van De Knuyt scheen den Franschen zeer verdacht, want in weerwil van fraaie betuigingen over samenwerking confereerden zoowel hij als de andere staatsche gezanten, op Nederhorst na, openlijk en heimelijk met die van Spanje en verborgen zorgvuldig het met dezen verhandelde voor de Franschen. Er werd weder gemompeld van omkooping van Pauw en De Knuyt, ja zelfs van de Prinses, door Spaansch geld. En te Munster aten en dronken die beide heeren met de spaansche gezanten en waren met hen uiterst vertrouwelijk. Uit eene onderschepte briefwisseling van Peñaranda zagen de fransche ambassadeurs duidelijk, wat er gaande was: Spanje stemde tegenover de Staten in alles toe en men had reeds in Mei omtrent vele artikelen van het voorgenomen tractaat van bestand eenstemmigheid verkregen. In den zomer reisden de staatsche gezanten bij beurten naar huis, blijkbaar om de goedkeuring op het verhandelde van de provinciale Statenvergaderingen te vragen [2]).

De fransche gezanten te Munster protesteerden en vertoogden bij hunne staatsche collega's; evenzoo deed die in Den Haag, „harangueerende" en „proponeerende" bij de Staten-Generaal en bij de provincie Holland. De Staten antwoordden vrij bevredigend maar... hun leger, laat in den zomer toch nog door den Prins te velde gebracht, lag zoo goed als stil [3]) en alles wees ook daar op de verwachting van eene aanstaande schorsing der vijandelijkheden als voorloopster van een verdrag [4]). Wel trachtten de Hollanders te

---

[1]) Van der Capellen, l. l.

[2]) Vgl. over dit alles Négociations, III, p. 170, 179, 187, 198, 209, 215, 220, 230, 235, 248, 262, 278, 285; Doc. ined. T. 82, p. 313 vlg., vooral 322 vlg.

[3]) Van der Capellen, II, 148.

[4]) Doc. ined. T. 81, p. 382 vlg.

Munster, die werkelijk bijna gereed waren, nu ook nog tusschen Spanje en Frankrijk te bemiddelen maar deze onderhandelingen gingen weinig vooruit. In November 1646 was daarentegen het voorloopig tractaat tusschen Spanje en de Republiek, zeventig artikelen lang, gereed [1]).

Het was geen tractaat van bestand maar een van vrede.

In het najaar namelijk had Holland, niet ten onrechte bevreesd, dat men na het einde van een bestand den oorlog tegen Spanje weder alleen zou moeten voortzetten, daar de burgeroorlog in Frankrijk weldra een buitenlandschen krijg zou verhinderen, krachtig bij de overige gewesten gewerkt om niet over een bestand maar over een definitieven vrede te handelen, waartoe Spanje wel genegen scheen. En ten slotte had het zijn zin gekregen, hoewel het altijd oorlogzuchtige Zeeland zich lang tegen het voornemen had verzet: in de reeds vastgestelde punten werd het woord bestand overal door vrede vervangen.

Na heel wat gehaspel kwamen in Januari 1647 de onderhandelingen te Munster zoover, dat zeven der acht staatsche afgevaardigden besloten om de met Spanje getroffen voorwaarden te onderteekenen, met beding nog dat deze onderteekening eerst van waarde zou zijn, zoodra het bleek, dat ook tusschen Frankrijk en Spanje een verdrag kon worden verkregen. Deze laatste voorwaarde was voor het vredewerk zeer bedenkelijk, daar Frankrijk absoluut weigerde zijne veroveringen in Italië terug te geven en Spanje de tusschenkomst van Frankrijk in de zaken van Catalonië en Portugal in geen geval wenschte toe te laten. Doch het was bij de stemming der Staten te denken, dat zij ten slotte hunne voorwaarde zouden laten vallen, wanneer een vrede tusschen Spanje en Frankrijk onmogelijk tot stand te brengen zou zijn [2]).

Het bleek bij deze onderhandelingen, dat er tusschen de staatsche gezanten te Munster onderling een diepgaand verschil van meening bestond. Met name de utrechtsche afgevaardigde, de Heer van Nederhorst, een oogenblik gesteund [3]) door Ripperda, Donia en Clant, schoon zij spoedig afvielen, achtte zich niet gerechtigd om op deze wijze tegenover Frankrijk te werk te gaan en hij was zeker van den

---

1) Négociations, III, 337, 343, 355, 358, 364, 376, 378, 381, 387, 391.

2) Over dit alles Docum. ined. T. 83, p. 3—118 en Négociations IV, passim.

3) Doc. ined. T. 83, p. 7.

steun zijner provincie, waar zijn invloed groot was. Tegenover het drijven van de hollandsche afgevaardigden Pauw en Mathenesse, bij wie zich thans de anders hun vijandige De Knuyt had aangesloten, beriep Nederhorst zich op de met Frankrijk gesloten overeenkomsten, waaraan de gezanten te Munster volgens hunne instructie gebonden waren. Ook hij erkende echter, dat het volk meer en meer voor vrede gevoelde [1]). Hij alleen bleef ten slotte het overleg met d'Avaux en en Servien, dat zijne ambtgenooten reeds lang feitelijk hadden opgegeven, ijverig voortzetten en weigerde dienovereenkomstig ook het voorloopig tractaat met Spanje te teekenen [2]), zoolang de Staten-Generaal en zijn gewest hem daartoe geen bijzondere lastgeving hadden verstrekt. Ook Zeeland's Staten hadden ernstige bezwaren en brachten ze in een lang geschrift bij de Staten-Generaal te berde. De Knuyt's dubbelzinnige houding, zijne omkeering gaf hier tot een hevigen pennestrijd aanleiding.

Met dat al begreep Frankrijk, dat de zaak een ernstigen keer had genomen en het besloot zijne uiterste krachten in te spannen om de Staten nog ter elfder ure in het goede spoor terug te brengen. Het kwam erop aan het opnieuw ontwaakte wantrouwen tegenover Frankrijk te stuiten, het Huis van Oranje aan zijne oude betrekkingen met het fransche vorstenhuis te herinneren en zoo mogelijk door omkooperij eenige voorname personen in Holland te winnen, ten einde het tot stand komen van een afzonderlijk verdrag tusschen Spanje en de Staten te verhinderen.

Daartoe kwam dan ook in het begin van Januari 1647 de handige Servien uit Munster naar Den Haag, voor het oog met het doel om er een nieuw garantie-tractaat en subsidieverdrag met de Republiek te sluiten maar inderdaad om het vredewerk te verstoren: tot het omkoopen van voorname staatslieden en van sommige klerken, die hem allerlei stukken zouden kunnen leveren, kreeg hij 30 000 livres mede.

Wie slechts oppervlakkig de correspondentie der fransche gezanten met hunne regeering heeft ingezien [3]), weet, dat dergelijke verwachtingen verre van ongegrond waren. En de spaansche dachten er juist zoo over. Zeer merkwaardig is wat Peñaranda onmiddellijk na het

---

1) Doc. ined. T. 83, p. 4.

2) Aitzema, Vredeh., II, blz. 112, 259 vlg. Over zijne betrekkingen met de gezanten vgl. Négociations, III, passim.

3) Vgl. Doc. ined. T. 82, p. 239.

sluiten van den vrede aan zijne regeering over de Staten schrijft als grond voor zijne aanvrage om geld: „het is een gouvernement, waarin een ieder zich laat betalen" [1]). Er werden dan ook van spaansche zijde 200 000 gulden besteed om het uitwisselen der ratificatiën te bevorderen en dit alleen voor de eerste dringende eischen!

Zelden echter ontmoet men een bewijs, zoo voldingend, als gegeven kan worden omtrent de omkooperij, door Servien bij zijn bezoek in het voorjaar van 1647 in het werk gesteld. Het is de rekening en verantwoording van de 30 000 livres [2]). Men behoeft zich na het lezen van dit stuk niet meer te verwonderen, dat de beschuldiging van omkooping in die dagen zoo dikwijls gehoord werd. Ook de onderhandelaars te Munster bleven in dit opzicht niet onverdacht, al verbood hunne instructie [3]) hen uitdrukkelijk „giften ofte presenten directelijck of indirectelijck op eeniger manieren bedenckelijck of onbedenkelijck" aan te nemen voor, gedurende of na het sluiten van het verdrag. Herhaaldelijk beschuldigde Nederhorst zijne vijanden Pauw en De Knuyt daarvan en zij omgekeerd hem; de fransche gezanten en hunne regeering hielden de voorstanders van den vrede voor „gaignés", gelijk de Spanjaarden Nederhorst daarop aanzagen.

Servien behandelde de zaak met groot talent. Een half jaar lang arbeidde hij rusteloos aan het verstoren van den bijna gesloten vredehandel. Heftige harangues aan de Staten-Generaal, brieven van niet minder scherp karakter, bijzondere missives aan de gewesten buiten Holland, pamfletten tegen den vrede, gesprekken met de voornaamste staatslieden, bezoeken aan de machtigste steden — niets liet hij na om tot zijn doel te geraken. Hij waagde het zelfs tot de Staten te spreken van den indruk, dien de onderhandeling met den aartsvijand zou maken op „la commune, qui a part aux délibérations les plus importantes" [4]) — blijkbaar een dreigement om tegenover de regenten de volksmeening te laten spreken, de volksmeening, die thans evenwel voorgoed omgekeerd was, zoodat het dreigement weinig uitwerkte.

---

1) Doc. ined. T. 84, p. 123, 169, 178.

2) Vgl. mijne studie: de Nederlandsche vlugschriften over de vredesonderhandelingen te Munster, in Versl. en Med. Kon. Akad., IV, 1, blz. 321.

3) Art. 90 bij Aitzema, Vredeh., I, blz. 599.

4) Négociations, IV, p. 261; Chéruel, Minorité, II, p. 469 suiv.

De dood van den Prins in Maart 1647 bracht weinig verandering in den toestand.

De gezondheid van den reeds lang lijdenden Oranjevorst was in het laatste jaar snel achteruitgegaan: zijne beenen waren gezwollen, zijne handen verstijfd, zijn keel, zijn longen gingen achteruit, zijn geest was nu en dan geheel in de war; eene soort van kindschheid begon zich te openbaren, die hem voor ernstige behandeling der zaken ongeschikt maakte en hem steeds meer naar vrede en rust deed verlangen. Hij werd thans geheel geleid door zijne krachtige gemalin, terwijl zijn zoon, bevreesd voor de zich telkens openbarende ijverzucht zijns vaders, zich op den achtergrond hield en niet dan in het geheim met d'Estrades en Mazarin durfde samenwerken. De zoon, die brandde van begeerte om zich in den krijg te onderscheiden, was echter wel een overtuigd voorstander van de fransche politiek van samenwerking en wilde niets liever dan den oorlog, ja leende zich onder invloed van Mazarin en diens agenten reeds tot geheime tegenwerking der vredespartij [1]). De spaansche intrigues misten in die omstandigheden haar doel niet, al liet de oude Prins zich niet tot compromitteerende beloften aan Spanje overhalen. Plotseling verergerde zijn toestand en binnen enkele dagen was hij stervende: den 14den Maart 1647 blies hij te midden der zijnen den laatsten adem uit.

Zijn jonge opvolger, de 21jarige Willem II, vurig en energiek maar lichtzinnig en, hoewel dapper, nog weinig ervaren in den krijg, weinig staatsman, bovendien in weerwil van zijn onbetwistbare rechten nog niet aanstonds door de gewesten in de plaats van zijn overleden vader gesteld, toonde zich voorloopig meer geneigd om min of meer bedenkelijke genoegens te smaken met zijne vrienden en vriendinnen aan het Hof, in de danszaal en op de jacht, in den schouwburg en de renbaan, dan om werkelijk de zaken krachtig in handen te nemen en liet ze gaan zooals zij wilden, niet zonder betuiging van sympathie aan de fransche regeering maar tevens, onder invloed van zijne moeder, zich niet scherp verklarende omtrent de wenschelijkheid om vrede te sluiten. Van hem was in deze omstandigheden voor de vredespartij wel geen krachtige medewerking te wachten maar toch ook geen tegenwerking te vreezen, mits de belangen van het Huis van Oranje niet werden weggecijferd.

---

1) Waddington, II, p. 133 suiv.

De voorstanders van den vrede zagen hunne plannen gelukken. Namens de spaansche regeering verscheen, ongeveer te gelijk met Servien en misschien op raad van Pauw, de Zuid-Nederlander Philippe le Roy, griffier van financiën te Brussel, onder voorwendsel van over eenige domeinen te komen spreken maar inderdaad om, met meer dan $1^1/_2$ millioen gulden voorzien, de oprechtheid der spaansche regeering nader aan te prijzen [1]), wat nooit overbodig kon schijnen, en voor den vrede te werken, het laatste in zijn paspoort verborgen onder den algemeenen term van „choses tendantes au bien public."

Le Roy kwam van wege den Markies de Castel Rodrigo, die er zeer aan hechtte de Staten-Generaal te wijzen op den volgens hem blijkbaren onwil van Frankrijk om, op welke voorwaarden dan ook, vrede te sluiten en tevens de middelen aan de hand te doen om den tegenstand dier mogendheid te overwinnen. Le Roy werd op aanhouden van Holland en tot ergernis van Servien niet naar Munster verwezen maar toegelaten tot de Staten-Generaal en deed zijne boodschap in een lang geschrift, het „Waerachtig Verhael" [2]), een overzicht der tot nu toe gevoerde onderhandelingen, dat even goed als de harangues en propositiën van Servien in druk kwam en als pamflet alom werd verspreid.

Zoo verscheen in het voorjaar van 1647 wederom eene reeks van pamfletten, met inbegrip der herdrukken niet minder dan een vijftigtal, waarin Servien en de partij van den oorlog in „veel fraeye discoursen ende tractaten" met die van den vrede streden [3]).

Onder deze geschriften behoorden ook eenige, afkomstig van Antoine Brun, den van alles onderrichten diplomaat, die onder voorwendsel van naar Brussel te moeten, in overleg met De Knuyt, de grenzen overschreed en, met het doel om ook in Den Haag te worden toegelaten, zich zelfs tot Leidschendam waagde [4]). De fransche gezant bewoog hemel en aarde om dit te beletten, zoodat de Staten van Holland, hoewel zeer voor den vrede gestemd, uit vrees voor de

---

1) Aitzema, Vredeh., II, blż. 191; Waddington, II, p. 186.

2) Vgl. Vredeh., II, blz. 203 vlg.; Négociations secrètes, IV, waar ook verschillende andere pamfletten gedrukt zijn.

3) Vredeh., II, blz. 249; V. d. Capellen, II, blz. 176.

4) Zijne instructie Doc. ined. T. 82, p. 493, vlg. Zijn overleg met De Knuyt, T. 83, p. 4.

volksmeening Brun verzochten geen gevolg te geven aan zijn voornemen. De onderhandelaar keerde nu over Leiden, Amsterdam en Deventer terug, niet zonder met dezen en genen te overleggen, het medegenomen geld uit te deelen en in een uitvoerig uit Deventer gedagteekend „Vertoogh" Spanje's vredelievendheid te prijzen, welk vertoog gesteund werd door eenige „Observatiën", die men, vermoedelijk niet ten onrechte, aan Adriaan Pauw toeschrijft. Van dezen was ook wel eene verzameling stukken, op de onderhandelingen betrekking hebbende, waarin Servien persoonlijk ten heftigste werd aangevallen en die onder de initialen A. P. in den voorzomer bij een gefingeerden drukker verscheen. Het merkwaardigste geschrift van dezen tijd is echter Brun's „Pierre de Touche des véritables interests des Provinces Unies des Pais bas et des intentions des deux Couronnes sur les Traittez de Paix", tegelijk als pamflet in quarto en meer in boekvorm in octavo verschenen. Daarin worden de verschillende geschriften, door Servien openlijk als de zijne erkend of aan hem toegeschreven, o. a. de vinnige „Lettre escripte de la Haye par un gentilhomme françois à un de ses amis à Paris", punt voor punt in voortreffelijk Fransch handig bestreden en de voordeelen van den vrede tegenover de bezwaren van den oorlog breed uitgemeten. De heftige toon van Servien's toespraken, ook heftige antwoorden uitlokkend, bracht evenzeer als deze pamfletten de gemoederen zeer in beweging: Servien beschuldigde openlijk Pauw en De Knuyt van „impostures qu'ils ont forgées de concert avec les ministres d'Espagne" [1]) en vroeg de ernstige bestraffing van deze plichtvergeten onderhandelaars.

Ook de andere staatsche gevolmachtigden verlieten nu Munster weder en begaven zich naar Den Haag, daar ook hunne integriteit werd aangevallen, zoowel van de fransche als, voorzoover Nederhorst betreft, van de spaansche zijde. In den zomer was geen hunner meer te Munster aanwezig [2]). Zij waren daar trouwens ook van weinig nut meer, nu de onderhandelingen tusschen Spanje en de gezanten der Staten waren afgeloopen en het alleen de vraag was, of men in de gewesten zelve geneigd zou zijn de sanctie aan het verhandelde

---

1) Aitzema, Vredehand., II, blz. 336 vlg.

2) Négociations, IV, p. 119; Docum. ined. T. 83, p. 226. Pauw bleef er het laatst — nog tot in April — maar werd door de fransche gezanten ten slotte geheel losgelaten.

te hechten d. i. buiten Frankrijk om vrede te sluiten. Lang bleef het onzeker, of dit zou geschieden, en een hevige beroering heerschte daaromtrent in alle provinciën. Holland, waar Amsterdam, door Pauw en Andries Bicker geleid, den toon aangaf en scherp tegenover Frankrijk optrad, was volkomen bereid dezen weg op te gaan en zond bezendingen aan de andere gewesten om hen tot zijne zienswijze over te halen [1]. Het gelukte werkelijk het een heel eind daarheen te brengen behalve in Utrecht, dat alleen in overleg met Frankrijk vrede wilde, en in Zeeland, dat allerlei uitvluchten zocht. Feitelijk was de oorlog reeds opgehouden en in weerwil van Frankrijks aandrang werd besloten in 1647 niet te velde te trekken, wat van spaansche zijde met schorsing der vijandelijkheden werd beantwoord, zoowel wat den krijg te land als wat dien te water betrof. Een zwakke poging van Willem II om door het zenden van troepen naar het land van Waes den oorlog weder te doen beginnen, onder voorwendsel dat ook Spanje troepen in Vlaanderen bijeentrok, werd op dringend verzoek van Holland door een scherp tegenbevel der Staten-Generaal gestuit. Het was werkelijk zoo goed als vrede, hoewel men zich van onze zijde, op verlangen der landprovinciën en ten einde Frankrijk niet te ontstemmen [2], nog van bepaalde verklaringen omtrent den voorloopigen wapenstilstand onthield. Spanje, dat niet alleen van Pauw en Mathenesse veel vernam maar in het voorjaar het geluk had om tal van brieven, tusschen de fransche gevolmachtigden te Munster en hunne principalen te Parijs gewisseld, te onderscheppen, was ook daarvan spoedig op de hoogte en wachtte niet lang met de mededeeling van sommige dier brieven aan de Hollanders, die niet te roemen hadden over de wijze, waarop de bondgenooten van hen repten [3].

Om den schijn te redden teekenden de Staten-Generaal den 29sten Juli eindelijk een nieuw garantie-tractaat met Frankrijk, doch alleen voor het weinig waarschijnlijke geval, dat de vrede te Munster ook tusschen Frankrijk en Spanje nog werkelijk gesloten werd. Servien, tevreden hierdoor tegenover de spaansche politiek een nieuwen schaakzet gespeeld te hebben, keerde onmiddellijk daarop naar

---

[1] Van der Capellen, II, blz. 176 vlg.
[2] Vredehand., II, blz. 361.
[3] Vgl. Doc. ined. T. 83, passim; zie vooral p. 127, noot.

Munster terug, waar nu in September de tijdelijk afgebroken onderhandeling weder werd opgenomen. Zijne slechte verstandhouding met het machtige Holland kwam intusschen nog bij zijn vertrek uit, daar hem het gewone afscheidsgeschenk werd onthouden en de Staten van het gewest het gedrag van zijne tegenstanders, Pauw en Mathenesse, bij afzonderlijke acte goedkeurden [1]).

Het bleek duidelijk, dat de Staten op de reeds vastgestelde voorwaarden ieder oogenblik met Spanje vrede konden sluiten. Zij trachtten nu, als echte kooplieden gebruik makende van Spanje's gebleken bereidwilligheid om veel toe te staan, nog meer te bedingen dan reeds verkregen was. Pauw, „le plus fin et le plus dangereux de tous" [2]), nam een oogenblik na zijne terugkomst te Munster zelfs den schijn aan alsof hij met Frankrijk wilde samenwerken, natuurlijk alleen om Spanje nog gewilliger te maken. Ook gaf Spanje allengs op bijna alle punten toe, zoodat Zweden en Oostenrijk tusschenbeiden kwamen om de Staten niet al te zeer te verheffen. Toen eerst bonden Pauw en de zijnen in en zoo kwam men nog vóór November te Munster gereed. Zonder verwijl vertrokken nu Pauw en De Knuyt met Mathenesse, ongetwijfeld de drie hoofdpersonen, den 16den October 1647 van daar naar Den Haag en trachtten de zaak door te zetten. Heftige discussiën hadden in de Staten-Generaal plaats maar ten slotte kwam men op voorstel van Gelderland overeen, dat er nog eens ter wille der bestaande tractaten eene poging zou worden gedaan om ook Frankrijk met Spanje in vrede te brengen [3]). Een voorstel van Holland, om het al of niet sluiten van vrede geheel aan de gezanten te Munster over te laten, werd niet alleen door Zeeland en Utrecht maar ook door de andere gewesten afgewezen.

Zoo begon opnieuw de bemiddeling van wege de Staten te Munster, maar tegelijk bracht men er het vredestractaat met Spanje „in forme." Werkelijk scheen de bemiddeling tusschen Frankrijk en Spanje eerst eenig succès te hebben maar de overeenstemming tusschen het laatste en de Staten was reeds zoover gevorderd, dat Spanje het waagde alvast den vrede met de Republiek te „urgeeren", dreigende alles af te zullen breken. Alleen de onderteekening van het verdrag miste nu

---

1) Vredeh., II, blz. 373 en 378; Waddington, II, p. 203.

2) Négociations, IV, p. 80; vgl. over deze laatste onderhandelingen vooral Doc. ined. T. 83, p. 476 vlg.; T. 84, p. 5 vlg.

3) Van der Capellen, blz. 204 vlg.

nog en slechts het verzet van Nederhorst daartegen gaf den Franschen eenige hoop, dat de zaak geen voortgang zou hebben, vooral toen de met alle winden draaiende De Knuyt, blijkbaar onder invloed van den toen juist oorlogzuchtigen jongen Prins, zich weder uitputte in betuigingen van gezindheid om, in overleg met Zeeland en het Huis van Oranje, ook Frankrijk aan een goeden vrede te helpen [1]).

Doch de Franschen maakten zich weldra geen illusiën meer. Alleen protesteerde nog de fransche gezant La Thuillerie in Den Haag, trachtte de komst der gezanten te doen afkeuren, verzocht uitstel en verlangde „qu'il ne sera rien précipité pour la signature" [2]). Op raad van Nederhorst trachtte Frankrijk zooveel mogelijk uitstel te krijgen: „relâcher en tout ce que nous pourrons" [3]), was het parool. Maar niets kon helpen. De Knuyt werd iederen dag onhandelbaarder en Nederhorst liet bemerken, dat zelfs hij ten slotte zou moeten toegeven aan den algemeenen aandrang. Hij weigerde op den 30sten Januari 1648 nog wel te teekenen, toen de overigen op aandrang van Spanje, dat verklaarde geen langer uitstel te kunnen toestaan, na eenige aarzeling tot onderteekening van het verdrag overgingen; de fransche regeering bleef ook in Den Haag protesteeren, zoo veel zij kon, eerst tegen de onderteekening, later tegen de ratificatie; maar Holland, altijd door Pauw geleid [4]), dreef de zaak door, in weerwil van het verzet van Utrecht en Zeeland. In de andere gewesten waren velen nog wel van meening, dat men Frankrijk niet moest verbitteren door een afzonderlijken vrede, maar Holland's drijven overwon allen tegenstand, ook dien van den Prins, die de Staten-Generaal aanbeval in zulk eene zaak niet met meerderheid van stemmen te beslissen.

Het slot was, dat na heftige discussiën en onder voorzitterschap van een lid uit Holland — De Knuyt, die eigenlijk namens Zeeland in die week het voorzitterschap had te voeren, weigerende in dit geval de stemmen op te nemen, verliet zijne plaats — de Staten-Generaal, waar Holland zich in dezen tijd zeer sterk liet vertegenwoordigen [5]), eindelijk den 4den April met vijf stemmen van de zeven concludeerden tot de bekrachtiging van den vrede. Utrecht gaf, zooals

---

1) Ibid., p. 205.
2) Ibid., p. 423.
3) Ibid., p. 205.
4) Doc. ined. T. 84, p. 96.
5) Van der Capellen, II, blz. 200 vlg.

het had laten doorschemeren, eenige dagen later werkelijk toe maar Zeeland bleef, in weerwil eener bezending der Staten-Generaal daarheen, hoofdig weigeren tot zelfs na de plechtige uitwisseling der ratificatiën in het stadhuis te Munster op den 15den Mei. Holland verklaarde, dat het op den 4den April in zijn naam voorzittende lid, Amelis van Boechorst, Heer van Wimmenum, geheel op last zijner provincie gehandeld had; men zag hem den 19den Mei bij het besluit tot afkondiging van den vrede opnieuw de plaats van De Knuyt innemen en met zes stemmen tot de zaak besluiten. Eerst elf dagen later heeft Zeeland zich ter wille van het algemeen belang bij de zaak nedergelegd en de afkondiging van den vrede ook in zijn gewest toegestaan.

Het is te begrijpen, dat deze verschillende gevoelens in den loop van het jaar 1647 weder een stroom van pamfletten over de Nederlanden deden uitgaan. Die pamfletten getuigen, dat er drie partijen bestonden: de machtige en roerige vredespartij, die meer en meer de overhand behield, wat ook blijkt uit de zeer talrijke herdrukken van de pamfletten vóór den vrede; de kleine oorlogspartij [1]), wier geschriften, door het fransche gezantschap geïnspireerd, over het algemeen het ruwst van toon zijn; eindelijk de vrij talrijke onzijdigen, van wie Servien in 1647 aan zijne regeering schreef: „ilz tiennent noz amis pour suspectz et les autres pour passionnez ou corrompuz" en die wel liever met Frankrijk samen vrede hadden willen sluiten maar ten slotte, zooals gewoonlijk de middenpartijen, weinig kracht betoonden en meer en meer naar het kamp der vredespartij overliepen [2]). De ontwakende wil van den Prins van Oranje kon slechts weinig voor de oorlogspartij uitwerken, te minder doordat zijne moeder vurig den vrede wenschte; Zeeland's taai verzet was intusschen ook aan hem toe te schrijven en de voorgenomen afzetting van De Knuyt als zijn raadsman in October 1647 toonde, hoe weinig Willem II de dubbelzinnige houding van dien afgevaardigde te Munster goedkeurde [3]). Zijn later oordeel over „ces coquins d'Amsterdam, qui ont fait la paix" is overbekend, maar de fransche regeering had recht zich te beklagen over zijne eigene verre van krachtige houding in die kritieke dagen. Zij was het overigens volstrekt niet met

---

[1]) Archives, IV, p. 226: Ceux qui nous favorisent, sont en petit nombre et n'osent presque parler.

[2]) Vgl. ibid., p. 232. Tot hen behoorde ook Van der Capellen (II, blz. 183).

[3]) Archives, IV, p. 244, 246; Waddington, II, p. 212.

hem eens, dat de oorlog in ieder geval moest worden voortgezet [1]).

Ook in het voorjaar van 1648 vloeide de stroom van pamfletten voort [2]). De „harangues” en „proposities” van den franschen gezant werden onmiddellijk door „Ingredienten ende Ampliatiën van Antwoort” gevolgd; het fransche „Correctyf” zag zich beantwoord door een scherp „Lenityf”; zendbrieven wisselden elkander af en de oorlogspartij greep nog eens naar de anti-spaansche wapenen uit haar oud arsenaal om de ratificatie van het verdrag van 30 Januari tegen te houden [3]).

Merkwaardig is uit dit voorjaar vooral de heftige pennestrijd tusschen Nederhorst en Pauw, die te Munster felle persoonlijke vijanden waren geworden.

De franschgezinde houding van Nederhorst te Munster had bij de hollandsche afgevaardigden even hevige ergernis gewekt als hunne onderstelde spaansche neigingen bij hem. De talrijke bezoeken, die de fransche afgevaardigden openlijk en heimelijk hunnen bondgenoot onder de staatsche brachten, het overbrengen van berichten omtrent eischen, stemmingen en plannen der Staten, de samenkomsten in zijne woning en de hunne werden door den conscientieusen Nederhorst verdedigd op grond van de oorspronkelijk aan de staatsche afgevaardigden verstrekte instructie, die hun gebood in nauwe overeenstemming met de Franschen te arbeiden. Op grond van dezelfde instructie verweet hij zijnen tegenstanders hunne even innige betrekkingen met de spaansche gezanten, die Pauw en De Knuyt vooral met de uiterste beleefdheid behandelden, terwijl zij daarentegen Nederhorst afstootten, vooral na zijne weigering om het eerste ontwerp van vrede, dat van December 1646, te onderteekenen.

In den loop van 1647 werd de verstandhouding tusschen Nederhorst en de anderen niet beter. Wederkeerige beschuldigingen van omkooping zijn aanhoudend in de pamfletten van het voorjaar op te merken. De weinig malsche „Deductiën”, door de beide partijen in Januari 1647 bij de Staten-Generaal ingediend, hadden de verhouding niet verbeterd. In de Staten van Holland, ja zelfs in de Staten-Generaal was er ernstig over gedacht den lastigen Nederhorst te „bedancken”, maar de steun der Staten van Utrecht, aan hunnen afge-

1) Chéruel, Minorité, II, p. 488 suiv.

2) Knuttel, no. 5672—5740.

3) Doc. ined. T. 84, p. 174.

vaardigde verleend, had dit nog verhinderd. Zijne weigering om het definitieve tractaat van vrede van den 30sten Januari 1648 te teekenen bracht nieuwe verbittering teweeg. Hij was bovendien reeds lang ziekelijk en woonde herhaaldelijk de zittingen zijner collega's niet bij. Ofschoon hij later werkelijk teekende, hield hij toch langen tijd door herhaalde afwezigheid alle „actiën" tegen.

De „Redenen" van zijne nieuwe weigering werden den 3den Februari 1648 door hem bij de Staten-Generaal ingediend en onderscheidden zich door een kalmen toon. Zij werden aanstonds beantwoord door een heftig „Tegenbericht en Wederlegginge" van Mathenesse en Pauw, waarop Nederhorst in een even heftig „Vertoogh" het antwoord gaf. Deze geschriften werden in het voorjaar van 1648 ijverig gelezen zooals blijkt uit het verschijnen van verschillende drukken dezer drie pamfletten, vermeerderd met „Bedenckingen", berichten „van den Drucker tot den Leser", enz.

Een naspel van dezen heftigen pennestrijd was die, welke in den zomer van 1648 werd gevoerd naar aanleiding van het verschijnen van een vinnig anti-spaansch pamflet, getiteld: „La Confession de l'Imprimeur", ongeveer tegelijk in het Hollandsch vertaald en verschenen onder den titel „Des Druckers Belydenisse." In den vorm van een „Paeschbiecht", uit welke aanduiding de tijd van verschijning blijkt, deed Servien, blijkbaar in overleg met Nederhorst, van wien vele hier verstrekte inlichtingen afkomstig moeten zijn, kort vóór het teekenen der ratificatie nog eene laatste krachtige poging om Pauw en de zijnen alom verdacht te maken. Het merkwaardige en voortreffelijk gestelde pamflet zet nog eens helder de voordeelen eener nauwe alliantie met Frankrijk uiteen tegenover „Bicker et ses adhérans" en „Pauw et ceux de sa caballe", de voorstanders van eene toenadering tot Spanje, wier beweerde baatzucht en begeerte naar den voordeeligen handel op Spanje wordt gegeeseld. De heerschzucht van Pauw en Bicker, „ces grands personnages, qui se sont faict amis comme Hérode et Pilate", wordt scherp gehekeld; de adeltrots van den utrechtschen edelman Nederhorst tegenover den burger-regent, den „homme de néant Pauw, qui n'a rien de considérable si ce n'est une profonde dissimulation et une douceur aparente, sous laquelle il couvre une humeur ambitieuse, avare et violente et une ame toutte cauterisée", blijkt duidelijk in deze heftige aanklacht tegen den zoon van den ouden Pauw, den „homme cruel

et entreprenant", die „ne se tira de la lie du peuple que pour servir de partie, de juge et comme de bourreau à Barnevelt, le plus grand personnage que cet estat ayt porté." Pauw, „nostre grand maistre et nouveau législateur", de „rénégat", de „avocat des Espagnols", moet menige veer laten. Hij was trouwens ook de algemeen erkende leider der vredespartij[1]).

Het „Antwoort op des Druckers Belydenisse" (van De Knuyt?) is vooral niet minder heftig tegenover den „franschen tribuytaris Nederhorst", het „kleine duyvelken" uit Utrecht. De daarop gevolgde „Wedercaets" met zijne grofheden aan het adres van de „geelsuchtighe scrobberts, mijn Heeren Bicker ende Pauw" en van „De Knuyt alias Guyt", die, nieuwbakken edelen, een riddertitel medebrachten uit het gehate Frankrijk „om mede sijn Ed. Ghestrenghe te heeten, 't welck haer al soo wel voecht als een tanghe op een verken, want sy de kapoens slachten, die beter willen sijn als de ouders", wint het nog in straattaal. De lange „Penitentie" en de waardiger „Nederlantsche absolutie", aan Pauw zelf toegeschreven, staan weder op het standpunt van dezen en sluiten de rij dezer onvermakelijke biechthistorie. Nederhorst is kort daarop gestorven.

De toon der laatstgenoemde geschriften geeft te kennen, welk eene verbittering zich meer en meer van de gemoederen meester maakte, maar tevens, hoe zwak de zaak stond van de tegenstanders van den vrede, die tot zulke middelen moesten afdalen om hunne naderende nederlaag te verhoeden. De „Samenspraek tusschen Warnaer en Frederyck", tusschen 17 en 25 April geschreven, wijst op de dreigende verschillen tusschen Holland en Zeeland, welk laatste gewest, geleid door den Prins en gesteund door de heftige vertoogen van La Thuillerie en de beloften van d'Estrades, die eene heimelijke rondreis door de provincie deed, een oogenblik geheel op zichzelf met hulp van Frankrijk den krijg dreigde voort te zetten en gelijk Tunis of Algiers van kaperij te gaan leven. Zij wijst op den strijd ook tusschen Holland en de andere gewesten, die zelfs een regent had doen zeggen: „liever Fransch als Hollandsch." Inderdaad was deze weder opkomende tweespalt een groot gevaar. Maar de hollandsche inzichten triomfeerden, ook over den ter elfder ure opkomenden maar weinig

---

[1]) Vandaar de dankbaarheid der Spanjaarden jegens hem (Doc. ined. T. 84, p. 96).

ernstigen en weldra opgegeven tegenstand van Willem II. En aan het slot van eene breede rij pamfletten getuigt het twintigtal „Verklaringen" der „Vertooningen", door het verheugde volk [1]) van Nederland in Juni ter eere van den vrede gehouden, geschriften door mannen als Samuel Coster, Gerard Brandt, Jan Vos samengesteld, met de verzen op den vrede, door Vondel en anderen aan Andries Bicker en zijne medestanders toegezongen, van de vreugde, in Holland en daarbuiten door het volk ten toon gespreid. Vondel's Leeuwendalers hebben die stemming vereeuwigd in de liefelijke idylle van Hageroos en Adelaert, „door ongeveinsde min gepaert", en zingen het lied van den vrede: „het is al boter tot den boôm."

Niet overal was de vreugde groot. De oorlogspartij gevoelde smartelijk hare nederlaag en toonde dit door zich van feestelijkheden te onthouden. De „resident" van Frankrijk, Brasset — de eigenlijke gezant La Thuillerie had einde Mei de Nederlanden verlaten, zonder dat het plan scheen te bestaan hem een opvolger te geven — en de vertegenwoordigers van Zweden, Portugal en Hessen weigerden de hun aangeboden teertonnen voor hunne woningen te branden [2]). De Prins waagde het nog niet openlijk zich ontstemd te toonen maar liet tegenover zijne omgeving aan zijne verontwaardiging over de intrigues der vredespartij den vrijen teugel. Zeeland vierde geen feest, al nam het aan den dankdag deel; zoo deed ook Leiden, waar de vroedschap van het begin af zich met kracht tegen het sluiten van een afzonderlijken vrede en het overstemmen van allen tegenstand verzet had: het liet den vrede afkondigen maar vierde geen feest; in menige stad en menig dorp ijverden de predikanten van den kansel tegen de bewerkers van den vrede. Zoo was de 5de Juni, de dag der afkondiging van den vrede — men herinnerde zich, dat juist 80 jaren te voren Egmond en Hoorne waren onthoofd — niet voor allen een feestdag en droeg de feestviering een eenigszins gedwongen karakter, „gelyck een huwelyck, dat sonder consent van vrienden was aengegaen", zegt Aitzema spottend.

En in waarheid, het ontbreken van dat „consent van vrienden" in het bijzonder van dat van Frankrijk, waaraan men zich zoo kort

---

1) Doc. ined. T. 84, p. 247: „Todo es referir el aplauso y aclamaciones del pueblo."

2) Aitzema, III, blz. 272.

geleden nog door sterke banden had verbonden, was eene donkere schaduw op den glans van het gesloten verdrag. De dikwijls en ook toen vernomen verontschuldiging voor de woordbreuk tegenover Frankrijk als zou dit rijk slechts den schijn hebben aangenomen van vrede te willen sluiten en in werkelijkheid nooit den vrede hebben begeerd, berust op eene onjuiste voorstelling der feiten [1]). Het valt niet te ontkennen, dat de Vereenigde Nederlanden Frankrijk in den steek hadden gelaten ter wille van eigen voordeel en het water was volstrekt niet zoo hoog aan de lippen gekomen, dat men wel genoodzaakt was vrede te sluiten: dit was veeleer het geval met Spanje en zou zeker bij een eendrachtig samengaan van Frankrijk en de Staten „conjointement et d'un commun consentement", zooals in de bezworen overeenkomsten stond, tot den vrede ook tusschen Spanje en Frankrijk hebben geleid, die nu nog 11 jaren uitbleef.

Er is voor de handeling der Staten tegenover Frankrijk geene andere verontschuldiging te vinden dan die van zeer twijfelachtige moraal, welke gelegen is in de stelling, dat bezworen verdragen alleen van kracht zijn zoo lang zij overeenkomen met het oogenblikkelijk belang van de betrokken mogendheden, eene opvatting, die intusschen van oudsher tallooze malen in praktijk is gebracht.

Glansrijk intusschen was de vrede van Munster ongetwijfeld en de Vereenigde Nederlanden mochten trotsch zijn op de plaats, die hun, dank zij dien vrede, onder Europa's mogendheden thans werd ingeruimd.

Het beroemde verdrag [2]), 79 artikelen lang, verklaarde in artikel 1 „de Heeren Staten-Generaal van de Vereenighde Nederlanden ende de respective Provintien van deselve met alle geassocieerde landtschappen, steden ende aenhoorige landen" tot „vrye ende souverayne Staten", op welke de Koning van Spanje „niet en pretendeert noch nu noch naemaels voor hemselven, syn successeurs ende nakomelingen immermeer iets sal pretenderen" en met welke hij „een eeuwige vrede" sluit. Ten opzichte van het duitsche Rijk zou men staan in „continuatie ende observatie van de neutraliteyt, vrientschap ende goede nabuyrschap", waartoe de Koning „effectivelyk" zou mede-

---

1) Vgl. Chéruel, Minorité, II, p. 475 suiv.
2) Aitzema, III, blz. 259 vlg.

werken, totdat de „confirmatie” van Keizer en Rijk zou zijn verkregen (art. 53). Het grondgebied werd aangewezen door den op het oogenblik bestaanden toestand, zoodat alle veroveringen van Maurits en Frederik Hendrik behouden bleven, voorzoover — gelijk met Venloo en Roermond het geval was — zij niet door Spanje waren teruggewonnen (art. 2). Eene „chambre mi-partie”, bestaande uit een gelijk getal rechters van beide zijden, zou de kleine grens- en rechtsverschillen uit den weg ruimen (art. 21) en ook de uitwisseling van het Overkwartier van Gelre tegen een „aequivalent” regelen (art. 52). Ook in Oost-Indië zou het statusquo worden behouden evenals in West-Indië, terwijl de vrede voor de eerste streken een jaar, voor de laatste een half jaar na „het besluyt” van den vrede zou ingaan; men zou niet op elkanders havens aldaar mogen handelen (art. 5—7). Het verkeer in Europa tusschen de wederzijdsche landen zou worden hersteld op den ouden voet van „goede correspondentie ende vrientschap” (art. 4), met verbod van zwaarder belasting dan eigen onderdanen moesten betalen (art. 8), behoud der aloude tolvrijheden (art. 10) en vernietiging van 's Konings tolrechten op Maas, Rijn en Schelde binnen de grenzen der Vereenigde Gewesten (art. 12). De Schelde „alsmede de canalen van 't Sas, 't Swyn en andere zeegaten daerop responderende” werden door de Staten „ghesloten gehouden” (art. 14); de schepen en goederen, in en uit de vlaamsche havens komende, zouden even zwaar belast „worden ende blyven” als die in en uit de Schelde, het Sas, het Zwin enz. komende (art. 15), opdat de gevreesde concurrentie van Antwerpen en Vlaanderen voor altijd zou worden geknot. In de religie zou men zich „ten opsichte van de publique oeffeninghe” moeten onthouden van alles, wat „schandael” kon verwekken, zoowel hier te lande als in het gebied van den Koning (art. 19); de goederen van kerkelijke en geestelijke lichamen, in de Vereenigde Nederlanden gelegen maar behoorende onder het ressort van kerkelijke lichamen en personen, voortaan onder koninklijk gezag staande, zouden worden teruggegeven, voorzoover zij niet reeds verkocht waren; de laatsten zouden met eene rentevergoeding tegen den penning 16 jaarlijks worden afgekocht (art. 43). Overigens werden alle „ter oorsaecke van de oorloghe” geconfisceerde goederen teruggegeven (art. 24), voorzoover reeds verkocht evenzoo met jaarlijksche rentevergoeding tegen den penning 16 en onder bijzondere voorwaarden ter regeling der neteligste zaken (art.

29—42). Ook ten opzichte der goederen van het Huis van Oranje, zelfs in Bourgondië, zou de restitutie gelden (art. 25—28), behoudens het bij bijzondere overeenkomsten reeds tijdens de vredesonderhandelingen in 1647 betrekkelijk Montfort bij Roermond, Turnhout, Meurs, Zevenbergen [1]) en de in zuidelijk Brabant gelegen goederen met de prinsen Frederik Hendrik en Willem II overeengekomene (art. 44—45) en met afstand door den Koning van al zijne rechten op Grave, Kuik, Lingen, Bevergern, Cloppenburg enz., die reeds aan het Huis van Oranje waren gekomen (art. 49—50). De leden van het Huis van Nassau zouden niet mogen worden vervolgd om de schulden van wijlen prins Willem I van Oranje (art. 59). De wederzijdsche gevangenen zouden zonder rantsoen worden ontslagen (art. 63), met volkomen amnestie voor alle politieke misdrijven (art. 65) en met recht van terugkeer (art. 4). Alle op afgestane plaatsen betrekking hebbende registers en papieren, ook die betreffende processen enz., zouden wederzijds worden uitgeleverd (art. 69). De bondgenooten van weerszijden, die binnen drie maanden na de ratificatie nog zouden willen toetreden, zouden tot het deelnemen aan den vrede worden toegelaten, met name Hessen, Oostfriesland, Emden en de Hanzesteden (art. 72). Men beloofde van weerszijden de zeeën en rivieren zooveel mogelijk te beschermen tegen zeeroof en strooperij (art. 75).

Zoodanig was het voor de Vereenigde Nederlanden zoowel eervolle als voordeelige verdrag, dat een einde maakte aan den oorlog, die tachtig jaren lang met afwisselenden uitslag was gevoerd en onder de voortreffelijke leiding van de drie Prinsen van Oranje en de met hen samenwerkende Staten, eerst van Holland en Zeeland, daarna allengs ook van de overige gewesten, het aanzijn had geschonken aan den machtigen staat, thans vrij en frank optredende onder Europa's mogendheden. Die staat was bestemd om minstens honderd jaren lang eene belangrijke plaats in te nemen in de wereldgeschiedenis — de glorie van landzaat en nakomeling, een voorwerp van bewondering voor den tijdgenoot en de latere geslachten.

---

[1]) Ten opzichte van Zevenbergen, dat eigenlijk eene hollandsche heerlijkheid was, deed Holland den 6den Maart nog de restrictie maken, dat deze artikelen nooit tot nadeel mochten strekken van de rechten van den Staat of zijne leden, of wel van de religie en het bestuur der geestelijke goederen.

AANHANGSEL.

BRONNEN DER NEDERLANDSCHE GESCHIEDENIS.

1559—1648.

De bronnen voor de geschiedenis van het tijdperk, dat wij gewoonlijk den „Tachtigjarigen Oorlog" noemen, daarbij tevens denkende aan de daaraan voorafgaande jaren, die wij sedert Fruin's Gidsartikelen van 1859 als „het Voorspel" van dien oorlog plegen aan te duiden, zijn uiterst talrijk en vooral sedert het midden dezer eeuw ontzaglijk toegenomen.

De uitgaven, op kosten van het belgische gouvernement bezorgd door de Commission Royale d'histoire de Belgique zoowel tijdens het leven van den beroemden archiefkenner G. P. Gachard als tijdens dat van zijn opvolger aan het belgische Rijksarchief Charles Piot; de zich daarbij aansluitende kleinere publicatiën in de Comptes rendus van de zittingen dier commissie en de Collection de mémoires sur l'histoire de Belgique et des Pays-Bas; de lange reeks der Werken van het Historisch Genootschap te Utrecht, aangevuld met de talrijke kleinere stukken in de Kronijk, de Berigten, de Bijdragen en Mededeelingen van dit Genootschap; de omvangrijke Coleccion de documentos ineditos para la historia de España; de talrijke uitgaven der provinciale en stedelijke genootschappen hier te lande en in België; de bronnenuitgaven van kleinere vereenigingen, van familiën en bijzondere personen, waaronder die van het Koninklijk Huis, bezorgd door Groen van Prinsterer in de onvolprezen Archives de la Maison d'Orange-Nassau de eerste plaats verdient in te nemen; de aanwijzingen omtrent het nog in duitsche, fransche, engelsche archieven voorhanden materiaal, vervat in mijne Archivalia en de daarmede samenhangende uitgaven van de heeren Brugmans, Huet e. a. — dat alles vormt eene bibliotheek op zichzelf. Denkt men daarbij aan de studiën op dit gebied van Groen van Prinsterer en

Bakhuizen van den Brink, Gachard en Fruin, Kervyn de Lettenhove en Piot, P. L. Muller en A. Nuyens, en zoovele anderen, die getracht hebben de détails der geschiedenis van dit tijdvak of grootere perioden daaruit naar onuitgegeven bescheiden te bewerken, dan wordt het duidelijk, dat eene eenigszins volledige bibliographie noch van de eigenlijke bronnenuitgaven, noch van onmiddellijk uit de bronnen geputte geschriften, noch ook van literatuur over dit tijdvak in het algemeen in deze bladzijden kan worden verwacht. Wat hier kan gegeven worden, is alleen opgave van het allerbelangrijkste, gerangschikt naar een systeem, dat met den aard van het behandelde onderwerp overeenkomt.

Zulk een systeem is wel het best in te richten naar de gezindheid der auteurs tegenover de gebeurtenissen van een tijd, die tot zooveel meeningsverschil aanleiding heeft gegeven, naar de partijen, die gedurende dien krijg tegenover elkander hebben gestaan, en zooveel mogelijk in de chronologische volgorde der behandelde gebeurtenissen.

Drie rubrieken kunnen daarbij worden onderscheiden: de geschriften, die het dynastieke en politieke standpunt der spaansche regeering toelichten of in haar geest geschreven zijn; die, welke staan op het standpunt van het grootste deel der zuidelijke Nederlanders, de katholieke religie vasthoudend en trouw aan het koninklijk gezag maar niet begeerend de bijzondere nederlandsche belangen ten eenenmale op te offeren aan de eischen eener dynastieke of algemeen europeesche staatkunde; eindelijk die, welke den opstand en de opstandelingen verdedigen en tot verklaring van de van die zijde voorgevallen feiten kunnen dienen. Het zal in vele gevallen ondoenlijk zijn de scheiding dier rubrieken consequent vol te houden maar in het algemeen schijnt deze indeeling rationeel te zijn [1]).

A.

Geschriften van spaansche zijde.

De denkbeelden van Philips II en zijne voornaamste staatslieden zijn het best te kennen uit de geheime en uiterst geheime corres-

---

[1]) De bibliographische aanteekeningen doen opgave van de belangrijkste drukken der behandelde werken, alleen als aanwijzing en tot inleiding in de studie der bronnen, zonder op volledigheid aanspraak te maken. Vgl. overigens Pirenne, Bibliographie de l'histoire de Belgique, Gand, 1893.

pondentiën, voornamelijk door Gachard uit verschillende archieven, vooral uit die van Brussel, Simancas en Madrid bijeengebracht. Daaronder valt in de eerste plaats te noemen de Correspondance de Philippe II sur les affaires des Pays-Bas [1]) (tot 1577), aangevuld door de Correspondance de Marguérite d'Autriche avec Philippe II [2]) en die met Alexander Farnese [3]), benevens door de Lettres écrites par les souverains des Pays-Bas aux Etats de ces provinces [4]), door de reeksen van brieven des veelschrijvenden Konings, gewisseld met zijne landvoogden, gouverneurs en agenten in de Nederlanden, zijne gezanten en agenten elders over de nederlandsche zaken [5]), vooral door Granvelle's omvangrijke correspondentie, vervat in twee groote collectiën, die zijner Papiers d'Etat [6]) tot 1565 en die zijner latere Correspondance [7]). Een groot aantal van dergelijke brieven en documenten is afgedrukt in de omvangrijke verzameling van Kervyn de Lettenhove, Relations politiques des Pays-Bas et de l'Angleterre sous le règne de Philippe II [8]), waarin trouwens ook zeer vele tot de tweede en derde rubriek te rekenen bronnen zijn te vinden. Voor de denkbeelden zijner eerste twee opvolgers en die hunner voornaamste staatslieden zijn wij niet in het bezit van zoovele voortreffelijke gegevens, ofschoon b.v. in de genoemde Coleccion verschillende uitgebreide correspondentiën ook voor de eerste helft der 17de eeuw voorkomen [9]).

Al deze brieven geven ons gelegenheid een diepen blik te slaan in de denkwijze van de leiders der spaansche politiek en in hunne geheimste plannen en overwegingen tot de kleinste détails toe, in de wordingsgeschiedenis der staatkundige en militaire maatregelen tot onderdrukking van den opstand; de uit de Nederlanden gezonden

---

1) Uitg. Gachard, 5 vol., Bruxelles, 1848—62.

2) Uitg. Gachard, 3 vol., Bruxelles, 1867—87.

3) Brux. 1853.

4) Ibid., 1851.

5) Coleccion de documentos ineditos. Vgl. de volledige lijst der voor onze geschiedenis belangrijke brieven en brievencollectiën uit deze meer dan 100 deelen, opgemaakt door Bussemaker in Nyh. Bijdragen, 3de R., IX, blz. 352 vlg.

6) Uitg. Weiss, 9 vol., Paris, 1841—52.

7) Uitg. Poullet et Piot, 12 vol., Bruxelles, 1878—97.

8) 10 vol., Brux. 1882—92.

9) B.v. die van den landvoogd Castel Rodrigo (1644—45) en van de spaansche onderhandelaars te Munster Fajardo en Peñaranda (1643—50).

berichten lichten ons bovendien in over de gebeurtenissen en de gevoelens aldaar zooals zij zich afspiegelden in de gemoederen der felste tegenstanders. Tot dezelfde rubriek behooren de notulen van den brusselschen Raad van State, opgemaakt door Berty en den eersten tijd van de troebelen toelichtend [1]).

Uit dezelfde soort van bronnen putte de in 1572 te Bonn geboren Jezuiet Famianus Strada, hoogleeraar te Rome, voor de samenstelling van zijn groot werk, De Bello Belgico [2]), loopende in twee „decaden" over het tijdvak 1555 tot 1590. Met betrekkelijk groote onpartijdigheid, inzooverre als hij van het standpunt van Margaretha en Alexander van Parma de daden der spaansche regeering te Madrid aan eene scherpe kritiek onderwierp, beschreef hij in aantrekkelijken latijnschen stijl de gebeurtenissen in de Nederlanden met gebruikmaking van alles, wat de vroegere geschriften benevens de „arcana tabularia" der Farnese's hem konden opleveren, zich richtend naar het voorbeeld van Tacitus en Sallustius en andere groote geschiedschrijvers der oudheid. Zelfs tegenover prins Willem, dien hij als den „belli incentor", als eerzuchtig opstandeling tegen zijn wettigen vorst, moet verafschuwen, treedt hij niet fel op, gematigd als zijn geest steeds was en daar hij schreef in een tijd, toen de herinnering aan den eene halve eeuw te voren gevallen Prins reeds eenigszins begon te verbleeken en tot een zachter oordeel ook bij zijne vijanden kon brengen. Als een vervolg op Strada kan gelden Gallucci's gelijknamig belangrijk werk, loopende tot 1609. Gallucci was in het midden der 17de eeuw ook Jezuiet en hoogleeraar te Rome en gebruikte de brieven van Spinola, Neyen enz. In dien geest schreef in dienzelfde dagen kardinaal Guido Bentivoglio, die van 1607 tot 1617 nuntius te Brussel was, zijn werk, Delle guerre di Fiandra [3]) en zijne Relationi [4]), beiden meer nog van het roomsche geestelijke standpunt, van waar hij de dingen zag, dan van het spaansche, belangrijk vooral voor datgene, wat hij verhaalt van den algemeenen toestand der nederlandsche gewesten tijdens zijne nuntiatuur.

---

1) Bijlage bij de Correspondance de Phil. II, T. IV, p. 475 suiv.

2) Uitg. 2 vol. in folio, Romae 1640—47; in 8°, Antv. 1640—48; in 12°, Lugd. Bat. et Romae 1643—50. Verder in andere latijnsche en in verschillende vertaalde uitgaven.

3) Uitg. 3 vol. Col. 1633—39, verder in latere uitgaven en vertalingen.

4) Uitg. Venetia, 1633.

Merkwaardig zijn van deze zijde ook de in hoofdzaak militaire geschriften van spaansche en italiaansche veldoversten en krijgslieden uit de legers van Alva, Requesens, Parma en Spinola, onder welke, met verwijzing naar de Correspondance du Duc d'Albe sur l'invasion du comte Louis de Nassau en Frise [1]), in de eerste plaats genoemd moeten worden de Comentarios [2]) van don Bernardino de Mendoça, die (1567—77) als generaal van Alva en Requesens, later als gezant te Londen en Parijs eene groote rol in de nederlandsche troebelen en in de daartoe betrekkelijke politiek speelde. Zijn werk loopt over den oorlog, dien hij bijwoonde, en is ten deele uit zijne eigene aanteekeningen en herinneringen samengesteld. Daarbij sluiten zich aan de merkwaardige Comentario van don Sancho de Londoño over den veldtocht van 1568 [3]), de Mémoires van den Antwerpenaar M. A. Del Rio over de dagen van don Jan [4]) (1576—78) en zijn Commentarius brevis [5]) over de Nederlanden na den dood van Parma, toen hij weder hier was (1592—96), te zamen uitgegeven met de beschrijving der daden van Spinola door Gamurino. Van denzelfden aard zijn ook de geschriften van Carnero: Historia de las guerras civiles (1559—1609); van Campana: Della guerra fatta per difesa de religione (1559—1600); van Conestaggio: Delle guerre della Germania inferiore (1555—1600); van Cornejo: Sumario de las guerras civiles; van Lanario: Le guerre di Fiandra (1559—1609); van Giustiniano; Delle guerre di Fiandra (1601—9); van den zeer geloofwaardigen en goed onderrichten Coloma: Las guerras de los Estados Baxos (1588—1599) [6]); van den Brusselaar J. B. de Taxis: Commentarii [7]), loopende over 1559 tot 1598 en veel mededeelende uit eigen ondervinding over de tijden van Requesens, don Jan en de Ligue-oorlogen in Frankrijk, die hij als ambassadeur te Parijs bijwoonde; van F. de Verdugo: Commentario, belangrijk voor den krijg in het Noor-

---

1) Uitg. Gachard, Brux. et Leipzig, 1850.

2) Uitg. in het Spaansch en Fransch, Paris, 1591, herdrukt in moderne vertaling, Brux. 1860. Vgl. Fruin in Konst- en Letterb. 1860, blz. 231.

3) Uitg. Fruin in Bijdr. en Meded. Hist. Gen. XIII, blz. 1—97.

4) Uitg. in het Spaansch, Madrid, 1601; in het Fransch door Delvigne, 3 vol., Brux. 1869—71. Vgl. Fruin in Ned. Spect. 1869, blz. 289.

5) Uitg. Col. 1611.

6) Amb. 1625. Vgl. Fruin in Tien Jaren, 5de uitg., blz. 6.

7) Hoynck van Papendrecht, Analecta, II, 2, p. 123 vlg.

den [1]); de brieven van Francisco de Mendoza [2]), enz. In de meeste van die werken zijn staatkundige en militaire berichten uit verschillende bronnen, vooral van medewerkers en ooggetuigen, dooreengemengd. Voor het tijdvak van Ernst en Albrecht van Oostenrijk zijn ook de omvangrijke Annales Ferdinandei van den oostenrijkschen geschiedschrijver Khevenhiller [3]), die met het vervolg tot 1637 loopen, dikwijls zeer belangrijk, daar zij voor een groot deel uit de archieven van den keizerlijken Hofburg te Weenen, uit de archieven dus ook van keizer Matthias en keizer Rudolf II, zijn geput; ook voor den lateren oorlog, waarvoor de geschriften van Vincart [4]) over de laatste campagnes de reeks dezer werken waardiglijk sluiten.

Met den vrede van Munster houdt de geschiedschrijving over deze periode van spaansche zijde eigenlijk op: de spaansche natie had hare rol in de wereldgeschiedenis zoo goed als vervuld en hare hooghartigheid verbood haar zich veel in te laten met de herinnering aan een der voornaamste oorzaken van haar verval. Eerst de 19de eeuw, met hare wetenschappelijke behandeling der geschiedenis door ruime uitgave van de bronnen, deed ook in Spanje de belangstelling voor dit tijdperk herleven. De uitgave der Documentos ineditos sedert 1843, een gevolg van Gachard's onderzoekingen, gaf aanleiding tot meerdere publicatiën van dien aard, elders tot bewerking der geschiedenis van Philips II en zijne opvolgers in werken als die van Forneron (1880—82), die echter den toets eener wetenschappelijke kritiek niet kunnen doorstaan, voorzoover de nederlandsche geschiedenis betreft, ook al staan zij in dit opzicht hooger dan het beroemde werk van Cabrera de Cordova: Felipe Segundo, Rey de España, dat in 1619 te Madrid uitgegeven, in 1876—77 aldaar werd herdrukt met bijvoeging van het aan de eerste uitgave ontbrekende tweede deel. Ook Coloma gaf in 1605 eene italiaansche biographie van Philips II uit, Dumesnil in 1822 eene andere in het Fransch.

---

1) Uitg. Lonchay, Brux. 1899. Vgl. ook Nuevos datos biograficos, uitg. Villa, Madrid, 1890.

2) Docum. ineditos, T. XLI ed XLII.

3) Ratisb., Viennae, Lips. 1640—46.

4) Uitg. Henrard, Bruxelles, 1869; Docum. ined. passim; uitg. Villa, Madrid, 1884.

B.

Geschriften van koningsgezinde zijde, voornamelijk uit de katholieke Nederlanden.

Er is in het Zuiden zoowel als in het Noorden, van het begin der troebelen af, eene vooral in het eerstgenoemde gedeelte der nederlandsche gewesten sterke partij geweest, die zich in het begin met Viglius en Hopperus nauw aan de spaansche politiek aansloot, de belangen der Nederlanden in meerdere of mindere mate scherp in het oog houdende maar zich even scherp tegenover den opstand stellend, later — in de dagen der Pacificatie van Gent — met de opstandelingen in onderhandeling trad en tot het einde toe, nu eens naar de eene, dan weder meer naar de andere zijde overhellend, eene katholieke en koningsgezinde maar toch ook sterk nederlandsche politiek voorstond. De voornaamste geschriften van dezen kant, den Prins van Oranje, dien zij als den hoofdleider der troebelen en daardoor van het ongeluk der Nederlanden beschouwen, meestal heftig veroordeelend en steeds scherp tegenover het Calvinisme gesteld, zijn de volgende.

Vooreerst Florentius Van der Haer's voortreffelijk werkje: De initiis tumultuum Belgicorum [1]), toegewijd aan Alexander van Parma en door schrijvers van beide partijen in vroeger en later tijd erkend, hoewel hij overtuigd katholiek en vurig bewonderaar van Parma is, als een der meest gematigde beoordeelaars der gebeurtenissen. De auteur was geestelijke, leeraar in de godgeleerdheid te Leuven, later kanunnik te Rijssel, waar hij op hoogen leeftijd in 1634 overleed. Zijn werk, in zeer goed Latijn geschreven, loopt tot de komst van Alva in de Nederlanden en steunt op omvangrijke mededeelingen van tijdgenooten zoowel als op eigen ervaringen. Verder Hopperus' Recueil et mémorial des troubles des Pays-Bas [2]), dat met het later gevonden vervolg [3]) benevens zijne brieven aan Viglius [4]) en Viglius' eigen

---

1) Duaci, 1587. Vgl. De Wind, Bibl. der Ned. Geschiedschrijvers, I, blz. 210 vlg.

2) Uitg. Hoynck van Papendrecht, Analecta, II, 2, p. 17 seq.

3) Uitg. Fruin in Bijdr. en Med. Hist. Gen., dl. XIII, blz. 115 vlg., 343 vlg.; vgl. dl. XVI, blz. 373.

4) Traj. ad Rh. 1802.

brieven en opstellen [1]) uiterst geschikt is om het standpunt van deze beide onderling bevriende, gematigde, bekwame en welonderrichte staatslieden uit den eersten tijd der troebelen te leeren kennen.

Minder vertrouwbaar wegens den heftigen geloofsijver, die er in doorstraalt, en vol van de heftigste verbittering tegen den Prins van Oranje zijn de geschriften van Assonleville's schoonzoon, Renon de France, Histoire des causes de la désunion, révoltes et altérations des Pays-Bas (1555—1592) [2]), een dikwijls tot het opnemen van praatjes en geruchten afdalende beschrijving, doch vooral belangrijk voor wat er in de waalsche gewesten voorviel en door vele berichten uit de papieren zijns schoonvaders, die onder Margaretha van Parma eene zoo groote rol speelde. Weinig hooger staan in dit opzicht de belangrijke Mémoires (1559—1578) van den president van den Raad van Artois, Pontus Payen [3]), ook heftig anti-protestant en fel vijand van Oranje. Minder heftig maar toch gewoonlijk van hetzelfde karakter zijn de Mémoires van Champagney [4]), van Emanuel de Lalaing, baron van Montigny [5]), de Mémoires anonymes sur les troubles des Pays-Bas (1565—1580) [6]), de brieven van verschillende waalsche edelen dier dagen [7]), de door Kervyn de Volkaersbeke en Diegerick uitgegeven Documents inédits concernant les troubles des Pays-Bas (1577—1584) [8]), belangrijk vooral voor de kennis der beweging onder den waalschen adel tijdens de Pacificatie, de regeering van don Jan en het eerste optreden van Parma. In het Noorden woonachtig maar eerst tijdelijk en na de verovering van Deventer door Maurits in 1592 voorgoed naar het Zuiden uitgeweken, schreef de geleerde Delvenaar Pontus De Huyter of Heuterus, die nauwelijks aan den gorkumschen moord tijdens Lumey ontsnapte', later op zijne reizen vele boekerijen doorzocht en vele tijdgenooten raadpleegde ten behoeve zijner historische studiën, welker resultaten hij o. a. nederlegde in zijne aan Philips II opgedragen Rerum Burgundicarum libri sex en zijne aan aartshertog Albrecht opgedragen Rerum Belgicarum

[1]) Uitg. Hoynck van Papendrecht, Anal. I, p. 287 seq.
[2]) Uitg. Piot, 3 vol., Brux. 1886—91.
[3]) Uitg. Henne, 2 vol., Brux. 1860.
[4]) Uitg. Robaulx de Soumoy, Brux. 1860.
[5]) Uitg. Blaes, Brux. 1862.
[6]) Uitg. Blaes et Henne, 5 vol., Brux. 1859.
[7]) Bull. de la Comm. royale d'histoire, passim.
[8]) 2 vol., Gand, 1847—9.

libri quindecim, de laatste loopende tot 1565 en voortgezet in het verboden en bijna vernietigde werk Historia Secessionis Belgicae, dat tot 1575 heeft geloopen [1]) maar dat wij thans niet verder dan 1569 bezitten.

De amersfoortsche, waarschijnlijk te Dokkum geboren geestelijke Michaël ab Isselt schreef behalve over den keulschen oorlog tusschen aartsbisschop Gebhard en diens tegenstander: de Historia belli civilis Coloniensis, eene Historia sui temporis tot 1586 in den vorm van jaarboeken, breedvoerig vooral over de nederlandsche onlusten sedert 1566; hij leefde na den val van Nijmegen in 1592 nog vijf jaren te Keulen [2]). Van zijne hand [3]) is ook het eerste gedeelte van de merkwaardige compilatorische jaarboeken, bekend onder den naam van Mercurius Gallo-Belgicus [4]), beginnende met 1588 en na zijn dood te Keulen en Frankfurt tot omstreeks 1625 voortgezet door dergelijke compilatoren en veelschrijvers als hij was. Een dezer vervolgen, de Mercurius Gallo-Belgicus succenturiatus van den geleerden dantziger compilator Gothard Arthus, eigenlijk meer een vervolg op Sleidanus' beroemd werk over Karel V, onderscheidt zich van de vroegere geschriften van dien naam door zijne sterk luthersche, anti-katholieke kleur en is daarom ook gunstig voor de partij van den opstand, voor de Nederlanders in het algemeen gestemd. Het laatste werk, door verschillende personen voortgezet, loopt tot na het midden der 17de eeuw.

Deze geschriften, tot in kleine bijzonderheden afdalende, de merkwaardige feiten van den tijd op staatkundig en militair gebied verhalende, zijn eigenlijk voortbrengselen der toenmalige journalistiek. De grondlegger dier journalistiek, de Oostenrijker Michaël von Aitzing of Aitzinger, die sedert 1583 ten behoeve vooral van den koopman de vroegere „tijdcorrespondentie" in losse berichten, sedert de eerste helft der eeuw nu en dan door den druk verspreid, door meer samenhangende en in verband met de groote handelsmissen op vaste halfjaarlijksche termijnen verschijnende werken van dien aard verving, gaf in 1581 ook het bekende vrij onpartijdige werk: De Leone Belgico

---

1) Vgl. De Wind, I, blz. 193 vlg.
2) Ibid., blz. 213 vlg., 549.
3) De Jonge in Nyh. Bijdr., 3de R., VIII, blz. 71 vlg.
4) Uitg. eerste deel te Keulen 1592. Vgl. over de verdere uitgaven: De Jonge, l. l.

uit [1]), eene historisch-geographische beschrijving van den toestand der Nederlanden sedert 1559 tot op zijn eigen tijd. Hij had hier sedert 1568 een groot deel van zijn leven, meer dan 23 jaren doorgebracht en „rerum, personarum ac temporum vicissitudines" met aandacht gadegeslagen; later leefde hij te Keulen en gaf er zijne periodieke Relationes Historicae uit, die van 1580 tot 1599 loopen, naast de latere uitgaven van zijn Leo Belgicus, verrijkt met een groot aantal voortreffelijke platen van den uitnemenden graveur Frans Hogenberg, die met name de belegeringen, stedeplannen, legerkampen en veldslagen zeer getrouw voorstelde en zelf hier te lande geweest was.

Deze laatste werken wijzen op den ijver, waarmede men te Keulen den loop der zaken in de Nederlanden toelichtte ten einde ook op deze wijze de belangen der katholieke politiek te dienen; vooral de keulsche Jezuieten blijken op deze historiographische werkzaamheid een grooten invloed gehad te hebben.

Tot dezelfde rubriek van geschriften behooren ook werken als dat van den keulschen karthuizer Surius: Commentarius brevis rerum in orbe gestarum [2]), loopende van het begin der 16de eeuw tot de inneming van Middelburg in 1574; de Commentarii van den antwerpschen jurist Joannes Carolus, procureur-generaal aan het Hof van Friesland, later raadsheer en vice-president van den Hoogen Raad te Mechelen: De Rebus Casparis a Robles Billaei in Frisia gestis [3]), loopende over het jaar 1573 en de daden van Robles verheerlijkende; de Onpartydighe Verklaringhe der oorsaken des Nederlantsche oorloghs (1566—1608) [4]), de Annales Ducum seu Principum Brabantiae (tot 1609) [5]) van den geleerden utrechtschen geestelijke Franciscus Van der Haer of Haraeus, een handig compilator, die het laatste deel van zijn werk later zeer verbeterde; de Veridicus Belgicus [6]) van den geleerden en heftigen brusselschen Jezuiet Carolus Scribanius, die lange jaren in Antwerpen leefde, er een grooten invloed ook in koopmanszaken had, met de aanzien-

---

1) Uitg. Coloniae, 1581 en later. Vgl. Stieve, Ueber die ältesten halbjährigen Zeitungen oder Messrelationen (München, 1881), S. 25 ff.

2) Col. 1574.

3) Leovardiae, 1731.

4) Antv. 1612.

5) Antv. 1623.

6) Antv. 1624.

lijkste staatslieden en geleerden van zijn tijd in betrekking stond en de geschiedenis van den nederlandschen opstand tot na het Bestand in anti-hervormden geest beschreef; de sterk katholieke Annales (over 1566 tot 1616) van den leidschen in Den Haag gevestigden advocaat Frans van Dusseldorp [1]), die in 1599 uit zuiveren geloofsijver geestelijke werd en zich eindelijk te Keulen vestigde, waar hij in 1630 overleed; de Opkomste der Nederlantsche beroerten van den te Haarlem geboren Jezuiet Augustinus van Teylingen, enz. [2]). Als het beste van al deze geschriften wordt na dat van Florentius van der Haer vrij algemeen erkend het merkwaardige boek van den henegouwschen jurist Nicolaus Burgundius, hoogleeraar te Ingolstadt en historieschrijver van hertog Maximiliaan van Beieren, later raadsheer in den Raad van Brabant en kort voor den vrede van Munster als zoodanig gestorven. Hij schreef eene in uitstekend Latijn bewerkte Historia Belgica ab anno 1558 [3]) tot de komst van Alva, opgesteld met behulp der papieren van Viglius en Tisnacq en der briefwisseling tusschen Philips II en Margaretha van Parma, die hij tot zijne beschikking had. Hoewel schrijvend „sine amore, sine odio partium, quibus hactenus vitiis maxime laboratum est", staat hij toch in onpartijdigheid niet zoo hoog als Van der Haer. Merkwaardig is ook de groote Chronycke [4]) van Adriaan van Meerbeeck, rector te Aalst, die van een katholiek standpunt tegenover de gereformeerde schrijvers Van Meteren, Baudart, Le Petit e. a. de historie trachtte te beschouwen volgens de beginselen, door de katholieke schrijvers over den opstand voorgestaan. Zijn Nederlantsche Mercurius [5]) behoort eigenlijk tot de bovengenoemde reeks van tijdkronieken van katholieke zijde.

Van officieele of officieuse staatsstukken, die tot deze rubriek kunnen gerekend worden, is uit den aard der zaak weinig sprake; de denkbeelden van deze spaanschgezinde Nederlanders en Duitschers komen intusschen in sommige documenten van deze soort duidelijk uit. In dit verband mag worden gewezen op de vertoogen der Staten-

---

1) Uitg. in uittreksel door Fruin in Werken Hist. Gen., 3de serie, no. 1 (Den Haag, 1894).

2) Munster, 1642, later herhaaldelijk herdrukt te Keulen, Luik enz.

3) Ingolst. 1629.

4) Antw. 1620.

5) Brussel, 1625.

Generaal en der gewestelijke Staten van het Zuiden, der gouverneurs en overheidspersonen van minderen rang, gericht tot de regeeringen te Madrid en te Brussel, tot den Koning en zijne landvoogden in de Nederlanden en in allerlei verzamelwerken en reeds genoemde geschriften gedrukt. In het bijzonder moet hierbij de aandacht worden gevestigd op de Actes des Etats Généraux, door den uitnemenden Gachard voor dezen tijd bijeengebracht in drie verzamelingen, de Actes van 1576 tot 1585 [1]), die van 1600 [2]) en die van 1632 [3]), welke documenten een goed denkbeeld kunnen geven van wat er omging in de gemoederen van hen, die, trouw aan het koninklijk gezag en aan het voorvaderlijk geloof, de nederlandsche belangen niet aan de monarchaal-politieke plannen der spaansch-habsburgsche dynastie wilden opgeofferd zien.

Met den vrede van Munster nam ook de geschiedschrijving in dezen zin betreffende den nederlandschen opstand voorloopig een einde: de glans der noordelijke Republiek, de achteruitgang op geestelijk en stoffelijk gebied van de onder spaansch en oostenrijksch wanbeheer zuchtende provinciën van het Zuiden gaven weinig lust om zich in de ongeluksjaren van den opstand te verdiepen; de katholieke bewoners van het Noorden waagden het van hun kant niet ergernis te wekken door eene eenigszins op den voorgrond tredende afwijkende beschouwing van de verhalen aangaande de wording van den staat der Vereenigde Nederlanden, die hunne gevoelens zou hebben vertolkt, ook al hadden zij onder de hunnen mannen geteld, in staat om dit werk te verrichten.

Eerst in het midden der 18de eeuw, ten tijde van Maria Theresia, ondernam het een raadsheer in den Raad van Vlaanderen, L. J. J. van der Vynckt, weder de „Troubles des Pays-Bas" van een katholiek zuidnederlandsch standpunt te behandelen met gebruikmaking van staatsstukken uit de zuid-nederlandsche archieven, die de oostenrijksche vertegenwoordiger graaf Cobenzl tot zijne beschikking deed stellen. Dit merkwaardige in het Fransch geschreven boek, aanvankelijk alleen in ms. bekend, werd in 1793 in het Duitsch, in 1822 herhaaldelijk in het fransche origineel uitgegeven, in 1823 eindelijk

---

1) 2 vol., Brux. 1861—66.
2) Ibid., 1849.
3) 2 vol., Ibid., 1853—66.

in het Nederlandsch vertaald onder den titel: Nederlandsche beroerten onder Philips II [1]). Later legden Leo en Holzwarth, in hunne werken: Zwölf Bücher Niederländischer Geschichten [2]), en Abfall der Niederlande [3]), den grondslag voor eene verdere beschouwing van dit standpunt.

Onder den invloed der herleving van de wetenschap onder de Katholieken van Nederland en België sedert het midden der eeuw gaven vooral Nuyens in zijne Geschiedenis der Nederlandsche Beroerten der 16de eeuw „uit een katholiek oogpunt beschouwd" [4]) en Kervyn de Lettenhove, in zijn belangrijk en goed geschreven boek Les Huguenots et les Gueux [5]), tegenover de geschriften van protestantsche zijde hunne beschouwingen over den opstand, zijne oorzaken, zijn verloop en zijne gevolgen ten beste. Zoowel in Nederland als in België werden sedert vele kleinere studiën van datzelfde standpunt door katholieke auteurs geschreven en in katholieke tijdschriften vele gegevens aan het licht gebracht, die moesten dienen om het recht van deze beschouwingswijze te staven. Voornamelijk de eerste jaren van den opstand, met name de figuren van den Prins van Oranje en zijne voornaamste aanhangers, werden ijverig bestudeerd en, gewoonlijk zeer ongunstig, beoordeeld. Vele van deze geschriften en kleinere bronnenuitgaven brachten bruikbare elementen aan voor eene onpartijdige beoordeeling; vele andere echter zondigden door schromelijke overdrijving en heftige partijdigheid, even schromelijk en heftig soms als de geschriften van sommige verdedigers van dit standpunt in den woeligen tijd van den opstand zelf. Met name de feestelijke herdenking in Nederland van belangrijke gebeurtenissen uit de dagen van den opstand, sedert die van den slag bij Heiligerlee in 1868 tot die van den slag bij Mook in 1891, gaf aanleiding tot de uitgave van geschriften van polemischen aard, waarin katholieke en niet-katholieke geschiedschrijvers hun standpunt ten opzichte dezer feestvieringen trachtten te verdedigen en opnieuw de aandacht werd gevestigd op den aard en de leemten der traditie omtrent de behandelde gebeurtenissen. Die polemiek leverde daardoor menigmaal eenige

---

1) 3 dl. Amst. 1823. Vgl. Scheltema, Mengelw., II, 1, blz. 177 vlg.
2) 2 dl. Halle, 1832—35.
3) 4 dl. Schaffhausen, 1865—72.
4) 4 dl. Amst. 1865—1870.
5) 6 dl. Bruges, 1883—85.

vrucht op, zoowel voor de beoordeeling der waarde van sommige bronnen en voor de kennis der feiten uit die dagen als voor de beoefening der historische kritiek in het algemeen [1]).

C.

Geschriften van de zijde der opstandelingen.

Het grootste aantal der voor dit tijdvak uitgegeven bronnen, ook de uitvoerigste beschrijvingen van het gebeurde uit den tijd zelf, zoo niet de in alle opzichten merkwaardigste geschriften over en uit den tijd, kwamen van de zijde der opstandelingen, die reeds van den beginne af het belang eener krachtige actie in de pers hebben ingezien [2]) of, door het treffende, het roemvolle van den gevoerden strijd opgewekt, menig levendig verhaal van het gebeurde te boek stelden.

Evenals van spaansche zijde bestaat ook van staatschen kant eene uitgebreide briefwisseling der leiders. In de eerste plaats moet daarbij de aandacht worden gevestigd op de voortreffelijke verzameling Archives ou Correspondance inédite de la Maison d'Orange-Nassau [3]), bijeengebracht door Groen van Prinsterer en, vooral wat de eerste serie betreft, door dezen uitnemenden kenner van het hier besproken tijdvak afgedrukt in over het algemeen bruikbaren, zoo niet diplomatisch nauwkeurigen tekst en voorzien van belangrijke aanteekeningen en toelichtingen. Het werk is verdeeld in twee serieën: de eerste, loopende over het tijdvak van prins Willem I en eindigende met zijn dood in 1584; de tweede, daaraan onmiddellijk aansluitend maar minder omvangrijk, minder volledig en, ook wat de aanteekeningen betreft, minder accuraat bewerkt, eindigende met den overtocht van prins Willem III naar Engeland in 1688. De meeste stukken, in deze deelen opgenomen of behandeld, zijn afkomstig uit het Koninklijk Huisarchief te 's Gravenhage; vele andere werden

---

1) Vgl. een groot aantal brochures en artikelen van dien aard van de hand van Brouwers, Alberdingk Thijm, Klönne, Allard, Meulleners, enz. en eenige anonymi van de eene zijde; Bakhuizen van den Brink, Groen van Prinsterer, Fruin, Blok e. a. van de tegenovergestelde zijde.

2) Vgl. deel III, bl. 75, 107 en passim.

3) 1e Série, 8 vol. avec Suppl., Leide, 1835—47; 2de Série, 5 vol., Utrecht, 1857—60.

aan de archieven te Besançon, Parijs, Brussel, Cassel, Wiesbaden enz. ontleend.

Eene noodzakelijke aanvulling van dezen arbeid levert voor den tijd van prins Willem het werk van Gachard, Correspondance de Guillaume le Taciturne [1]), uit de bekende door Gachard onderzochte archieven te Brussel, Parijs, Londen, Simancas, Madrid, enz. bijeengebracht en op zijne gewone wijze met weinig beteekenende aanteekeningen maar uitvoerige „introductions" voorzien. Belangrijke bijdragen van denzelfden aard geeft ook Bondam's Verzameling van onuitgegeven stukken tot opheldering der vaderlandsche historie (1576—1578) [2]), en de daarbij zich aansluitende met uitvoerige en zeer belangrijke aanteekeningen voorziene uitgave van P. L. Muller en A. Diegerick, Documents concernant les relations entre le Duc d'Anjou et les Pays-Bas (1576—1584) [3]). Kleinere aanvullingen van deze brievenverzamelingen gaven Van Someren in zijne Correspondance du prince Guillaume d'Orange avec Jacques de Wesembeke 1567—1573 [4]), geput uit de papieren van den laatste, die met den Prins in nauwe betrekking stond; Marchegay in zijne Lettres de Louise de Coligny [5]) en die van Charlotte de Bourbon [6]); Blok in zijne Correspondentie van en betreffende Lodewijk van Nassau [7]). De uitkomsten van het onderzoek, door Blok en onder diens toezicht door Brugmans en Busken Huet te Londen en Parijs, verder in duitsche en oostenrijksche archieven ingesteld naar Archivalia belangrijk voor de geschiedenis van Nederland [8]), brachten nadere kennis van een groot aantal totnogtoe, niettegenstaande de vele breede uittreksels in Motley's Rise en United Netherlands, weinig of niet bekende documenten betreffende het tijdvak van den oorlog. Marnix' uitgebreide correspondentie en geschriften op godsdienstig en kerkelijk gebied werd verzameld door Van Toorenenbergen [9]); een aantal zijner

---

[1]) 6 vol., Brux. 1847—66.
[2]) 5 dl., Utr. 1779—81.
[3]) 5 vol., Utr. en 's Gravenhage, 1889—99.
[4]) Utr. 1896.
[5]) 1872.
[6]) Vgl. Delaborde's geschriften over Louise de Coligny, 2 vol. (Paris 1890); Henri de Coligny en Charlotte de Bourbon (Paris, 1887).
[7]) Utr. 1887.
[8]) 6 dl., 's Gravenhage, 1887—98.
[9]) 3 dl., 's Grav. 1871—91.

brieven gaf Lacroix uit in zijne Correspondance et mélanges[1]). Van der Schueren bezorgde de uitgave der Brieven en onuitgegeven gedenkstukken van Arend van Dorp[2]). Bussemaker bewerkte in zijn voortreffelijk boek: de Afscheiding der Waalsche gewesten van de Generale Unie[3]) eene aanzienlijke hoeveelheid stukken voornamelijk uit de belgische archieven, waaruit hij in bijlagen vrij wat publiceerde over het tijdvak 1576—1579. Aan allerlei archieven ontleende Trosée in zijn boek over het Verraad van George de Lalaing, Graaf van Rennenberg[4]), een aantal stukken over deze belangrijke gebeurtenis in het Noorden. Een menigte overal verspreide losse brieven van den Prins en zijne voornaamste medehelpers kunnen tot aanvulling van de genoemde meer samenhangende publicatiën dienen. Voor geen tijdvak onzer geschiedenis kunnen wij beschikken over een zoo groot getal belangrijke uit de pen der hoofdpersonen zelf gevloeide geschriften betreffende de gebeurtenissen van hun tijd; het aantal der gedrukte brieven en memoriën van den Prins zelven bedraagt zeker meer dan 1000 en die van zijne vrienden en medestanders overtreffen de zijne vele malen in getal, hoewel niet in beteekenis.

Ook voor het tijdvak van Oldenbarnevelt en dat van Maurits en Frederik Hendrik bezitten wij een aantal dergelijke bescheiden naast die in de Archives van Groen van Prinsterer en die, vermeld in genoemde Archivalia, beiden ook over de latere tijdvakken loopend. De Gedenkstukken van Johan van Oldenbarneveldt en zijn tijd, helaas slechts loopende tot 1609, uitgegeven met inleiding en aanteekeningen door M. L. van Deventer[5]), schenken inzicht in des Advocaats denkbeelden en politiek vóór het Bestand. Voor den lateren tijd bezitten wij in druk, naast de breede uittreksels uit zijne brieven in Motley's John of Barneveld, voornamelijk de stukken uit zijn proces, met name zijne Verhooren[6]) en het tegen hem gerichte Intendit[7]) met bijbehoorende bewijsstukken, het Verhaal van zijn knecht Jan Francken betreffende zijne gevangenschap[8]), de mede-

---

1) Brux. 1860.
2) 2 dl., Utr. 1887—88.
3) 2 dl. Haarlem, 1895—96.
4) 's Hertogenbosch, 1894.
5) 3 dl., 's Gravenh. 1860—65.
6) Uitg. Hist. Gen. in Kronijk, 1850.
7) Uitg. v. d. Bergh, 's Gravenh. 1875.
8) Uitg. Fruin, Kron. Hist. Gen. 1874.

deelingen in de Waerachtige Historie en de Historie van het leven en sterven enz.[1]. Merkwaardig is ook des Advocaats memorie over de guliksche zaken[2]. Daarbij sluiten zich voor den ouderen tijd aan de merkwaardige Correspondence of Leycester during his government in the Low Countries[3] en Cornelis Pz. Hooft's Memoriën en Adviezen[4], zoo belangrijk voor de kennis der regeeringsbeginselen omstreeks 1600; voor de latere dagen de brieven en andere geschriften van Hugo de Groot, Uyttenbogaert, Pieter Cz. Hooft, Van Baerle, de fragmentarische gedenkschriften van den thesaurier-generaal Joris de Bye, enz. Vooral de brieven van De Groot en die van Uyttenbogaert verdienen hier genoemd te worden, de eersten in de groote verzameling daarvan ten deele bijeengebracht[5] maar sedert met eene groote menigte vermeerderd[6]; de laatsten in eene omvangrijke uitgave verzameld[7], belangrijk zoowel voor de staatkundige als voor de zoo gewichtige kerkelijke geschiedenis van dien tijd, over welke laatste vooral de Werken der Marnixvereeniging[8] en de Acta Synodalia[9] over het tijdvak 1572—1620 een helder licht hielpen verspreiden. Over De Groot's proces bezitten wij, behalve zijne beroemde Verantwoordingh[10], zijne uitgebreide Verhooren en andere bescheiden betreffende zijne rechtsgeding[11]. Hooft's brieven met die van Van Baerle, Constantijn Huygens e. a. vormen een schat van bescheiden betreffende de letterkundige geschiedenis dier dagen, waarover in de tweede helft dezer eeuw veel licht is opgegaan, dank zij den studiën van Jonckbloet, Penon, Kalff, Worp, e. a.

Minder goed dan van de spaansche zijde zijn wij van die der opstandelingen voor den eersten tijd van den opstand omtrent de krijgsbedrijven ingelicht: de spaansche officieren waren toen blijkbaar mannen van hooger litteraire ontwikkeling, van hooger bescha-

---

1) Vgl. Fruin in Nyh. Bijdr., N. R. IX, blz. 119 vlg., 354 vlg.
2) Uitg. Jansen in Bijdr. en Med. Hist. Gen. 1898.
3) Uitg. Bruce, London, 1844.
4) Utr. 1871.
5) Amst. 1687, cf. Epistolae ineditae, Harl. 1806.
6) Zie Rogge, Bibliotheca Grotiana, I, 's Grav. 1883.
7) Uitg. Rogge, Utr. 1868—75. Vgl. Rogge, Johannes Utenbogaert en zijn tijd (3 dl., Amst. 1874—75).
8) Utr. 1870—89.
9) Uitg. Reitsma en Van Veen, Gron. 1892 vlg.
10) Zie boven, blz. 240.
11) Uitg. Fruin, Utr. 1871.

ving dan die, waarop de hoplieden van den Prins aanspraak konden maken. De Engelschman Roger Williams, die in het begin van den krijg zijne later in het Nederlandsch vertaalde Memories [1]) opstelde, vindt een tegenhanger in den staatschen soldaat, later hopman Splinter Helmich, die zijne krijgsavonturen van 1572—1587 beschreef. [2]). Daarbij sluiten zich dan aan Francis Vere's Commentaries over 1589—1600 [3]), Fleming's Oostende [4]), Vervou's Eenige gedenckwaardige geschiedenissen [5]), vooral belangrijk voor de krijgsverrichtingen van Willem Lodewijk in het Noorden; Orlers' Nassausche Laurencrans [6]), voor de krijgsverrichtingen van Maurits; het voortreffelijke Journaal van Anthonis Duyck [7]), die als fiscaal Maurits op zijne krijgstochten vergezelde (1591—1602). Voor den tijd na het bestand heeft men de veelbesproken Mémoires de Frédéric-Henri, aan dezen zelf en Huygens toegeschreven maar waarschijnlijk in haren oorspronkelijken vorm te danken aan een fransch officier in staatschen dienst en onder nauwkeurig toezicht, ja persoonlijke medewerking van Frederik Hendrik bewerkt, later met correctiën van Huygens voorzien [8]). Zoo is het ons mogelijk ons van de krijgskundige beginselen van Maurits en Frederik Hendrik een alleszins nauwkeurig denkbeeld te maken. Over den laatsten zijn nog De Groot's Obsidio Grollae [9]) en Boxhorn's Obsidio Bredae [10]) van veel belang.

In sommige collectiën van brieven, met name de Archives en de Documents over Anjou, zijn ook allerlei eigenlijke staatspapieren opgenomen: verdragen, memoriën, remonstrantiën, ordonnantiën zelfs.

Van geheel officieelen aard zijn de belangrijke Resolutiën der Staten van Holland en West-Friesland, van 1524 af ten deele in het Register van Aert van der Goes, maar na 1560 in bijna onafgebroken serie tot het einde der Republiek voorhanden, sedert omstreeks 1670

---

[1]) Uitg. Bodel Nyenhuis, Utr. 1864, vertaald uit het Engelsch.

[2]) Uitg. Fruin, Kron. Hist. Gen. 1875, blz. 159 vlg.

[3]) Uitg. Dillingham, Cambridge, 1657.

[4]) 's Gravenh. 1621.

[5]) Leeuw. 1841.

[6]) Leyden 1610.

[7]) Uitg. Mulder, 3 dl., 's Grav. 1862—66.

[8]) Uitg. Amst. 1733. Vgl. Jorissen in Mém. de Const. Huygens, 's Grav. 1873, p. XXXII suiv. 65 suiv

[9]) Amst. 1629.

[10]) Lugd. Bat. 1640.

uitgegeven met indices en met de Secrete Resolutiën van na 1653, alles te zamen eene voor den eersten tijd minder, maar later geheel volledige collectie vormende van 269 deelen. Bij ontstentenis in druk van de in ms. volledig voorhanden Resolutiën der Staten-Generaal sedert 1577 [1]) hebben deze gedrukte besluiten der machtigste provincie, volgens de toenmalige gewoonte dikwijls met meer of minder uitgebreide opmerkingen omtrent de gevoerde discussiën en de tot de resolutiën leidende overwegingen voorzien, een zeer groot gewicht. Vroeger ontbraken in de serie behalve de berichten omtrent sommige dagvaarten voor den tijd onmiddellijk na 1568 de resolutiën van 1 Sept. 1577 tot 24 Aug. 1578 maar thans zijn deze laatsten ten minste uit de papieren van Hugo de Groot teruggevonden en uitgegeven [2]). Eigenlijke notulen der Staten van Holland werden niet gehouden maar sommige stedelijke pensionarissen en andere stedelijke afgevaardigden in de Staten hielden voor zichzelf of voor hunne steden min of meer uitvoerige aanteekening van het verhandelde, zoodat men in de stedelijke vroedschapsresolutiën enz. kans heeft om eenige verdere inlichting aangaande de Statenvergaderingen te vinden [3]). Merkwaardig is vooral de uitgave van de Notulen der hollandsche Statenvergadering van 19 Juli—27 Juli 1572 [4]), zoo belangrijk voor den aanvang van den opstand in Holland. Van de Resolutiën der overige provinciale Staten zijn slechts weinige fragmenten gedrukt in verschillende verzamelingen. In Zeeland is men hiervan beter voorzien geweest maar slechts een enkel volledig exemplaar der Notulen van de Staten aldaar schijnt meer voorhanden te zijn [5]). Ook van den Raad van State bestaan geene gedrukte Notulen of aanteekeningen van dien aard; van de belangrijke „petitiën" van dien Raad en de Staten van Oorlog vindt men belangrijke uittreksels bij Aitzema.

De ordonnantiën en plakkaten van de Staten der verschillende gewesten zijn grootendeels opgenomen in de omvangrijke gewestelijke

---

1) Sommige werken o. a. Van der Kemp's Maurits van Nassau, bevatten breede uittreksels daaruit. Ook Dodt van Flensburg gaf er uittreksels van, voor de eerste jaren der 17de eeuw, over bepaalde onderwerpen. Vgl. Vervou, Aenteekeningen ter St.-Gen. 1616—1620 (Leeuw. 1874).

2) Uitg. Unger in Bijdr. en Med. Hist. Gen. 1893, blz. 1 vlg.

3) Vgl. Bakhuizen van den Brink in Het Nederlandsch Rijksarchief, I ('s Grav. 1857), blz. 11.

4) Uitg. Ibid., blz. 32 vlg.

5) Vgl. Nyhoff's Bibl. Hist. Neerl. (La Haye, 1878), p. 79, no. 1055.

Plakkaat- en Charterboeken, door geleerde verzamelaars der 17de en 18de eeuw bezorgd. Voor Holland en Zeeland bezitten wij het Groot-Placcaatboek 1576—1785, verzameld door Cau, Van Leeuwen, Scheltus en Van der Linden [1]; voor Utrecht dat van Van de Water [2]; voor Gelderland dat van Van Loon en Cannegieter over de jaren 1577—1740 [3]; voor Friesland tot 1686 het Groot Placcaat- en Charterboek van Thoe Schwartzenberg [4]. Belangrijk zijn ook de gewoonlijk breede officieele Verbalen der gezantschappen naar vreemde mogendheden, waarvan enkele zeer belangrijke gedrukt zijn in verschillende geschriften over dezen tijd, met name in de Gedenkstukken van Oldenbarnevelt, terwijl van andere in groote werken als die van Motley, van Arend, Van Rees en Brill, in S. Muller's Mare Clausum, Waddington's République des Provinces Unies, enz. stukken, vertalingen of breede uittreksels zijn opgenomen. Eene volledige uitgave vooral van de instructiën, aan de gezanten medegegeven, zou van beteekenis zijn voor de kennis der staatsche diplomatie in die moeilijke dagen [5].

Tot deze rubriek van diplomatieke stukken behoort ook de reeks van vreemde gezantschapsberichten en agentencorrespondentiën, waarvan voor dezen tijd een groot aantal reeds in druk is uitgegeven, een ander deel echter nog slechts in ms. voorhanden is. In den regel zijn deze berichten meer op de hand der opstandelingen dan op die van Spanje, omdat de vreemde mogendheden met voldoening kennis namen van de bezwaren, waarmede Spanje in deze streken te kampen had, en — voorzoover Frankrijk, Engeland, later ook Venetië en Zweden betreft — het verzet tegen Spanje door heimelijke of openlijke ondersteuning der opstandelingen stijfden. Behalve de ook hiervan door Motley, Froude, Waddington, Kervyn de Lettenhove enz. in hunne geschiedwerken overvloedig aangehaalde stukken uit alleen nog in ms. voorhanden berichten (vgl. de bovengenoemde Archivalia) zijn in dit opzicht voornamelijk te noemen de volgende berichten.

---

1) 10 deelen, 's Grav. 1658—1801.

2) 3 deelen, Utr. 1729, aangevuld met 2 vol., Utr. 1856 vgl.

3) 3 deelen, Nijm. en Arnh. 1701—1740; aangevuld tot 1769 met nog 2 deelen.

4) 5 deelen, Leeuw. 1768—1793.

5) Vgl. hierover ook Vreede, Inleiding tot de Geschiedenis der Nederl. diplomatie (Utr. 1856 vgl.), II, 1ste en 2de stuk; Vreede, Nederland en Zweden in staatkundige betrekking (Utr. 1844); Van der Burgh, Gezantschappen door Zweden en Nederland wederzijds afgevaardigd ('s Grav. 1886); Kernkamp, De sleutels van de Sont; Bronsveld, Het buitengewone gezantschap van Sommelsdijck, enz.

Voor Frankrijk bezitten wij de Lettres et Négociations van Claude de Mondoucet [1]), die van 1571—74 de fransche regeering aan het brusselsche Hof vertegenwoordigde; de berichten en mededeelingen der fransche agenten uit Anjou's tijd in de Documents van Muller en Diegerick, de belangrijke Lettres et Négotiations van den eersten eigenlijken franschen gezant bij de Staten, Paul Choart, seigneur de Buzanval [2]), en die van zijne opvolgers Pierre Jeannin [3]) en Aubéry du Maurier [4]), eindelijk die van den agent tijdens Frederik Hendrik, d'Estrades [5]), waarbij dan de uitgegeven correspondentiën van Richelieu [6]) en Mazarin [7]) tot aanvulling kunnen strekken, benevens de Négociations secrètes touchant la paix de Munster [8]) en de omvangrijke memoiren-literatuur van die van Michel de la Huguerye [9]), secretaris van graaf Lodewijk, en Duplessis-Mornay [10]) tot die van Turenne [11]), waarin menige bijzonderheid over de gebeurtenissen in de Nederlanden door ooggetuigen is opgeteekend.

Voor Engeland is eene minder belangrijke reeks aanwezig. Kervyn de Lettenhove gaf vrij wat uit van de engelsche agentencorrespondentie uit den eersten tijd [12]); de boven reeds genoemde Leycester Correspondence met bijbehoorende stukken sluit zich daarbij aan, terwijl in Burgon's Life and times of sir Thomas Gresham [13]) menige belangrijke aanteekening over den eersten tijd van den opstand wordt aangetroffen uit de brieven van dezen engelschen agent te Antwerpen. Voor den lateren tijd zijn de Winwood Papers [14]) over de laatste jaren van Oldenbarnevelt, toen deze engelsche gezant en staatsman leefde, en Carleton's Letters [15]) van groot gewicht maar verre van

---

1) 2 vol., Paris et Reims, 1891—92.

2) Uitg. Vreede (Leyden, 1846). Verder in Cod. Dipl. Hist. Gen. II, 1, 2, blz. 164 vlg.

3) 4 vol., Amst. 1695.

4) La Haye, 1748. Vgl. Ouvré, Aubéry du Maurier (Paris, 1853).

5) 6 vol., La Haye, 1719.

6) Uitg. Avenel, 8 vol., Paris, 1853—77.

7) Uitg. Chéruel, Paris, 1872 suiv.

8) Uitg. Leclerc, 4 vol., La Haye, 1725—26.

9) Uitg. De Ruble, 3 vol., Paris, 1887—80.

10) Uitg. La Fontenelle et Auguis, 12 vol., Paris, 1824—25.

11) Vgl. Du Buisson, La Vie du vicomte de Turenne (La Haye, 1688).

12) Relations politiques, passim.

13) 2 vol., London, 1839.

14) 3 vol., London, 1725.

15) London, 1780; fransche uitgave, 3 vol., La Haye, 1759.

volledig, evenmin als trouwens de oude uitgaven van Jeannin's, Du Maurier's en d'Estrades' brieven op volledigheid aanspraak mogen maken. De groote engelsche uitgave der Calendars of State Papers voor deze periode leveren menige belangrijke bijdrage.

Van duitsche zijde geven de Annales Ferdinandei van Khevenhiller voor den lateren tijd, voor den vroegeren Bezold's uitgave der Briefe des Pfalzgrafen Johann Casimir [1]), benevens Ritter's Briefe und Acten zur Geschichte des dreissigjährigen Krieges [2]), voornamelijk voor den tijd vóór en van het Bestand, terwijl de Urkunden und Actenstücke zur Geschichte des Kurfürsten Friedrich Wilhelm von Brandenburg [3]) voor de allerlaatste jaren van deze periode van belang zijn.

Zeer belangrijk voor onze geschiedenis is ook voor dezen tijd de groote verzameling der Relationi degli ambasciatori veneti al Senato [4]), waarbij in het bijzonder nog gelet moeten worden op de Brieven van de gezanten Lionello en Suriano (1616—18) en het verslag van Trevisano [5]) (1620), die hier te lande waren om nadere politieke relatiën met de Staten aan te knoopen. Merkwaardig ook voor de diplomatie in den lateren tijd zijn de brieven van De Groot uit Parijs aan de zweedsche regeering betreffende de fransch-zweedsche politiek, o. a. in nederlandsche zaken. Eene zeer merkwaardige verzameling zijn voor den allerlaatsten tijd ook de Mercurio [6]) en de Memorie recondite [7]) van den italiaanschen geleerde Vittorio (Francesco) Siri, eerst te Venetië en Modena maar sedert 1649 te Parijs woonachtig onder de bescherming van Mazarin, die hem tot „historiographe du Roi" maakte: hij stond in betrekking tot vele diplomaten en andere hooge staatsambtenaren, die hem zijne stukken bezorgden.

In het algemeen bevatten vele diplomatieke correspondentiën van dezen tijd, toen de Vereenigde Nederlanden zulk eene groote rol begonnen te spelen in de europeesche politiek, natuurlijk gegevens voor de kennis van onze geschiedenis, met name sedert den aanvang van het Bestand. Zoowel hier als bij de verwante memoiren-literatuur

---

1) 2 Bde., München, 1882—84.
2) 3 Bde., München, 1870—77.
3) Uitg. Erdmannsdörffer und Simson, Berlin, 1864 ff.
4) Uitg. Alberi, 15 vol., Firenze, 1839—62.
5) Uitg. Utr. 1883.
6) 15 vol., Casale, Lyon, Paris, Florence (1644—82).
8 vol., Rome, Paris, Lyon (1676—79).

dient echter de omstandigheid in aanmerking genomen te worden, dat de op deze wijze verkregen gegevens, door persoonlijke en politieke opvattingen sterk gekleurd of uit onzuivere bron voortgekomen, met behoedzaamheid dienen gebezigd te worden; menigmaal echter ook werpen zij een helder licht op gebeurtenissen en onderhandelingen, waarvan wij anders de beteekenis moeilijk zouden kunnen gissen: dikwijls zag de geoefende diplomaat van beroep oorzaken en gevolgen, die zoowel den tijdgenoot als den nakomeling minder duidelijk voor den geest stonden, en vestigde het oog op feiten, welker kennis ons thans van grooten dienst is.

Ontzagwekkend is eindelijk de lange reeks der geschiedschrijvers van deze zijde, die den roemrijken strijd tegen Spanje in geschiedwerken van grooteren en kleineren omvang hebben beschreven.

In den eersten tijd zijn deze geschriften van zuiver compilatorischen aard en van vreemde hand, zooals dat van den gematigden rostockschen hoogleeraar David Chytraeus, die eene groote rol speelde bij de pogingen in Duitschland in de tweede helft der 16de eeuw tot bevrediging der kerkelijke twisten en na zijn groot Chronicon Saxoniae et vicinarum gentium eene Continuatio historica [1]) (1595—98) schreef; dat van den bazelschen jurist Adam Henrici Petri, wiens oorspronkelijk in het Duitsch [2]) opgesteld geschrift, met vele oorspronkelijke stukken voorzien en volgens den auteur „schriftelijk van een raetshere te Bruessel ontfanghen", in 1579 en 1581 door Theophilus [3]) in het Nederlandsch, in 1582 door denzelfden anonymus in het Fransch werd uitgegeven; dat van den Hugenoot Richard Dinothus, die een boek: De bello civili Belgico libri sex, uitgaf [4]). Het zijn allen voorloopers van Aitzinger's en Van Isselt's geschiedwerken en volgens Van Reyd, die ze als zijne voorgangers noemt, zoo goed „van onse historien" op de hoogte „als die blinde van die verwe." Hoewel hij hun „ijver om yetwes te beginnen.... eenighermaten prijsselijck" acht, meent hij, dat zij zelf moeten erkennen „met onghewassen handen dit heerlijcke ende treffelijcke werck te hebben aangetast."

1) Lipsiae, 1599.
2) Basel, 1576.
3) Noortwitz, 1579 en 1581. Vgl. De Wind, l. l., blz. 270 en 562.
4) Basiliae, 1586.

Evenmin als deze boeken kunnen de polemische en onder den indruk der gebeurtenissen zelve, met een bepaald politiek doel, zelfs als politieke manifesten gedrukte geschriften van Wesembeke en Marnix of de „apologieën" van den Prins en de zijnen, in 1568 en volgende jaren verschenen [1]), onder welke 's Prinsen beroemde Apologie van 1581 de kroon spant, als eigenlijke geschiedwerken worden aangemerkt. Ook de talrijke pamfletten, die iedere belangrijke gebeurtenis begeleidden en zich in fransche, duitsche, engelsche vertaling over geheel Europa verspreidden, konden den geschiedschrijver niet ontslaan van de taak om door zelfstandig nauwkeurig onderzoek een grondslag te vormen voor eene juiste voorstelling van het gebeurde. Sommige dier pamfletten, in boekvorm verschenen — herinnerd zij aan Fruytiers' beroemde „Corte Beschryvinghe" van het leidsche beleg [2]), aan de boeken en boekjes over den moord op den Prins [3]), die over het beleg van Ostende, die over den dood van Oldenbarnevelt en den vrede van Munster [4]) — behooren intusschen tot de beste bronnen voor de kennis der gebeurtenissen zelf.

De eerste der eigenlijke noord-nederlandsche geschiedschrijvers van den opstand in het algemeen was Pieter Bor, in 1559 geboren te Utrecht, waar hij later notaris was. Hij verzamelde reeds vroeg vele gegevens voor de samenstelling van zijn beroemd werk: Oorsprongk, begin ende aenvang der Nederlantscher oorlogen, waarvan hij in 1595 drie boeken tot 1567, zes jaren later nog eens drie boeken uitgaf. Deze uitgave trok zeer de aandacht der Staten van Utrecht, die hem vergunning gaven hun archief te gebruiken en hem een jaargeld toezegden gelijk in 1615 die van Holland ook deden, hem tevens benoemend tot rentmeester van Noord-Holland. Hij vestigde zich toen te Haarlem, waar hij in 1635 stierf. Hier ontstonden de latere vermeerderde en vervolgde uitgaven van zijn boek, dat ten slotte van 1555 tot 1600 liep [5]). Hij gebruikte niet alleen oorspronkelijke stukken en pamfletten, van welke hij er onder toezicht der Staten vele in zijne compilatie opnam, maar ook italiaansche,

---

[1]) Vgl. dl. III, blz. 70.

[2]) Delft, 1574. Vgl. Fruin, Hooft en Elsevier, De oude verhalen van het beleg en ontzet van Leiden ('s Grav. 1874).

[3]) Vgl. Frederiks, De Moord van 1584 ('s Grav. 1884).

[4]) Vgl. mijne studie: de Nederlandsche vlugschriften over de vredesonderhandelingen te Munster, in Versl. en Med. Kon. Akademie, Vierde Reeks, I, blz. 272 vlg.

[5]) 4 dl., Amst. 1679.

spaansche en fransche geschiedschrijvers over den tijd, o. a. Coloma, Thuanus enz.; ook maakte hij blijkbaar gebruik van de papieren en de mededeelingen van tijdgenooten. Zijn boek is een der belangrijkste bronnen voor de kennis der geschiedenis van dit tijdvak maar vormt meer eene aaneenschakeling van berichten en stukken dan een samenhangend verhaal.

Hooger dan hij in kennis van tijd en menschen stond de in 1535 te Antwerpen geboren neef en vriend van den geograaf Ortelius, Emanuel van Meteren, die langen tijd als koopman te Londen woonde en er in 1583 consul der nederlandsche kooplieden werd. Hij stierf er in 1612. Ook hij was van nature een ijverig verzamelaar [1]), stelde op raad van Ortelius en met behulp van vele hem, ook uit het Zuiden, onder de hand verstrekte stukken omstreeks 1583 een eenvoudig kroniekmatig verhaal van den opstand te boek zonder plan om het dadelijk in het licht te geven. Het kwam eerst tot de uitgaaf, nadat in Duitschland zijn omstreeks 1590 voor de bij eene eventueele uitgave daarin op te nemen platen van Hogenberg daarheen gezonden handschrift, met zijne toestemming trouwens [2]), in duitsche en latijnsche vertaling was uitgekomen. Zijn toen herzien boek, dat in het Nederlandsch den titel droeg van Belgische of Nederlantsche Historie [3]), later van Historie der Nederlandscher ende haerder nabueren oorlogen, was het eerste samenhangende verhaal over den geheelen tot nog toe gevoerden oorlog, in gematigden toon geschreven en „met de minste passie" een en ander aan Bor, Heuterus e. a. ontleenende. Het bracht veel uit, wat den autoriteiten hier voor mededeeling niet geschikt scheen of de ergernis van vele nog levende personen opwekte, niet omdat het volstrekt onwaar was maar omdat zij tegen de voorstelling bezwaar hadden. Het boek werd eerst verboden maar weldra toch oogluikend toegelaten. Tot eene nieuwe regelmatige, wettelijke uitgave echter wilden de Staten, door predikanten en andere invloedrijke personen bewerkt, geen verlof geven, zoodat die nieuwe uitgave tot 1609 uitbleef maar toen toch heimelijk, en wel te Amsterdam [4]), weder in herzienen vorm verscheen. De auteur vervolgde het boek herhaaldelijk maar beleefde geene uitgave meer

---

1) Vgl. Fruin in Nyh. Bijdr., N. R., IV, blz. 86 vlg.
2) Fruin in Nyh. Bijdr., 3de R., IV, blz. 425.
3) Delft, 1599.
4) Vgl. Fruin in Nyh. Bijdr., N. R., IV, blz. 91.

na die van 1611, nog onder zijn toezicht verbeterd. Na zijn dood verscheen in 1614 weder eene nieuwe uitgave, thans in overleg met de erfgenamen herzien door eene commissie uit de Staten, die er eenige belangrijke wijzigingen in bracht en het aldus gewijzigde werk, tot eene officieele uitgave gemaakt [1]) en later herhaaldelijk herdrukt, met octrooi liet verschijnen: aanzienlijke leden der Statenpartij, Ledenbergh en Tresel, misschien ook De Groot zelf, waren met de revisie belast geweest. Deze omstandigheden en de voortreffelijke berichten, die den auteur reeds vroeger ten dienste stonden, zijn ongemeene kennis ook van den handel en de scheepvaart maken zijn boek tot een uiterst belangrijke bron voor de geschiedenis van dezen tijd. De uitgave van 1614 heeft in vorm veel bij die van den als stilist niet uitblinkenden auteur zelf gewonnen maar is, als eene officieel herziene, niet zoo vertrouwbaar als de vroegere, waarin de tegenstanders ook slechts weinig werkelijke fouten hadden kunnen aanwijzen. De vertalingen zijn door Van Meteren nooit als gezaghebbend erkend.

De derde der oudere geschiedschrijvers uit dezen tijd is Everard Van Reyd, een hervormd deventersman, als uitgewekene in dienst van graaf Jan van Nassau getreden en met dezen in 1578 uit de ballingschap teruggekeerd, sedert 1584 raad en vertrouwde van Willem Lodewijk, verder veelal in gelderschen dienst en herhaaldelijk namens Gelderland in de Staten-Generaal als gedeputeerde opgetreden. Hij stierf te Leeuwarden in 1602. Zijne loopbaan gaf hem gelegenheid sedert omstreeks 1583, zoowel in Gelderland als in Friesland en den Haag, veel op te merken, wat anderen verborgen bleef, en berichten van geloofwaardige personen te verzamelen; vooral voor die beide provinciën is zijn uitvoerig verhaal dan ook van gewicht en hij drukt in zijne voorrede de hoop uit, dat anderen voor andere gewesten zijn voorbeeld zullen volgen, totdat misschien de Staten-Generaal iemand vergunnen zouden van alle geheime staatspapieren, zoowel in hun archief als in die der provinciën en steden, kennis te nemen. Hij zoekt, zegt hij, „den roem van onpartijdicheydt” niet, van meening dat „de penne qualijck alsoo te matigen is, dat niet die genegenheydt ergens blycke” maar hij tracht toch „mette pen die waerheydt” te volgen, „verswygende noch der vyanden deuchden

---

1) Ibid., blz. 92 vlg.

noch der vrienden ghebreecken." Voor den tijd vóór 1583 (zijn verhaal loopt tot 1601) geeft hij slechts een kort overzicht, echter gegrond op eigen ervaringen en op mededeelingen van „treflycke" staatslieden. Ook zijn verhaal, getiteld Historie der Nederlantscher Oorlogen begin ende voortganck [1]), is van groote waarde. Het werd in het Latijn vertaald door Dionysius Vossius [2]) en voortgezet door Reyd's neef, den uitnemenden jurist Johan van den Sande, rechter van Oldenbarnevelt, onder den titel Nederlandtsche Historie [3]), welke arbeid na den dood van den auteur (1638) tot 1641 verlengd werd. Het laatste werk beleefde verscheidene uitgaven, waarvan sommige den titel van De waeckende Leeuw der Nederlanden [4]) voeren, en is een zelfstandig boek voor den tijd na 1601: het vroegere gedeelte is niets anders dan eene verkorte bewerking van Reyd's geschrift. Ook het boek van Van den Sande werd op zijne beurt weder vertaald, vervolgd en vermeerderd. Het werk van Van Reyd is ongetwijfeld beter geschreven dan dat van Van Meteren en dan ook even veel, misschien zelfs meer gelezen maar het is niet zoo nauwkeurig in de beschrijving van de merkwaardigste zaken, daar het in de eerste plaats slechts die dingen uitvoerig verhaalt, waarvan de auteur zelf uit eigen beperkte ervaring weet te vertellen. De vervolgen van Van den Sande e. a. zijn nog veel beknopter en daardoor ook van minder beteekenis.

Ongeveer parallel met het werk van Van Reyd loopt dat van J. F. Le Petit, in 1577 griffier te Béthune in Artois, later bij prins Willem in dienst en op het einde der eeuw notaris te Middelburg, waar hij zich aan historische studiën overgaf. Hij begon met de vertaling in het Fransch der oude hollandsche Divisiekroniek, die hij op kosten der Staten van verschillende provinciën met behulp van andere kronieken vermeerderde, wijzigde en vervolgde tot 1600. Het eerste gedeelte zijner Grande Chronique ancienne et moderne [5]) is van weinig waarde; het tweede deel, beginnende met 1566, beteekent veel meer, zoo wegens het gebruik van oorspronkelijke stukken als wegens mededeelingen van anderen en eigen ervaringen

---

1) Arnh. 1626.
2) Lugd. Bat. 1633.
3) Leeuw. 1650.
4) Amst. 1663.
5) 2 vol., Dordrecht, 1601.

in het bijzonder voor Zeeland is zijne kroniek zeer merkwaardig, ook wegens de persoonlijke herinneringen aan prins Willem. Zijn geographisch-historische beschrijving: Nederlandts Ghemeenebeste [1]), is eene verwarde navolging van Guicciardini.

De beste geschriften van deze zijde over den opstand zoowel uit een algemeen historisch als uit stilistisch oogpunt zijn de beide groote werken van de beroemde letterkundigen Hugo De Groot en Pieter Cornelisz. Hooft. De wensch van zeer velen, dat een groot schrijver in opdracht van de Staten de geschiedenis der „beroerte deser Landen soude bij de hand nemen", door Oldenbarnevelt en de Staten van Holland zelf gedeeld, bracht den jongen De Groot er in 1601 toe om, gesteund door eene subsidie der Staten en met gebruik van allerlei berichten, stukken en mededeelingen, aan het werk te tijgen. Hij voleindde zijne Annales et Historiae de Rebus Belgicis [2]) in 1612 en stelde ze in handen van de Staten, die onderzoek lieten doen naar de wenschelijkheid om het boek uit te geven. De tijdsomstandigheden deden het uitstellen en De Groot bleef er aan arbeiden en polijsten bijna tot zijn dood toe. Het verscheen eerst in 1657 door de zorg zijner familie en is sedert herhaaldelijk herdrukt en vertaald, ook in het Fransch, steeds bewonderd om stijl en inhoud en geprezen als het eerste historische geschrift van dien tijd, Tacitus en Thuanus, die hij zich ten voorbeeld had gekozen, overtreffende zoowel wat den uitnemenden stijl als wat de nauwkeurigheid en onpartijdigheid betreft, waarmede de Annales van 1559 tot 1588, de Historiae van daar tot 1609 worden behandeld. Zijn Obsidio Grollae [3]) en zijn Parallelon Rerum Publicarum [4]), eene vergelijking tusschen de oude republikeinsche staten van Griekenland en Rome en de nieuwere nederlandsche „republiek", behooren evenzoo tot de beste historische geschriften van dien tijd.

Niet in ieder opzicht zoo hoog zijn Hooft's Nederlandsche Historien [5]) te schatten. Zij staan boven De Groot's werk, wat betreft den omvang en de nauwkeurigheid van zijn onderzoek aan de hand van uitgegeven geschriften en „swervende papieren", waaruit hij een

---

1) Arnhem, 1615.
2) Amst. 1657.
3) Amst. 1629.
4) 4 dln., Haarl. 1801—3.
5) 2 dl., Ámst. 1642—1654.

„eendraghtigh geschal" hoopte te „smeeden." De laatste ontving hij van staatslieden en veldoversten, ook van gewone burgers van zijn tijd en toetste ze tot in kleine bijzonderheden toe [1]) aan de mededeelingen van zijn vader en andere tijdgenooten der beschreven gebeurtenissen. Tien jaren achtereen, van 1628 af, toen hij „d'eerste handt aan dat doorluchtig werk leide", tot 1638, arbeidde hij onverpoosd aan zijn „Stoory" en schaafde er daarna „nog wel vier jaren" aan, voordat hij het werk wilde uitgeven, voorzoover het toen gereed was, n.l. in 20 boeken, loopende tot den moord van den Prins. Het vervolg, waarmede hij in zijne laatste levensjaren bezig was, gaat tot het einde van Leycester's bewind. In onpartijdige waardeering, ook van het gevoelen des tegenstanders, staat Hooft met De Groot op gelijke lijn, beiden niet optredend voor eenige staatkundige of kerkelijke partij, hoewel hunne sympathie voor den middenweg hen niet steeds op een gunstig oordeel van de uitersten aan beide kanten aanspraak kon geven. Maar ongetwijfeld moet Hooft's boek, wat den vorm aangaat, in klassieken eenvoud voor De Groot's historisch werk de vlag strijken: de onmiskenbare gekunsteldheid, de gezochtheid van woordenkeus en zinsverbinding, de voortdurende toeleg om Tacitus' gedrongenheid in het Nederlandsch te evenaren, moeten bij allen eerbied voor Hooft's buitengewone heerschappij over de taal afbreuk doen aan het gunstig oordeel over zijn boek als kunstwerk. Met dat al behoort dit boek met dat van De Groot en Fruin's Tien Jaren uit den tachtigjarigen oorlog genoemd te worden onder de beste werken van historischen aard, die ten onzent tot op den huidigen dag zijn geschreven.

Voor de noordoostelijke provinciën in het bijzonder zijn van veel belang de voortreffelijke Memorien van Rienk Fresinga [2]), burgemeester van Franeker, loopende over de jaren 1576—1582 en wederom uit eigen ervaringen, oorspronkelijke bescheiden en berichten van geloofwaardige personen opgesteld; de Chronique ofte Historische Geschiedenissen van Friesland [3]) van den franeker hoogleeraar Pier van Winsem, Petrus Winsemius, loopende tot 1622, en zijne Historiarum per Frisiam gestarum libri quatuor [4]), loopende van 1555 tot 1581

---

1) Vgl. Breen, P.Cz. Hooft als schrijver der Nederlandsche Historien (Amst. 1894).

2) Deventer, 1584. Dumbar, Analecta, III, blz. 1 vlg.

3) Franeker, 1622.

4) 2 vol., Leovard. 1629.

en door de tijdgenooten zeer geroemd als onpartijdig en waarheidlievend, in vele bijzonderheden tredend omtrent elders niet geboekte bijzonderheden uit de friesche geschiedenis; de latijnsche kroniek van den staatsgezinden groninger Eggerik Phebens over 1565—1594 [1]), die vooral over den toestand van zijn gewest in zijn dagen veel mededeelt; de weldra uit te geven gelijksoortige en gelijktijdige kroniek in de volkstaal van Abel Eppens [2]), vooral belangrijk voor de verhouding tot Oostfriesland; de Historia nostri temporis [3]) van Ubbo Emmius, den voortreffelijken groningschen geschiedschrijver, die hier de verwikkelingen in Oostfriesland en in zijn Guilielmus Lodovicus Comes Nassovius [3]) de gebeurtenissen, waarin deze vorst gemengd was, in fraai Latijn en met warmte beschrijft.

Bewegen die geschriften zich op een beperkt gebied, de geniale maar loszinnige jurist, later leidsche hoogleeraar in de geschiedenis Dominicus Baudius schreef in voortreffelijken stijl: De induciis belli Belgici libri III [4]), een waardig monument voor de onderhandelingen over het Bestand. Zijn ambtgenoot, de geleerde graecus en historicus Johannes Meursius, voormalig gouverneur der zoons van Oldenbarnevelt, na diens dood zeer bemoeilijkt en later hoogleeraar te Sora in Denemarken, beschreef zoowel het tijdvak van Alva als de laatste jaren vóór het Bestand in zijn boek Rerum Belgicarum libri IV, waarbij dan de belangrijke Induciarum historia het vijfde boek vormt [5]); verder gaf hij uit Guilielmus Auriacus [6]), een merkwaardig boek over den Prins, loopende tot den dood van Requesens. De boeken van Baudius en Meursius over het Bestand, waartoe de Staten-Generaal hun de opdracht hadden gegeven, zijn beiden eerst na goedkeuring van wege die Staten gedrukt, terwijl aan Meursius (Baudius was in 1613 gestorven) ook de opdracht is verleend om als historieschrijver der Staten zijn arbeid met behulp der archieven van den Staat te vervolgen. Van zulk een vervolg is door de tijdsomstandigheden niets gekomen.

---

1) Uitg. Feith, Utr. 1867.

2) Uitg. Brugmans voor het Hist. Gen., in bewerking.

3) Gron. 1732.

4) Lugd. Bat. 1613, vert. Amst. 1616.

5) Lugd. Bat. 1614. Vgl. Fruin in Hand. en Med. der Maatsch. v. Letterk. 1872, blz. 3 vlg.

6) Lugd. Bat. 1621.

Het belangrijkste boek over de geschiedenis van het Bestand is dat van den te Brugge geboren Willem Baudart, predikant eerst te Sneek, later te Zutphen, een ijverig contra-remonstrant en een der groote voorvechters van de beginselen der dortsche synode. Het is getiteld: Memorien ofte cort verhael der gedenckwaerdigste soo kercklicke als wereltlicke geschiedenissen van den jaere 1603 tot in het jaer 1624 [1], de nadere uitwerking van een kort vervolg op Van Meteren, dat hij vroeger had uitgegeven, en zeer tegen de Remonstranten gekant. Het is eigenlijk meer een verzamelwerk van stukken, pamfletten, journalen enz. uit dien tijd, onbeholpen aaneengelascht, maar, hoe stijlloos, droog en partijdig ook, onwaardeerbaar als bronnenverzameling, en, naast Trigland's Kerkelijke Geschiedenissen, begrypende de sware en bekommerlijke geschillen [2], als uiting van de gevoelens der overwinnende partij.

Wie de kerkelijke zaken niet van die zijde maar van overtuigd remonstrantschen kant beschouwd zien, dient te rade te gaan met Uyttenbogaert's Kerkelicke Historie [3], waartegen Trigland zijn boek schreef, eveneens vol oorspronkelijke stukken. Gerard Brandt's groote Historie der Reformatie [4], eveneens in remonstrantschen zin geschreven, en nog wel op last der remonstrantsche Broederschap, is niet het minst tegen Baudart's voorstelling van de gebeurtenissen gericht en draagt zoo een zeer bepaald polemisch karakter. Het beschrijft in het eerste deel in dezen geest, met groote voorliefde voor mannen als Coolhaes, den voorlooper van Arminius, en „libertijnen" als Coornhert, het ontstaan der religieuze beweging van de 16de eeuw en haren loop tot omstreeks 1600 om dan voornamelijk te handelen over den strijd tusschen „Gommer en Armijn."

Nu komt de tijd na het Bestand. Daarvoor bezitten wij als algemeene bronnen de Gedenkschriften van den gelderschen edelman Alexander van der Capellen [5], beginnende met 1621 en jaar voor jaar geregeld voortgaande tot 1632 om dan in het tweede deel over te gaan in eene verzameling aanteekeningen over belangrijke zaken,

---

1) 2 dl., Arnh. 1624.
2) Leyden, 1650.
3) 1646.
4) 4 dl., Amst. 1660—1704.
5) 2 dl., Utr. 1777.

waarin de auteur tot 1654 gemoeid is geweest, en fragmentarische opmerkingen over andere gebeurtenissen. Sedert 1624 in eene staatkundige loopbaan, beschreven in de zutphensche ridderschap, voortdurend in de hoogste staatscolleges, met name in de Staten-Generaal en den Raad van State voor Gelderland afgevaardigd, was hij in de gelegenheid om veel te zien en te hooren; verstandig, gematigd orangist, verdraagzaam, was hij een der vertrouwde raadslieden van Frederik Hendrik en ook daardoor hebben zijne aanteekeningen groote waarde voor ons.

Van veel grooter beteekenis intusschen is het omvangrijke werk van den frieschen staatsman Lieuwe (Leo) van Aitzema, in 1600 te Dokkum geboren uit een aanzienlijk geslacht, dat in zijn oom Foppe van Aitzema reeds een diplomaat van beteekenis aan den Staat had gegeven, door wiens invloed de neef resident der Hanzesteden in Den Haag werd. Als zoodanig had hij aanleiding om de staatkundige ontwikkeling der jonge Republiek met aandacht gade te slaan, terwijl zijne aanhoudende betrekkingen met fransche en engelsche staatslieden, met kleine noordduitsche hoven hem een nog dieperen blik deden slaan in de geheime wegen der europeesche politiek. Weinig kiesch in de keuze zijner middelen om aan belangrijke stukken te komen [1]), verzamelde hij daarvan een zeer aanzienlijk getal en stelde daaruit zijn groot verzamelwerk op, de Saeken van Staet en Oorlogh in ende omtrent de Vereenigde Nederlanden [2]), eene onwaardeerbare bron voor de kennis onzer geschiedenis van 1621 tot 1668, een magazijn van belangrijke stukken en gegevens. Het werk is, evenals dat van Bor, meer een los samenhangende compilatie dan een eigenlijk geschiedverhaal, hoewel de meer persoonlijke toon van den schrijver, zijne meerdere kennis van en zijn beter inzicht in de beschreven verwikkelingen ook aan zijn tekst meerdere belangstelling bij den lezer verzekert, niettegenstaande zijne dikwijls hinderlijke koelheid en zijn stuitend cynisme.

Andere merkwaardige bronnen voor de geschiedenis van dien tijd zijn de sedert het Bestand geregeld in druk verschijnende „loopmaren" of „courante nouvellen", die zich nog wel niet met eigenlijke

---

1) Vgl. Fruin in Nyh. Bijdr., N. R., III, blz. 218 vlg.
2) 15 dl., 's Gravenh. 1655; 7 dl., ibid., 1669—71.

staatszaken bezighielden maar toch reeds dienden om politieke en militaire nieuwtjes, met name die uit 's Prinsen legerkamp, te verbreiden [1]). Een in aard daarmede overeenkomend geschrift is dat van den geleerden amsterdamschen arts Nicolaas van Wassenaer, het Historisch Verhaal aller gedenkwaardigste geschiedenissen, die hier en daer in Europe.... voorgevallen syn [2]), beginnende met 1621 en later tot 1632 voortgezet door zijn ambtgenoot Barend Lampe.

Van veel meer belang is de ontzaglijke reeks van duizenden pamfletten, die de gebeurtenissen van den dag voor het publiek hier en elders toelichtten of officieele stukken door den druk moesten verspreiden. Zij zijn in de groote verzamelingen der Koninklijke Bibliotheek te 's Gravenhage (collectie Duncaniana), der Bibliotheca Thysiana te Leiden, der Universiteits-Bibliotheek te Gent (collectie Meulman) het volledigst bijeengebracht en door de gedrukte uitvoerige catalogi van Tiele [3]), Rogge [4]), Van der Wulp [5]), Petit [6]) en Knuttel [7]) meer algemeen bekend geworden als onwaardeerbare maar met groote voorzichtigheid te gebruiken bronnen voor de kennis der geschiedenis van dezen tijd in haren vollen omvang, voornamelijk der politieke, kerkelijke en economische geschiedenis.

Ook de historieplaten, ten deele in de grootere met platen versierde geschiedwerken van den tijd opgenomen, ten deele afzonderlijk verschenen, mogen eene belangrijke bron voor de kennis van gebeurtenissen, personen en gebruiken geacht worden [8]). De verzamelingen daarvan in het Rijksmuseum en elders zijn intusschen totnogtoe nog meer uit een kunsthistorisch dan uit een algemeen geschiedkundig oogpunt gebruikt. Onder de latere uitgaven op dit gebied verdienen vooral dat over Amsterdam in de 17de eeuw [9]) en in meer populairen

---

1) Vgl. Fruin, Over de oudste couranten in Nederland (Volksalmanak v. h. Nut, 1863, blz. 86 vlg.).

2) 21 dl., Amst. 1622 vlg.

3) 2 dl., Amst. 1856—61.

4) 2 dl., Amst. 1863—65.

5) 3 dl., Amst. 1866—68.

6) 2 dl., Leiden, 1882—84.

7) 's Gravenhage, 1889 vlg.

8) Vgl. Muller, Beredeneerde beschrijving van Nederl. historieprenten, 4 dl. (Amst. 1863—82) met Nalezing van Ch. Dozy (Rott. 1888); Fr. Muller, Catalogus van 7000 portretten (Amst. 1853), vervolgd door Van Someren (3 dl., Amst. 1888).

9) Door Meijer, Kernkamp, Brugmans, Kalff, Rogge enz. ('s Gravenh., 1897 vlg.).

vorm P. L. Muller's Gouden Eeuw [1]) te worden genoemd, beiden tevens werken van algemeene beteekenis. Daarbij sluiten zich dan aan de historiepenningen, o. a. in het Koninklijk Munt- en Penningkabinet te 's Gravenhage aanwezig en in het algemeen voortreffelijk beschreven in Van Loon's standaardwerk: Beschrijving der Nederlandsche Historipenningen [2]), van 1555 tot 1714, later vervolgd van wege de Koninklijke Akademie van Wetenschappen.

De groote belangstelling, in het laatste vierdedeel dezer eeuw voor de historie der nederlandsche kunst in het algemeen ontwaakt, gaf aanleiding tot de uitgave van menige bijdrage op het gebied der kunstgeschiedenis, voornamelijk in het tijdschrift Oud-Holland [3]) maar ook in tal van andere tijdschriften van lokalen en provincialen aard, ten slotte ook tot grootere werken op dit gebied [4]).

Minder talrijk zijn de uitgaven voor dit tijdvak voor de economische en rechtsgeschiedenis. Slechts kleinere zelfstandige geschriften van dien aard zijn voor de eerste totnogtoe aan te wijzen, vooral in de laatste deelen van de Bijdragen en Mededeelingen van het Historisch Genootschap te Utrecht, de tijdschriften der provinciale genootschappen en als bijlagen bij grootere en kleinere werken uit vroeger en later tijd op dit gebied [5]); voor de rechtsgeschiedenis moet men zich in hoofdzaak bepalen tot de oudere werken van de 17de en de 18de eeuw: de belangstelling van het tegenwoordige geslacht beperkt zich in dit opzicht bijna geheel tot de staatsrechtelijke geschiedenis van dit tijdvak, ofschoon de nieuwe uitgave van De Groot's Inleiding tot de rechtsgeleerdheid [6]), de Bijdragen tot de Nederl. rechtsgeschiedenis van Fockema Andreae [7]), sommige uitgaven der Vereeniging voor de uitgave der bronnen van het oude vaderlandsche recht en

---

1) 3 dl., Leiden, 1896—98.

2) 4 dl., 's Grav. 1723—31; vervolg in 10 st., Amst. 1821—69.

3) Amst. 1882 vlg.

4) Vgl. Galland, Geschichte der holl. Baukunst und Bildnerei (Frankf. 1890); Bredius, Meisterwerke des Rijksmuseums en der Kön. Gemäldegallerie (München, 1890); Bode, Rembrandt (Paris, 1897 vlg.); Michel, Rembrandt (Paris, 1895).

5) Vgl. Luzac, Holland's Rijkdom, 4 dl. 1780; Pringsheim, Beiträge zur wirtschaftlichen Geschichte der Niederl. (Leipz. 1893); Klerk de Reus, Geschichtlicher Ueberblick der Geschichte der O. I. Comp. (Bat. 1894); Van Rees, Geschiedenis der Staathuishoudkunde in Nederland; enz.

6) Uitg. Fockema Andreae (2 dl., Arnhem, 1895).

7) Haarl. 1889 vlg.

enkele te Leiden verschenen proefschriften van meerdere werkzaamheid op dit gebied getuigen.

Voor de geschiedenis der O. I. Compagnie en harer bezittingen kunnen wij, behalve op den ouden Valentyn, op Laspeyres en Saalfeld, thans ook op Klerk de Reus' Geschichtlicher Ueberblick wijzen en vooral op het voortreffelijke verzamelwerk, begonnen door J. K. J. de Jonge, voortgezet door Tiele, Van Deventer en Heeres [1]: De Opkomst van het Nederlandsche gezag in Oost-Indië, bevattende eene belangrijke reeks van archiefstukken over de geschiedenis van deze streken en die der O. I. Compagnie, verder op het Daghregister, gehouden in het Casteel Batavia [2]. Voor de West-Indische Compagnie moeten wij ons, naast Jan de Laet's beroemd boek, nog voornamelijk behelpen met de bijlagen bij de overigens voortreffelijke werken van Netscher, O'Callaghan e. a.

———

1) Amst. en den Haag, 1862 vlg.
2) 's Gravenh. 1887 vlg.

ALPHABETISCH REGISTER.

(BUITEN HET AANHANGSEL).

A.

Aa, 299.
Abyssinië, 370.
Achterhoek, 254.
Achter-Indië, 343, 344.
Acronius, 102, 107, 111.
Adriatische Zee, 71.
Aemstel, Gijsbrecht van, 380.
Aerschot, Philips van Aremberg, Hertog van, 297, 310, 313 vlg., 386, 388 vlg., 393, 394.
Aerssen, Aerssens, Christiaan, 195, 325.
François van, 47, 50, 53, 56 vlg., 71, 76, 111, 131, 132, 158, 160, 161, 170, 174, 193 vlg., 208 vlg., 320. Zie Sommelsdijk.
Afrika, 19, 30, 71, 243, 290, 350, 353, 360.
Aitsma, 182.
Aitzema, Lieuwe van, 327, 334, 340, 443.
Aken, 63, 64, 314, 369.
Albertus, Albrecht, Aartshertog van Oostenrijk, 8, 10, 195, 242, 396.
Alblasserwaard, 12.
Alexandrië, 22.
Algiers, 22, 364, 442.
Alkmaar, 12, 13, 38, 107, 109, 110, 120, 145, 156, 175, 187, 188, 213, 271, 371.
Alteras, 292.
Alting, Menso, 38.
Alva, Hertog van, 400.
Amboina, Ambon, 249, 256, 344.
Ameland, 31, 85.
Amerika, 17, 18, 24, 30, 143, 259, 285 vlg., 341, 342, 352.
Amersfoort, 300 vlg.
Ampzing, 290.
Amstelland, 13.
Amsterdam, 11, 12, 13, 17, 24 vlg., 31 vlg.
Nieuw-, 287.
Anckarjhelm, 357. Zie Thyssen.
Ancona, 22.
Ancre, maarschalk d' 62, 221.
Angola, 22, 350.
Anhalt, Christiaan, Vorst van, 51, 52, 54, 56, 57.
Anhalt, Vorst van, 321.
Anjou, Hertog van, 84, 427.
Anna van Oostenrijk, Koningin van Frankrijk, 58.
Anslo, 379.
Antillen, 18, 354.
Antwerpen, 3, 4, 5, 7, 9 vlg., 24, 33 vlg.
Aquino, Thomas van, 104.
Arabië, 344, 345.
Archangel, 22, 375.
Archipel, 16, 225 vlg., 244, 259, 283, 344, 345.
Aremberg, 85. Zie Aerschot.
Aristoteles, 103.
Arkel, Land van, 249.
Arminianen, 108 vlg., 149, 162 vlg. Zie Remonstranten.
Arminius, Jacobus, 38, 103 vlg., 271, 279, 383.
Arnemuiden, 12.
Arnhem, 123, 254, 299, 300, 301, 407.
Arras, 403.
Artischowsky, 349, 351.
Artois, 5, 6, 311, 392, 403, 414.
Atlantische Oceaan, 73, 285.
Auersperg, Graaf van, 408.
Augustinus, 107.
Australië, 17, 290, 342, 346.
Avaux, d'. Zie Mesmes.
Aytona, Markies d', 297, 308, 386, 387, 393 vlg., 400.
Aylva, Douwe van, 331.
Ernst van, 331.
Azië, 73, 286, 341, 346, 365.

B.

Baalen, van, 10.
Baeck, Joost, 381.
Baerle, Caspar van, 36 vlg., 373, 382, 393.
Balzac, 384.

Ban, 378.
Banckerts, Joost, 295, 403, 404.
Banda, 223, 244, 245, 246, 344.
Bantam, 15, 223 vlg., 282, 345.
Barbançon, Albert van Ligne, Prins van, 297, 308, 310, 387.
Barbarije, 21, 22.
Barendsz., Willem, 39.
Barneveld, 254.
Bas, 69, 277.
Basel, 103.
Batavia, 225, 226, 245, 256, 282, 283, 344 vlg.
Baudartius, 33, 111, 123.
Baudius, 33, 37.
Beaugy, de, 310, 312, 385, 391, 399.
Beaumont, Simon van, 36.
Bedmar, Markies van, 296, 297.
Beeckman, 382.
Beemster, de, 13, 18.
Beieren, 6, 62, 64, 76, 309.
België, 5, 251.
Bellarminus, 104.
Benrat, 49.
Bentheim, 48, 210.
Bentivoglio, Kardinaal, 44.
Berbice, 18, 287, 353.
Berck, 195.
Bergen, 414.
Bergen op Zoom, 5, 42, 209, 249, 298, 308.
Bergh, graaf Hendrik van den, 254, 296 vlg.
Berlijn, 76.
Bern, 188.
Bertius, Petrus, 107, 111, 127, 212.
Bethune, 413.
de, 53, 54.
Betuwe, 123, 269, 299, 301, 400.
Beuningen, Geurt Dirksz. van, 277.
Beveland, Noord- en Zuid-, 14, 298.
Bevergern, 321, 446.
Beverweert, Lodewijk van Nassau, Heer van, 252, 262.
Beverwyck, Van, 382.
Bevesier, 404.
Beyeren, Abraham van, 377.
Beyerus, 198.
Beza, 103, 104.
Bicker, Andries, 274, 277, 359, 436, 441 vlg.
Biscaye, 267.
Bisschop, Rem Egbertsz., 140.
Blaeu, Willem Jansz., 39.
Blankenberghe, 398.
Blasere, de, 387.
Bleiswijk, 142, 187.
Bloemaert, Abraham, 41.
Cornelis, 377.
Blond, Le, 377.
Bocholt, 304.
Boechorst, Amelis van, Heer van Wimmenum, 438.
Bogerman, Johannes, 107, 111, 119, 187, 189 vlg., 261.
Bohemen, 57, 76, 77, 229 vlg., 258, 261, 322.
Elizabeth, Koningin van, 73, 324.
Bohemen, Elizabeth, Prinses van, 383.
Frederik van de Paltz, Koning van, 73, 77, 150, 229 vlg., 307, 309, 321.
Boissize, de, 175, 193, 194.
Bokhoven, 311.
Bolland, Jan, 9.
Bolsward, 42.
Bommel, 186, 215, 305.
Bommelerwaard, 300.
Bonn, 230.
Boonen, Jacob, Aartsbisschop van Mechelen, 388, 389.
Bootsma, Johan van, 331, 332.
Bor, 33.
Bordeaux, 13, 339.
Boreel, 227.
Bosch, Den, 292, 298 vlg., 314, 401.
Huis Ten, 321, 377.
Both, Pieter, 15.
Bouchain, 386.
Bouillon, Hertog van, 47, 60.
Bourgondië, 3, 6, 32, 76, 145, 297, 420, 446.
Bournonville, Hertog van, 298, 310, 387.
Boxhorn, 33, 38, 382.
Boy, 308.
Brabant, 4 vlg., 15, 26, 31, 78 vlg., 90, 129, 235, 251, 298 vlg., 315 vlg., 398 vlg., 413 vlg., 424, 446.
Brandt, Gerard, 443.
Brandenburg, 48, 49, 62 vlg., 70, 321, 322.
Brasser, Govert, 325.
Brasset, 443.
Brazilië, 19, 22, 259, 285 vlg., 349 vlg., 394.
Breda, 51, 205, 265, 266, 269.
Brederode, Johan Wolfert, Heer van, 298, 302, 320, 323, 327.
Walraven, Heer van, 53, 85.
Dr. Pieter, 65, 76.
Brederoo, 34 vlg.
Bredevoort, 253.
Bremen, 5, 66, 188, 289, 366.
Brézé, de, 399.
Brizuela, Inigo de, 8.
Brielle, 46, 75, 139, 145 vlg., 156, 175, 308.
Broeck, Pieter van den, 224, 225.
Broer, Jansz., 40.
Brömsebro, 362.
Brosterhuyzen, 381.
Brouwer, Hendrik, 283, 344.
Brouwershaven, 42.
Brueghel, 10.
Brugge, 6, 307, 398, 410, 413, 414.
Brummen, 301.
Brun, Antoine, 420, 434, 435.
Brunswijk, 66.
Christiaan, Vorst van, 247, 253 vlg., 269.
Brussel, 6, 10, 51 vlg., 64, 248, 250, 254, 298, 311 vlg., 385, 389, 392 vlg., 407 vlg.
Bruyninck, Albrecht, 182.
Buckingham, Lord, 266, 268, 274.
Buren, 85, 269.
Burgau, Markgraaf van, 49.

Burgersdijck, 382.
Burgh, van der, 381.
Burmania, 331.

C.

Cadix, 268.
Caïro, 300.
Calais, 289, 404.
Calloo, 402.
Calmar, 361.
Calvijn, 101 vlg., 192.
Cammingha, 85.
Campen, Jacob van, 377.
Camphuyzen, Dirk Rafaelsz., 212, 379.
Canarische eilanden, 22.
Canter, Dirk, 95, 98, 120, 121.
Capellen, Alexander van der, 332.
Caraïbische Zee, 285.
Carleton, sir Dudley, 72, 75, 132 vlg., 139 vlg., 152 vlg., 161, 175, 188, 202, 217, 220, 222, 227, 254 vlg., 274 vlg.
Caron, Noël de, 73 vgl., 125 vlg., 227, 266.
François, 343.
Carondelet, François, 311, 313, 386.
Carpentier, de, 254, 282.
Casale, 296.
Cassel, 413.
Castel Rodrigo, Markies de, 419 vlg., 434. Zie Moura.
Catalonië, 409, 423, 430.
Cats, Jacob, 36, 37, 277, 324 vlg., 379, 381.
Ceilon, 343 vlg.
Celebes, 223.
Charnacé, Hercule de, 391 vlg.
Châtillon. Zie Coligny.
Chevreuse, Mad. de, 411.
Chigi, 415.
Chili, 18.
China, 22, 226, 228, 257, 343, 345, 347.
Christiaan IV, Koning van Denemarken, 67 vlg., 232, 269, 356, 358.
Christianopel, 361.
Christina, Koningin van Zweden, 355.
Clant, Adriaan, Heer van Stedum, 422, 430.
Cloppenburch, 39, 90, 446.
Clusius, 9.
Coburg, 49.
Coen, Jan Pietersz., 15 vlg., 222 vlg., 241 vlg., 254 vlg., 282 vlg., 345 vlg.
Coligny, Gaspard de, Graaf van Châtillon, 62, 193, 298, 399, 427.
Louise de. Zie Oranje.
Columella, 158.
Comines, 413.
Compiègne, 255.
Concini. Zie d'Ancre.
Condé, Henri, Prins van, 51, 52, 54, 60.
Louis, Hertog van Enghien, Prins van, 401, 409, 412.
Constantinopel, 21, 70, 364, 365.
Contarini, 72, 415, 423.
Contra-Remonstranten, 125 vlg., 153, 276 vlg. Zie Gomaristen.
Coolhaes, 101, 102, 107, 109.
Coornhert, 9, 33, 101, 104, 111, 116, 380.
Corbië, 401.
Cordova, 247.
Cornelisz. Cornelis, 40.
Coromandel, 344.
Cortenhoeff, 283.
Corvinus, 107, 111.
Coster, Dr. Samuel, 34 vlg., 218, 272, 380, 381, 443.
Cracauw, Van, 356.
Cranenburg, 300, 407.
Cromhout, 187.
Croy, Jan van, Graaf van Solre, 297.
Crul, Jan Hermansz., 379.
Cruwel, 195.
Cruz, Santa, Markies de, 310, 314, 315.
Cuba, 286.
Curaçao, 349, 350.
Cuyp, Aelbert, 377.

D.

Daelhem, 315.
Dalmatië, 364, 365.
Damman, 189.
Damme, 398.
Danckerts, 42.
Danser, Simon de, 70.
Danzig, 361.
Datheen, 116.
Decker, Jeremias de, 379.
Delff, Willem Jansz., 41.
Delfland, 12, 209.
Delfshaven, 294.
Delft, 12, 14, 26, 40, 41, 102, 107, 124, 145, 148 vlg., 171, 175, 187, 206 vlg., 261, 370, 376, 377, 415.
Denemarken, 22, 51, 66 vlg., 76, 214, 232, 233, 239, 241, 258, 266, 269, 274, 297, 300, 309, 354 vlg., 421.
Descartes, René, 382 vlg.
Deshima, 343.
Dessau, 269.
Deventer, 32, 94, 96, 202, 377, 382, 383, 435.
Diemen, Antonie Van, 283, 284, 344 vlg.
Diemensland, Van, 342.
Dieren, 301, 304.
Dietz, 230.
Dodonaeus, 9.
Dokkum, 331, 332.
Domingo, San, 22.
Dommel, 299.
Dongen, Van, 121.
Dongeradeel, 331.
Donia, Frans van, 422, 430.
Donteclock, 102, 107, 111.
Doopsgezinden, 133, 212. Zie Mennisten.
Doornik, 392.
Dordrecht, 11, 14, 26, 40, 41, 102, 107, 124, 145, 176, 182, 186 vlg., 197, 208, 210, 214, 217, 219, 277, 325, 376, 377, 382.

Dorp, Philips van, 194, 274, 337, 338.
Dortmund, 49, 62.
Dou, Gerard, 376.
Douay, 6, 8.
Doubleth, 329, 381.
Doucher, 271.
Dousa, 37, 38.
Dover, 406.
Drebbel, Cornelis, 38.
Drente, 81, 82, 85, 89, 121, 123, 206, 248, 249, 254, 264, 269, 319, 374.
Drielenburch, Van, 143, 157.
Drusius, 122.
Duarte, Francisca, 381.
Duinkerken, 5, 29, 71, 270, 291 vlg., 307, 337 vlg., 368, 373, 391, 401, 403 vlg., 413, 414.
Duins, 404 vlg.
Duitschland, 46, 49, 67, 73, 77, 103, 229, 232 vlg., 259, 266, 269 vlg., 309, 365, 382, 395.
Duiveland, 14.
Duplessis-Mornay, Philippe, 105, 124, 154.
Düren, 64.
Düsseldorf, 49, 54, 63 vlg.
Dussen, Van der, 250, 251.
Duyck, Anthonis, 182, 196, 209, 277, 324.
Duyfhuys, 101, 102, 116.
Dwingelo, 212.
Dyck, Antonie van, 10.

E.

Edam, 13, 126, 142, 175, 294.
Edelheer, 387.
Egmond, 17, 383.
Lodewijk, Graaf van, 85, 297, 310, 311, 383, 387.
Egypte, 364.
Eider, 214.
Eindhoven, 369.
Elbe, 362.
Elseneur, 356, 361.
Elseviers, 39, 382.
Elten, 64.
Emden, 66, 241, 270, 446.
Emmerik, 64, 303, 307.
Emmius, Ubbo, 33, 38, 122, 382.
Empereur, L', 382.
Endegeest, 383.
Engeland, 6, 19, 21, 28 vlg., 223 vlg., 244 vlg., 254 vlg., 300, 354, 368, 382, 405, 406.
Enghien. Zie Condé.
Enkhuizen, 12, 19, 38, 41, 42, 142, 149, 176, 182, 187, 293, 294, 371.
Epinay, d', 323.
Epinoy, Prins van, 310, 387.
Episcopius, Simon, 38, 120, 140, 189, 211, 241,
Erasmus, 41, 101.
Erpenius, 37, 364.
Espesses, d', 253, 274.
Essen, Van, 255.
Essequebo, 18, 287, 353.
Estrades, Godefroy d', 400, 402, 412, 423 vlg., 433, 442.
Etampes, d', 402.
Evertsen, Cornelis, 292, 295.
Jan, 292, 295, 406.

F.

Faröer, 28.
Faukelius, 189.
Femern, 357.
Ferdinand II, Keizer van Duitschland, 72, 76, 77, 229.
Feria, 401.
Fernambucq, 349. Zie Pernambuco.
Fontainebleau, 71, 207.
Fontanus, 122, 123.
Formosa, 343.
Francisco, rio, 349.
Francken, Jan, 198.
Franeker, 38, 42, 107, 122, 123, 188, 382, 383.
Frankfort, 104.
Frankrijk, 10, 11, 21, 29, 43, 45, 47 vlg.
Frederik Hendrik. Zie Oranje.
Frederiksstad, 214.
Friesland, 30, 31, 78 vlg., 92, 100, 119, 121, 122, 141, 196, 206, 215, 216, 227, 249, 270, 303, 316, 319, 320, 327 vlg., 348, 357, 367, 388 vlg.
Friquet, 408.
Fruin, 204.
Fijne, Paschier de, 212.

G.

Gabor, Bethlen, Vorst van Zevenburgen, 258, 266.
Galen, Jan van, 292.
Gassendi, 383.
Gassion, Maarschalk de, 413.
Gauwele, Amadis de, 380.
Geer, Lodewijk de, 355, 357.
Geertruidenberg, 14, 90.
Gelder, 313, 392, 397, 402.
Gelderland, 52, 78 vlg., 92, 100, 122, 123, 128, 141, 157, 165, 181, 182, 186, 205, 215, 216 vlg., 327, 445.
Genève, 101, 102, 103, 188.
Gennep, 64, 249, 400, 402.
Gent, 7, 183, 317, 311, 389, 410, 413, 414.
Barthold van, Heer van Meinerswijk, 421 vlg.
Otto van, Heer van Dieden, 303.
Gentleman, 29.
Genua, 22.
George, St., del Mina, 349.
Gerbier, 311, 316, 386, 393.
Geselius, 120.
Gheyn, Jacob de, 41.
Gibraltar, 21, 361.
Glückstadt, 362.
Goch, 64, 400.
Johan van, 326.
Gockinga, 182.
Goedereede, 14, 162, 209.

Golius, 364, 382.
Goltzius, Hendrik, 41.
Gomaristen, 108 vlg. Zie Contra-Remonstranten.
Gomarus, Franciscus, 38, 102 vlg., 114, 119 vlg., 143, 188.
Gorkum, 145, 148, 175.
Gothenburg, 68.
Gothland, 362.
Gouda, 12, 15, 102, 107, 111, 120, 132, 145, 147, 156, 166, 172, 176, 191, 211, 271.
Goyen, Jan van, 376.
Gramaye, 253.
Grande, rio, 349, 351.
Granvelle, Kardinaal, 297.
Grauwbunderland, 233.
Grave, 90, 446.
's Gravenhage, 109, 124, 127, 130, 281. Zie Den Haag.
's Gravenzande, 319.
Grebbe, 300, 302.
Grebber, de, 40, 41.
Greifswald, 64.
Grevelingen, 397, 413.
Grevinchoven, 120, 157, 187, 189, 190, 211, 214, 272, 280.
Grevius, 187, 211, 214.
Griekenland, 364.
Grobbendonck, Antonie, Heer van, 298, 305.
Groenevelt, Reinier, Heer van, 209, 251.
Groenland, 19.
Groenloo, Grol, 249, 273, 280, 294, 296.
Groningen, 4, 31, 32, 38, 42, 78, 87, 92, 107, 121 vlg., 141, 187, 188, 206, 270, 316, 319, 327, 377, 382, 389 vlg. Zie Stad en Lande.
Groot, Hugo de, 28, 29, 32, 37, 38, 87, 126 vlg., 142, 147, 150 vlg., 156, 166 vlg., 180 vlg., 186, 201, 202, 214, 227, 240, 271, 279 vlg., 290, 324, 380, 382.
Grijpskerk, 36.
Guébriant, Maarschalk de, 402.
Guicciardini, 3.
Guinea, 19, 22, 287, 349.
  Nieuw-, 243.
Gulik, 48, 50, 54 vlg., 63, 65, 76, 241, 265.
  Johan Wolfgang, Hertog van, 46 vlg.
Gustaaf Adolf, Koning van Zweden, 68, 244, 309, 310, 313, 355, 357.
Guyana, 18, 287.
Guzman, Gaspar de. Zie Olivarez.

H.

Haag, Den, 43, 52 vlg., 75, 77, 82, 87, 90, 102, 114, 118, 126, 139, 141, 147 vlg. Zie 's Gravenhage.
Haan, de, 87, 156, 202, 214.
Haarlem, 12, 13, 26, 40 vlg., 87, 145, 147, 155 vlg., 161, 176, 187, 202, 212, 290, 368, 371, 374, 376.
Habsburg, 56, 65, 248, 267.
Haersolte, Sweder van, 318, 327, 393.
Haga, Cornelis, 21, 67, 70, 76, 363, 364.
Hall, 52, 56.
Halland, 362.
Hals, Frans, 40, 376.
Hamburg, 5, 66, 289, 291, 365, 366, 408.
Hamptoncourt, 59.
Hanau, Graven van, 322.
Hanze, 21, 66, 232, 239, 446.
Harderwijk, 38, 122, 123, 188, 303, 382.
Harlingen, 31, 294, 360.
Hattem, 302.
Haultain, Willem de Zoete, Heer van, 267, 294.
Heem, David de, 377.
Heemskerk, Johan van, 381.
Heemstede. Zie Adriaan Pauw.
Heenvliet, Johan van der Kerkhoven, Heer van, 320.
Heereboort, 382.
Heidelberg, 50, 76, 103, 104.
Heins, Heinsius, Daniël, 9, 33, 36, 37, 382.
Helmont, Van, 8.
Helsdingen, Hendrik van, 95, 98, 120, 121.
Helst, Bartholomaeus van der, 376.
Hendrik IV, Koning van Frankrijk, 45 vlg., 71, 78, 118, 221, 252, 426.
Henegouwen, 5, 6, 392, 403, 409, 412 vlg.
Herbertsz., Willem, 102, 108.
Hertogenbosch, 's. Zie Den Bosch.
Hertogenrade, 's, 315.
Hessen, 48, 49, 150, 188, 443, 446.
Heusden, 14, 187.
Heyn, Pieter Pietersz., 285, 286, 294, 299.
Hilarius, 107.
Hillenius, 109, 110, 120, 187.
Hirado, 343.
Hogerbeets, Rombout, 156, 166, 173, 179, 181, 183, 186, 201, 202, 280.
Holland, 3, 5 vlg.
Hollare, Marinus de, 292, 295, 296, 308.
Holstein, 13, 191, 357.
Holy, Muys van, 182, 213.
Hommius, Festus, 107, 114, 124, 188, 189.
Hongarije, 363.
Honselaarsdijk, 321.
Hooft, Cornelis Pietresz., 128, 176.
  Pieter Cornelisz., 34, 76, 281, 379, 381.
Hoorn, 12, 41, 87, 102, 109, 145, 156, 175, 187, 213, 243, 271, 290, 294, 365, 367, 371.
  kaap, 17.
Hoornbrug, 415.
Hoorne, Graaf van, 443.
Horn, 357.
Hornius, 382.
Houckgeest, Gerard, 377.
Houtebeen, 292, 406.
Houwaert, J. B., 9.
Hove, Willem van den, 214.
Hudson, 18, 19, 287.
Hugenoten, 55, 58 vlg., 150, 194, 221, 222, 239, 247, 252, 267, 271, 274, 311, 426.
Huissen, 254.
Hulst, 269, 397, 401 vlg., 413, 421.
Huygens, Constantijn, 36, 321, 379, 381, 383.
  Maurits, 326.

I.

Indianen, 287, 352.
Indië, Oost-, 11, 15, 18, 22, 73, 222 vlg., 244, 254 vlg., 259, 283 vlg., 289, 344 vlg., 364, 384, 391, 394, 399, 409, 445.
West-, 259, 268, 350, 351, 364, 409, 445.
Israël, Menasseh ben, 382.
Isabella, Aartshertogin van Oostenrijk, 6, 8, 10, 248, 297, 315, 316, 386, 395.
Italië, 10, 22, 51, 71, 76, 103, 296, 326, 363 vlg., 409, 430.

J.

Jacatra, 223 vlg.
Jacobus I, Koning van Engeland, 29, 30, 39, 46, 56, 69, 73, 74, 75, 119, 125 vlg., 141, 150 vlg., 222, 226 vlg.
Jan, don, 297.
Japan, 226, 256, 343.
Java, 15, 223 vlg., 282 vlg., 347.
Jeannin, Pierre, 45, 79, 81, 90, 94, 117, 118, 222, 252, 399.
Jezuieten, 6, 7, 9, 117.
Jisp, 26.
Joachimi, Albert, 55, 65, 69, 209, 255, 266, 291, 320.
Jonctys, Daniël, 379.
Jordaens, 10.
Junius, Franciscus, 102, 103, 197.
Jutfaas, 97, 121.
Jutland, 357.
Juynbol, 340.

K.

Kaap, de, 243.
Kaapverdische eilanden, 243.
Karel I, Koning van Engeland, 10, 273, 309, 252, 356, 421.
Karel V, Keizer van Duitschland, 3, 23, 76.
Karel IX, Koning van Frankrijk, 68.
Karel IX, Koning van Zweden, 67, 68.
Kamerijk, 6, 311, 392, 403, 420.
Kampen, 31, 148, 187, 215, 303.
Kanaal, 28, 29, 227, 338, 340, 403.
Kandi, 344.
Katholieken, 125, 215, 219, 235, 281, 305. Zie Roomschen.
Kempen, 402.
Keppel, 306.
Kerchoven, Polyander à, 38.
Johan van der. Zie Heenvliet.
Keulen, 48, 63, 64, 230, 315, 401.
Key, Lieven de, 42.
Keyser, Hendrik de, 24, 41, 42.
Pieter de, 377.
Kiliaen, 33.
Kleef, 49, 64, 65, 210, 321, 400, 403.
Knuyt, Johan de, 310, 327, 388, 393, 396 vlg., 407, 422, 429, 431 vlg.
Koeck, Pieter, 42.
Koedijk, 110.
Kopenhagen, 67, 356, 359, 360.
Kortrijk, 413.
Kruisschans, 313.
Kuik, 90, 446.
Kuilenburg, 85, 269.
Graaf van. Zie Pallandt.
Kijk-Overal, 287.

L.

Laet, Jan de, 382.
Lafontaine, 372.
Lage, 269.
Lagoendi, 282.
Lambert, Mooi, 292.
Lamotius, 198.
Lampsins, 337.
Llandaff, Bisschop van, 188.
Langerak, Gideon van Boetzelaer, Heer van, 61, 76, 194, 209, 397.
Leck, Willem van Nassau, Heer van de, 262, 294.
Lede, de, 315.
Ledenbergh, Gilles van, 120, 147, 157, 165, 168 vlg., 173, 179, 181, 183, 202.
Leeghwater, Jan Adriaensz., 13, 39.
Leeroort, 96, 241.
Leeuwarden, 36, 42, 99, 102, 107, 122, 131, 144, 187, 206, 268, 319, 331, 377.
Leeuwen, Pieter van, 181, 182.
Leiden, 8, 11, 13, 14, 15, 26, 33, 36 vlg., 101, 102 vlg., 111, 122, 127, 145, 147, 149, 162, 166, 176, 180, 188 vlg., 202.
Lucas van, 376.
Leidschendam, 434.
Leipzig, 309.
Lemaire, Jacques, 17, 39.
Isaac, 17.
Leone, Sierra, 287.
Lerma, Hertog van, 248.
Leuven, 158, 248, 400.
Levant, de, 11, 290, 363 vlg., 370.
Leycester, Graaf van, 14, 23, 79, 84, 87 vlg., 96, 106, 111, 124, 128, 129, 137, 160, 162, 176, 192.
Lhermite, 285.
Liefhebber, 338.
Liefkenshoek, 5.
Lier, Willem van, Heer van Oosterwijk, 400.
Lievensz. Jan, 346.
Liga, 63, 76.
Ligne. Zie Barbançon.
Ligue, 52.
Lilloo, 5.
Limburg, 312, 315, 398, 414.
Lingen, 90, 249, 300, 321, 446.
Linschoten, Van, 39.
Lionello, 72.
Lipperhey, 39.
Lippstadt, 67.
Lipsius, Justus, 8, 37, 158.
Lissabon, 11.

Listerdiep, 357.
Livorno, 22, 365.
Lodewijk XIII, Koning van Frankrijk, 58, 255, 397, 408, 411.
Lodewijk XIV, Koning van Frankrijk, 420, 423.
Loevestein, 202, 240, 279, 280.
Loncq, 286, 349.
Londen, 5, 39, 73, 76.
Longueville, Hertog van, 421.
Lotharingen, 247, 414.
Lubbertus, Sibrandus, 38, 107, 111, 119, 122, 188.
Lübeck, 66, 68.
Luik, 56, 313 vlg., 400.
Luneburg, 66.
Lutter, 269.
Lützen, 389.
Luxemburg, 5, 392, 400, 409, 412, 414.
Luynes, de, 221.
Lydius, Martinus, 38, 140, 188.

M.

Maagdeburg, 66.
Maarssen, 302.
Maas, 4, 14, 21, 234, 305, 312 vlg., 340, 366, 385, 393, 400, 402, 420, 445.
Maassluis, 295, 368.
Maastricht, 64, 313 vlg., 387, 389, 396, 400.
Macaulay, 204.
Madrid, 252, 254, 297, 386, 420, 423.
Maelson, François, 38.
Maes, 8.
Maetsuycker, Johan, 346.
Magellaen, 17.
Makassar, 223.
Malabar, 344.
Malakka, 222, 223, 283, 345.
Malderee, Jacob van, 53.
Mancicidor, Juan de, 8.
Mander, Karel van, 9.
Manhattan, 19, 287.
Manmaker, 182, 209.
Mansfeld, Karel van, 247, 249 vlg., 265 vlg.
Marcelis, Gabriël, 355, 357.
Mardijk, 291, 413.
Mariemont, 10.
Marius, 382.
Mark, 49.
Marnix van St. Aldegonde, 33.
Marokko, 22, 71, 364.
Marquette, Daniel de Hautain, Heer van, 193, 194, 209 vlg., 259, 305 vlg.
Marseille, 365.
Massa, Isaac, 69.
Matelief, 345.
Matanzas, 286.
Mataram, 282, 345.
Matham, 41, 377.
Mathenesse, Heer van, 174, 422, 431, 436 vlg.
Matthaeus, 382.
Matthias, Keizer van Duitschland, 62, 65, 77.
Maurits. Zie Oranje.
Maurier, Aubèry du, 60, 61, 152 vlg., 170, 193 vlg., 221, 239 vlg., 253.
Maximiliaan I, Keizer van Duitschland, 23, 49.
Mazarin, Kardinaal, 408, 410, 412 vlg., 421 vlg., 433.
Mechelen, 6, 248, 387, 388.
    Margaretha van, 250, 262.
Medemblik, 145, 175, 294.
Medicis, Maria de, Koningin van Frankrijk, 54, 55, 89, 310, 320, 407.
Meenen, 413.
Meierij, 305, 369.
Melo, Francisco de, 403, 409, 410.
Melun, Willem van, Prins van Espinoy, 297.
Mennisten, 279. Zie Doopsgezinden.
Mersenne, 383.
Merula, Paulus, 37.
Mesmes, Claude de, Graaf d'Avaux, 415 vlg., 423, 426, 431.
Meteren, Van, 33, 183.
Metz, 13.
Meurs, 63, 446.
Meursius, 33, 37.
Mexico, 259.
Meynerts, 182.
Mézières, 54.
Middelburg, 5, 12, 36, 39, 119, 147, 188, 189, 243, 364, 377, 378.
Middellandsche Zee, 70, 228, 289, 292, 364, 365.
Mierevelt, Michiel van, 40, 41, 377.
Milaan, 52, 54.
Minuit, Peter, 287.
Moded, 116.
Moerdijk, 14.
Moersbergen, Adolf, Heer van, 120, 167, 184, 201, 202, 214.
Molukken, 15, 17, 223, 224, 244, 256, 345.
Mom, Jacob, 234.
Monnikendam, 145, 175.
Monster, 262.
Montecuculi, Graaf van, 301, 303, 304.
Montfort, 446.
Mookerheide, 298.
Moor, Joost de, 292, 295.
Moreelse, Paulus, 40.
Moscovië, 19, 69, 289, 290, 370. Zie Rusland.
Mostert, Daniël, 381.
Moucheron, de, 18.
Moura, Manuel de, Markies van Castel Rodrigo 409, 410, 419, 434. Zie Castel Rodrigo.
Muiden, 35, 302, 379.
Muiderslot, 381.
Mülheim, 63.
München, 63, 64.
Munster, 48, 184, 408, 415 vlg.
Musch, Cornelis, 325, 327, 396, 407, 422, 428.
Myle, Cornelis van der, 21, 53, 56, 59, 61, 62, 71, 147, 158, 160, 161, 174, 175, 209, 271, 280.

N.

Naaldwijk, 318, 321.
Naarden, 41.

Namen, 5, 392, 414.
Napels, 22.
Nassau, 19, 49, 230, 322, 446. Zie Oranje, Leck, Beverweert.
Ernst Casimir, Graaf van, 98, 168, 170, 202, 205, 206, 215, 260, 264, 269, 301, 304 vlg., 313, 319.
Hendrik Casimir, Graaf van, 319, 402.
Jan de Oude, Graaf van, 71, 349.
Jan, Graaf van, 71, 301, 304, 306, 308.
Johan Ernst, Graaf van, 72.
Johan Maurits, Graaf van. 349 vlg.
Justinus van, 260.
Willem, Graaf van, 312, 314, 319, 349.
Willem Frederik, Graaf van, 300, 319, 320.
Willem Lodewijk, Graaf van, 33, 52, 53, 64, 79, 88 vlg., 99, 121, 124, 130 vlg., 140 vlg., 149 vlg., 164, 168 vlg.
Nederhorst. Zie Reede.
Nederland,
Nieuw, 19, 287, 353.
Nederlanden, 3, 4, 6 vlg.
Neeffs, 10.
Neuburg, Wolfgang Wilhelm, Vorst van, 48, 49, 62 vlg.
Neyen, Jan, 195.
Niervaart, 90.
Nieuwburg, 321.
Nieuwenaar, Graaf van, 88.
Nieuwpoort, 7.
Noirmont, de, 419, 420.
Noordwijk, 209, 255.
Noordzee, 28, 274, 291, 295, 339, 356, 368.
Noorwegen, 22, 362, 365.
Noot, van der, 9.
Norden, 212.
Nördlingen, 396, 398.
Nijmegen, 4, 42, 64, 123, 155, 157, 260, 290, 300, 312.
Nijs, 197.

O.

Oesel, 362.
Ogle, 98, 148, 168 vlg.
Oldambt, 254.
Oldenbarnevelt, Jan van, 17, 18, 21, 27, 46, 52 vlg., 212, 324, 326, 340, 388, 399, 442.
Oldenzaal, 249, 269.
Olinda, 286, 349.
Olivarez, Hertog van, 248, 409. Zie Guzman.
Omer, St., 6.
Ommelanden, 330.
Oostenrijk, 6, 46, 48, 76, 253, 437.
Albertus, Albrecht van. Zie Albertus.
Anna van. Zie Anna.
Ferdinand, Aartshertog van, 395, 396, 400, 402, 403, 406.
Juan, don, van Oostenrijk, 410.
Leopold, Aartshertog van, 50, 56, 57.
Leopold Willem, Aartshertog van, 414.
Maria, Aartshertogin van, 6.
Oostfriesland, 48, 65, 188, 241, 249 vlg., 270, 274, 321, 446.
Oostzee, 11, 21, 22, 29, 66, 68, 232, 274, 289, 295, 354 vlg., 375.
Opper-Gelder, 312.
Oquendo, d', 404, 406.
Oranje, 85, 89, 90, 205, 263, 309, 319 vlg., 328, 340, 438, 446.
Amalia van Solms, Prinses van, 261, 320 vlg., 323, 429, 433 vlg.
Frederik Hendrik, Prins van, 56, 67, 90, 97, 98, 131, 144, 145, 181, 206, 207, 230, 248, 261 vlg., 270 vlg., 293, 298, 305 vlg., 333, 412, 445, 446.
Louise de Coligny, Prinses van, 43, 61, 62, 131, 136, 144, 154, 196, 206, 252.
Louise Henriette, Prinses van, 321.
Maurits, Prins van, 14, 31, 39, 41, 43, 47, 51 vlg., 130, 131, 445.
Philips Willem, Prins van, 51, 90, 205.
Willem I, Prins van, 3, 41, 71, 79, 84 vlg., 101, 128, 129, 131, 155, 252, 322, 340, 446.
Willem II, Prins van, 265, 318 vlg., 356, 434, 436, 439, 443, 446.
Orleans, Hertog van, 404, 406, 410, 413.
Orlers, Jan, 290.
Orsoy, 317.
Osnabrück, 408, 415.
Ostade, Adriaan van, 376.
Ostende, 5, 6.
Osterhusen, 66.
Oudaen, 379.
Oudewater, 27, 140, 368.
Overbury, 11.
Overflakkee, 14.
Oversticht, 78.
Overijsel, 79, 80 vlg., 92, 100, 123, 128, 141, 143, 148, 150, 154, 157, 166, 187, 215, 216, 248, 249, 254, 269, 318 vlg.
Oxenstierna, Axel, 281, 355.

P.

Pallandt, 85.
Floris van, Graaf van Kuilenburg, 69, 327, 393.
Paltz, 48, 51, 56, 76, 104, 150, 188, 229 vlg., 247, 258, 309, 321.
Paludanus, 38.
Papenmuts, 230.
Pappenheim, 314, 315.
Parma, Hertog van, 3, 82, 301, 403.
Parijs, 47, 51 vlg., 76, 174, 194, 221, 240, 267, 279, 281, 378, 397 vlg., 407, 411, 436.
Passe, Chrispijn de, 377
Pauw,
Adriaan, Heer van Heemstede, 255, 279, 312, 324, 325, 335, 388, 393, 397, 398, 410, 422 vlg., 431 vlg.
Reinier, 129, 142, 146, 158, 177, 182, 213, 272. 274, 279.
burgemeester van Delft, 209.
Pecquius, 8, 235.
Pelagianen, 101, 107.

Pels, Adriaan, 380.
Peñaranda, Graaf van, 420, 429, 431.
Pennington, 405.
Pere, Abraham van, 353.
Pernambuco, 285, 286. Zie Fernambucq.
Peru, 18, 259.
Perzië, 73, 245.
Petersom, Heer van, 251.
Philippijnen, 222, 226, 409.
Philips II, Koning van Spanje, 3, 23, 185, 247, 248.
Philips III, Koning van Spanje, 247.
Philips IV, Koning van Spanje, 247, 248, 292, 409.
Philipsland, 14.
Picardië, 401, 406.
Piccolomini, Ottavio, 410.
Pietersen, Aart, 40.
Pithan, Frederik, 57, 63, 241.
Plancius, Petrus, 38, 102, 103, 218.
Plantijn, 33, 39.
Plemp, 381.
Ploos, 182, 327, 393.
Poeloe-Run, 223, 244, 245, 256.
Polanen, 90, 262.
Polen, 67 vlg., 274, 309.
Polyander, 120, 188.
Pommeren, 309.
Pontanus, 38, 290.
Poolzee, 73.
Portorico, 285.
Portugal, 19, 21, 28, 222, 245, 283, 289, 343 vlg., 366, 375, 409, 411, 430, 443.
Emanuel, Prins van, 261.
Post, Pieter, 377.
Pots, Hendrik, 181, 199.
Potter, Paulus, 377.
Praag, 39, 231.
Pratz, 8.
Prouninck, 202.
Puriteinen, 119.
Purmer, 13.
Purmerend, 13, 126, 142, 175.
Puteanus, 8, 158, 393.
Pyreneeën, 54.

Q.

Quellinus, Arthus, 377.

R.

Raleigh, Walter, 28, 29, 244.
Ramée, Pierre de la, 103.
Rammekens, 46, 75,
Randwijk, Heer van, 274, 327.
Rantzau, 413.
Rapheling, Raphelingius, Frans, 37, 39.
Ravaillac, 55.
Ravestein, 64, 65, 85.
Jan van, 41, 377.
Reael, Laurens, 15, 35, 381.
Recife, 286, 287, 349, 353.
Reede, Godard van, Heer van Nederhorst, 422, 429 vlg.
Rees, 64.
Reffuge, de, 57, 61.
Regius, 382.
Reigersbergen, Nicolaas van, 381.
Rembrandt, 375, 376, 379.
Remonstranten, 113 vlg., 123, 127, 131, 141, 143, 149, 150 vlg., 271 vlg. Zie Arminianen.
Renesse, René van, Graaf van Warfusée, 297, 311 vlg., 386.
Rensselaer, 350.
Reyd, Van, 33.
Reynst, Gerard, 15.
Rheden, 301.
Richelieu, Kardinaal de, 252, 253, 266, 267, 309 vlg., 385, 391, 396 vlg., 407 vlg., 411, 415, 426.
Ripperda, Willem, Heer van Hengeloo, 422, 430.
Rochelle, La, 221, 239, 267, 274, 339.
Rocroy, 409.
Rodenburgh, Th., 35, 380.
Roermond, 313, 319, 400, 402, 445, 446.
Rolandus, 189.
Romanow, Michaël, 89.
Rombouts, 10.
Rome, 117, 423.
Roomschen, 133, 210, 212. Zie Katholieken.
Roorda, Abraham, 331.
Roose, Pieter, 297, 387, 395.
Rosaeus, 127, 130, 139, 187.
Rostock, 67, 281.
Rotterdam, 11, 41, 55, 87, 107, 111, 120, 126, 129, 139, 145, 147, 156, 174, 176, 180, 181, 187, 211, 213, 243, 271, 278 vlg., 294, 340, 366, 377, 382.
Rouaan, 5, 289.
Roussillon, 423.
Rozenburg, 14.
Rozendaal, 305, 306, 308.
Rovenius, Philippus, 117, 411.
Roy, Philippe le, 316, 434.
Rubens, Petrus Paulus, 9, 10, 310, 316, 390.
Rudolf II, Keizer van Duitschland, 39, 49, 50, 62.
Rupelmonde, 398.
Rusland, 21, 69, 70, 76, 365, 375. Zie Moscovië.
Russy, de, 60.
Ruysdael, Salomon van, 376.
Ruyter, de, 292.
Ryhove, 249.
Rijn, 11, 14, 31, 49, 50, 63, 64, 230, 269, 300, 301, 306, 313, 366, 393, 396, 400, 402, 420, 445.
Rijnberk, 64, 67, 392.
Rijnland, 12, 13.
Rijp, de, 13.
Rijswijk, 127, 250, 311, 312, 321.

S.

Saftingen, 308.
Saftleven, Cornelis, 377.
Saksen, 48, 49.
Salamanca, Miguel de, 421.
Salm, 322.
Salmasius, 382.
Salmius, 182.

Salvador, San, 259, 285, 286, 350, 351.
Sande, Van den, 182.
Sas van Gent, 269, 412, 445.
Saskia, 375.
Savoye, 71, 76, 258, 266.
Hertog van, 51, 54, 57, 71, 233.
Scaliger, Joseph Justus, 37, 382.
Scandinavië, 365.
Scheffer, 182.
Schelde, 4, 5, 14, 20, 366, 382, 392, 412, 445.
Schenkenschans, 56, 400, 401.
Schermer, 13.
Schiedam, 111, 145, 175, 360.
Schieland, 120, 129.
Schiermonnikoog, 31.
Schonen, 357.
Schoockius, 382, 383.
Schoonhoven, 156, 166, 213, 368.
Schooten, Van, 382.
Schotland, 28, 365, 382.
Schotte, 182.
Schouwen, 14.
Schrijver, Scriverius, Petrus, 34, 37, 382.
Schuerman, Anna Maria, 383.
Schwartzenberg, 387.
Seghers, 10.
Semeyns, 290.
Senlis, 279.
Servien, Abel, Graaf de la Roche, 415, 417, 431 vlg.
Siam, 345.
Singha, Radja, 344.
Skagerrak, 358, 359.
Slaak, het, 308, 310.
Slatius, Hendrik, 142, 157, 187, 212, 251.
Sloot, 182.
Sluis, 270.
Smeerenburg, 20.
Smout, Adriaan, 107, 111, 120, 157, 218, 277, 278, 280.
Sneek, 42.
Snellius, 38.
Socinianen, 101.
Soenda, 282.
Soest, 67.
Solms, 320, 322. Zie Oranje.
Sommelsdijk, 209, 210, 213, 221, 233 vlg., 246, 255, 266, 267, 274, 327, 402. Zie Aerssen.
Sonoy, 87.
Sont, 21, 66, 68, 355 vlg.
Spanheim, Frederik, 382.
Spanhovius, 120.
Spanje, 4, 14, 15, 17, 18 vlg.
Specx, Jacob, 283, 342, 344.
Sara, 283.
Speult, Hendrik van, 256, 257.
Spieghel, Hendrik Laurensz., 33 vlg.
Spiers, 361, 362.
Spinola, Ambrosius, 52, 64, 94, 211, 230, 231, 241, 247 vlg., 259 vlg., 265, 270, 275, 291, 296.
Spitsbergen, 20, 342.
Stad en Lande, 79, 81, 82, 121, 141, 264, 319, 329, 333, 334, 348, 422. Zie Groningen.
Stadtlohn, 253.
Staets, Hendrik, 42.
Stakenbroek, 298.
Stalpert, Daniël, 377.
Starter, Jan Jansz., 36, 249.
Stavenisse, 359.
Steenbergen, 205, 249.
Steinfurt, 111, 191.
Stevin, Simon, 9, 39.
Sticht, 78, 167. Zie Utrecht.
Sticke, 70, 76.
Stiermarken. Zie Ferdinand, Keizer en Tyrol.
Stobaeus, 280.
Stockhem, 56.
Stoutenburg, Willem, Heer van. 209, 251, 308.
Stralen, 313.
Stralsund, 67.
Stuart, 174, 320.
Stuyvesant, Pieter, 353.
Styrum, Graaf van, 300.
Sully, 47, 56, 57, 60.
Suriano, 72.
Swartenhondt, 292.
Sweelinck, Jan Pietersz., 378, 381.
Swieten, Van, 182.
Swin, het, 445.
Sylla, Laurens, 181, 182.
Syrië, 22, 364.

T.

Tacitus, 381.
Tasman, Abel, 342.
Taurinus, 111, 120, 127, 154, 157, 158.
Tayouan, 343.
Teelinck, 157.
Telle, Reinier, 143, 157, 212.
Terschelling, 31.
Tervueren, 10.
Texel, 21.
Thin, Floris, 86.
Tholen, 308.
Thomas, St., 22, 350.
Thuillerie, Graaf de la, 402, 407, 438, 442, 443.
Thysius, 38, 123, 188.
Thyssen, Maarten, 357. Zie Anckarhjelm.
Tiel, 234.
Tienen, 400.
Tilburg, 249, 369.
Tilly, Graaf van, 247, 253, 254, 269, 274.
Torenvliet, 166.
Torstenson, 357.
Towerson, 256.
Trelcatius, 38, 102, 103.
Trente, 46.
Tresel, 203.
Trier, 48.
Trigland, Jacobus, 127, 143, 157, 158, 188, 218, 380, 382.
Trip, Elias, 355, 357.
Tromp, Marten Harpertsz., 292, 338, 340, 403 vlg., 413.
Tscerclaes, juffer, 235, 250, 304.

Tuninghius, 38, 102.
Tunis, 22, 364.
Turenne, 298, 401.
Turkije, 70, 76, 364.
Turnhout, 446.
Tyrol, Ferdinand, Hertog van, 49. Zie Ferdinand, Keizer.

U.

Ulysses, 281.
Uskoken, 72.
Usselincx, Willem, 17, 18, 38, 242, 244.
Utrecht, 23, 26, 31, 32, 78 vlg.
Uyttenbogaert, Johannes, 38, 102, 103, 105, 107, 111, 120 vlg., 143, 144, 154 vlg., 271, 272, 277, 279 vlg.

V.

Vaart, de, 302.
Valenciennes, 6.
Valkenburg, Van, 309, 315.
Vecht, 302.
Veenhuizen, Heer van, 69, 145, 209.
Veere, 12, 90, 147.
Velasco, 249.
Velde, Willem van de, 377.
Velius, 290.
Velp, 301.
Veluwe, 123, 254, 299, 301 vlg., 401.
Venator, 107 vlg., 120, 142.
Venetië, 21, 22, 42, 46, 71, 72, 75, 76, 233, 258, 266, 364, 411, 418.
Venloo, 42, 311 vlg., 402, 445.
Vere, 298, 315.
    Horatio, 168, 230, 298.
Verreyken, 8.
Veurne, 413.
Vewins, 426.
Vianen, 85, 147.
Villeroy, 56, 57.
Villiers, 88.
Vilvoorden, 8.
Visscher, Roemer, 34, 381.
Vlaanderen, 4, 5, 6, 9, 15, 26, 78, 81, 84, 90, 129, 242, 270, 297, 311 vlg., 404 vlg., 412 vlg., 424 vlg., 436, 445.
    Fransch-, 392.
    Staats-, 14, 31.
Vlie, 339, 356, 357.
Vlieland, 21.
Vlissingen, 12, 46, 74, 90, 337, 378.
Voetius, Gisbertus, 188, 382, 383.
Vollenhove, 121.
Vondel, Joost van den, 34, 262, 265, 272, 276, 277, 306, 378 vlg., 411, 443.
Vooght, 182, 200.
Voorhout, 324.
Vorstius, Conradus, 38, 111, 118, 119, 122, 131, 132, 188, 191, 383.
Vos, Vossius,
    Cornelia, 382.
    Dionysius, 382.
    Gerardus, 37, 38, 281, 382.
    Isaäc, 382.
    Matthaeus, 382.
Vos, Jan, 380, 443.
Vosbergen, 209, 232, 261, 274, 327.
Vosmeer, Sasbout, 117.
Vrancx, 10.
Vries, de, Hans Vredeman, 41, 42.
Vroom, Hendrik Cornelisz., 41.
Vucht, 305.
Vulcanius, 9.

W.

Waal, 4, 31, 234, 300.
Waalwijk, 210, 211.
Waes, Land van, 269, 412, 436.
Waesberge, Van, 39.
Walaeus, Antonius, 188, 197, 198.
Walcheren, 12, 14, 90.
Wales, Karel, Prins van, 58, 255, 266. Zie Karel I.
Wallenstein, 270, 274.
Warde, 76.
Warner, Livinus, 364.
Wasa, 67.
Wassenaar, 280.
Wassenhoven, Van, 72.
Waterland, 13.
Waveren, Antonie Oetgens van, 277.
Weer, Ter, 280.
Welwod, 29.
Wely, Van, 370.
Westerbaen, 379.
Westervoort, 300.
Westerwolt, 344.
Westfalen, 230, 247, 304, 305.
Westfriesland, 13, 118, 146, 183, 184, 240.
Westland, 15.
Wezel, 64, 67, 230, 253, 298, 303, 305, 306.
Wiapoco, 287.
Wieringerwaard, 13.
Wierix, 10.
Wiggertsz, Cornelis, 102.
Wilhem, de, 381, 383.
Willaerts, Jan, 41.
Willekens, 259, 285.
Willem. Zie Oranje.
Willemstad, 14.
Winwood, 73, 74, 81, 119, 125, 126, 132, 133, 152, 203.
Wismar, 67.
Wissekerke, 308.
With, Witte Cornelisz. de, 331, 353, 357 vlg., 403 vlg.
Witt, Andries de, 208.
Witte Berg, 230.
Woerden, 27, 38, 96, 97, 175, 213.
Wormer, de, 13, 26.
Wrangel, 357.
Wijk bij Duurstede, 32.
Wynoxbergen, 413.

X.

Xanten, 64, 65.

Y.

Y, 12.
Yarmouth, 28.
Yperen, 6, 413.
Ysel, 31, 300, 301, 304, 306.
Yszee, 19.
Yzendijke, 307.

Z.

Zaan, 12, 26.
Zante, 365.
Zeeland, 3, 5, 12, 13, 15 vlg., 270, 292, 294, 296, 327, 334, 340, 354, 367, 388, 390, 401, 413, 430 vlg.
Nieuw-, 342.
Zelandia, 343.
Zevecote, Van, 379.
Zevenaar, 85.
Zevenbergen, 446.
Zevenhuizen, 129.
Zierikzee, 143.
Zuidland, 342.
Zutphen, 111, 123, 189, 273, 330.
Zweden, 51, 67 vlg., 76, 232, 239, 241, 244, 266, 274, 281, 291, 300, 309, 321, 355 vlg., 382, 389, 391, 396, 415, 421, 437, 443.
Zweibrücken, Hertog van, 49.
Zwitserland, 76.
Zwolle, 32, 42.

Lith. v. d Weijer Groningen.

DJ109 .B65 v.4
Geschiedenis van het nederlandsche
Princeton Theological Seminary–Speer Library
1 1012 00002 0703